İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret Emiroğlu 4
Kebîkeç ve Kitap Kurdu Mel'unu
Ergi Deniz Özsoy 5
Türkiye Kırsalında Yerel Siyaset - Perspektifler ve Değişimler
Horst Unbehaun / Çev. Erdem Türközü 7

YAYIN TARİHİ

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlak Kitapları
Faruk Öztürk 31
Avrupa Rusyası ve Kazan'da Arap Harfleriyle Kitap Basımı Tarihi Hakkında
VL. Pyatnitskiy 41
Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu İle Yasaklanan Yayınlar (1923-1945) I
Mustafa Yılmaz 53
***Devrimin Sesi*: Bilecik Halkevi Dergisi Bibliyografyası**
M. Bülent Varlık 81
Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) V
Haz: Ali Birinci 87

ARDINDAN

Alaettin Eser'in Ardından
Hilmi Yavuz 91
İki Bilimadamı İki Anlayış: Cahit Arf ve Ekrem Akurgal
Suavi Aydın 95
Erken Bir Ölümün Ardından Gecikmiş Kişisel Bir Yazı
Oktay Özel 105

DOSYA
TARİHİ TÜRK DİLLERİNİN SÖZLÜKLERİ

Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri
Mehmet Ölmez 109

Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük
Ahmet Kocaman 111
Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye'de Sözlük
Doğan Aksan 115
Eski Türkçenin Sözlükleri
Mehmet Ölmez 119
Orta Türkçe Döneminin Eserleri ve Sözlükleri
Filiz Özer 125
Harezm Türkçesi ve Sözlükleri
Şirvan Kalsın 131
Çağatayca Sözlükler
Zuhal Kargı Ölmez 137
Kıpçak Sözlükleri
Jale Demirci 145
Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığı ve Sözlükler
Binnur Erdağı 153
XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Sözvarlığı
Zafer Önler 157
XIX. Yüzyıldan Osmanlıca Bir Sözlük: Lehçe-i Osmani
Bahriye Çeri 169
Etimoloji Sözlükleri
Mehmet Ölmez 175
Hasan Eren'in Etimoloji İle İlgili Yazıları ve Bu Yazılarda Geçen Kelimeler
Şule Kırcaoğlu 185
İlkçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri
Nuray Yıldız 189
Redhouse
Carter V.Findley/ Çev. Nuray Şimşek 211

ŞEHRENGİZ

Dersim'in Siyasi Tarihi Çalışmaları ve Siyasal Görüşler
Ertuğrul Danık 217

KEBÎKEÇ VE KİTAP KURDU MEL'ÛNU

Ergi Deniz ÖZSOY

Kitap minik bir evrendir. Miniktir zira insan eli tutar, orasını burasını yoklar. Evrendir; kavranmakla hakimiyet altına alınan kitap, okuyucusunu ağına düşürüp yazıldığı dilin asası ile onun hayatını böceksi cehaletin damarlarından kozmik neşe katına taşır. Amma böceğin hakikisinin gözleri hep açıktır. Belki de elinizde kitap, parıltılar içerisinde yüzerken

Bir acem bahçesi, bir seccâde
Dolduran havzı âteşten bâde
Ne kadar gamlı bu akşam vakti
Bakışın benzemiyor mu' tâde

Gök yeşil, yer sarı, mercân dallar
Dalmış üstündeki kuşlar yâda..
Bize bir zevk-i tahattur kaldı
*Bu sönen, gölgelenen dünyâda!**

Tahattur-i mübhem, şüphesiz. Lakin gözlerinizi cinsi latifin ak gerdanından alıp ayak ucunuzdaki otlarda hışırdayan münasebetsiz düzene bir bakınız. Orada, bin türlü bitkinin arasında bir başka alem, böceklerin jeolojik devir eskiten muamması dile gelmekte, ironik bir yakınlaşma hissi ile bu hayat size doğru koşmaktadır. Yumurta, kurt, göğüslerden fışkıran kıvır kıvır üç çift bacak, parçalayan, emen, yalayıp zehir akıtan ağızlar ve nihayet üzerinde yaprak kımıldamayan bir surattan fırlamış binlerce cüz iki gözden hasıl arsız bir kabus kitabınızın harfleri, resimleri ve solmuşluğunu çürütmek için fırsat kollamaktadır. Bu kendini bilmez bilse de umursamaz mel'unların şakası yoktur. Asırlardır nice paranoyak hükümdarın takırdayan dişlerinden süzülüp mankafa vazifeperverin pençesine akan zincirin karanlık kıskacından kaçarak cüretkar parmaklarınızda nefes almakla kalemlerinizdeki mürekkebe damlayan nadide, umursamadığınız takdirde, bu sebatkar hayvancıkların kursaklarından cüz cüz geçip midelerinde isimsiz birer

* Ahmet Haşim, *Bahçe*.

hamur yığınına dönüşecektir. Fakat insan [illegible] kâbusumuz demlenip gırtlağımızdan akmazdan önce tedbir almak isteriz elbet. Mazi elimizin altında, iş yapılması gereken tarife kalıyor. Öncelikle, literatüre geçmiş bir yanlış anlaşılmayı düzeltmemiz lazım.

Kitabın sayfaları arasında rastladığımız her böcek düşman değil. Zaten mühim olan bozulmamış sahifeler arasında böceğe tesadüf etmek. İktisadi böcekbilim (entomoloji) bilginleri bir grup böceğe, azalarına kitap içinde rastlanıldığı ve bunlar yürüyüp hareket ettiği için yanlışlıkla kitap zararlısı sıfatını takmıştır. Bu çok küçük, yumuşak vücutlu ve en fazla altı milimetre uzunluktaki yaratıkların ilmi kategorisine Psecoptera denir. Psecoptera takımından (ordo) sayfa üstünde gezinenlerin familyası Lyposcelidae' dir.[1] Kanatsız, karnı düz ve koca butlu bu şirin mahlukat kitap harflerini ne zannederek sahife boyunca koşup durmaktadır? Gerçekte, zarar ne kelime faydası dokunur kitaba. Sayfa üstünde geçen zamanın mühürü gibi duran hafif yeşilimsi siyah lekeleri hepimiz fark etmişizdir. İşte o lekeler ayak parmak aralarımızdan bilgi diyarına mevkii yükselten koloni yapmış mikroskobik mantar hücreleridir. Kitapsevere ciddi alerjik etkileri dokunabilen bu mantarların can düşmanı ise yukarda bahsedilen mazlum psokidlerdir. Büyük iştahla mantarları yerler ve geride cansız bir leke bırakırlar.[1]

Kitap yiyen, harfleri manasız kırık hatlara indirgeyen ezilesi mel'unlar bok

böceğinin de üye olduğu Coloptera akımının Dermestidae familyasına aittirler.[1] Büyük tehlike ve gafletin menşei, hayvan metamorfoz geçirmezden önce kurt formunun kitabı tahrip etmesidir. Kozadan çıktıktan sonra tesadüf ettiğiniz yetişkin birey, kurt iken sahifeleri çürütmüş yoluna gitmekte olan biridir belki de. Kimbilir, siz doksan derece kitap okurken açının gölgesinden istifade edip sayfa ile cilt bezinin müstehcen rutubetine sığınmış ve icraatını peydahlamıştır da, yanınızdan geçerken fırlattığınız muzip bakışlara antenleri ile cevap veriyordur. Gün gelir bu bir ila on milimetre boyunda kafası omuzuna yapışmış tombul ama sevimsiz hayvan, antenlerini ve bacaklarını vücuduna çekerek kıpırtısız kalmakla sizi öldüğüne bile inandırır.

Peki, ne yapmalı? Gördüğümüz üzere ve aslında tek başına ele alınabilir bir gerçeklik bakımından, kitabı haşere kovucu ilaçlarla ilaçlayamayız. İki parmak arasında ezebiliriz, ama biliriz ki ölüye zulüm edilmez. Bu sebeblerden ötürü eskiden olduğu ve şimdi de yapmamız gerektiği gibi kozmik bir otomatlıkla kitabımızın sayfasına, bastıra bastıra, YÂ KEBÎKEÇ !

---

1 Michael Chinery, *Insects of Britain & Northern Europa*, HarperCollinsPublishers. 1993.
Ross H. Arnett, *The Beetles of the United States (A Manual For Identification)*, The Catholic University of America Press. 1963.

TÜRKİYE KIRSALINDA YEREL SİYASET PERSPEKTİFLER ve DEĞİŞİMLER

Horst UNBEHAUN
Çeviren: Erdem TÜRKÖZÜ

Ama bana öyle geliyor ki katılımın Türkiye'de gerçekleşmemesinin en önemli nedeni, siyasal kültürümüzde patronajın (himayecilik), patronaj ilişkilerinin çok gelişmiş olması. Patronaj toplumda katılımın yerini alabiliyor, yani katılımın ikamesi olarak ortaya çıkıyor.[1]

Bu gibi ifadeler, rüşvet skandallarındaki siyasetçilerden, yurttaşların haklarını elde etmek için merkezi ya da yerel yönetimlerle uğraştıkları sıradaki 'kişisel ilişkiler'ine dek uzanan, Türk siyasal yaşamının iyi bilinen bir olgusuyla ilgilidir. Yurttaşlar, merkezi ya da yerel yönetimlerle uğraştıkları durumlarda sık sık bir 'torpil' bulmak zorundadır, yani yönetim kanalları içinde ya da onların çevresinden istenen hizmeti sunabilecek ya da sunmaya hazır olan bir kişi. Hizmeti talep eden, önce ya da sonra bunun karşılığını vermek zorundadır.

Son yıllarda, Türkiye'de kusursuz bir 'skandal kültürü' ile 'himayecilik' ya da 'klientelizm'in (yanaşmacılık)toplumsal gerçekliğine yönelmiş bir eleştiri gelişti. Yine de bu, yanaşmacı ilişkilerle karşıtlık oluşturduğu varsayılan siyasal katılım konusundaki görüşümüzü yalnızca ideal bir demokratik modele yönelik olarak darlaştırmamalıyız.

Burada ben bir başka perspektifi sunmak istiyorum. Benim görüşüme göre, siyasal katılım sadece demokratik siyaset çerçevesinde değil, fakat yanaşmacı yapılar içinde de çözümlenmelidir. Bununla birlikte, birçok demokratik ülkedeki siyasal skandallar ve gerçek yaşam deneyimleri, 'kişisel ilişkiler'in kullanımının, sivil toplum ve devletin farklı düzeylerindeki standart davranış repertuarına ait olduğunu göstermektedir. Eğer, herhangi bir 'Türk' özgüllüğü varsa, bu yüz yüze ilişkiler bağlamında, yurttaşların ve siyasetçilerin devlet kaynaklarını sızdırmalarının derecesindedir. Bu durum, Türkçe'de şöyle yansıtılır : "Devletin malı deniz, yemeyen domuz." Başlangıçta, patrimonyal Osmanlı devlet geleneğinin, bir sonucu olan bu atasözü, çağdaş Türkiye'de yeniden güncellik kazanmıştır.

Aşağıda yer alan değerlendirme, Türkiye'nin kırsal kesimindeki bir alan araştırması ile bağlantılıdır. Bu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin farklı dönemleri boyunca siyasal katılım anlamında yanaşmacı yapıların kendilerini nasıl değiştirdiklerini, mikro düzeyde gösterme girişimidir. Bu nedenle, demokratik standartlarla ölçülebilecek olan, yurttaşların siyasal katılımının olup olmadığını ya da hangi boyutta gerçekleştiğini ele

[1] İlhan Tekeli, 'Katılımın yerini patronaj alıyor', *Cumhuriyet*, 22.8.1991.

almayacağım. Aksine köy çevresinde himayecilik ilişkisinin geleneksel yapılarının, pazar ekonomisine ve çok partili sisteme geçiş nedeniyle, yurttaşların çıkarlarını elde etmeleri için yeni olanaklar sunan, zorunlu olarak daha açık, yanaşmacı ilişkilere dönüştüğünü sergilemeye çalışacağım. Bu nedenle, Türkiye kırsal kesimine yakın dönemde yayılmış olan siyasal katılımın daha bağımsız biçimleri, yanaşmacı ilişkilerin bir karşıtı olarak değil, tamamlayıcısı olarak görülmelidir.

İncelenen ilçe merkezi mikro sisteminin çerçevesinde, siyasal katılım aşağıdaki gibi anlaşılmalıdır. İlk olarak, siyasal katılım, ulusal siyasete ve (seçim ya da çıkar grupları ve partiler vasıtalarıyla) devlet tarafından denetlenen karar süreçlerine katılımı içerir. Bununla birlikte, bunun ötesinde, yerel iktidar yapılarını organize eden, toplumun alt sistemlerindeki (aşiret, köy ya da alt gruplar) yüz yüze ilişkilerin de siyasal eylem olarak değerlendirilmesi gerekir. Çünkü ekonomik ve siyasal alanlarda geleneksel ilişkilerin zayıfladığı ve yurttaşlığın yavaş yavaş geliştiği bir dönüşüm sürecinde, kırsal kesimdeki siyasal eylem çoğunlukla yerel düzeyler ile kişisel bağlantılar çerçevesinde sınırlı kalır.[2] Bu yüzden, bu bağlamda, bir kaynağı sızdırmak ya da onun üzerinde denetim kazanmak amaçlı bir eylem, siyasal olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle, yüz yüze ilişkiler çerçevesinde siyasal eylem, sık sık, bir kişinin diğeri üzerindeki iktidarı, otoritesi ya da egemenliğinin, unsurlarını içerir. Fark edilebilir doğrudan bağlantı olmadığı zaman bile, patron(hami)-yanaşma (klient) ilişkisi bu kategoridedir. Hami, kendisi de yanaşmasına karşılık olarak hizmet veren, eşitsiz ama karşılıklı alışveriş ilişkisi içinde 'yönetici' olan etmendir. Bununla birlikte, böylesine bir alışveriş ilişkisi, eğer kamusal alanı içeriyor ya da onu etkiliyorsa siyasal bir ilişki olarak anlaşılmalıdır; tanımı gereği, eylemin çapı ve etkisi iki birey arasındaki kişisel ilişkiyle sınırlı kalıyorsa siyasal olmayan bir eylemdir.

[2] Huntington/Nelson(1977:50)

Kuramsal Perspektifte Patronaj (Himayecilik) ve Klientelizm (Yanaşmacılık)[3]

Literatürde 'himayecilik' ve 'yanaşmacılık'ın kesin çizgiler ile birbirinden ayrılmasına seyrek rastlanır ve oldukça farklı tanımlamalar bulunabilir. Bu nedenle kısa bir kuramsal tanıtma vermeyi denemek yararlı gözükmektedir.

Himayecilik ve yanaşmacılık, bir hami ile bir yanaşma arasındaki ikili ilişki ile tanımlanır. Bu iki kutup arasında, genellikle denk olmayan bir kaynak alışverişi gerçekleşir. Analitik nedenlerden dolayı, 'himayecilik', haminin, yanaşmasından karşılığında hizmet beklediği, *kendi denetimindeki* kaynakları yanaşmasına sunduğu bir ilişki olarak tanımlanır.

Diğer yandan, 'yanaşmacılık', bir yanaşmaya bir hami tarafından sunulan *başkalarının denetimindeki* kaynaklarla tanımlanan bir ilişkidir. Böylece hami, karşılığında bir hizmeti (örneğin oy vermek) yerine getirmek zorunda

[3] Derli toplu incelemeler sunan bazı kaynaklar vardır. En yararlı olanları: Boissevain (1978); Eisenstadt/Lemarchand (1981); Gellner/Waterbury(1977) özellikle sayfa 103-113'deki Türkiye'yi konu alan Sayarı'nın makalesi, ve Waterbury'ninki, s.329-42. Burkolter (1976) 'himaye sistemi'nin farklı kuramsal görünümlerini bir araya getirir. Buna ek olarak konu üzerine bazı değerli makaleler ve metinler vardır: Boissevain (1969), Lemarchand/Legg(1972), Powell (1970), Weingrod (1968); Güneş-Ayata (1990a) CHP'nin dayanışmacı şebekesinin iyi bir tanıtımını verir. Güneş-Ayata'nın bu partinin iki ilçe örgütü üzerine derinlikli çalışması (1992) Türkiye'de bu konu üzerindeki nadir çalışmalardan biridir.

olan yanaşma için, bir 'simsar' olur. Bu durumdaki ikili ilişki, yanaşmanın bakış açısından, himayecilik aleyhine niteliksel bir farklılığı ortaya çıkarılarak algılanır: 'himayecilik' nosyonunda, haminin mutlak belirleyici kutbu vurgulanırken; 'yanaşmacılık',birbiriyle rekabet etmek zorunda olan simsar tipi hamiler aleyhine, yanaşmalar için, potansiyel olarak daha yüksek düzeyde bir özgürlüğü içerir.[4]

'Himayecilik', geleneksel toplum tiplerinin süregeldiği kırsal kesimlerde bulunabilir. Devlet uzaktadır ve pazar ekonomisinin ilişkileri gelişmemiştir. Köylüler korunmaya gereksinim duyarlar ve maddi kaynaklara ulaşmak için başkalarına bağımlıdırlar. Çünkü onların üretim döngüsü, para ve mal biçiminde krediyi zorunlu kılan, önceden tahmin edilemeyen iniş çıkışlarla (yetersiz ürün, hastalıklar,vs.) sürekli olarak kesintiye uğrar. Bu riskler, akraba grupları, aşiret ya da köy topluluklarınca emilebilir. Fakat, sık sık hamiler bu işlevi üstlenirler. Gerçeklikte kuramda olduğu gibi 'saf' halde bulunmayan hami tipleri ayırt edilmelidir. Böylece,hamiler, farklı işlevleri yerine getiren kişiler olarak anlaşılmalıdır.

1. Denetimi altında toprak ya da kredi olan, yanaşmalarının tarlalarında çalışmasına izin veren, onları kiracı yapan ya da onlara doğal ya da parasal krediler sağlayan hamiler, '*toprak sahibi hami*' olarak tanımlanır. Pazara ulaşımı denetimi altında tutar, yanaşmalarının artık ürününün dolaşımını sağlar, yanaşmalarına daha önceden sağladığı mallar ve hizmetlerle kazancı 'dengeler'.Sonuç olarak, yanaşmalar hamiye sürekli olarak bağımlı hale gelir.

2. Haminin ana işlevi yanaşmalarının artık ürünlerini pazarlamak olduğunda, bir '*tüccar-hami*'den söz edebiliriz. Çoğunlukla diğer hamilerle rekabet içinde, hami, pazara ulaşma ile birlikte, tarım üretim araçları ve gerekli gıda maddelerini sağlamakta uzmanlaşmıştır. Bu durum, köylülerin ancak geçinmesini sağlayacak düzeyi aşan, sürekli bir artık ürüne sahip olduklarını varsayar ; pazar için üretim olmaksızın, şimdiden onun üretim tarzının hakim unsuru olmuştur. Bundan dolayı, para, yanaşmanın bakış açısından marjinal bir olgu olarak kalmıştır. Tüccar-hami karını hayali değerleri 'dengeleyerek' elde eder: yanaşmanın ürününü pazar fiyatının oldukça altından hesaplar, lakin ona sattığı ürünlerin pazar fiyatına iyi bir kâr ekler. Bu nedenle, yanaşmanın hamisine karşı borçluluğu kalıcıdır. Bu şekilde, tüccar hami, sermaye birikimini ve sonuçta da işini geliştirmeyi güvenceler.

3. Kaynakların dağıtımında tekel sağlayan memuriyet de aynı şekilde himayeciliğin dayanağını oluşturabilir. Gerçekte, memuriyet sahibi, devletin ya da sivil bir kurumun temsilcisi ve bu suretle de dış kaynakların denetleyicisi olarak hareket eder. Gerçi, bunlar, devletin denetimi olmaksızın, kaynak dağıtımını tekelleştirmede başarılı olamazdı. Ama böylece merkezi devlet yönetiminin hizmetlerini sanki onlar kendisine aitmiş gibi dağıtmaktadırlar. Bu nedenle, ildeki bürokratlar '*memuriyet vasıtasıyla hamiler*' kategorisinde sınıflandırılabilir.

4. Eğer bir haminin kaynakları sınırlıysa, bu nedenle de devletin denetimindeki (parasal kredi, tarımsal bilgi, vs.) eşit ya da farklı nitelikteki yeni kaynakları ele geçirmek peşindeyse, Güneş-Ayata'ya göre, '*geçici tip hami*'den söz edilebilir. Bu tip hamiler, pazar ekonomisine toplumsal geçiş dönemlerinde bulunabilir.[5] Bir geçiş döneminde, bu haminin

[4] Boissevain (1969:380); Scott (1972:95); ve Burkolter (1976:22-23).

[5] Güneş-Ayata, Ayşe (1992:33-35).

erkinin kaynağı, hala kendi kaynaklarıdır, fakat buna ek olarak yanaşmalarına, yeni dış kaynaklara ulaşmanın yolunu da açar. Bununla geleneksel hami karakterini elden çıkarmadan, aynı zamanda bir simsarın işlevini yüklenir.

5. Ayrıca, bu geçiş dönemi, bir ya da daha fazla siyasal partinin kırsal kesime ulaşmasıyla damgalanmıştır. Hamiler, yerel parti yetkilileri ile ya eklemlenmiştir ya da aynı kişilerdir. Tek parti sisteminde, partililer olarak hamiler devletin ildeki araçlarıydı. Bu aracılık işi, himayecilik siste-minin bir parçası değildir, lakin yerel düzeydeki devlet yönetimi, yerel siyasi kararların icra edilmesi gerektiğinde hamilerin yanaşmaları üzerindeki etkisini kullanmaya çalışır. Bu suretle hami, devlet ve onun ildeki uyrukları arasında siyasal denetim için yerel merkez olarak önemli bir işlevi üstlenir. Bu konum, hami için daha üst düzeydeki yetkililerle bağlantının önünü açar ve devletin, yanaşmalarına yönelik eyleminin en azından bazı etkilerini soğurmasını sağlar. Karşılığında yanaşmalar hamiye daha da bağımlı hale gelir. Bir açıdan, çok partili sistemin başlamasıyla durum can alıcı bir biçimde değişir. Hamiler, hizmetlerinin karşılığında, yanaşmalarını kendisi için oy vermeye zorlayarak, onları yeni bir siyasal yöne seferber eder. Bu nedenle, toptan oyların yönlendiricileri olan hamiler, siyasal partiler için hayati önemdedir. Kırsal bölgelerdeki seçimler, partilerin bu hamilerin, ki şu an 'parti hamileri'ne dönüşmüşlerdir, en güçlülerini kazanma başarıları ile belirlenecektir.[6]

Yanaşmacılık, merkezi devlet yönetimi çevreye doğru geliştiğinde *ve* sosyo-ekonomik gelişme aşamalı olarak hamilerin kaynaklarını zayıflattığında ya da en azından yanaşmaların perspektifinde onların sınırlı görünmelerini sağladığında, geleneksel himayecilik ilişkilerinin yerini alır. Bu gelişmedeki en önemli unsurlar, gelişen pazar ekonomisi ve devletin kırsal kesim için aldığı tedbirlerdir. Eğer tarımsal krediler daha kolay ve düşük faiz oranları ile alınabilirse, toprak sahipleri ve tüccarlar uzun zamandır aziz tuttukları parasal kredi tekellerini yitirirler. Yeni tarım araç-gereçleri, teknik bilgi, gübre, devlet teşvikleri hakkında malumat vs. pazar ekonomisinin onlara sunduğu olanakları elde etmek ve geçimsel ekonominin kalıntılarını terk etmek için köylülerin vazgeçilmez araçları haline gelir. Merkezi devletin bu kaynakların akışını güvencelemediği özellikle geçiş aşamasında, bu yeni kaynaklara, simsarlar aracılık eder.

Bu nedenle 'yanaşmacılık' nosyonu, daima, himayecilik ilişkilerinin göreceli olarak dar olan siyasal alanını aşan bir siyasal unsuru içerir. Geleneksel hamiler, istisnasız olarak köydeki konumlarını güvenceleyen kaynakları tekelleştirirken; yanaşmacılık çerçevesindeki hamiler, farklı siyasal alanlar arasındaki simsarlar olarak davranırlar. Örneğin bir partili olarak herhangi bir şekilde bu şebekelerin bir parçası değillerse, partilerin ya/ya da merkezi yönetimin şebekelerine birkaç kanca atarlar. Bu nedenle, bir simsarın 'siyasal sermayesini' oluşturan aracılık işleri için, olabildiğince çok sayıda, bölgesel ve ulusal siyasal alanla bağlantı sağlıyor olması önemlidir. Aracılık işlerinin bu zinciri içinde, devlet ile kırsal çevre arasındaki haberleşme ve kaynak dağıtımı gerçekleştirilir, bu işlerin yoğunluğu ve sayısı arttıkça, mesafe kısalır.

Bu nedenle parti örgütünün içindeki ve dışındaki simsarlar, aracılık hizmetlerinin karşılığında siyasal partilerin oylarını çekmekte önemli bir vasıta haline gelmişlerdir. Parti örgütlenmesinin en alt düzeyinde, en geniş yanaşma grubuna sahip simsarlar, parti yürütme organında yer alırlar. Böylece simşar

[6] Ayrıca Güneş-Ayata, Ayşe (1990b:104).

bir parti siyasetçisi haline gelir.

Yanaşma ile simsar arasındaki karşılıklı ilişkinin, himayecilik ilişkisinin aksine sürekli olması zorunluluğu yoktur. Bunun yerine, bir alışveriş işinden sonra bitebilir. Çünkü, ya yanaşmanın gereksinimi giderilmiştir ya da daha geniş 'siyasal sermaye'li alternatif bir simsar, denk ya da daha iyi koşullardaki belirli kaynaklara ulaşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, yanaşma ile simsara gelecek faaliyetler için daha fazla güvenlik vaat eden başarılı alışveriş işleri sürerse, doğal olarak, simsar ile yanaşma arasında daha sürekli bir ilişki beklenebilir. Bu durumda bile, sadece yanaşmanın simsarın hizmetine gereksinim duyduğunda alışveriş işleri gerçekleşir. Lakin, himayecilik olgusunda, daha yoğun ve daha sürekli bir alışveriş ilişkisi kuraldır.

Datça İlçesinde Yerel Siyaset[7]

Muğla ilinin bir ilçesi olan Datça'nın siyasal tarihinin genel bir incelemesi, kırsal, çevresel bir alandaki kaynaklar için mücadelenin, Türkiye Cumhuriyetindeki sosyo-ekonomik ve siyasal değişimlere nasıl uyum sağladığını sergilemelidir. Bu, himayecilikten yanaşmacılığa geçişin ve siyasal katılımın daha bağımsız biçimlerinin aşamalı bir biçimlenişinin tarihidir.

Datça ilçesinin coğrafi boyutları, Türkiye'nin güney batısındaki Datça yarımadasınınki ile hemen hemen aynıdır. Yarımadanın uzunluğu 62 kilometredir ve anakaradan bir

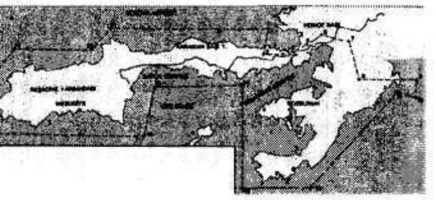

kıstakla, yarımadaya geçişi güçleştiren dağlık bir alanla ayrılır. Bu nedenle, Cumhuriyet öncesi dönemde, yarımadanın tümünün ekonomik ilişkileri, yakındaki Rodos, Sönbeki ve İstanköy adalarına yönelmişti, 1915'e dek bir Rum azınlığın varlığı da bu olgunun bir başka göstergesidir. Yarımadanın nüfusu daima az olagelmiştir ve 10000 nüfusa ancak 1990'da ulaşmıştır. Nüfusun neredeyse yarısı, Muğla il merkezinden 130 kilometre uzaktaki ve bölgedeki dokuz köyün merkezi olan Datça ilçesinde yaşar.

1980'lere değin bölgenin ekonomik temeli tarımdı. O zamandan bu yana, gelişen turizm, köylerde değilse de Datça'nın ekonomisinin bazı bölgelerine hızlı bir gönenç getirdi. Türkiye'nin Ege ve Akdeniz kıyılarının her yerinde olduğu gibi, kent sakinlerini çeken tatil konutları inşa edildi. Şimdiye dek, Datça, birinci derece turizm merkezi olmak için teşvik beklemektedir. Ana engel, 1970'lerde yetersiz biçimde asfaltlanan, yarımadayı anakaraya bağlayan kötü dağ yoludur. Genelinde, altyapı sistemi çok geç geliştirilmiştir. Gaz lambası çağı 1975'-de son bulmuştur. Günümüzde hala, su temin etmek köylerde bir sorundur ve ancak yakın zamanlarda ilçe merkezi yeterli bir biçimde donatılmıştır. Sağlık bakımı Türk standartlarına göre çok kötüdür. Datça, 1968'den beri bir ortaokula ve 1976'dan bu yana da bir liseye sahiptir. 1970'de halkın % 67'si okuyup yazabiliyordu, 1990'ların başında bu oran % 90'lara ulaşmıştır.

[7] Ayrıntılar için bakınız Unbehaun, H. (1994) *Klientelismus und Politische Partizipation in der ländlichen Türkei. Der Kreis Datça (1923-1992)* Bu çalışma 1991-92 yılları arasında gerçekleştirilen alan araştırmasının yanı sıra yazılı kaynakların değerlendirilmesine de dayanır. Datça tarihindeki olaylarla ilgili alıntılar, belirtilmediği taktirde, tanıklarla yapılan kaydedilmiş mülakatlardan alınmıştır.

Tek Parti Sisteminde Ağa Siyaseti

Türkiye Cumhuriyetinin ilk on yılında, Datça bölgesinin siyasal eliti, günümüzde bile konuşma dilinde ağa (yani toprak sahipleri) olarak adlandırılan, bölgenin önde gelenlerden oluşuyordu. 17. yüzyılın sonundan, 19. yüzyılın sonuna dek tüm yarımadayı beylik arazisinin (has) bir parçası olarak sahip olan bir aile, yarımadanın eski merkezi olan Reşadiye'yi yönetti. Yarımadanın batı kısmında, eski bir mültezimin ailesi, çiftçilerin çoğunun toprağını denetimi altında tutuyordu. Fakat sonuçta, toprak satıldı ve böylece toprak mülkiyeti bölünmüş oldu. Bu nedenle, bir çok köyde, bir çoğu aynı zamanda tüccar olan, bir ya da daha çok ağa vardır. Ortakçı ya da ırgat olan köylüler, bu patronlara ekonomik olarak bağımlıdırlar. Örneğin, Hızırşah köyü, Reşadiye ağası tarafından, 1930'larda ve 40'larda tarımın önde gelen sektörü olan tütün ekimi için toprak işçisi kaynağı olarak kullanıldı. Devletin tekelindeki tütün idaresinden alınması gereken lisanslar, ağaların denetimindeydi. Diğer yandan, tüccar hamiler, Bodrum ve İzmir'deki pazarlarda çiftçilerin ürünlerinin pazarlanmasını tekelleştirmişlerdi.

Bu patronların siyasal etkisi iki faktöre dayanır: CHP içindeki konumları ve ilçe yönetimine yakınlıkları. Önde gelenler (eşraf) için parti üyesi olmak ve partide işlevsel konumları ellerinde bulundurmak doğaldı. Ulusal bağımsızlık için mücadelede, Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı savaşı destekleyen yerel direniş gruplarını örgütlemişlerdi. Atatürk tarafından devletin kuruluşundan hemen sonra, bu nedenle, yeni kurulmuş devlet partisinin yerel koluna katıldılar. Parti üyeliği ile, Muğla ve Ankara'ya siyasal kanallar açılmış oldu, ve Datça'daki belediye meclisi üyeliği ya da Muğla'daki il genel meclisi üyeliği konumlarında bulunabiliyorlardı. O zamanlar bu görevlerin sahip oldukları çekicilik, her şeyden önce onları ellerinde bulunduranlara getirdiği saygınlıkta görülebilir. Diğer ağalarla rekabet eden geleneksel hamiler için, yanaşmaları köylülerle olan düzensiz, karşılıklı ilişkilerini güvence altına alabilmelerinde, bu yön can alıcı bir sorundu. Yeni yetkilerle donatılmış siyasal görevlerde yer almamak, bir hami olarak isteklerini dayatma gücünü zayıflatacağı anlamına gelebilirdi ve sonuçta, muhtemelen saygınlık yitimi ve bir hami olarak konumunun erimesi tehlikesi anlamını da taşıyordu.

CHP'nin görevlileri düzeyinin altındaki seçmenlerinin desteği de, varolan himayecilik ilişkileri çerçevesinde örgütlenmişti. Eski bir köy muhtarının anlattığı gibi: "Aşağı yukarı herkes CHP'li oluyordu, zamanın tek parti hayatında... Yazılı kayıt vardı ama çok az kayıt vardı. Aidat zamanla verilirdi, büyük meblağ değildi, ufak ufak meblağlar makbuz mukabili paralar verilirdi."

Bu durum, CHP üyesi olmanın, 'saygılı' köylüler (ağalarına bağımlı) için bir ahlaklılık sorunu olduğunun göstergesidir. Bununla beraber, köylülerin parti içindeki az ya da çok sembolik örgütlenmesi, ağaların saygınlığı ve sonuçta, onların partinin daha üst kademelerine etkileri için çok önemliydi. Çünkü partinin kendisi, seçmen üyeliğinin yaygınlaştırılmasında ısrar ediyordu. 1936 yılının etkileyici üyelik istatistikleri (ağalar tarafından üye kaydedilenleri belgeler) aşağıda verilmiştir; bu istatistiklere göre, Datça bölgesinde kayıtlı 1,011 (1935 nüfusu: 4,935), Muğla bölgesinde 9,605 (1935 nüfusu: 67,455) ve tüm Muğla ilinde 26,678 (1935 nüfusu: 196,700) üye vardı.[8]

"Halkın tecessüm etmiş iradesi" olarak

[8] *Muğla'da Halk*, 26.12. 1936:"CHP İl Kongresi Dünkü Cuma Günü Halkevi Sinemasında Büyük Törenle Açıldı".

yerel parti kollarının başları ya da idare heyeti üyeleri, Muğla'daki parti önderliği ile yüz yüze, destekleyicilerinin istekleri ile aynı olan kendi çıkarlarını savunabilirlerdi. Bu noktada, 1935'den 1945'e kadar olan dönemde, otoriter yönetimin bir aracı olarak yerel parti kollarının önde gelen konumları ile il düzeyinde merkezi yönetimin az ya da çok aynı kişinin elinde bulunduğu gözden kaçmamalıdır.

Örneğin, 1936-39 yıllarında, Muğla parti örgütünün başkanı olan Recai Güreli aynı zamanda ilin valisiydi. 1938'deki partinin il kongresi tutanaklarından bir pasaj, görevlerin bu bileşiminin uygulaması hakkında fikir verir ve Datça'nın ağalarını talepte bulunanlar rolünde sergiler.

"(...) *27- Datça Ziraat Bankası ajanlığının açılması. Okundu.*
-Nihat Çoşar (Datça): 'Biz Datça'da Ziraat Bankası'nın bir ajanlık ihdas etmesini istiyoruz. Ajanlık işi uzayacaksa muvakkat bir memur gönderilmek suretile halkın kredi ihtiyacının teminini rica ediyoruz.!
- (Vali) Başkan : 'Muvafıktır. Kabulünü ve vilayete yazılmasını teklif ediyorum.'
İttifakla kabul edildi."[9]

Bu, parti başkanının, resmi kanalların gereklerini yerine getirmek için il yönetimine - bir yandan da, vali olarak il yönetiminin başıdır - başvurmaya karar verdiği anlamına gelir. Bir başka deyişle, sonunda başvurunun geleceği yer onun kendi masasıdır. Bundan dolayı valinin kendisi, de facto, partinin köy ve ilçe kollarının teklifleriyle ilgili kararları almaktadır,

çünkü bu hiyerarşik ve devletin nüfuzu altındaki yapıda parti kongresinin valinin sözlerini geçersiz kılması olası değildir. Ağaların, parti yapıları yoluyla ve ilçenin il meclisindeki temsilcisinin desteği ile il yönetimini resmi olmayan biçimde etkileme girişimleri, altyapının gelişmesini zorlamanın tek yolu olarak kaldı. 1936'da ilk toprak yolun yapımı ve 1943'de deniz taşımacılık yolunun Datça ile bağlantısı, bu yıllarda yerel siyasetin bir kaç başarısı arasında sayılır.

Ağa aileleri, merkezi yönetimin kanunlarının ilçe düzeyinde uygulanmasının aracılarıydı ve onlar, aynı zamanda yönetimden kazanç elde ediyordu. Ağaların oğulları ilçe yönetimindeki konumları ellerinde bulunduruyorlardı ve dışarıdan gelen memurlar ağaların evlerinde yaşıyordu. 1945'e kadar olan dönemde, bir kaç kaymakam Reşadiye'deki ağa kızlarıyla evlendi. Bununla beraber, bazı örnekler bu ortakyaşamanın her zaman işlemediğini gösterir. Örneğin, bir kaymakam, bir ağanın oğlunun gelecek tasarılarını çiğnedi ve onu, 1943'de deniz taşımacılığına iradesine rağmen memur yaptı. İlke olarak, merkezi yönetim kanunlarını uygulamak için ağaları kullanıyordu, fakat aynı zamanda onları kendi bakış açısına itaat etmeye de zorluyordu. Ayrıca bu, ağa ailelerinin mezarlarının da bulunduğu mezarlıkları yerle bir eden reformist kaymakamların sembolik davranışından da

[9] *Muğla'da Halk,* 11.2.1939:"Cumhuriyet Halk Partisi Muğla İl Kongrasının 1938 Yılına ait Müzakere Tutanağı". Sonunda şube 1953 yılında açıldı. Aynı kongrede, ilçenin deniz taşımacılık hizmetine katılımı talebi konuşuldu. Yanıt şuydu, karar çoktan alınmıştı ve Datça'ya deniz taşımacılığı hizmeti yakında başlayacaktı. Bununla birlikte, gerçekte ilçe 1943 yılına dek beklemek zorundaydı.

çıkarılabilir. Mesaj açıktı: Türkiye'de ağaların erkine artık yer yoktu.

1920'lerde ve 1930'larda tütün pazarını genişleterek iyi kazanç elde edilebileceği için, tütün ekimi, Reşadiye çevresindeki farklı köylerin ağalarının rekabetinin ekonomik temeliydi. Devlet tekelinin şubesinin yöneticisi olarak tütün ekimi lisansını denetleyen Reşadiye'deki ağaya ulaşmak bu nedenle, rekabette önemli bir avantajdı. Fakat en tartışmalı konu, himayecilik ilişkilerini kullanarak hangi ağanın ucuz toprak işçilerinin denetimini kazanacağıydı.

Bununla birlikte, bu durum, 1930'larda Datça köyünün Reşadiye ile birlikte yeni oluşturulan belediyenin parçası yapıldığında şiddetli çatışmalara neden oldu. Böylece, bir arada yeni yerel yönetimde yer alarak, bir köyden daha büyük olmayan tüm mahalleler, Datça adındaki ilçe merkezinin bir parçası oldular. Belediyenin herhangi bir kaynağı yönetmesi güç olduğundan, temel belediye hizmetleri için gereken parayı merkezi yönetim verdi. Tüm mahallelerin temsilcileri ile belediye meclisi, Reşadiye'nin asli hakimiyetinin sorgulandığı ya da savunulduğu,araçsal çerçeveyi oluşturdu. İzleyen yıllarda, merkezi yönetim işlevlerinin her mahalleye dağıtılması ve yayılması ile yeni yönetim merkezinin olası yeri, tartışma konularını oluşturdu. Bu tartışmalarda her mahallenin ağası, izleyenleri adına konuşan yakın köylerin ağalarını harekete geçirdi.

İl yönetimi, Reşadiye'nin yetersiz yönetim imkanları ve sınırlı arazisi nedeniyle, 1931 gibi erken bir tarihte, daha sonradan yeni biçimlenen ilçe merkezinin çekirdeğini oluşturacak olan açık bir alanda, yeni yönetim kompleksini inşa etmeyi düşündü.

İzleyen yıllarda, bu tasarı, bu kırılma çizgileri ile birlikte, tüm mahallelerdeki halkın kutuplaşmasına neden oldu. Reşadiye'deki ağa ve onun yanaşmaları, kendi mahallelerindeki yönetimin avantajlarını yitirmek istemediklerinden, yönetimin taşınmasına, istisnasız muhalifti. Ve gerçekten, tüm memurların gitmesi, tüm mahallenin ekonomik yaşamı için ve özellikle de dükkanları, küçük ticaretleriyle tüccar ağalar için, şiddetli bir darbe anlamına gelecekti. İskele'ye yakın inşa edilmesi olası yeni yönetim kompleksine olan beş kilometrelik uzaklık, bir başka dezavantajdı, çünkü Reşadiye'deki insanların bu alanda hiç toprakları yoktu. Fakat en can alıcısı, Reşadiye ağalarının memurlarla ve kaymakamla olan ortakyaşaması birden bire tehlikeye girmişti. Bu yakın bağ kopabilirdi ve Datça ağaları ile yenileri kurulabilirdi (En azından Reşadiye'dekiler bundan şüpheleniyordu.) Bununla birlikte, gerçekten de her mahalle arasındaki erk ilişkisi Reşadiye aleyhine bozulabilirdi.

Reşadiye'nin en güçlü ağası ile onunla ilişkili bir öğretmen bu birliğin istisnasıydı. Onlar, komşu Kızlan köyünün ağası ve 1933'den 1946'ya dek parti ilçe başkanı olan Datça'nın önde gelen ağasıyla ittifak yaptılar. Bu ağalar, ekonomik nedenlerden dolayı yönetimin iskeleye taşınmasını desteklerken, öğretmen, ilke olarak, ilerlemenin düşmanı olduğunu düşündüğü ağaların gücüne karşıydı. Bu grup, tarım ürünlerinin İzmir'e deniz yoluyla taşınmasının büyüyen öneminden dolayı, gelecekteki ekonomik gelişmenin yeni inşa edilecek limanda olduğunu savundu. Datça mahallesi tamamen bu tasarının arkasındaydı. Çünkü neredeyse her aile, daha sonraları inşaat alanları olarak kullanılması olası iskele çevresinde arazilere sahipti. Herkes ekonominin gelişmesini bekliyor ve kendi payını almak istiyordu. Fakat ancak 1947'de karizmatik bir kaymakam, Reşadiye'deki ağanın sert direnişine rağmen, yönetimin limana

taşınması için İçişleri Bakanlığı'na son kararı verdirmeyi başardı. Hatta onun ardılları bu gelişmeyi durdurmayı denedi ise de, çarkı geriye çevirmeyi başaramadılar. Reşadiye ağaları ateşli mücadelelerine rağmen, erklerini sonsuza dek yitirdiler. Eski ağa merkezinin bu yenilgisinin travması hala yankılanır. Travmanın etkileri, eski kuşağın yeni merkeze yönelmeyi reddetmesinde gözlenir ve bu eski hamiler, yitirdikleri erk için, çağdışı ağa ruh hali ile hala yas tutarlar.

Bu dönemde aktif siyasal katılımdan söz etmek olanaklı ise, bu sadece ağalar ve onların aileleri ile ilgilidir. Kurulmuş himayecilik ilişkileri çerçevesinde, onlar yerel siyaset ve ekonomi alanlarında rekabet halinde, seferber edilecek bir kitle olarak yanaşmalarını kullanma gücüne sahipti. Buna ek olarak, yanaşmalar, gerekli olduğunda başvurulan, partiye kayıtlı fakat, anonim bir çoğunluk olarak temsil ediliyordu. Onların üzerine düşen hamilerinin konumlarını güçlendirmek, böylece de kendi yaşamlarını güvencelemekti.

Çok Partili Sistemde Himayecilik

Ocak 1946'da ilk gerçek rekabete dayanan seçimle, çok partili yaşama geçiş, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir dönüm noktası oldu. İkinci Dünya Savaşı boyunca, genel seferberlik zamanındaki otoriter kanunlar ve ekonomik bunalım sadece mecliste değil, toplumun tüm kesimlerinde de muhalif bir hareket için zemin hazırladı. Tüm kırsal kesimlerde olduğu gibi, Datça ilçesinde de ürünün dramatik bir biçimde düştüğü bir zamanda, köylüler insafsız aşar vergilendirmesi ile ağır bir darbe aldı. Buna karşı, köylüler, yüksek bir mülkiyet vergisi ödemek zorunda olan hamileri tarafından da korunamazlardı. Kırsal kesimdeki bir muhalefetin temeli, (bu

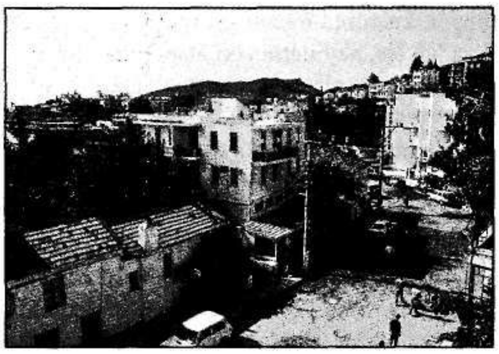

varsayım burada sınanmaktadır) özellikle batı Anadolu'nun daha gelişmiş bölgelerindeki toprak sahipleri ve tüccarların, CHP yönetimi altındaki bürokrasinin çıkarlarını savsakladığını gördüklerinde atılmış oldu. Parti yeni kaynakların sızdırılmasında başarılı olamadı ve daha da fazlası, toprak sahiplerini bir toprak reformu ile tehdit etti. Kırsal kesime, başta yol sistemi olmak üzere altyapının geliştirilmesi, tarım kredisi, gübre ve traktörler gibi kaynakların akışı başlangıç aşamasından öteye geçemedi. Bu nedenle, bu kaynakların dağıtımını güvence altına almak için, siyasal etkilemenin alternatif yollarına bağlanan umut, sonunda DP'nin (Demokrat Parti) 1950'deki tarihi seçimi kazanmasına yardım etti.

Daha önceden, devlet tarafından, onun siyasetine yukarıdan aşağıya aracılık etmeleri için araçsallaştırılan hamilerle olan ilişki, şimdi ek bir yönelim kazanmıştı. Partilerin rekabeti yeni bir yöntemi dayattı. İlk kez, halkın gereksinimleri, oy kazanmak için keşfedildi ve siyasal tartışmaların konusu olmaya başladı. Çevredeki eşraf, bu yeni durumu halka 'tercüme' etmek ve yerel parti temsilcileri olarak, en azından kısmen de olsa, seçim kampanyasındaki vaatlerini yerine getirmek ya da en azından yapıyor görünmek için mücadele etmek zorundaydı. Çünkü bu dönemde, bir yandan himayecilik ilişkileri hala yanaşmaların

büyük kısmının oyunu garantiliyordu, diğer yandan ise, hamilerin etki alanlarının dışına, oradaki seçmenlerin yitirilmemesi için dikkatle bakılması gerekiyordu.

Bu durum, Datça ilçesinde, ağalar arasındaki siyasal bölünmeye yansımaktaydı. Reşadiye'de geleneksel siyasal kanalların içinde olanlar, merkezi yönetimle ortak-yaşamaya devam etmek isteyenler CHP'yi temsil ediyordu. Datça mahallesindeki ve bazı köylerdeki rakipleri, aksine DP'nin temelini oluşturdu. CHP gittikçe daha fazla tütün ekimine yönelen, Reşadiye'deki yönetimle varolan ilişkilerle bağlantılı ağaların ekonomik çıkarlarını desteklemişti. Bu anlamda herhangi bir devlet desteğinden söz edilebilirse, herkes, tütün ekimi için gerekli lisansın dağıtımında, Reşadiye'deki ağanın iyi niyetine bağımlıydı. Bu nedenle rekabet eden tütün ekicileri, Datça'da bu tarım kolunun geliştirilmesini lehlerine bir fırsat olarak gördüler. 1946'da yarımadanın her yerinde bu çerçevede bir kutuplaşma gerçekleşti. Farklı köylerin ağaları taraf değiştirerek DP'nin yerel görevlileri oldular ve yanaşmalarının da DP'ye oy vermesini sağladılar.

Ne yazık ki, 1950 milletvekili seçimlerinin istatistikleri elimizde bulunmamaktadır. Bununla beraber, bir çok gözlemcinin ifadesine göre, Reşadiye'ye bağlı Hızırşah dışındaki tüm köyler ve Datça mahallesinin büyük çoğunluğu DP'ye oy verdi. DP'ye verilen kitlesel oyda süregiden himayecilik ilişkilerinin belirleyici etmen olduğu varsayımı, Reşadiye'deki çelişen örnekle de desteklenir. Orada CHP'yi desteklemeye devam eden ağalar, güçlü baskı altındaki rakip ağalar da dahil, bu mahalledeki tüm nüfusu CHP'ye oy vermeye zorladılar. Onlara göre, yönetimin yeniden Reşadiye'ye taşınması olasılığı, ancak CHP'nin yardımı ile olabilirdi.

1940'larda, Karaköy ve Kızlan köylerindeki köylüler arasında, himayecilik ilişkilerini kırmak isteyen ilerici öğretmenlerin ajitasyonunun etkisiyle ağalara karşı güçlü bir muhalefet gelişmişti. İronik bir biçimde, bu köylüler, on yıllarca çevreyi yönetmek için himayecilik ilişkilerini kullanmış olan partiye, CHP'ye oy verdiler. Çünkü onlar DP'yi temsil eden ağalarına muhalif olmak istiyorlardı. Temelde, ailelerin, o zamanlar daima blok olarak oy verdikleri düşünülebilir. Ailenin lideri, bir yanaşma olarak, hamiye bağlıydı ya da haminin muhalifiydi; bundan dolayı, aile liderleri, en azından 1960'ların sonuna dek, aile üyelerinin 'doğru' oy vermelerini sağladı.

Bir çok tanığın ifadesi, tüm DP yandaşlarının, 1960 askeri darbesinden sonra kurulan AP'nin üyesi olduğunu vurgular. 1960'lardan bu yana kesintisiz belgelenmiş olan köy ya da mahalle düzeyindeki seçim sonuçları, o zamandan beri oldukça durağan olan çoğunluk ilişkilerinin ilk kez 1969 milletvekili seçimlerinde yavaş yavaş aşınmaya başladığını gösterir, fakat henüz herhangi bir kökten değişim yoktur. Seçimlere katılım, 1957 ile 1969 arasında, neredeyse bütün köylerde yavaş yavaş düştü.[10] Fakat köylülerden güçlü bir muhalefetle karşılaşmadan ağalarca 'yönetilen' bu köylerde, göreceli olarak uzun bir süre katılımın oldukça yüksek olarak kalması olgusu, 1960'ların sonuna dek himayecilik ilişkilerinin doğrudan doğruya seçim sonuçlarını etkilediği anlamına gelir. Bu aşamada 'parti hamileri' tarafından oy toplandığı söylenebilir. Bir geçiş döneminde, hala, bazıları tarım ürünlerinin toptan satıcıları olarak ekonomik tekel konumlarını kullanabiliyordu. Oysa, İzmir deniz yolu ile ürünlerin doğrudan köylülerce pazarlanması, bu himayecilik unsurunu oldukça zayıf-

[10] Seçim sonuçlarının ayrıntılı yorumu için bkz. Unbehaun (1994:179-189).

latmıştı. Bu nedenle, hamilerin parti kanallarını kullanarak oy karşılığı yanaşmalarına hizmet sağlamaları, siyasal yaşamsallıkları için bir öngereklilik oldu. Kahvehanelerin ayrılması, rakip partilerce siyasal yaşamın kutuplaştırılmasına, köylülerin bir tepkisiydi. Köylerdeki kamusal yaşamın kurumlaşmış alanları, herkesin yerel konulardaki kamusal tartışmalarda önde gelen hamileri desteklemek ya da onlara muhalefet etmek olanağının ya da görevinin olduğu, CHP ve DP kamplarına ayrılmıştı. Ayrışma bu durumda doğal görünüyordu. Çünkü partilerın ya da hamilerin takipçilerinin sürekli karşı karşıya gelmesi, kızışma tehlikesini doğurabilirdi. En belirgin çatışma ağalara karşı güçlü bir muhalefetin CHP içinde biçimlendiği, Karaköy ve Kızlan köylerinde gerçekleşti. Bu durumlarda, kahvehanelerin derhal ayrışması kendisini şiddet eylemleri ile bile dışa vurabilecek olan bir yarılmanın işareti olarak yorumlanabilir. Bir tanığın anlatımıyla :

"*1950'den sonra bu eski samimiyet kalktı. Kahveler ayrıldı. Halk Partililerin kahvesi ayrı, Demokrat Partililerin ayrı, o onun kahvesine gitmez, o onun kahvesine gitmez. Öbürler [DP'li] biraz daha kalabalıktı, Halk Partinin bazı genci olur, ancak 60'tan sonra biraz fazlalaştılar; onun için çekişme olur, tuttar kahveyi taşlarlardı, kahvenin masanın altlarına girerler bazı. O zamanki muhtar çıvıtlık yapar 'Ben Demokrat Parti muhtarıyım' der... Evlenme işleri de, neredeyse ayrılmak üzereydi... Camiler ayrıldı, cenaze yıkamaları ayrıldı... (...) Sonra, bu cami yapalım dediler miydi eğer muhtar Halk Partiliyse, Demokrat Partililer 'biz vermeyiz parayı, çünkü bu sefer onlar biz yaptık diyebilir' der. Bu ikilik devam ederken 60 ihtilali olasıya, o zaman kazanın kaymakamı, kumandanı, şu bu geldi, köylüye nasihat verdiler, 'bak bu köy, dediler, ne o partinin, ne bu partinin, siz hepiniz kardeşsiniz. Bu kırgınlığı kaldırın.' Datça'nın en büyük köyü sizin köyünüz olduğu halde, köy dediler, camisiz...' Bundan sonra elbirliğiyle cami yapıldı.*"

1950'lerde köy muhtarları ve il meclisindeki ilçe temsilcileri, DP iktidarı zamanında DP'ye üye olmaya, de facto, mecburdu. Ancak bu şartla yeni partinin kaynaklarının köye çekilmesi beklenebilirdi. Muhtar köyün acil olarak gördüğü gereksinimlerini, önemli eşgüdüm noktası olan partinin yerel şubesine taşırdı. Çoğu zaman, partinin köydeki temsilcisi, partinin ilçe şubesindeki arkadaşlarına doğrudan ulaşabilecek olan ağanın kendisi ya da onun bir adamı olurdu. O zamanların DP Muğla il başkanı, yeni siyasal kanalların işlevini şöyle açıklıyor :

"*Diyelim Sındıkköyü'nün şu yolu bozulmuş, buna geldiler, bunun yapılması lazım, size bu ihtiyacı bildiriyorum, ilçe başkanına. Bu, kaymakama gider, eğer olmayacak bir şeyse, ilçe başkanı veya kaymakam yazı yazacak, vilayete. Paralel olarak partinin il teşkilatı bir takipçi yolu seçer, yardımcı olur, işini takip eder..*"

Bu, çoğunluğu CHP'yi destekleyen, kaymakamlardan ve bürokratlardan oluşan tüm ilçe yönetiminin denetimine yol açtı ve sonuçta da onların üzerindeki siyasal baskı ciddi bir biçimde arttı. Her şeye rağmen, bu dönemde ağalar ve onların himayesindeki muhtarlar, Datça ilçesinin altyapısını geliştirmek için çok az şey yapabildi. Bir köy kuyusunun açılması ya da yarımadanın batısındaki köyleri dış dünyaya bağlayan patikanın genişletilmesi gibi küçük ilerlemeler, ağaların saygınlığını güçlendirdi ve varolan himayecilik ilişkilerini parçalamak yerine, onları yeniden üretti. 1950'ler, özellikle köy okullarının inşa edilmesi konusunda ilerleme getirdi. DP, yönetime

başvurarak gerekli inşaat malzemelerinin sağlanmasını ayarladı. Bununla beraber, köylüler, okulları kendi elleri ile inşa etmek zorunda kaldılar.

İşbirliği Stratejileri, Yanaşmacılık ve Yerel Siyasetin İdeolojizasyonu

Yönetimin 1947'de İskele'ye taşınmasından sonra, Datça'nın ilçe merkezi oldukça yavaş gelişmeye başladı. 1955 dolaylarında yeni İskele mahallesinde merkezi ve yerel yönetim kurulduktan sonra, gelişme hızlandı. Aralarında Datça'nın en etkili ağalarının da bulunduğu esnaf ve sanatkarlar, yerli öğretmenlerle birlikte, yeni merkezin inşasını üstlenen eylemcilerin çekirdeğini oluşturdu.

Bu kişiler, 1960'larda ve 1970'lerde, toplumsal kurumları inşa etmeyi ya da kâr getireceğini umdukları limandaki yeni mahallenin ekonomik gelişimini desteklemeyi amaçlayan bir dizi dernek kurdular. Bu aileler çocuklarının devlet memuru olmaları için eğitim görmelerine çalışıyorlardı ya da onlara esnaflık gibi sağlam bir ekonomik temel sağlamaya uğraşıyorlardı. Aynı zamanda, bu aileler 1960'dan sonra, yeni inşa ettikleri evlerinin odalarını yaz aylarında kiraya vererek turizmin yeni bir şans olduğunu ilk keşfedenlerdi. Yeni merkezin bu 'mimarlar' grubu, meslek ve parti üyeliği göz önüne alındığında heterojen bir biçimde oluştu. Grubun bir araya gelmesi, eski Datça mahallesindeki ağa ailelerinin yakın akrabalık ilişkilerine dayanıyordu.

Eski bir kaymakam derneklerin amacını şöyle betimliyor:

"*Bir misal vereceğim, mesela, bak, şimdi o dernekle yapılan burada bir hastane var, sağlık merkezi yapılmış, okula bir arsa temin edildi. Mekanizma basit. Mesela bir lise yaptırma derneği kurulur, sırf para toplama ve harcamanın kanuni olabilmesi için. Aksi halde, gelişigüzel para toplamak suçtur. Dernek kurulur, makbuz bastırmış, halktan yardım toplamış, o yardımla bu arsayı satın almış. Sonra devlet sahip çıkıyor artık, diyor bırak buraya kadar sen getirdin, bundan sonrasını ben yapacağım. İntifa Milli Eğitim Bakanlığına ait olmak üzere, mülkiyeti hazine adına tescilli. Bundan sonra dernek feshedilir, çünkü amacına ulaşmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı okulu yaptırmaya devam eder.*"

Bu betimleme, söz konusu derneklerin, devletin kaynak eksikliğini gidermek zorunda olan kendi kendine yardım örgütlenmeleri olduğunu açıkça ortaya koyuyor. 1960'larda ve 1970'lerdeki tüm önemli altyapı projeleri ya doğrudan doğruya bu derneklerce gerçekleştirildi ya da en azından onlar tarafından başlatıldı.

Bu tip dernekleri kurmak için ilk adım, kısmen, devlet yönetiminin yerel temsilcilerinden geliyordu. Bununla beraber, her halükarda, ancak 1965-67 ve 1969-71 yıllarındaki etkin kaymakamlar ilçe merkezini geliştirmeyi ana görevleri edindiğinde dernekler başarılı olabiliyordu.

Geçmişte altyapının geliştirilmesi 'tepeden' kaymakamlarca emredilirken, derneklerin etkinliği, o an, gençliğin daha iyi eğitilmesi gereksinimini ve toplumsal kurumların geliştirilmesi zorunluluğunu ortaya koymaktı. İlk defa yerel liderler, yarımadanın tüm halkının ilgisini kamu çıkarları konusuna çekmeye ve onunla ilgilenmelerini sağlamaya çalışıyorlardı. Her kişinin 'siyasal' katkısı, tartışmasız iyi bir amaç için bir bağıştan ve yapılması gereken zorunlu kamu işlerine (imece) katılımdan oluşuyordu. Buna ek olarak ilçe merkezindeki saygın ailelerin girişimleri ve kaymakamdan aldıkları destek, köylülere kolektif eylemlerinin devleti

gereksinimlerini göz önünde bulundurmaya zorlayabileceğini gösterdi ve köylüler, şimdilik, bunun, bir liseye sahip olmalarını sağlamanın tek yolu olduğunu kavradılar. Bununla birlikte, bu noktada derneklerin tarzı gözlemciyi yanlış yönlendirmemelidir; çünkü onlar, temel olarak merkezi devletin görevlerini yerine getiriyordu. Bu nedenle bu dernekler örgütlü çıkar grupları değildi; en azından toplumsal tabakanın özgül çıkarlarının eklemlenip savunulduğu 'baskı grubu' anlamında değildi. Datça'daki dernekler, daha çok devlet kaynaklarının yokluğu karşısında asgari altyapıyı yapabilmek için, devletlerine karşı tüm yurttaşların işbirliği stratejisinin zorunlu yasal biçimiydi. Belki de bu görüngü o zamanın Türkiye'si için oldukça tipikti.

Kaymakamla işbirliği yapmak ve devleti bir ortaokul ya da bir sağlık merkezi inşa etmeye ya da bir caminin onarımı için para göndermeye zorlamak için parti örgütlerinin siyasal kanallarını kullanmakta gerekli siyasal usullerin bilgisine sahip dernek üyeleri, en önde de öğretmenler, simsarlar olarak köylülerle yüz yüze hareket ettiler. Yanaşma ve simsar arasındaki bu ilişki, hizmet ve hizmetin iadesini içeren karşılıklı davranışlarla sürekli yeniden üretilmek zorunda olan himayecilik olgusundaki gibi yakın yüz yüze ilişki olarak düşünülemez. Daha kişisel olmayan ve hepsinden öte, süreksiz olan hami-yanaşma ilişkilerinde, yanaşma avans olarak bir hizmeti yerine getirir çünkü bir simsar olarak haminin daha sonra söz verdiği hizmeti yerine getireceğini kesinlikle umabilir. Bu nedenle, bu tip hamiler, bağışları ya da kamu işlerine katılımları aracılığı ile manevi bir hak elde eden yanaşmalarca kullanılabilirdi. İlke olarak, bir yanaşma için, bu 'yerel siyasetçiler'e ulaşmanın yolu açıktı, böylece çeşitli gereksinimleri için özel bağlantıları ile farklı simsarları kullanabilirdi.

ReşadiyeMahallesi'nde iki yüzyıllık ağa evi...

Bağışları toplamış olan bir öğretmen okul konularında ilk başvurulan kişiydi, öğretmenle kampanya düzenleyen nüfus müdürlüğündeki bir memur yönetimle olan ilişkilerde olası bir simsardı... ve bunun gibi. Bu tip ilişkilerin sürekliliği, partilerin daha fazla görmezden gelemeyeceği, bu yeni yerel siyasetçilerin toplumsal saygınlığını yeniden üretiyordu. Sonuç olarak onların adları, 1970'lerde CHP ve AP'nin yürütme kurulu listelerinde bulunabilir. Böylece, Datça'da himayecilikten yanaşmacılığa geçiş son bulmuştur.

Oyunun bu yeni kuralları, yerel yönetim siyasetine de damgasını vurdu. 1963'de belediye başkanının doğrudan halk tarafından seçimi yasası geçtikten sonra, ilk şiar 'Reşadiye belediye başkanını seçiyor' oldu. Çünkü bu mahalle hala limandaki yeni merkeze karşı kapalı bir cepheyi oluşturuyordu ve tüm mahallelerin en büyük oy deposuna sahipti. 1968'den sonra, bununla birlikte, Reşadiye bile zamanın getirdiklerini kabul etmek zorundaydı. Belediye başkanlığı binasının, yeni merkez İskele'de olması gerekliliği, Reşadiye'den çıkması olası adayların sayısını azalttı. Buna ek olarak, sadece oldukça kıt kaynakları denetimi altında tutan belediyenin artan görevleri, hükümetteki partinin (1965'den beri

AP) desteğini kaçınılmaz bir zorunluluk kıldı. Bu nedenle, bu durum, 1968 yerel seçimlerindeki AP kampanyasında kullanıldı. Datça mahallesinin saygın bir yapı ustası olan bu partinin ilçe başkanı, belediye başkanlığı için doğru bir uzlaşma adayıydı, çünkü önceki belediye başkanının üvey kardeşi olmasından dolayı Reşadiye'de bile seçilmeye layık olarak görülüyordu. Buna ek olarak 1968'de yeniden seçilen, il meclisindeki Datça'nın temsilcileri, Muğla'daki AP kanallarını kullanarak toplum projeleri için gerekli yardıma söz vermişlerdi. CHP'nin kalesi Reşadiye, sonunda, bu tartışmayı görmezden gelemedi.

Böylece yeni bir ilke başladı. Oy deposuna dayanarak Reşadiye, hala kimin belediye başkanı seçilebileceğine karar veriyordu, fakat onun parti üyeliği ikincil önemdeydi ve pragmatizm kriteri altında bastırılmalıydı.

Belediyenin uzun dönemli yatırımları, şimdi daha da fazla, belediye başkanının devletin yeni kaynaklarına ulaşmasına bağımlıydı. Bu açıdan, gelecek oylar beklentisiyle iktidardaki partinin vaat ettiği yanaşmacı şebeke kullanılarak, etkin kaymakamlarla işbirliği yapmak çok önemliydi. Örneğin, ilçede bir jeneratörce günde sadece bir kaç saat için üretilen elektrik miktarı acil olarak arttırılmalıydı. Ankara'daki sayısız girişimlerden sonra belediye başkanı sonunda siyasal ilişkiler şebekesi inşa etmeği başardı. Muğla ilinden bazı AP'li milletvekillerinin araya girmesiyle DPT ilgili şube müdürü, komşu ilçe Marmaris'ten Datça'ya yeni enerji hatlarının inşa edilmesi lehine ilgili yönetim organının baskı yapması için ikna edildi. 1975 yılında yarımadanın ulusal elektrik ağına bağlanması, belediye başkanının en büyük başarısı olarak düşünülebilir.

Eski bir kaymakam yerel yönetimi desteklemenin bazı olanaklarını betimler:

"*Belediyenin bir kamyon, bir kaç malzemenin dışında parasal imkanı yok. Genel idare yani merkezi idarenin, hem makina parkları var hem de Özel İdarenin köylere yaptığı yardımlar var, yani mali kaynakları var... Bir kaymakam bu kaynakları bazen belediye için kullanılabildi... Belediyenin su işleri mukabili otel olarak yapılmıştır. Belediye gelir sağlamak için kaymakama gider. O, köy adına gelen paraları, belediye de gelir sahibi yapmak için onu aynı işe ortak eder. Mesela Bayındırlık Müdürlüğü köy yolları yaparken, belediyenin de hizmetlerini yapardı. Bunlar kaymakamla belediyenin işbirliği sonucunda yapılırdı.*"

Bu karşılıklı yardımlaşma iki tarafın da lehineydi: Belediye başkanının saygınlığını sağladığı gibi, ilçe merkezini başarıyla geliştirmek, kaymakama da vali olması için iyi bir referans şansı veriyordu.

Yarımadada turizmin başlatma girişimi de aynı kaymakamın kararı ile oldu. 1970'lerin başında valinin kendisi, Türkiye'nin üst sınıfları için tatil konutları yapmayı planladığı tatil köyünün temelini attı. Datça kaymakamının aracılık yeteneği sayesinde tatil köyü yarımadada inşa edildi. Ankara'daki en üst düzeylere dek uzanan yanaşmacı yapılar, zengin ve etkili konut sahiplerinin yolun geliştirilmesindeki çıkarlarına aracılık etti. Yol, 1970'lerin ortalarında tatil köyüne dek asfaltlandı ve asfalt bir kaç yıl sonra Datça'ya ulaştı.

Türk partilerinin görünümü, 1960'ların ortalarında değişmeye başladı. Ecevit'in CHP içindeki yükselişi ile partinin yönetimi, devletin istikrarını kollayan muhafazakar elitten uzaklaştı. CHP, bir kitle partisine dönüştü ve 'ortanın solu' sloganıyla kendini konumlandırdı. CHP'nin geleneksel etiketleri, (DP'nin ve sonradan AP'nin 'ekonomik liberalizm' ya da 'demokrasi' etiketlerine karşı) 'Atatürkçülük' ya da 'otoriter devlet bürokrasisi' terk

edildi. Daha sonra kurulacak olan partilerin nirengi noktası olacak olan sağ-sol şemasını izleyen bir ideolojizasyon eski etiketlerin yerini aldı. Siyasal rekabetin bu türü, Datça'da da hissedildi.

1960'lardan itibaren yarımadanın en uzak köylerinden bile çocukların ortaokula, 1972'-den itibaren de liseye devam etmeleri, belki de bu olguya aracılık eden unsurdu. Böylece gençliğin büyük bir kısmı ilk kez daha yüksek bir eğitime ulaşma şansı elde etti. Bu durum, ayrıca, siyasal katılımın yeni bir türüne başlangıcına işaret eder.

1973'teki Ecevit'in seçim zaferi ile Datça'-daki ve köylerdeki siyasal kutuplaşma keskinleşti. Cumalı'dan bir muhtar (1967-1975) bu yıllarda, gençlerin siyasetten doğan tartışmalarının sık sık militanca çatışmalara dönüşmemesi için çok çaba göstermek zorunda kaldığını anlatır. Sonunda muhtar, daha yaşlılara bile kendi huzurunda siyasal tartışma-ları yasaklar. 1950'lerden beri var olan kahvehanelerin ayrılması bu yıllarda hızlandı. Bazen siyasal cepheler aile ilişkilerini bile kesiyordu ve o zamanlar farklı siyasal partileri destekleyen ailelerin üyeleri arasında evlilik olanaksızdı.

Her şeye rağmen, yerel siyasetin bu ideolojizasyonun doğası sorgulanmalıdır. Bir çok ifade, ideolojik tümcelerin sadece eski bağlılıkların üzerine ilave edildiğine işaret eder. Bir siyasal eylemci bunu şöyle anlatır:

"70 ile 80 arasında olan kavgaların çoğunluğu politik kavgalardı, yani politik ama bilinçsiz kavgalar, yani ideoloji üzerine değil. Bunlar şöyle kavga, biri der ki şu bu partidendir, bu öbür partidendir... Zaten insanlara sorsak, yani o zaman CHP'nin görüşünü açıkla desen, zaten bilmezler, bugün de SHP'nin bilmiyorlar. Ama işte, ne bileyim, diyelim radyoda veya televizyonda, diyelim liderin kalkıp çıkması, öbürünün laf atması köyde kavgaya sebep oluyor."

Sonuç olarak, burada kullanıldığı anlamda 'ideolojizasyon' terimi, siyasal programlarda ya da fikirlerde derin kökleri olan bir inançtan çok bir siyasal etiket anlamındadır.

1970'lerdeki seçimlerin ayrıntılı bir çözümlemesi,[11] ağa ailelerinin ya da onların düşmanlarının desteğine göre belirlenen oyların iki kutuplu eski şemasının henüz tamamen dağılmadığını açıkça belgeler. Özellikle Reşadiye'de ve muhafazakar köyler olan Sındı ve Yaka'da, bu düzenek 1970'lerde hala bozulmamıştı. Fakat diğer seçim bölgelerinde, yeni siyasal yönelimler lehine bu geleneksel dikatomide aşamalı olarak bir zayıflamanın var olduğu kabul edilmelidir.

CHP bir çok köydeki zayıf temellerini, ilçeye yeni kaynakları getirmeyi vaat ederek güçlendirmeye çalıştı. Bu açıdan, iki etmenin özel öneminin olduğu görülür:

İlk olarak, Muğla'dan inanmış bir CHP'li, yukarıda değinilen tatil köyünün inşaatını yönetiyordu ve böylece konumunu kampanya için kullandı. Datça ilçesinin köylerindeki CHP üyeleri arasından işçilerini seçti ve onları, CHP'nin de desteklediğini söyleyerek, sendika fikirlerine ısındırdı. Yanaşmacı denklem bu şekilde işliyordu: oy ve fikirlerin desteklenmesi karşılığında iş.

İkinci olarak CHP'li gençler, 1977 seçim kampanyasında CHP'ye yeni üyeler ve oylar kazandırdılar. Erkekler kahvehanelerde, kadınlar ise CHP kadın kolu üyelerinin küçük çaplı ev toplantılarının çerçevesinde ikna edildiler. Buna ek olarak, seçimlerden önce CHP, Yazı ve Cumalı köylerindeki iki zeytin kooperatifini destekledi. Bu bir seçim kampanyası için yeni bir kavramdı, çünkü Ecevit liderliğinde geliştirilen kırsal gelişme stratejisi (köy-kent) çerçevesinde, kırsal nüfusun bir

[11] Unbehaun (1994: 257-266).

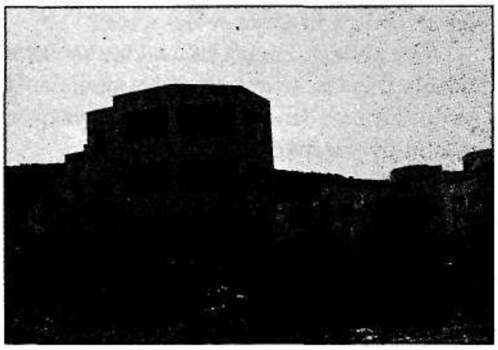

Datça'da tatil köyü...

kısmının çıkarlarını 'kendi kendine yardıma doğru yardım' için başlangıç noktası olarak alıyordu. Seçim kampanyasında CHP, önceden verilen vaatleri tutma yeteneğini sergilemek istedi. Oylar, bu yeni bir olguydu, bundan böyle parti hamilerinin aracılığı ile blok olarak verilmeyecekti. O zaman kendi partilerinin oylarını artırmak için, seçmenlerinin çıkarlarını göz önünde bulunduracaklarını vaat eden, yerel siyasetçiler araya girdi.

CHP lehine en belirgin eğilim ilçe merkezinde gözlendi. Bunun nedeni, yeni yerleşen meslek grupları ve Datça'daki öğrencilerin artan sayısıydı. Öğrenciler gitgide daha çok, babalarının geleneksel bağlılıkları ile bağımlı olmayı reddettiler. Aşağıdaki ifade, bu olgunun altını çiziyor:

"*Zaman geçtikçe, artık eski devirler ölüyor, yavaş yavaş, gelişim böyle oluyor. Ağa yok artık. Bazı zaman gördü ki, oğlu katılmıyor babasına, bu konuda. Bu da bir köyün gelişmesini sağlıyor. Geliştiği zaman eski sıkıntı yok, yani eskiden bir ekmek peşindesin ama şimdi ekmek peşinde değilsin. Biraz daha bir şeyler kazanmaya çalışıyorsun. Eh, bunun babası farkına varmazsa, oğlu farkına varıyor, büyüdüğü zaman. Babasına aktarıyor bunu. Bazı konularda babasının fikirlerine katılmıyor. Onun için ağalık ta ölüyor, yavaş yavaş.*"

ANAP ve Siyasal Katılımın Yeni Biçimleri Altında Yanaşmacılık

12 Eylül 1980'de generallerin iktidara el koyması, Türkiye'nin siyasal yaşamında derin bir kırılmayı işaret eder. Bu darbe, kamusal yaşamın ve yönetimin yıllarca depolitizasyonuna neden oldu. Siyasal partilerin 1983'de yeniden düzenlenmesinden sonraki ilk seçimleri Özal'ın ANAP'ı kazandı. ANAP ulusal sermayenin devletçe desteklenmesine ve ulusal ekonominin dışa yönelimine öncelik verdi. Bu kavram çerçevesinde ANAP hükümeti uygun bir "fon ekonomisi" düzenledi.[12] Başbakan Turgut Özal'ın liderliğinde küçük bir bakan grubu herhangi bir meclis denetimi olmaksızın, yönetimi atlatarak hangi kaynakların parti kanalları aracılığı ile doğrudan alıcılarına ulaştırılacağına karar vermek durumunda idi. Konut inşaat sektörü kendisine ait fonlarla özel teşvik alanı oldu. Bu fonların dışında konut kooperatifleri ve turizm sektöründeki büyük projelere diğerleri ile birlikte yardım edildi. Kısa zamanda bunlar kâr elde etmenin çekici alanlarına dönüştü.

Parti kanalları ile finans aracı olan fonlar, kronik olarak, belediye ya da il özel idaresi düzeyindeki bütçelerden karşılandı. 1970'lerin sonunda kırsal kesimlerin az gelişmişliği ve yerel yönetimlerin mali çöküşü, yasama organını 1980'lerin başında yeni yasalar yapmaya ve varolanları da bu açıdan değiştirmeye zorladı. Ulusal vergi kaynaklarının sabit bir oranını yerel yönetimlere ayırmak önemli bir yenilikti. Bir yandan bu bir ilerleme getirdi, diğer yandan ise yerel yönetimlerin mali kaynakları oldukça sınırlı kaldı. Bu nedenle

[12] Oyan/Aydın (1987).

temel sorun çözülemedi. ANAP kanalları ile gelen devlet kaynakları, yerel yönetimler ve bölgesel siyasetlere eğer ek yükler getirmiyorsa hoş karşılandı.

Finans siyasetinin bu aracı 1985'te imar yasasındaki değişiklikle daha da önem kazandı. Yeni yasaya göre gelişme planlarının yapılmasına, değiştirilmesine ve geliştirilmesine karar verecek tek organ belediyelerdi. O zamana dek Bayındırlık ve İskan Bakanlığı tek yetkili idi. Bu yeni düzenleme, hemşehrilerin, böylece yerel gereksinimlere daha iyi yönlendirilebilecek olan kentin gelişmesiyle ilgili karar gücüne duyduğu gereksinim bakımından haklı bulunabilir. Bununla beraber, Türkiye'deki birçok kentin ve kasabanın gelişimi (Datça sadece "iyi" bir örnektir) planlama yetkisini özeksizleştirmenin (decentralization), belediyeler üzerinde çıkar çevrelerinin siyasal baskısına yol açtığını açıkça gösterir. Belediyeler ise bu baskıdan, mali darboğazları nedeni ile kaçınamazlardı. Bu ortamda, ANAP tarafından düzenlenen klientelistik şebeke yeniden serpildi. Datça'nın da içinde yer aldığı, Türkiye'nin Ege ve Akdeniz sahilleri boyunca spekülatif inşaat patlaması mantıksal ve amaçlanan sonuçtu.

1970'lerin sonunda son CHP'li belediye başkanı, baş gösteren arazi spekülasyonunu durdurmaya ve kamu arazilerini Datça belediyesi adına kaydettirmeye çalıştı. Elverişli bir gelişim planına sahipti ve Datça'nın yerlisi olan ailelere ucuz apartman daireleri sağlamak için konut kooperatifleri sundu. Buna ek olarak, Ege Bölgesi'ndeki CHP yönetimindeki diğer belediyelerle bir birlik kurarak, en azından bir süre için belediyenin mali kaynaklarını rahatlatmanın yolunu buldu. Bu 'Yeni Belediyecilik Hareketi'ndeki belediyeler, CHP şebekesinden de yararlanarak, malzeme, mekanik araç-gereç ve hizmetleri paylaşarak birbirlerini destekledi. Lakin bu model kısa sürede başarısız olmaya mahkumdu. Çünkü Ecevit'in yönetimi zamanında CHP ile koalisyondaki muhafazakar partiler, merkezi yönetimdeki anahtar konumları denetimlerinde tutarak CHP yönetimdeki belediyelerin hırslı planlarını engellediler. 12 Eylül 1980'de belediye başkanlarının askıya alınması ile onların mağrur planları da buza yatırıldı. Daha sonraki ANAP'lı belediye başkanı onları sonsuza dek rafa kaldırdı.

1984'teki yerel yönetimler seçim kampanyasında ANAP, en iyi 'muhakeme'ye sahipti. Bu parti, tüm ülkedeki seçmenleri, sadece ANAP adaylarının kentler için bir şeyler yapabileceğine ikna etmeye çalıştı. İktidardaki parti olarak ANAP kaynakları dağıtıyordu ve eğer bir belediye başkanı bir başka partinin üyesi ise bu kaynakların bir kısmını belediyesine çekme şansı azdı. Bu kural, özellikler Datça gibi küçük belediyeler için geçerli idi. Çünkü onlar, milletvekili seçimlerindeki potansiyel oylar anlamında önemsiz olduklarından, ANAP'ın farklı fonlarına ulaşmak için zorunlu olan siyasal baskıyı oluşturamıyorlardı.

İskele'deki oylar neredeyse birbirine dengelediğinden dolayı, tüm mahallelerin oylarının çoğunluğuyla gerçek merkez olan İskele mahallesinde karmaşık bir seçim yerine, Reşadiye'deki ağa ailesinden gelen ANAP belediye başkan adayı, Reşadiye'den en çok oyu alarak seçimi kazandı. Kampanya sırasında, ANAP'ın belediye meclisi adayları, farklı mahallelerden belirli yanaşmaları, ANAP belediye başkan adayına ve elbette kendilerine de oy vermeye ikna etmekle görevliydi. Bu nedenle, bu iş için nitelikli adayların seçiminde birçok kriter göz önünde bulunduruldu: aile ilişkileri, kuşak farklılıkları, mahallelerle yakın ilişki ev işi sektörüyle ilişki ve 1989 seçimlerinde önemli olan sorun, (sonuncusu fakat

en önemsizi değil) kimin 'yabancı' oyları çekebileceği. ANAP'ın kampanya eşgüdümleyicisi bunu ayrıntılarıyla anlatıyor:

"Evvel dediler ki, burada dışarıdan gelen yabancılar burada belediye meclisine belediye başkanlığına aday olamıyor dediler. Dışarından gelen ve herhangi partiden olan adayın yabancılar tarafından kabul edildiği söylentilerini duydum. Ve sonra dedim, burada en fazla kim var, Kayseriliier var. Efendim, Kayserilileri kim burada iyi toplayabilir, ... toplayabilir, yani onları buraya getiren taşeronu bulduk, onu birinci sıraya yazdım... Sonra bir de Doğulular için de, burada ağızlık yapan biri var. Onu getirdik Ankara'dan efendim, mecliste adamları olmamasına rağmen, sizin herhangi bir sorununuz olursa temsilciniz beni burada bulur dedirttim... Sonunda bu şekilde seçimi kazandık."

Kanıtlanabileceği gibi, oyların satın alınması ve ayrıca işverenleri tarafından onların istediği doğrultuda oy vermeleri amacıyla bir kaç düzine inşaat işçisinin Datça'ya getirilmesi seçimin kazanılmasını sağladı.

1983-1989 ve 1989-1993 dönemleri boyunca iki ANAP'lı belediye başkanı aslen Reşadiye mahallesinden geliyordu ve Datça belediyesini 'memuriyet vasıtasıyla hami' gibi 'yönettiler'. Neredeyse keyfi bir biçimde belediyenin kaynaklarını dağıttılar ve parti kanallarıyla yenilerini açtılar. Belediye karar kayıtlarında, belediye meclisinde oy birliği ile tamamlanmamış tek bir oylamanın bile yer almaması olgusu, bu durumun bir göstergesi olarak görülebilir. Elbette ki tüm meclis üyeleri ANAP'lı değildi. Bu ilişki, bazı durumlarda himayeciliğin, belediye başkanının bazı yerli yanaşmaları için doğrudan doğruya kazançlı olmasına karşılık gelir. Belediye başkanı ile iyi ilişkileri olan, Reşadiye'de yaşayan ailelerin pek çok üyesi belediye yönetiminde işe alındı, bu şekilde de oldukça palazlandılar. Belediye başkanına oy verenler ya da çıkarları gereği gizlice oy vermeyenler, belediyedeki işlerinin derhal bitirileceğinden emin olabilirlerdi. Bunun yanında, mecliste oturan simsarları aracılığıyla belediye başkanına ve onun denetimindeki kaynaklara ulaşabiliyorlardı.

Bununla beraber, yabancı yatırımcılar daha geniş boyutta belediye başkanının yanaşmaları oldu. Daha 1970'lerde, köylülerden sahil boyunca uzanan toprakları ucuza satın almışlardı ya da sonradan emlakçılardan ya da belediyenin kendisinden toprak tedarik ettiler. 1986-1989 yılları arasında belediyenin bütçesi 65000 TL'ndan 1234000 TL'na sıçradı. Neredeyse aynı zamanda, Datça çevresinde yüzden fazla konut kooperatifi ya da müteahhitler tarafından finanse edilen tatil köyü projesi başladı. Belediye ilk yıllarda mücavir alanlara sahip çıkarak, planlama alanını uzun sahil şeridine dek genişletmişti. Söz konusu topraklar hızla satıldı ve kısa sürede yatırımcılarca 'karşılanan' sayısız plan ıslahı ve tashihi ile 1976 gelişme planı terk edildi. 1970'lerin sonundaki belediye başkanı bu uygulamayı suçluyor:

"Devletten aldığım arsayı özel şahıslara, belediyenin parası yetmediği zaman parselliyorlar, satıyorlar, yalnız menfaat temin etmek için belediye iş yapıyor, bu belediye başkanı da aynı şekilde. Yani yenisini alayım diye değil, eskisini satıyorlar... Bütçesine giriyor... bir yatırım için değil, memur maaşını vermek için yapıyor şimdi, evet bir yatırım için olsa... Yatırım yapmadığı için belediyenin geliri yok, o yüzden bunu yapmak zorunda kalıyor. Bu tamamen yanlış bir politika. Şu anda vaziyeti kurtarıyor gibi görünüyor, bu sonunda iflas eder. Şu anda imar planının dışındaki mevzi imar planları

var, birçok, bu ilerdeki yapılan evlerin hepsi, imar planı yapılmış değil daha, mevzi imar planı var. Şahıs geliyor, alıyor yirmi milyona bir tarla, evet diyor ki siz bunun mevzi imar planını yapın, belediye meclisi tasdik etsin. Belediye diyor ki, benim burayı tasdik etmem için 25 milyon para vereceksin belediyeye. 25 milyon para yatırıyor oraya. Emeğe karşılık yatırıyor, buraya gidecek hizmetler için yatırıyor ama. Gelecek, ama o zaman geldiğinde bu yolun yapımı, elektiriğin yapımı, suyun yapımı on misline geliyor. O, zamanında parasını, iştirak payını verdiği için, şimdi vaziyetini kurtarmak için aldığı 25 milyonu büyük para zanneder belediye, halbuki değil. Senin buraya getireceğin hizmetin yüzde biri... Belediye aldığı paraları sarfediyor, hizmetleri bekleyen adam, iştirak payımı verdim diyor, peşin olarak verdim diyor, ve haklı adamlar. Bundan sonra belediyeye gelecek olan artık o yükün altından nasıl kalkar, onları bilemem, bu işler yürüyecek iş değil."

1980'lerin sonundaki %60 ile %70 arasındaki enflasyon oranı, bu kısır döngüyü daha da içinden çıkılmaz hale getirdi. Sonuç olarak, belediye gerçekten de zararı karşılayamaz oldu: İnşaat projelerine başlamış yurttaşların malzeme ve mali harcamalarıyla uzun zamandır gecikmiş diğer altyapı hizmetleri gerçekleştirildi; böylece belediye sonraki bütçe yıllarında, sonradan kurulan kooperatiflerin yeni ön ödemelerini, daha önceden ödenmiş altyapı projelerinde kullanmaya başladı.

Lakin bu uygulama 1990 yılında, tüm yarımadanın yeni çevre yasasının konusu olmasıyla durdu. Bununla, belediyenin gelişme planına ve ondaki değişikliklere karar verme yetkisi çevreyle ilgili idareye aktarıldı. O zamandan bu yana, Ankara'daki sorumlu şube, Marmaris ve Bodrum'un komşu ilçeleri için, uzun zamandan beri bir gerçeklik haline gelmiş olan kıyı şeridinin toptan bir 'betonlaşması'nı, kısmen de olsa önleyen, daha düzenli bir planı ortaya koymaya başladı. Belediyenin gösterdiği sert direniş ve yatırımcıların oldukça güçlü muhalefeti, ANAP'lı belediye başkanının, yanaşmalara (yatırımcılar) karşı bir hami konumunda oluşunun, belediyenin planlama yetkilerinin yarattığı kaynaklarla ne derece bağlantılı olduğunu, daha sonra gösterdi.

Ayrıca ANAP, tartışmasız bir biçimde, tüm yurttaşların lehine, Datça ilçesinin gelişmesinin ivme kazanmasına neden olmuştur. Bu gelişmedeki mutlak etmen (resmi kanalları hızlandırmak amacıyla) merkezi bürokrasiye ulaşmakta, partililerin ve muhtarların partinin yanaşmacı şebekesini kullanma girişimleridir. Eski bir ANAP ilçe başkanı bu ilişkilerin bazılarını açıklıyor:

"*Bizim bütün köylere götürdüğümüz hizmet mevcuttur ve Cumhuriyet tarihinde bizim dönemimize gelinceye kadar Datça'ya, gelen hizmetin iki katı hizmet getirdik. En azından şöyle bir şey getirdik: Datça çıkmaz sokak olduğu için, yani turizm falan diyorsak geçişi olmayan bir yöre olduğu için devlet hep üvey evlat gözüyle bakmış Datça'ya. Efendim yatırım yapmamış, altyapısını yapmamış. Bunları hep biz başlattık, nedir bunlar, kanalizasyon, PTT hizmeti, su, içme suyu. Düşünün, bir defa, turistik bir yörede içme suyu 1992 yılına ancak programlanmış, bizim iktidar döneminde fonlardan kaynak aktarmak suretiyle Datça'nın içme suyunu bitirdik. (...) Şimdi, işin asıl sahibi parti olmuyor, işin asıl sahibi belediye oluyor. Şimdi, belediye, kaymakamlığa yazı yazıyor. Bu bir. Kaymakamlık Özel İdareye havale ediyor. Özel İdare, belediyenin yazdığı yazıda yanlışlık, eksiklik, noksanlık varsa, onları tamamlattırıp, Muğla Valiliğine gönderiyor.*

Muğla valiliği aldığını tasdik ediyor, uygun görüyor, hangi bakanlıkta ise iş, o bakanlığa gönderiyor. Orada en son merciine varıyor, oradaki bürokrat, memur, arkasından parti kanalıyla işi takip etmezsen, sümen altına koyup bekletiyor. Şimdi orada biz devreye giriyoruz. Bizim, diyoruz, falan sayılı, filan tarihli yazımız var idi. Kayıt numarası budur, bu yazıyı çıkarın bakalım diyoruz. O yazıyı çıkarıyorlar... Orada milletvekilmiz var, onu bulacaksın, milletvekili ile birlikte bakanlığın genel müdürüne gideceksin. Genel müdüre diyeceksin, bizim filan tarihli filan sayılı yazımız, başvurumuz var, bunu yerine getir. O da diyor ki, bakana söyleyeyim, benim bütçemde para yok. Bakan emir veriyor, bu Datça'dan gelen heyetin işini yapın, parasını verin diyor, işimiz o şekilde bitiyor. İşi takip etmezsek, sümenin altında bekliyor, işi takip edersek, olumlu oluyor."

Bu yöntemler, genel olarak, yeni değildi. 1960'larda ve 1970'lerde, belediye ve köyler adına devlet kaynaklarına ulaşmak için partilerin ağlarını kullanılarak resmi kanallar hızlandırıldı ya da atlatıldı. Yeniliği, parti kanalları aracılığıyla öncelikle ANAP'lı belediyelere dağıtılan, devlet bütçesinin dışındaki fon kaynakları oluşturuyordu. Bu çerçevede, bu tip yanaşmacı işlemler, rutin işler statüsünü kazandı hatta ANAP hükümetin dizginlerini DYP/SHP koalisyonuna devretmek zorunda kaldığında bile, bu yanaşmacı ilişkilerin bir çoğu (elbette daha zor şartlar altında) el değmemiş olarak kaldı.

Parti çıkarlarınca yönetilen böylesine siyasal şebekede kaymakamların rolü ilginç bir biçimde zorlaştı. 1970'lerde kaymakamlar kasabayı gerçek bir ilçe yapmak için belediye başkanı ve yörenin eşrafıyla işbirliği yapmak zorundaydı. O zamanlar, yetenekli bir kaymakam, az fakat önemli altyapı projelerini gerçekleştirmek için resmi kanalları atlatma ve yönetim içindeki yanaşmacı ilişkileri kullanma yeteneği ile sivrilirdi. Kaymakam, resmi işlere katılmalarını ve maddi ilgilerini sağlamak için halkı harekete geçirdi. Bu çabalar, halkın kaymakama ve eşrafa duyduğu saygıyı artırdı ve bu, onların halka olan yakınlığının sırrıydı. 1980'lerin Datça'sında parti ağalarını kullanarak yatırımcılar sahneyi yönetiyordu. Bu partinin aracılığıyla geçmişe göre büyük miktarda para fonlardan ilçeye aktarıldı. Fakat kaymakamların bu işlerde artık hiç bir etkisi yoktu. Bunun yerine ANAP, merkezi idareyi denetimi altına almaya ve kaynakların akışını onun dışından örgütlemeye çalıştı. Böylesine bir siyasal ortamda kaymakamların rolü, Muğla'daki il yönetiminin emirlerinin alıcısı olmak dışında hiçe indirgendi. Bundan dolayı, kaymakamlar siyasal olarak hayatta kalabilmek için, belediyeleri denetleme yetkilerini geniş oranda kullanmaksızın ANAP'ın yerel koluyla birlikte kendilerini düzenlemek zorunda kaldılar.

Bu yıllarda köyler kayda değer bir ilerleme yaşadı. Hangi partiden olursa olsun muhtarlar köy toplumu ile birlikte ve onun çıkarlarına yönelik siyasal baskı yapmakta başarılı oldu. Onlar gitgide daha çok, iki yönden inisiyatif alan siyasal aracılar rolünü üstlendiler. Muhtar-

Eski Datça Mahallesi

lar, partinin, köyün acil projelerinin gerçekleştirilmesine yardım etmesi durumunda, oyları garanti edebilecekleri iddiasıyla 'yukarıdan' ANAP'ı harekete geçirdiler. Böylece muhtarlar AP ya da CHP yönetimi zamanındaki 1960'lar ve 1970'lerle karşılaştırıldığında bu tip girişimler için daha etkili bir katalizatör olan ANAP'ın yanaşmacı şebekesini kullanabildiler. Bununla köylüler, kendi çıkarlarını vurgulamanın anlamlı olduğunu uygulamada gördüler ve siyasal baskıyı artırmanın yolunun da dayanışma olduğunu öğrendiler.

Sonuç olarak köy halkının devlete karşı tutumu kesin ve nihai olarak değişmiş görünür. Önceleri siyasal partilerin vaatleri pek gerçekleştirilme umudu olmadan dikkate alınırdı ve oylar ailelere üye olmaya göre ya da bir ağaya bağlılığa göre verilirdi. 1970'lerde bu eğilimler ideolojik etiketlerle karıştı; daha bağımsız bir katılım şansı olarak oy verme davranışını keşfetmiş olan daha genç kuşağın etkisiyle yavaş yavaş yeni bir siyasal anlayış gelişti. Fakat sadece 1980'lerden bu yana, daha geniş ve daha bilinçli bir siyasal katılıma geçiş algılanabilir. O zamandan beri, köylere yeni kaynakları çekebilen, siyasal aracı olarak davranabilme yeteneğini göstermek zorunda olan ve bu beklenti içinde seçilen etkin yerel siyasetçilere gereksinim vardır.

1990'ların başında yarımadanın batısında yönetim tarafından arkeolojik yerler belirlendi. Bununla bağlantılı olarak, bu arazilerde yaşama şanssızlığına sahip olan köylüler, de facto toprakları üzerinde haklarını yitirdiler ve, daha da fazlası, köylerin olağan gelişimi, yetkililerce engellendi. Bu aşamada, ilgili köy sakinlerinin dayanışması gerçekleşti. Bu köylüler devletle karşı karşıya yurttaşlar olarak kendi çıkarlarına etkin bir biçimde göz kulak oldular. Muhtarlar ve ilçenin il merkezindeki temsilcileri aracığıyla protestolarını siyasal partilere gönderdiler ve yasanın değiştirilmesi için bir dilekçe yazdılar. Yurttaşların bu eylemlerinde yeni bir yurttaşlık bilinci kendini dışa vurdu. Bu eylem, sonunda, Datça ilçesinin kırsal nüfusunun eski siyasal bağlılıkları terk ettiğini ve bundan böyle uyruk rolünden tatmin olmadıklarını belgeler. 'Aşağıdan yukarıya' bir siyasal katılım için araçlar olarak siyasal partiler ilk kez keşfedildi.

İlçe merkezinde de şimdiye dek olan gelişimlerden tatmin olmayan çıkarların eklemlenmesi söz konusuydu. Lakin bu açıdan, muhafazakar ve ilerici yönelimler birbirinden ayrılabilir. Bir yanda, eski ağa ailelerine mensup birçok tüccar, belediye başkanının da desteklediği, Datça dışından gelen turizm sektörü yatırımcıları tarafından bir köşeye itildiklerini düşünüyor. Datça doğumlu işadamlarının gözünde belediye tüm saygınlığını yitirmiştir. Çünkü belediyenin, Datça ekonomisini kalıcı bir şekilde geliştirmeden hızlı kâr elde etmeye yönelmiş yanaşmalara hizmet ettiğini iddia ediyorlar. Diğer yandan, Datça'ya yeni yerleşmiş büyük şehirlerin orta ve üst tabakalarından insanlar, tatil köylerinin plansız büyümelerini eleştirmektedir ve belediyeyi tüm yurttaşlar için modern bir alt yapıya yönelmiş bir siyaseti zamanında uygulamak konusunda

uyarmaktadırlar. Bu çevreler,'keyfi yönetim' ve 'aymazlığa' karşı bir tutum sergilemektedirler. SHP yerel şubesinde örgütlenen bu gruplar, ayrıca belediyenin, 1980'lerden beri Türkiye'-nin büyük şehirlerinde artarak ortaya çıkanlar gibi, modern hizmet şirketlerinin profesyonelliğini göstermesini talep etmektedirler. Bu şekilde SHP1990'ların başında gitgide daha fazla yanaşmacılık- karşıtı bir imaj kazanmış 'temiz' ve 'demokratik' bir Datça'da kamu refahını savunmuş ve yeni oyları da çekmeyi başarmıştır.

Datça'nın Öğrettikleri

Datça olgusu yerel siyasetteki uzun dönemli eğilimleri ortaya koyar:

1. Hamilerin, kendi kaynakları üzerindeki denetimine dayanan özgün himayecilik ilişkileri, pazar ekonomisinin ve merkezi devletin ilçe ve köy düzeylerinde gelişmesiyle çözülmüştür.

2. Himayeciliğin yerini, çeşitli yanaşmalarla simsarların karşılıklı hareket ettiği, yanaşmacılık ilişkiler almıştır. Başlangıçta yetersizce ve yavaş yavaş devlet tarafından yurttaşlara gönderilen kaynaklara aracılık edilmişti.

3. Devlet denetimindeki kaynakların kırsal alanlara akışı 1970'lerin sonunda CHP'nin ve gitgide artan bir biçimde, 1980'lerdeki ANAP yönetiminin zamanında geliştirilmiştir. Böylece, parti kanallarıyla bağlantılı olan yanaşmacı gidiş, kayda değer bir biçimde güçlenmiştir. ANAP'ın bunu mükemmelleştirdiği bile söylenebilir. Bu dönemde, belediye başkanları 'memuriyet vasıtası ile hami' oldular ve büyük sermayeli yatırımcılar lehine kaynakları dağıtarak, daha önceden bilinmeyen bir çapta iktidar uygulayabildiler.

4. Bununla birlikte diğer yandan, bu durum, Ankara'ya dek uzanan yanaşmacı ilişkileri kullanma bilgisine sahip etkin köy siyasetçilerince, gecikmiş kırsal altyapının geliştirilmesini de zorunlu kıldı.

5. Lakin, yurttaşların yatay çıkar örgütlenmeleri çerçevesinde etkin bir biçimde çıkarlarını savunmaya başladığı ve Datça'nın kamusal refahının bir tartışma konusu haline geldiği siyasal katılmanın bu biçimleri, kesinlikle yanaşmacı siyasetin yerini almamıştır. Datça olgusu, yalnız siyasal katılımın her iki biçiminin birlikte varolabileceğini değil, aynı zamanda Türk yerel siyasetinin gerçekliğini biçimlediklerini de göstermiştir.

Bibliyografya:

Boissevain, J. (1969) "Patrons as Brokers", *Sociologische Gids*. 16.6 Nov.-Dec. s. 379-386.

Boissevain, J. (1978) *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: Basil Blackwell. 5. Baskı.

Burkolter, V. (1976) *The Patronage System*. Basel.

Eisenotadt, S. N./Lemarchand, R. (eds.) (1981) *Political Clientalism, Patronage and Development*. Beverly Hills, Londra: Sage Publications.

Finkel, A./Sirman, N. (eds.) (1990): *Turkish State, Turkish Society*. Londra, New York: Routledge.

Gellner, E./Waterbury, J. (ed.) (1977) *Patrons and Clients in Mediterian Societies*. Londra:Duckworth.

Güneş-Ayata, A. (1990a) "Class and Clientalism in Republican People's Party", Finkel, A./Sirman, N. (eds.) (1990): *Turkish State, Turkish Society*, s.159-183.

Güneş-Ayata, A. (1990b) "Kasabada Politika ve Politikacı", *Toplum ve Bilim*. 50. s.97-110.

Güneş-Ayata, A. (1992) *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*. Ankara: Gündoğan Yayınevi.

Huntington, S./Nelson, J. M. (1977) *No Easy Choise: Political Participation in Developing Countries*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 2. Baskı.

Lemarchard, R./Legg, K. (1972) "Political Clientalism and Development: A Preliminary' Analysis", *Comparative Politics*. 4.(Jan.). s.149-178.

Oyan, O./Aydın, A. R. (1987) *İstikrar Programından Fon Ekonomisine*. Ankara: Verso.

Powell, J. D. (1970) "Peasent Society and the Clientalistic Politics", *American Political Science Review*. 62.2. (June). s.411-425.

Sayarı, S. (1977) "Political Patronage in Turkey ", Gellner, E./Waterbury, J. (eds.) (1977) *Patrons and Clients in Mediterian Societies*, *s*. 103-113.

Scott, J. C. (1972) *Contemporary Political Corruption*. Englewood Cliffs, N.J.:Prentice-Hall.

Unbehaun, H. (1994) *Klientelismus und Politische Partizipation in der ländlichen Türkei. Der Kreis Datça (1923-1992)*. Schriften des Deutschen Orient-Instituts. Hamburg: Deutsches Orient İnstitut.

Waterbury, J. (1977) "An Attempt to Put Patrons and Clients in Their Place", Gellner, E./Waterbury, J. (eds.) (1977) *Patrons and Clients in Mediterian Societies*. s. 329-342.

Weingrod, A. (1968) "Patrons, Patronage and Political Parties", *Comparative Studies in Society and History*. s. 377-400.

Gazeteler: *Cumhuriyet*; *Muğla'da Halk*.

kebikeç yayınları

İKİ KOMİTE İKİ KITÂL
Ahmet Refik /haz. Hamide Koyukan
BOLŞEVİK İHTİLÂLİ VE OSMANLILAR
Uygur Kocabaşoğlu - Metin Berge
EDEBİYAT VE VARLIK
Abdullah Kaygı
HEP BU TOPRAKTAN İnceleme Bbliyografya
M. Bülent Varlık
BEŞER İnceleme Bibliyografya Seçme Yazılar
M. Bülent Varlık
TÜRKİYE BASIN YAYIN TARİHİ BİBLİYOGRAFYASI Ek-2
M. Bülent Varlık
ÇORUMLU İnceleme Bibliyografya
M. Bülent Varlık
ARNAVUTLUK'TAN SAKARYA'YA KOMİTACILIK
YÜZBAŞI CEMAL'İN ANILARI
haz. Kudret Emiroğlu
TARİH-İ HAYATIM
Başkatipzade Ragıp Bey /haz. M. Bülent Varlık - Ahmet Emin Güven
DERSİM (TUNCELİ) BİBLİYOGRAFYASI
Ertuğrul Danık
ESRARKEŞLER
Muallim Şövalye Hasan Basri /haz. Süha Ünsal
BİNBAŞI SÜLEYMAN BEY'İN MANZUM ANILARI
haz. Ömer Türkoğlu
TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFININ TARİHİ (ÖZET)
Lütfü Erişçi

İsteme adresi: Sanat Kitabevi Karanfil Sokak Birlik İş Merkezi 5/2
06650 Kızılay Ankara (312) 418 62 03

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E AHLAK KİTAPLARI

Faruk ÖZTÜRK

Eğitimcilerimizden Nafi Atuf, "ahlak bir milletin ruhunu temsil ettiği için bütün mütemeddin milletler en çok ahlak bahsi etrafında dolaşmışlardır. Medeni milletlerde hergün yüzlerce ahlak bahsine dair eser neşredildiğine bakılırsa bizim bu meselenin mahiyetini esasi ruhu ile henüz iştigale başlamadığımız anlaşılır"[1] derken ahlak üzerine yazılan kitapların azlığı yanında, felsefi ve bilimsel yaklaşımın olmadığından da yakınmaktadır. Atuf'a göre bizde geçerli ahlak kuralları "gayri tabii esaslardan" çıkmaktadır. Ana sorun budur ona göre: "Bugünün en vasi ve en münteşir felsefesi olan müsbet felsefe taraftarlarının da dediği gibi ahlak, kavaidini ve kavaidinin tebdilatını fizyoloji , biyoloji ve tarih gibi üç membadan almalıdır." Bunun yanında dönemin diğer eğitimcileri ve aydınlarında da gördüğümüz gibi, Atuf da çelişkisini, diğer bir ifadesinde : "...ahlak kaidelerini ferdi şuurumuzla yahud aklımızla takdir edemeyiz, ahlak kavaidi cemiyetin ruhundan doğar"[2] şeklinde ortaya koyarak adeta Gökalp gibi konuşur.Bu çelişkiler, düşüncelerle birlikte dönemin kitaplarına da yansır. İslam dininin bireysel yaşamda etkisinin azaldığı bu dönemde, İslami temellendirmelerle sunulan ahlak, yeterince amacına ulaşabilmiş ya da konunun asıl ruhu ile uğraşabilmiş midir?

Söz konusu periyodun aynı zamanda devletin çöküş süreci içerisinde oluşu, bu duruma bir çare arayış niteliğinde olan girişimlerin yönünü de tayin etmektedir. Bu çare arayışı, İslamcı çevrede ahlaksal bozuluş olarak algılanan duruma yöneliktir. Çağdaşlaşma süreci de diyebileceğimiz bu dönemde eğitim ve kültür hayatına rengini vermeye başlayan Batı etkisine karşı bu yarayı sarmaya yönelik çalışmalar görmekteyiz. Bu çalışmalarda, yaşanılan buhranın nedeni olarak, toplumsal ve bireysel ahlaki çöküntü ve İslam dini ahlakının yeni eğitim ve kültür hayatında ihmal edilmiş olması gösterilmektedir.[3] Bu manevi yıkılış sonucu, maddi planda da toplumun yok oluşa gittiğine inanılmaktaydı. Gökalp de bu moral bunalımın varlığını kabul eder ancak bunalımın çaresi ona göre, toplumda dini ve ahlaki eğitimi yaygınlaştırmak değildir. Böyle bir ahlak bütün moral değerlerini dinden alan toplum var oldukça olumlu olabilirdi; bütün moral değerlerini dinden almayan, ümmet toplumundan ulus toplumuna doğru gidilen bir çağda eski ahlak değerlerinin dinsel temeli eskiden yaptığı görevi yapamamaktadır. Bu

[1] Nafi Atuf, "İçtimai Musahabe: Ahlak Bahsi", *Say ve Tetebbu*, 1 Eylül 1327, No. 14, ss. 1-3.

[2] N. Atuf, "Ahlak ve Mekteblerde Ahlak", *Muallim*, 1334, S. 16, ss.571-576.

[3] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yay., İst., 1978, s. 447.

nedenle ahlak değerlerini dine dayandırmak isteyenler bilmeden ahlaki çöküntüye katkıda bulunmaktadırlar[4] diyerek bu tutumdaki çelişkileri dile getirir.

Değindiğimiz dönemde bu etkenlerden hareketle *Ahlak* kavramı çerçevesinde bir hayli kitaplar yazıldığını, kütüphanelere ve kataloglara göz attığımızda görmemiz mümkündür. Bu kitapların bir kısmı çeviri, bir kısmı telif, bir kısmı derleme ve diğer bir kısmı ise ders kitabı ve okullarda okutulmak üzere hazırlanmış kıraat (okuma) kitapları şeklindedir. Şurası da dikkat çekmektedir ki bu kitapların hemen hemen hepsinde (bir iki tanesi istisna) İslam dininin temel emir ve yasaklarından ibaret olan yap-yapma kipinde, dinin emrettikleri ve iyi dediklerinin iyi davranışlar tersinin ise kötü huylar kategorisinde değerlendirdiğini görmekteyiz. Yani dinî,aslında insani bir görev olan *"emr-i bil maruf nehy-i anil münker"* yani "iyiliği emir, kötülükten sakındırma" hareketi olarak algılanan bir vazife yerine getirilmiş olmaktaydı. Zaten çoğu kitapların da isminde bu durum kolayca anlaşılacaktır. İçerisinde ilginç isimler taşıyan yada alışılagelen geleneksel-dinsel ahlak anlayışlarından sapan bilimsel ve felsefi olma iddiasını taşıyan kitaplara da rastlamak mümkündür.

Bunlar arasında Abdurrahman Pertev'in *Esir Çocuklara Ahlak Aşısı* gibi ilginç bir isme sahip olan manzum bir kitaba rastlıyoruz. Kitapta yer alan ahlaki kavramlar şiir formunda anlatılmıştır. İsminden de anlaşılacağı gibi Rus esir kampında esir Türk çocuklarına verilen ahlak eğitimini ıçermektedir.

Diğer taraftan *"vatana numune-i ibret olacak akval ve efal-i akilanelerden bahseden"* yani tarihte önemli kişilerin sözleri ve yaşam şeklinden bahseden ilginç bir kitap

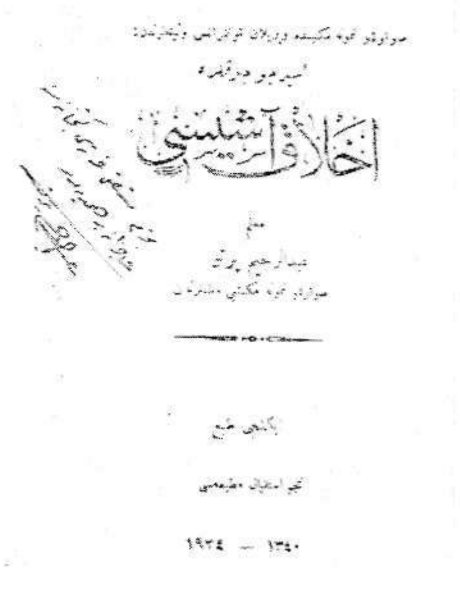

Abdurrahim Pertev, *Esir Çocuklara Ahlak Aşısı*, 1924.

ta Ali Ulvi'nin *Büyük Çocuklar* isimli kitabıdır. Server Cemal'in *Ahlakıyatın Suret-i Cedide-i Telakkisi* adlı kitabında ahlakın, sosyolojik bir yaklaşımla; " İnsanın teşkili itibarıyla olan ihtiyacatını teşkilat-ı içtimaiyesi itibariyle olan ihtiyacatıyla telif için tatbiki lazım gelen kavaidi, usul-u fenniyeye tevfikan taharri eylenen ilimdir." şeklinde tanımlandığını görmekteyiz. A. Nebil-B. Tevfik ise fizyoloji ve psikoloji temeline dayanan ahlak görüşlerini *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak* isimli kitabında ortaya koymaktadır.

Bunların yanında *Dar'ül Ahlak, Ahlakî Saadeti Hale Rehber, Behçet'ül Ahlak, Hülasat'ül Ahlak* gibi bir çok kitaplarda İslam dininin davranış esaslarıyla, peygamberin hayatı ve *Kur'an*'dan ayetlerle temellendirilen ahlak kavramına rastlamaktayız. Zaten kitapların hemen hepsi bu eksende yazılmış

[4] Ziya Gökalp, "Ahlak Buhranı", *Yeni Mecmua*, 1918, S. 7, ss. 122-24.

yazılardır. Ahlak konuları tasavvuf / zühd ahlakı esasları çerçevesinde ele alınmaktadır.

Eğitim ve ahlak felsefesi alanında araştırmalara ve araştırıcılara ışık tutacağını düşündüğümüz ahlak kitapları bibliyografyasını (Bu konuda M.Tahir -Bursalı- Bey'in "ilm-i ahval-i kütüp" -bibliyografya- çalışması bu incelemede bize yol göstermiştir) hazırlamaya çalışırken Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar, daha doğrusu Arap harfleriyle yazılmış olanların, ulaşabildiğimiz kadarıyla bir dökümünü oluşturmaya çalıştık. Bunu yaparken de kesin bir tasnif olmamak kaydıyla bir sınıflamaya da gidildi. Örneğin ders kitapları, kıraat kitabı, çeviri ve derleme kitapları şeklinde. Bu arada ismine bir çok kaynakta rastlayıp tam künyesine yada kitabın kendisine ulaşamadığımız bazı kitaplar da listenin sonuna eklenmiştir.

Ahlak Üzerine Yazılmış Kitaplar

• Abdulhalim Memduh (1866-1905), **Tasvir-i Vicdan,** NİşanBerberiyan Mat, İst, 1301, 52+2 s. (Bu kitabı M. Tahir Bursalı her nekadar ahlak kitapları içinde gösterse de kitabı incelediğimizde gördük ki kitapta vicdan, fazilet gibi bazı ahlak kavramlarından oluşan şiirler varsa da bütünüyle edebi amaçla yazılmış bir şiir kitabıdır.)

• Abdullah Behçet (Maliye sicil-i ahval müdürü), **Behçet'ül- Ahlak**, İst, Mahmud Bey Mat., 1314, 50 s.

• Abdullah Şevket b. Mahmud Hamdi (İçelli) **Ahlak-ı Dinî,** Hürriyet Mat,İst, 1328.,400s.

• Abdurrahim Pertev (Sokullu Numune Mektebi Muallimlerinden) **Esir Çocuklara Ahlak Aşısı,** -Sokullu Numune mektebinde verilen konferans vesikalarından- ,(1. bas. Bakü) 2. baskı, Necm-i İstikbal Mat., İst., 1924 16 s.(Kitabın yazarı 1916 yılında Bitliste Ruslara esir düşer ve Hazar Denizi 'nde Bakü'ye bağlı Narkin adasında oluşturulan esir kampına götürülür. Burada 120 kadar Müslüman-Türk çocuğa, esir olan iki öğretmen arkadaşıyla bir okul açarak eğitim verirler. Bu kitap o çocuklar için hazırlanan ve oradaki okulda çocuklara ezberletilen ahlaki konuların şiir şeklinde anlatıldığı manzum bir kitap)

• Abdurreşit b. Ömer İbrahim, **Vicdan Muhakemesi ve İnsaf Terazisi** 3 bas. naşiri: Tearüf-i Müslimîn İdarehanesi, Necm-i İstikbal Mat., İst., 1328, 46 s.

• Abidin Paşa (b. Ahmed, 1843-1908), **Saadet-i Dünya** - *Ahlak-ı hamide ve mebahis-i hikemiyyeyi cami-* Cezair-i bahr-i sefid vilayet mat., Rodos, 1312 160 s. (Kitabın 2. baskısı İst. 1317. alt başlığı *-ahlak-ı hamide ve hikmet-i İslamiyye mebahisini şamildir-* şeklinde değiştirmiştir. Kitapçı Arakel Mat. 96 s.)

• Ahmed Cevad (Emre-1876-1961), **İnkılab-ı Hakiki Metin Ahlak İle Olur**., Kader Mat. (Gençlik Küt. aded 1), İst., 1328 (1912) 51 s.

• Ali Rıza, **Yalancının Cezası** - ahlâkî temsil - Millî Mat., İst., 1341, 14 s.

• Ahmed Hamdi (Şirvanlı), **Nesayih'üş-Şübban** (Gençlere Nasihat) İst. 1298, Bab-ı Ali Cad. 20 nolu mat. ve küt. 144 s. (kitabın ayrı bir baskısı Mehmed Esad Efendi Mat., 1298)

• Ahmed Mithat (1844-1912) **Ana-Baba'nın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi**, Tercüman-ı Hakikat Mat., İst. ,1317, 155 s.

• Ahmed Muhyiddin Bey (Bin Mirza Said Paşa) **Sirac'ül-Hidayet,** Mahmud Bey Mat., İst., 1305, 31 s.

• Ahmed Nazif, **Ahlak-ı Diniyye ve Vezaif-i İslamiyye**, Matbaa-i Ahmed Kamil, İst. 1331, 76+6 s.

• Ahmet Necati Efdaleddin, **Medeni Ahlak**

Musahabeleri, Resimli Kitap Mat. -Füyüzat Külliyatından Aded :1,İst., 1329, 144 s.

• Ahmet Rifat (Yağlıkçızade- ? - 1894) **Tasvir-i Ahlak**, Mahmud Bey Mat., İst., 1305 , 366 s.(2. bas. 1309, 344 s. 3. bas. 1314 tarihli)

• Ali Kami (Akyüz-1873-1945) **Masonluk ve Ahlak**, Fazilet Mat., İst. 1926, 26 s.

• Ali Nazif Süruri, **İnsan ve Ahlak**, Mat Haydar Bey, İst., 1318, 48 s. (başka bir nüshası, Tahir Bey Mat. 48 s.)

• Ali Nazıma (Mekteb-i Mülkiye ve Darulfünun-u Şahane Müdür Muavini), **Ahlak Risalesi**-*Sualli Cevaplı Tertib-i Cedid-*, , Asır Mat, İst., 1323 ,45 s.

• Ali Seydi (1870-1933 -Tarih-i Osmani Encümeni azasından-), ***Vezaif Nazariyesi Üzerine Mürettebet Ahlak-ı Dinî***, -ulum-u ahlakiyye-i kadime ve cedidelerin ahkam-ı diniyye-i islamiyyeye suret-i tatbiki-, Kanaat Mat., İst., 1329, 160 s.

• ————, **Musahabat-ı Ahlakiyye**, Şirket-i Mürettebiye Mat., İst. 1332, 103 s.

• Ali Ulvi , **Büyük Çocuklar**, - Vatana numune-i ibret olacak akval ve efal-i akilanelerden bahseder-, Şirket-i Mürettebiye Mat., İst. ,1304, 48 s.

• Baha Tevfik, (1884-1914), **Tecedüd-i İlmi ve Edebi**, -Psikolojiye, ahlaka ve edebiyata ait son nazireler-naşiri: Dersaadet Küt. Sahibi Arsin, Tecedüd Küt. aded: 3, İst. (t.y.)

• Celal Nuri (İleri), **İlel-i Ahlakiyemiz**, Yeni Osmanlı Mat., İst., 1332, 167 s.

• Cevdet (?) **Risale-i Ahlak**, Mühendisoğlu Ohannes Mat, İst.,1286 (1868), 36 s.

• Dr. Cemil, **Manzume-i Ahlak**- *Anadolu Evlatlarına Yadigar*, Şirket-i Mürettebiye Mat., İst., 1337 (1921), 112 s.

• Hilmi Bey (Selanikli), **Mirat'ül Ahlak**, Kasbar Mat., İst., 1317, 116 s.

• Hilmizade İbrahim Rıfat, **Esas'ül-Ahlak**, Alem Mat., İst., 1310, 31 s.

• Hüseyin Remzi Bey (Dr. Evliya Hoca-1839-1896), **Validelere Yadigar** -*Ahlak Dersleri-*, İst. 1318,

• İbnül Emin M. Kemal (İnal-1870-1959), ***Ahlak***, Mahmud Bey Mat.,İst.,1308,37s.

• İzmirli Dok, **Risale-i Ahlak**- *Sıbyana Mahsus-*, İst. ,1289, 50 s.

• M. Abdülkadir, **Mekarim-i Ahlak** , Mahmud Bey Mat., İst., 1326, 96 s.

• Mahmut Esat, ***Ahlak Risalesi -A Book on Morals***, (Kitabın bir sayfası Osmanlıca, bir sayfası İngilizce olarak yazılmıştır),M. Nikolayidi Mat., İzmir, 1894.

• M. Şeref (Aykut-1874-1939) **İntikad ve Mülahazaralar**: *Dini Felsefi tasavvufi, Ahlaki Ve Edebi*, Orhaniye Mat., İst., 1923 , 251 s.

• Mehmed Emin, ***Malzemet'ül- Ahlak***, İst., 1281, 147 s.

• Mehmed Faik, ***Askerin Ahlak ve Evsafı***, Mahmud Bey Mat., İst., 1324, 80 s.

• Mehmed Hayri, **Ahlak-ı Hamide-i Aklam,** Alem Mat., İst., 1311, 22 s.

• Mehmed İhsan, **Gülzar-ı Ahlak**, Şirket-i Mürettebiye Mat., İst., 1317, 30 s.

• Mehmed İzzet, ***Ahlak Felsefesi,*** (Bu çalışmanın İst., Üniversitesi yayınları arasında basılması düşünülmüş fakat gerçekleşmemiştir. Bkz.: Coşkun Değirmencioğlu, **Mehmed İzzet**, Kültür ve Turz. Bak. Yay. Ank., 1987)

• Mehmed Reşid Bey, ***Hıfzıssıhat-i Ahlak Yahud Fezleke-i Tıbbi Ruhani,*** Mahmud Bey Mat., İst., 1311, 63 s.

• Mehmed Said, ***Ahlak-ı Hamidiye***, İst. , 1297, 84 s.

• Mehmed Tevfik (Çerkeşşeyhizade-?-1903) **Tuhfet'üs Sıbyan**, Mihran Mat., İst., 1304 (1888), 32 s.

• Mehmet Emim Simavlı, (Mülazım) ***Ahlaki Sadet-i Hale Rehber***, Matbaa-i Reşadiye, İst., 1327, 24 s.

• Mustafa Hakkı (b. A. R. Aksesli) ***Çocuklara Baba Nasihatı***, Marifet Mat., İzmir, 1338-1922, 58 s.

• Mustafa Necib Bey, **Ahlak ve Adap**, Matbaa-i Ebil-hevl ,Kahire 1913 128 s.

• Mustafa Zihni (Babanzade-1850-1929), **Mikyas'ül Ahlak**, Alem Mat., İst, 1315 (1899), 110 s.

• Rasih ve Şahab Beyler, **Ravzat'ül-Ahlak**, Kasbar Mat., İst., 1309, 99 s.

• Rifat Efendi, **Ahlak-ı Nazari ve Teracim-i Ahval-i Hükema**, Mahmud Bey Mat., İst., 1312, 151 s.

• Said Paşa (Diyarbakırlı-1832-1891), **Mizan'el Edep**, Şirket-i Mürettebiye Mat., İst., 1305, 403 s.

• Selahaddin Bey, **Mehasin-i Ahlak**, Cihan Mat., İst. ,1324 , 96 s.

• Server Cemal (Bera-Mahibban-ı hürriyet muhteremi aza-i amelesinden) ***Ahlakiyatın Suret-i Cedide-i Telakkisi***, *-9 Mart 1917 Akşamı yapılan musahabedir-* İst.,1917, 28 s. (A. Kaygı bu kitabı ders kitabı olarak göstermektedir. Oysa kitabın iç kapağındaki nottan da anlaşılacağı gibi bir dernekte yapılan konuşma sonradan kitap olarak yayınlanmıştır.)

• Seyit Hüseyin Hüsnü Efendi, **Fihrist-i Ahlak**, Mihran Mat.,İst.,1302, 38 s.

Ders Kitabı yada Okuma Kitabı Olarak Yazılanlar:

• A. Cemil, **Garib Çocuk yahud Doğruluk İnsana Yardım Eder** (Kıraat Kitabı), Mekteb-i Sanayi Mat., İst., 1303, 13 s.

• A. Tevfik, **Çocuklara Nezaket Dersleri**, Sanayi Mekt. Mat., Üsküp, 1328, 27 s.

• Abdi Kamil, ***Rehber-i Telamiz***, Mahmud Bey Mat., İst. 1303,57 s.

• Abdurrahman Şeref (1853-1925), ***İlm-i Ahlak***, -Yedinci seneye takrir buyrulan derslerin havidir-, İst. 1311 Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgahı, 88 s.

• Abdussamed Fahri (Pir Hıdrizade) **Malumat-ı Medeniyye ve Ahlakıyye**, Cİhan Mat., İst. , 1331 ,156 s.

• Ahmed Cevad (Emre) - M. Asım Us, ***Kıraat ve Musahabat-ı Ahlakıyye*** — Anadolu yavrusunun kitabı- ,Kitabhane-i İslam ve Askeri., İst.,1916.

• Ahmed Cevad (Emre), ***Aile Arasında Malumat-ı Ahlakıyye ve Medeniyye Dersleri***, -1. sene-, 2. bs., Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İst., 1328, 103 s. (resimli)

• ———, ***En Yeni Muhasabat-ı Ahlakıyye***, Orhaniye Mat., İst, 1339, 111 s.

• ———, ***Musahabat-ı Ahlakıyye***, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İst., 1330, 150 s. (kitabın 1916-17-19-22 baskılarında sayfalar 104-160 arasında değişmektedir. 1921 baskısı 361 s., -1923 bs. 80 s.)

• ———, ***Mauhasabat-ı Ahlakıyye, Sıhhiye, Medeniyye, Vataniyye, İnsaniyye***, -mekatib-i ibtidaiye devre-i mutavassıta 1. 2. sene- Hilal Mat., İst., 1331,152, s. (kitabın 1920 baskısı K.İslam ve Askeri'den çıkmıştır, 118 s., resimli)

• Ahmed Ferid (Tek), ***Mebadi-i Felsefeden***

İlm-i Ahlak, Vilayet Mat. Ank., 1339, 137 s.

• Ahmed Hamdi (Akseki-1887-1951), ***Ahlak Dersleri,*** Öğüt Mat.,Ank. 1340, 425 s.

• Ahmed Muhtar, ***Malumat-ı Ahlakıyye ve Medeniyyeden Adab-ı Muaşerat Notları,*** Sanayi Mektebi Mat., İst., 1926, 56 s.

• Ahmed Naim(Babanzade, 1872-1934), ***Ahlak-ı İslamiye Dersleri,*** Amedi Mat., İst., 1340-1342, 65 s.

• Ahmed Nebil-Baha Tevfik, ***Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak,*** Hürriyet Mat., -Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Küt. Aded: 1- ,İst., (t.y.) 56 s.

• Ahmed Rifat (Yağlıkçızade), ***Bergüzar-ı Ahlak***-Mektebi İdadi ve Mülkiyenin 4. sınıfında tedris edilmek üzere-,Matbaa-i Amire, İst. 1315, 76 s.

• Ahmed Saki (Giridli), ***Tedrisat-ı Medeniyye ve Ahlak-ı İçtimaiyye,***-Mekteb-i Sultani ve İdadide tedris olunmak Üzere tertib olunmuştur. Matbaa-i Hayriye ve Şürekası- ,l.c., İst.,1327,

• Ahmet Şem-î (Şem'ül Mekatip, İlm-i Ahlak muallimi) ***Hülasat'ül Ahlak,*** Asır Mat., İst., 1323,. 63 s.

• Ali Haydar Menla (?-1903) ***Müzekkin'es Sübyan,*** Feraizcizade Mat, Bursa, 1307,. 31 s. (Konya 1299 24 s., Aydın 1298 tarihlisi okullar için, Saruhan Sancağı Mat. 29 s.)

• Ali İrfan (Eğribozî), ***Çocuklara İstifade: Tezhib-i Ahlak ve Malumat-ı Nafia,*** Şirket-i Mürettibiye Mat., İst., 1304 ,104 s.

• ————, ***Rehber-i Ahlak*** -Mekatib-i Rüştiye ve İdadiye 2. sınıfında tedris olunmak Üzere ...-, İst., 1317.

• ————, ***Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlak,*** İst., 1312, 343 s.

• ————, ***Mufassal Ahlak-ı Medeni,*** Artin Asoderyan Mat., İst,. 1329, 304 s.

• Ali Kami (Akyüz), ***Musahabat-ı Ahlakıyye ve Malumat-ı Vataniyye*** -Mekteb-i İbtidai 4. sınıf için-, Küt. Hilmi ,İst., 1926, 100 s.

• Ali Kemal, ***İlm-i Ahlak*** -mekatib-i idadiyede tedris olunmak üzere- Sabah Mat. İst., 1330.

• Ali Necati, ***Malumat-ı Madeniyye ve Ahlakıyye,*** Mihailidi Mat., Trabzon, 1327, 64 s.

• Ali Nazıma M., ***Dürus-u Ahlakiyye,*** Şirket-i Müretebiye Mat., İst., 1323, 92 s. (2. Kitap: Talim-i Vildan).

• ————, ***Talim-i Vildan,*** (1. kit.; kıraat-ahlakıyye ve sıhhiye, 104 s., 2. kit.; dürus-u ahlakıyye 92 s.) Maarif Nezareti celilesi program komisyonu alisince umum mekatib-i iptidai 2. ve rüştiye 3. senelerinde tedris olunmak üzere kabul buyrulmuştur. İst., 1323, Şirketi Mürettebiye Mat.

• ————, ***Oku Yeni Risalet-i Ahlak ve Vezaif-i Etfal,*** İst., 1308, 98 s.

• ————, ***On Temmuz,*** *-Mahmat-ı medeniyye ve tatbikat-ı ahlakiyye ve saireye dair kıraat kitabı-* 3 kısım , 248+160 s. -3. ks: efkar-ı aliye, kemalat-ı ihsaniye ve fezail-i ahlakiyye-, ist.

• ————, ***Minimini Yekta*** *-ahlak ve malumat-ı ibtidaiyeye dair kıraat risalesidir,* Tefeyyuz Küt., İst., 1327,48 s.

• ————, ***İnci Kitap*** *- Çocuklara Dürus-u Ahlakıyye ve Hikayat-ı Latifeyi Havi Kıraat Kitabı-,* Tefeyyüz Küt., İst., 1328, 143 s.

• Ali Rıza (Mabeyn Mütercimi), ***Ahlak ve Malumat-ı Medeniyye Dersleri,*** -mekatib-i ibtidaiye programlarına tevfiken tertib edilmiştir.- İst., 1328, Jirayir Keteon Mat., (3. bs. İst., 1331, 63 s.)

• ————, ***Kızlara Muhsus İlm-i Ahlak,*** -İnas mektebi 4. senelerinde tedris olunmak üzere- ,Karabet Mat., İst., 1316, 2. bs. 59 s.

• ————, ***İlm-i Ahlak,*** -umum , mekatib-i idadi programına muvafık olarak tertib

kılınmıştır-,Karabet Mat., İst., 1318, 220 s.

• ——————, ***İbtidailere Mahmat-ı Ahlakıyye ve Medeniyye,*** - Maarif Nezareti Celilesinin Mekatip programına tevfikan tertib ve Umum Mekteb-i İbtidaiye 3. sınıflarında okunması resmen kabul olmuştur-, 3. bs. Nefaset Mat, İst., 1331,. 63 s.

• ——————, ***Malumat-ı Ahlakıyye,*** - Darulmuallimin ve Darulmuallimat 2. sınıflarında tedris edilmek üzere-, Necm-i İstikbal Mat., İst., 1334, 111 s.

• Ali Seydi - Mustafa, ***Muhasabat-ı Ahlakıyye ve Malumat-ı Medeniyye,*** -mekatibi ibtidaiyenin devre-i aliye 1. 2. sultani 4. sınıflarına mahsus- İst., 1336, 104 s.

• Ali Seydi, ***Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlakiyye ve Medeniyye,*** Artin Asadoryan Mat., İst., 1329, 72 s.

• ——————, ***Terbiye-i Ahlakıyye ve Medeniyye,*** Artin Asadoryan Mat., İst., 1320, 158 s.

• ——————, ***Usul-i Terbiye-i Ahlakiyye ve Madeniyye,***-bilimum mekteb-i rüşdiye ve idadiyede tedris olunmak üzere Maarif Nezareti Celilesinin en son neşriyatı ile yeni programa tevfikan tahrir edilmiştir.-, Artin Asadoryan ve Mahdumları Mat., İst., 1328, 160 s.

• Hüseyin Remzi, (Dr., Muallim-i Şehr-i Tabibi, Miralay-1839-1896), ***Hoca Hanım,*** -Hanım kızlara dürus-u ahlak-, 2. bs., Naşiri: Nureddin Remzi, İst. 1315., 183 s.

• ——————, ***Ahlak-ı Hamidi,*** - Mekteb-i Mülkiye-i Şahanenin 4. sınflarında tedris olunmak üzere tertib olunmuştur.- , Mahmud Bey Mat., İst. 1310, 156 s.

• İbrahim Edhem Paşa (Mirimiran), ***Terbiye ve Talim-i Adap ve Nasiyih-i Etfal Risalesidir,*** (İ. Ethem Paşa'nın bu kitabı, önce kendi oğlu için hazırlayıp sonra bütün okullar için ilaveler

Ahmed Nebil - Baha Tevfik,
Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak

yapıp ders kitabı olarak hazırladığı **Terbiyet-ül Etfal** adlı risalenin genişletilmiş şeklidir.)-umum evkaf mekteplerine mahsus-, Matbaa-i Amire, İst., 1286 (1869),144 s.

• İbrahim Hilmi (Çığıraçan), ***Çocuklara Ahlak Dersleri*** -2. sene Malumat-ı Sıhhiye- ., Matbaa-i Hayriye ve Şürekası,İst., 1330, 64 s., (resimli)

• İsmail Cezmi, ***Malumat-ı Ahlakıyye ve Medeniyye Dersleri,*** Tefeyyüz Küt., İst., 1328.

• M. Fazıl (Kolağası), ***İlm-i Ahlak,*** Mahmud Bey Mat., İst. 1329.

• M. Hazık Zeynizade, ***Terbiye-i Bedeniyye, Terbiye-i Zihniye ve Terbiye-i Ahlakiyye,*** Cihan Mat. ,İst., 1322.

• M. Sadık Rifat Paşa, ***Risale-i Ahlak,***

Matbaa-i Amire, İst., 1286, 24 s.

• Muslihiddin Adil (Taylan), ***Malumat-ı Ahlakiyye ve Medeniyye***, (Darulmuallimin ve İnas Sultanileri için),Küt. İslam ve Askeri, İst., 1324, 222 s.

• Mustafa Namık (Çankı- 1883-1956), ***Ahlak***, -liselerin 2. devre 3. sınıflarına- Milli Mat. İst., 1926, 176 s. (2. baskısı 1928, 264+2 s. Devlet Mat.)

• Mustafa Rahmi (Balaban), ***Felsefeden Ahlak*** (Liselerde okutulmak üzere kabul olunmuştur), Matbaa-i Amire, İst., 1339, 50+2 , s.

• Nazım Bey(İçsel), ***Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlakıyye ve İçtimaiyye***, Matbaayı Hayriyye ve Şürekası, İst., 1327, 292 s.

• Orhan Fuad, ***Muhasabat-ı Ahlakıyye veMalumat-ı Vataniyye***, -ilk mektep 4. 5. sınıf için-,Vatan Mat., İst., 1340 (1924) , 84 s.

Çeviri ve Derleme Kitaplar

• Abel Rey (Müt.: Mehmet İzzet), ***Ameli Ahlak*** -Morale Pratique-, Darülfünun Mat., İst., 1335.

• ——————, (Müt.: Mehmet İzzet), ***Nazari Ahlak*** -Morale Theorique-, Darulfünun Mat., İst., 1919(Taşbasma formalar halinde).

• Bertrand Alexis (Müt.: Salih Zeki), ***Mebadi-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlakiyye***, 2. kit., Matbaa-i Amire. Maarif-i Umumiye Nezareti Telif ve Tercüme Küt. Aded:1, ist.,1333, (1917) 1.Kit. **Felsefe-i İlmiyye,** 302+7 s. 2. Kit. **Felsefe-i Ahlakiyye,** 295s.

• Block Maurice, (Müt.:M. Ali Ayni), ***Örfiyat-ı Siyasiyye ve Ahlakiyye***, Matbaa-i Amire, İst., 1327, 36 s.

• Drey Silvan (Müt.:M. Münir Ertegün), ***Herbert Spenser'in Din ve Ahlak Hakkındaki Nazariyesi***, Mürettibin-i Osmaniya Mat., -Mezuniyet küt. 8. kit.- İst., 1327, 23 s.

• E. Boirac (Müt.: Ferid Kam), ***Mebadi-i Felsefeden İlm-i Ahlak***, İst., 1923.

• God, Paul (Mütercim: Necati) ***Hıfzıssat ve Ahlak***, -Oğlum onaltı yaşına geldiği vakit-, Akşam Teşebbüs Mat., İst., 1339 (1923), 62 s.

• Hafız İbrahim, ***Ahlaki Edebi Yazılar*** (1. ve 2. cüz ile birlikte), Necm-i İstikbal Mat., İst., 1927 , 72+47 s.(Derleme)

• Henry Pioncare,(Müt.: Salih Zeki) ***Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlakıyye***, Devlet Mat., ist., 1330.

• Herbert Spencer (Müt.: A. Münif Yegana) ***Medhal-i Terbiye-i Akliyye, Ahlakiyye, Cismiyye***, Ahter Mat., İst., 1313, 125 s.

• İmam Gazali (Ebu Hamid .b.m) (Müt.: Ömer Adi), ***İlm-i Ahlak***, Kasbar Mat., İst., 1313, 59 s.

• J.J. Rousseau, (Müt.: Kemalpaşazade Said), ***Fezail-i Ahlakıyye ve Kemalat-ı İlmiyye,*** (Rousseau'nun 1749 yılında Dijon Akademisi'nin açtığı Blimlerin ve Sanatların İlerlemesi Törelerin Bozulmasına mı Yoksa Arınmasına mı Yardım Etmiştir? yarışması için kaleme aldığı **Blimler ve Sanatlar Üzerine Bir "Nutuk"** -Discour sur les artss et les ciences- adlı eserinin çevirisidir.), Matbaa-i Ebuzziya, İst., 1311, 106+21 s. (ilk baskı ; Kanter Biraderler Mat. ,İst., 1299)

• Jules Payot, (Mütercim: K. Nami Duru), ***Mektepte Ahlak, Kızlara ve Erkekelere Mahsus Ahlak kitabı***, -İbtidailerin son sınıfı, rüştiyelerin ilk sınıfları için- , Şems Mat., Selanik 1319 , 127 s.

• ——————, (Mütercim: Mahmud Celaleddin), ***Ahlak: Vazife-i Şahsiyye ve İçtimaiyye Fennidir,*** Küt. İslam ve Askeri, İst.,

1327, 189 s.

• ————, (Mütercim:M. E .F.) ***Mektepte Terbiye-i Ahlakiyye ve Vataniyye,*** Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası, İst., 1330, 226 s.

• Mevlana Hüseyin Kaşifi (Müt.: A. Talip) ***Ahlak-ı Ahmedi,*** Dar'üt-tıbbât el Amire Mat., İst., 1259, 96 s.

• Muhyıddin Arabi-Şeyh Ebu Abdullah m. b. Ali-, (Müt.: Giritli Ahmed Muhtar Efendi) ***Mehasin-i Ahlak,*** Mahmud Bey Mat., İst., 1314, 122 s.

• Mustafa Rahmi (Balaban), ***Felsefeden Ahlak*** -Liselerde okutulmak üzere kabul olunmuştur, Matbaa-i Amire, İst., 1339, 50+2 s. (Derleme)

• Parapul (Müt.: Azizbeyzade H. Zeki), ***Emsile -i Ahlak yahud Mukaddime-i Gayret,*** Mahmud Bey Mat., vatan Küt., İst., 1304, 75 s.

• Emil Durkheim Müt. H. Cahit Yalçın), **Ahlak Terbiyesi**, Devlet Mat., Maarif Vekaleti Yay., İst., 1927, 2 + 270 s.

Bütün bu kitaplar yanında çeşitli kaynaklarda ismine rastladığımız fakat künyesine ulaşamadığımız bazı kitapları da buraya alıyoruz:

- Rifat Efendi, ***Fezail-i Ahlak***
- Hüseyin Hüsnü Turani, ***Felsefet'ül Ahlak***
- Ali Fethi Efendi, ***Tercüme-i Nesayih***
- Ali Ferruh Bey, ***Mebahis-i Hikme-i Ahlak***
- Hafız Şem'i Bey, ***Gülzar-ı Ahlak***
- Abdülkadir Efendi (İzmirli) ***Dar'ül Ahlak***
- Sadrettin Şakir, ***Nuhbet'ül Fezail***
- M. Hayri - Mustafa Hayrullah, ***Ahlak Müderrisi***
- Hayrullah Bey, ***Zübdet'ül Ahlak***
- Mazhar Bey, ***İlm-i Ahlak***
- Hayrullah Nedim Efendi, ***Adab-ı Musahabe***
- M. Zühdü Bey, ***Miyar-ı Uhuvvet***
- Hoca Kadri, ***Ahlak ve Terbiye***
- Mustafa Hakkı Paşa, ***Vezaif-i Ahlak***
- M. Emin (İstanbulî) ***Marifet'ül Ahlak*** (1865)

Bütün bunların yanında daha belirlenecek birçok ahlak kitabının olduğundan eminiz (özellikle el yazması kitaplar). Bu ise tamamlayıcı başka bir çalışma olacaktır.

Kaynaklar

1. Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Doğu - Batı Yay., İst.,1978.
2. Işık İhsan, *Yazarlar Sözlüğü,* Risale Yay.,İst., 1990.
3. Kaygı, Abdullah: "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar Ahlak Öğretimi Ve Ali Seydi Bey" *Felsefe Dergisi,* Cilt. 2 Kasım 1986, Ss17-25.
4. Kültür Bakanlığı, *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928),* Milli Kütüphane Başk. Yay., Ank. ,1994. Cilt 1-2-3.
5. M. Tahir B. Rifat (Bursalı), *Ahlak Kitaplarımız,* Necm-i İstikbal Mat.,İst.,1325.
6. Nafi Atuf, "İçtimai Musahabe: Ahlak Bahsi", *Say ve Tetebbu,* 1 Eylül 1327, No. 14, ss. 1-3.
7. N. Atuf, "Ahlak ve Mekteblerde Ahlak", *Muallim,* 1334, S. 16, ss.571-576.
8. Ülken H. Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* İst., Ülken Yay. ,1992.
9. Ziya Gökalp, "Ahlak Buhranı", *Yeni Mecmua,* 1918 , S. 7, ss. 122-24.

"Memleketim Trabzon
Mahallem Tekfurçayır..."

Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları

Hazırlayan: Ömer Türkoğlu

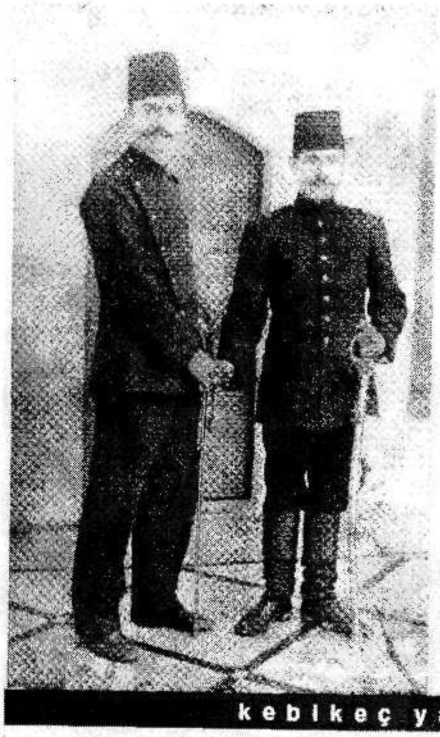

Muhasara sonunda tükendi takatımız
Bakın ne hale geldi kılık kıyafetimiz.

Fesimin püskülü yok, ipliği de kopmuştu
Kirden yarıya kadar hep simsiyah olmuştu.

Bir ceketim var idi kırk yerinden yamalı
Hele pantolonumun tarif olunmaz hâli.

Bir bacağını kestim arkasını yamattım
Diğer bacağıyla da ön tarafı kapattım.

Ayaklarıma çektim Girit çizmelerimi
O ince çizmelerle örtmüştüm dizlerimi.

Hele belimde kılıç iple bağlı kalmıştı
Hâsılı kıyafetim gülünç bir hâl almıştı.

kebikeç yayınları

AVRUPA RUSYASI ve KAZAN'DA ARAP HARFLERİYLE KİTAP BASIMI TARİHİ HAKKINDA

VL. PYATNİTSKİY*

18 Mart 1923 yılında Lenin Kütüphanesi'nde açılan kitap sergisi, kütüphanenin Şarkiyat Bölümü'nü görevlendirerek; burada sergilenebilecek örneklerin bulunmasını istemiştir. Nâdir Şark kitaplarının tetkiki gerekti. Neticede, Şark matbaacılığı hakkında malzeme toplanmıştır. Biriken malzemede gereken konu ve gerekli bilgiye tam sağlıklı yaklaşmak zorlaşıyordu. Bunun dışında göz önünde bulundurmamız gereken bir başka husus da kütüphaneye gelen eserler arasında, taşra matbaalarından gelen ve düzenli bir sırada olmayanlarla bunların içinde özellikle şark eserleri, hatta belli bir konuyu kapsayan eserlerde daha önceden bibliyografya ve arşiv çalışması yapılmamış olmasıydı. Bundan dolayı üstte belirttiğimiz neticeler elde edilemiyordu. Bu yüzden de Rusya müslümanlığının kültür merkezi olan Ufa'da dahi Şark dillerindeki matbaacılık hakkında hiçbir şey duyulmamıştır. Doğu matbaalarının merkezleri daha yakın zamanda faaliyete geçtiği için az önemli yerler ise hemen ele alındı.

Rusya'da Arab harfleriyle baskı Büyük Petro devrinde başlamıştır. O, İran'a sefer hazırlığı yaptığı sırada birtakım önlemler almıştır. Savaş harekatı bölgelerinde, yörede yaşayan yerli halkın dilinde beyannameler basmıştır. Bununla ilgili olarak Moskova'daki matbaa (S. Sinod Matbaası) çalışanlarına bir seyyar matbaa hazırlamalarını emretmişti. Bunu anlatan ve 30 Nisan 1722'de tutulan bir tutanak günümüzde Sinod arşivinde bulunmaktadır. Tutanakta şöyle diyor: "Yüksek Şuraya bağlı olan ve yönetimde bulunan Sinod'un emridir. Haşmetlu imparatorun emri ile Türk alfabesi hazırlanacaktır. Bununla beraber gereken alet ve edavat, ustalar, mürettipler, tezgah, baskıyı yapacak kişiler ve malzemelerin hazırlanarak Moskova matbaasından gereken yere en kısa zamanda gönderilmeleri gerekmektedir. Özel bir tezgahın hazırlanması için malzemenin ve ustaların ve gereken yol masrafının hazineden verilmesi ve bu bilgileri de Yüksek Şura'ya arzetmeleri gerekiyordu."

Zamanında "Türk" adını taşıyan bu seyyar matbaa, eski Moldovya hükümdarı Prens D.K. Cantimir'in emrine verilmiş ve onunla birlikte Astrahan'a kadar ulaşmıştır. Yukarıda belirttiğimiz kararnameye ilişik olarak Prens Cantimir'in tercümanı olan İ. İlinski'nin günlük notları da ilave edilmiştir. Bu yazılardan da görüldüğü gibi 1 Nisan 1722'de

* *Sbornik*'ten (C.I., s. 132-154; Moskova, 1928) alınan bu yazının çevirisine Hatice Çeşmeci başlamış, Prof. Dr. İlber Ortaylı düzeltme ve ek çeviriyle tamamlamıştır.

Prens D. Cantimir Preobrajenskoye'ye gitmiştir ve aynı tarihte de Türkçe kalıpları punson yapılmasını emretmiştir.[1]

Sefere, bir matbaa tezgahı bütün takımlarıyla birlikte punson ustası, mürettip, 5 kalfa ve 50 pud ağırlığında (eskiden Ruslar'da 16.3 kiloluk bir birim) çeşitli harfler gönderilmiştir.

Yolculuk yayvan altlı gemilerle yapıldığı için matbaanın bir an evvel yolda çalışmaya başlamasına hiçbir engel yoktu. Cantimir'in 14 Temmuz 1722 tarihinde özel sekreteri Makarov'a gönderdiği mektup, işin çalışma yöntemini açıklıyordu: "Haşmetlu imparator müsaadelerinizle size bu mektubu arzetmek istiyorum. Şimdi Türkçe basılmakta olan beyanname kimin tarafından imzalanacak veyahut kimin adına basılacak, ay, sayı ve yer, nerede basıldığını ne şekilde belirtmemiz gerekecektir? Bu beyannamenin bir tarafının yarısı 1000'e kadar basılmıştır. Bugün de diğer yarısı, birlikte basılacaktır. Bununla ilgili olarak öğrenmek istediğim 100 tane mi, daha fazla mı, yoksa yarın bitirmek üzere daha çok mu basılacaktır?"

Gerçekten de ertesi gün bu beyanname sona erdi. Bu beyannamenin 15 Temmuz tarihli bir nüshası Bilimler Akademisi Asya Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.[2] 1723 yılında seyyar matbaada çalışanlar Moskova'ya dönmüşlerdir. Şekilleriyle beraber tezgahın kalıplarını Türk harfleriyle birlikte getirmişlerdir. Kalan diğer parçalar nakliye zorluklarından dolayı Astrahan'da bırakılmıştır.

Türk kalıplarının geleceği ile ilgili bilgilerimiz burada sona eriyor. Belki de onlar başka bir vesika ile veyahut yeni bir sefer için muhafaza edilmişlerdir.[3]

Petro döneminde Rus Rönesansı için Arap harflerinin gerekli olduğundan bahsetmek erken sayılır.[4]

Petro, 18 Temmuz 1722 tarihli kararı ile, belirtilen bir an önce basılmasını ve kendisine sefere gönderilmesini Sinod'a teklif etmiştir. Sinod'un 23 Ağustos tarihinde Çara gönderdiği yazı: "Muhammed'in Kanunu hakkındaki bu kitap basılacaktır. Fakat, sadece Sank-Petersburg matbaasından değil, Moskova matbaasından da zor temin edilebilecek olan, üç kalıb Türkçe harflerin de kullanılması gerekir. Moskova'da bulunan kalıplar, haşmetlu Efendimiz, sizin de katılmış olduğunuz sefere alınmıştır. Sizin kararınızı bekliyoruz. Söz konusu kalıpları burada mı bekletelim, yoksa boş yer bırakıp onları sefere mi gönderelim? Orad abasılabilirler mi? Petro'nun kendi elyazısı ile olan cevabı şöyle idi: "Yazmış olduğunuz gibi İslam dini hakkındaki kitapta bazı kelimeler Türkçe olarak

[1] Türkçe olan kalıplar D. Kantemir tarafından hazırlanmıştır. Kantemir 1673 yılında Yassy'da doğmuş ve 30 Ağustos 1723'te ölmüştür. Moskova'da Nikolskaya Caddesinde Greçeşku Manastırı'na gömülmüştür.

[2] Bk. Dorn'un *Melanges Asiatiques tires du Bulletin de Academie İmperiale des Sciences*. T. 5.1867 s. 587-588 Bütün tarihçilerde bu beyanname 15 Haziran tarihlidir. Bk. Mesela Butkov'da "1722-1803 arasında Kafkasya'nın yeni tarihi hakkında literatür" S. Petersburg 1869, 1. Bölüm, s. 16.

[3] Seyyar matbaa hakkında Bk. 1722 tarihli Ortodoks mezhebinde bulunan Rusya İmparatorluğu Kararname ve Emirler Külliyatı. Petersburg 1872: P. Pekarski, *Nauka İ. Literatura v. Rosli Pri Petre Velikom* (Büyük Petro Döneminde Rusya'da İlim ve Edebiyat). Petersburg 1862. 1722-1725 yıllarını kapsayan "Opisaniye Dokumentov İ. Del Hranyaştihsya v Arhive Sveteyşego Sinoda" (Aziz Sinod'ta muhafaza edilen evrak ve çalışmalar listesi).

[4] Kitabın tam başlığı şudur: *Kniga Sistema ili sostoyaniye Muhamedanskiya Religii* (İslam dininin sistem veya durumu hakkında kitap), 1722; Türk matbaa harfleri ile aralıklarla basılmıştır. Kararda bu kitap, Kantemir'in kendi çalışması olarak değil bir çeviri olarak belirtilmiştir.

basılacaktır. Buna gerek yok. Çünkü bu kitap Türkler için değil, Rusları aydınlatmak için basılacaktır."

Türk harfleri, Petro dönemi matbaa sanatı tarihinde tesadüfi bir sayfa teşkil etmektedirler. Petro döneminin araştırmacıları tarafından "Rus İdaresi" için olumlu bir buluş olarak nitelenmektedir.

Tarihçi Tatişev'in P.İ. Rıyçkov'la yazışması bize matbaanın kuruluşunun ilk safhaları, üstelik taşradaki matbaalar hakkında belirsiz bir şekilde de olsa gayet ilginç bilgiler vermektedir. Tatişev, Orenburg bölgesindeki iki yıllık (1737-1739) idaresi döneminde, Samara'da Tatar ve Kalmıklar için bir okul açmıştır. Aynı yerde, onun emriyle Doğu dillerinden kitaplar Rusça'ya çevrilmeye ve Tatarca-Kalmıkça lugat hazırlamaya başlanmıştır. Rıyçkov, 21 Şubat 1741 tarihinde Samara'dan Orenburg Posta Dairesi aracılığı ile Tatişçev'e gönderdiği mektupta şunları yazıyor: "Ayın 18'inden bugüne kadar zatıalinize yazdığım mektupta etraflıca bilgi vermiştim. Bugün de aynı konuyla ilgili olarak okulumuzda başlattığımız Tatarca-Kalmıkça lugat için Rusca esasa göre: (Tatarca-Kalmıkça) gerçekten iki matbaa kalıbı hazırlandı ve denebilir ki başarıyla devam ediyor. Lütufkar Efendim, Rusça kelimelerin bu şekilde çevrilmesini istemem yanlış mıdır? Tatarca ve Kalmıkça kelimeleri ilk önce Rusça ve Kalmıkça'yla daha sonra aynı dillerle yazmalarını istedim. Bunu da Tatarca ve Kalmıkça matbaa harflerinin basılmasında büyük zorluklar ortaya çıkacağını düşündüğüm için yaptım. Eğer bu dil Rus harfleriyle kaleme alınırsa, bu dilleri okumayı bilenler kadar bilmeyenlerin kullanması da mümkündür. Bütün bu dillerin Rus matbaa harfleriyle basılması da pek zor olmaz. Bu icatlarının yararlı olup olmadığını sizin görüşünüze sunuyorum ve lütufkar Efendim, iyi haberinizle beni mükafatlandırmanızı beklerim."[5]

I. Petro'nun 15 Temmuz 1722 tarihli manifestosunun giriş bölümü

Bu mektupta geçen; Doğu dillerinde kitap basımının ciddi bir şekilde mütalaaya alındığı kuşkuludur. Bu konuyla ilgili kesin kararın alınıp alınmadığı belli değildir ve üstelik söz konusu lugat da el yazısı halinde kalmıştır.

Rıyçkov'un mektubunun bir önemi de; taşradaki matbaalarımızın tarihi hakkında yeni bilgiler vermesinden dolayıdır. Genelde taşra

[5] Akademik Pekarskii "Jizn i literatur naya perepiska Petra Ivanoviça Rıçkova" St. Petersburg 1867, s. 10.

kasabaları arasında matbaaya sahip olan ilk kasaba Astrahan kabul edilir. Samara'nın lehine olarak, ispatlanmamış bulgulara dayanan Astrahan'ın kronolojik önderliği iktibas edilen mektuptan anlaşılmaktadır. Astrahan'da vali olan Beketov 1764 yılında kendisine müsaade ettikleri matbaanın kurulmasıyla ilgili olarak yapmış olduğu kulisler neticesinde, İlimler Akademisi tarafından musahhih Aleksandır Leontev ve üç matbaa işçisi Astrahan'a gönderilmiştir.

Devamlı çalışan Şark dili matbaalarının veya daha doğrusu Rus matbaalarının nezdinde açılan Şarkiyat bölümlerinin donatımı 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Arap harflerine ilk sahip olan matbaa İlimler Akademisinin matbaası olmuştur. Gerçi teknik güçlükler sebebiyle Adakemi arşivinden tam kronolojik bir belge elde edilememiştir.[6] Arap harflerinin ilk olarak 18. yüzyılın 70'li yıllarında Akademi Matbaasında kullanıldığı tahmin edilir. Bu düşüncenin kanıtı olarak, 1776 yılında Akademi Matbaasının tezgahlarından çıkan şu eseri görmekteyiz. "Türk grameri veya Türk dilini kısaca ve kolayca dost sahbetlerinde kullanmak için gerekli olan isim ve fiillerle öğrenmek için en kısa ve kolay yöntem." 1776 yılında St. Petersburg'ta Topçu ve Mühendislik Askeri Lisesinde Fransızcadan çevrilmiştir. (İmparatorluk İlimler Akademesi, 1776 yılı.) Bu kitap üstte belirttiğimiz görüşün bir kanıtıdır. Eğer Akademi Matbaasında daha önceden Arap harfleri olsaydı yükse vatanseverlik duygularıyla dolu olan aşağıdaki yayında fırsatı kaçırmayıp bu harfleri kullanırdı. "Kazan'da yapılan ve herkės tarafından sevilen haşmetlu, hikmetlu devletlu kraliçemiz inayetkar anamız 2. Yekaterina'nın da hazır bulunduğu dini törende yüce gönülle Rusya hükümdarı Aziz Çariçemiz hakkında suçiçeği hastalığından kurtulduğu için yapılan konuşma" imparatorluk İlimler Akademisi, yıl: 1769.

Bu kitap doğal olarak Kazan halkının hatırasına adanmıştı. Kitabın içindeki diğer selam mesajlarının arasında Tatarca olanının transkripsiyon ile değil Arap harfleriyle olması tamamen bu yayının hedeflerine uygundur.[7]

1777 yılında Moskova Üniversitesi'nde Tatarca sınıfı açılmasıyla üniversite matbaasında Arap harflerinin kalıbı yapılmıştır.[8] Moskova matbaa sanata tarihinde Şarkiyatın önderliğini bir yıl önce St. Petersburg'ta çıkmış olan Golderman'in Türk Grameri yapmaktadır. Moskova'da ona verilen başlık şudur: Türk grameri veya Türk dilinde birçok dost

[6] 17.7.1923 tarihli Rumyantsevskiy Müzesi arşiv bölümü sorumlusu V. Semennikov'un 2648 numaraya ilgisinden dolayı. Aslında 17 Aralık 1729 tarihli, Kupi adlı ustanın çalışma raporunda kendisinin Arap harflerini hazırladığı belirtilmiştir. Bu harflerin hangi amaçla kullanıldığı belli değildir. Bk: "Materialiy dia istorii Akademii Nauk", C.1, (İlimler Akademisinin tarihi için bilgiler) Bunun dışında "Yıvstavka Lomonosov i Elizavetinskoe vremya" yayınında s. 156'daki yedinci bölüm 1758 yılında Türk yazısı olarak adlandırılmıştır. Söylenmesi gereken bir durum da şudur: .8. yüzyılın 70'i yıllarına kadar Akademi yayınlarında Arap metinlerindeki satırlar basılmış değil, hak edilmiştir.

[7] Bahsedilen kitap çok ender rastlanan bibliyografik değere sahiptir. Bk: N.P. Lihaçev "Knigopeçatanie v Kazani za pervoe pyadisetiletie suştestvovaniya v etam gorode tipografy" Petersburg 1895. Türkçesi: 'Kazan'da matbaanın kuruluşunun ilk 50 yılında kitap basımı).

[8] N.İ Veselovski "Rusya'da Doğu Dilleri resmi öğretimi hakkında bilgiler" St. Petersburg 1779 (Sevedeniya ob ofitsialnom prepodavanii vostoçnıyh yazıkov V Rosii" adlı çalışmasında. Moskova Üniversitesi'nde Doğu dilleri öğretimine 1811 yılında başlandığını belirtmiştir. Bu arada "İstoriya İmperatorskogo Moskovskogo Universiteta, napisannaya k stoletnemu ego yubileyu stepanom Şevoyrevıym" Moskova 1855. Türkçesi: (Moskova İmparatorluk Üniversitesi'nin tarihi Stepan Şevoyrev tarafından, Üniversitenin 100. yıldönümüne hazırlanmıştır. Bu kitapta, Moskova Üniversitesi'nde Tatar dili öğretiminin 1777 yılında başladığı belirtilmiştir.

sohbetlerinde gerekli olan isim ve fiilleri öğrenmek için en kısa ve kolay yöntem." Bu eser Moskova İmparatorluk Üniversitesi'nde talebe olan Reyngold Gablits tarafından Fransızca'dan tercüme edilmiştir. Moskova İmparatorluk Üniversitesi, 1777.

Her nedense bu kitap Rusça ve Fransızca dillerinde yazılmıştır. Örnekler, Petersburg baskısında olduğu gibi Arab harfleriyle basılmıştır.

Genelde, bibliyograf Sopikov'a göre St. Petersburg'ta şark dilleri baskıları konusunda önderlik yapan zamanın ünlü matbaası Şnor'u görüyoruz. Kitap satıcı Veitbreht ile Yabancı Diller Kabinesi tarafından yapılan bir kontrat üzerine 27 Ağustos 1785 tarihinde çıkan bir emirname ile Arapça, Farsça, Tatarca ve Türkçe (ve Gürcü) dillerinde baskı yapmak üzere dört tezgahlı bir matbaa kurulmuştur.[9] "Çarlık" matbaasının eski bir şubesi olan ve Veytbreht'e ait olan bu matbaa, bazan Kazan bazan da Asya matbaası olarak adlandırılır. 1786 yılında Tatar dilinde "Vilayet Daireleri" ve "polis tüzüğü" çıkmıştır. Burada, 2. Katerina'nın basımı finanse ettiği Kuran-ı Kerim basılmıştır. Bu, 477 sayfalık büyük bir cilttir: Baskının sorumlusu olan Molla Osman İsmail'in haşiyeleri ve filolojik açıklamaları yer almaktadır. Yıl belirtilmemiştir, fakat 1787 yılı olduğu bilinmektedir. Bu baskı, hiç değişiklik yapılmadan, 1790, 1793, 1796 ve 1798 yıllarında Petersburg'ta tekrar edilmiştir.[10]

Moskova Üniversitesi matbaası, Arab harflerini tertib ettikten iki yıl sonra, Rusya'da ilk defa ve 18. yüzyılda tek olan Tatarca bir el kitabı (Elif ba) basılmıştır. "Kazan liselerindeki öğretmenler, Amirallik Dairesinde tercüman

هو المستعان
شه نامه ایست که بنام اشرف همایون یاده
شاه عالم پناه گردون بارگاه خورشید کلاه
کمترین خلق الله محمد ایلچی ابن محمد
محسن اشرفی الاصل به نظم در اورده امید که
جناب احدیت میمون و مبارک کناد

باب گذارش وارد شدن از ایران به پای تخت مملکت روسیه

پس از لطف معبود جان آفرین
عزیزا شنو داستانی گزین
جها دیدم از گردش روزگار
کجا بودم اکنون چه نوعست کار

Çariçe Katerina'ya övgüler, seçmeler
II St. Petersburg 1743

olan Sagit Halfin ve Kazan'daki şehir mollaları tarafından hazırlanan ve sözü geçen liseler tarafından onaylanan, harf ve yapıların detaylı açıklamalarıyla Tatar alfabesi hazırlanmıştır. Moskova, 1778. 8" 52 s. V. Vladimirov, Sagit Halfin'in Alfabesinin yayın yılını 1774 olarak gösterir.[11]

Bu kitap Moskova Üniversitesi'nde İdareci olan İ. Melissino'nun emri üzerine Moskova matbaasında basılmıştır ve 4 Eylül 1744'te yüz adet olarak liseye gönderilmiştir." Aynı konuyu A.A. Artemyev ve N.İ. Veselovski de teyid ediyor ve kanıt olarak "Opiyt Sopikova"nın 1891 yılı sayısını belirtiyorlar.[12] Sopikov'da ise

---

[9] "Rus İmparatorluğu kanunları külliyatı", 1830. No: 16048. BK: "Halk eğitimi başarıları hakkında periodik yazı". No: XXXIV. Petersburg 1810.

[10] A. Krimskiy "İstoriya musulmanstva" Moskova. 1903. s. 138 Türkçesi: "Müslümanlık tarihi".

[11] V. Vladimirov. "İstoriçeşkaya zapiska o 1-ıy Kazanskoy gimnazii" Kazan. 1867. Türkçesi: (Birinci Kazan lisesi hakkında rapor.) Burada "Polis Tüzüğü"nü Tatarcaya çeviren hakkında bilgiler verilmiştir. O, araştırdığımız "Alfabe"nin yazarı olan Sagit Halfi'nin oğlu, İshak Halifin idi.

[12] A.A. Artemyev. "Kazanskie gimnazii V 18 Stoletii"

1778 yılı olarak belirtilmiştir.

Kazan'da 1785 yılında henüz Şark dillerinde basılmış kılavuzların olmadığı bilinmektedir. Aynı yıl Kazan Lisesi Müdürü Ludeman, Potemkin'in kendisine gerekli olan tercümanlarının verilmesi talebi üzerine bütün liselerdeki tedrisat için ısmarlanan ve Ludeman tarafından hazırlanan, mükemmel bir örnek olan, Tatarca gramer ve lugati Potemkin'e takdim etti.[13]

Bizim 18. yüzyıla ait Şark eserlerimiz, iyi Şark matbaalarının kendi başlarına çok iyi düzenlenmesi ile ilgili hükümetin kararlarını belirtir. Arap harfleri genel olarak Müslüman etnik kitleler arasında bazı idari faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için kullanılırdı. Müslümanlar arasında her zaman elyazısı olarak bulunan Kur'an'ın Sibirya'da ve özellikle de Kırgızlar arasında dağıtılmak üzere basılmış olmasının ilginç bir durum olduğu kanaatindeyiz. Hükümet, ilkel Kırgızların isyanlarının önlemek için bu Müslüman misyonerlerini bir araç olarak kullanırdı (1782-1784-1797 Kararnameleri). Bu düşünce yeterince garib ve hatta çok zararlı idi. Bu İslam misyonlarının desteklenmesi sonucu olarak Kırgızlar, Tatar asimilasyonuna maruz kalmışlardır. Ve ancak yüz yıl sonra yani 1876'da Kazak-Kırgız dilinde Rus alfabesinin kullanılması için bir karar alınmıştır.

İncelediğimiz bu dönemde matbaaların düzenlenmesinde şark dünyası ile ilgili tamamen ilmi yönelimler henüz çok belirsiz idi. Bunlar idari, siyasi ve ekonomik alakaların sonucuydu. Moskova Üniversitesi'nin desteğiyle basılan ilk şark eserinin ön sözünde bu durumu kanıtlayan sözleri okuyoruz. "Vatanımızın anası olan yüce ve bilge II. Yekaterina'nın Rus İmparatorluğu'nun zenginleşmesi için karayolu, deniz yolu ile değişik ülkelerden mal getirmek için safերttiği aralıksız gayretleri görerek, Rusya'nın hiçbir evladını bu faaliyetlerden kendisi dışlayamaz. Bu kişilerden bazıları O'nun büyük zaferini yazıya dökmek ve zaferi paylaşmak için bu başarılarla ilgisi olan halkların dillerini öğrenmek gayretini göstermektedir. Bu sebepten dolayı Moskova İmparatorluk Üniversitesi, vatana karşı cehdini göstermek için Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ve Rusya için çok şerefli olan ve Karadeniz'de serbest ticaret yollarını açan barış antlaşmasını bir fırsat bilerek Türkçe kitaplar temin etmektedir. Bu kitaplar sayesinde gençler daha iyi Türk dilini öğrenirler."

Belirttiğimiz kitaplara ek olarak "Soçinenie v pohvalu E.İ.V.G. Yekaterina Vtoraya, Muhammed Aşrefi. Petersburg. İmparatorluk Matbaası 1793". Türkçesi: (2 Ekaterina'yı öven yazılar) adlı eseri ve birkaç hükümet kararnamesini mesela "Traktat 1783" (Anlaşma) ile "Konventsiya 1799" (Mukavele) ilave ettiğimizde 18. yüzyılda bizde Arap harfleriyle basılmış eserlerin listesi ortaya çıkmaktadır.[14]

19. yüzyılın başında başkentlerimizde Şark kitap basımı zayıf bir gelişme gösteriyordu. Mesela: 1801'den 1805'e kadar *storn* ve *adelunk* tarafından verilen iki numaralı tabloya göre Rusya'da Şark dillerinde toplam altı kitap basılmıştır.[15] Elbette ki bu rakam gerçeği

Türkçesi: (18. yüzyılda Kazan liseleri), *Jurnal Ministersiva Norod*, Prosv. 1874: 174; 11; 24. N.İ. Öeselovskiy "Svedeniya ob ofitsialnom prepodavanii." Türkçesi: ("Resmi tedrisat hakkında bilgiler").

[13] N.P. Zagoskin, "İstoriya İmperatorskogo Universiteta za perviye sto let ego suştestvovaniya 1804-1904" C. 1. s. 220, Kazan, 1902. Türkçesi: Kuruluşunun ilk 100 yılında İmparatorluk Üniversitesinin tarihi.

[14] BK. No: 7. 13 Mart 1895. "Pervoy Vserosiyskoy Vıystavki Peçatnogo Dela", Ayrıca Bk. Dorn. Türkçesi: (Matbaa faaliyetlerinin ilk milli sergisi).

[15] "Sistematikçeşkoe obozrenie literaturıy v Rosii V teçenie pyatiletiya s. 1801 po 1806 god. soçinenoe

yansıtmamaktadır. Bu rakam başkentler için uygun olabilir, ancak bütün Rusya için kabul edilemez. Tabloları hazırlayan kişi Kazan'daki matbaa tezgahının çalışma düzeyine uygun bir hata yapmıştır. Çünkü son tabloda belirtilen süre içerisinde sadece bir kitabın basıldığı gösterilmektedir. Bu arada daha sonra da göreceğimiz gibi Kazan'daki matbaa tezgahı aralıksız çalışmaktadır ve bu matbaa kuruluşundan sonra bir yıl içerisinde yani (1801) yılında iki kitap çıkartmıştır.

Tahminlere göre Moskova'da Arap matbaa harflerine ihtiyaç yoktu. Üniversite matbaası, 1808'de kendi kalıplarının örneklerini 30 sayfalık formlalar halinde basmıştır. Bu formalarda Arap harfleri de vardı. Bir yıl sonra 1809'da Şark dillerinden sadece İbranca kitaplar basılmıştır.[16] 1824 yılında Paris'ten temin edilen Arab harfleri bu matbaada kullanılmaya başlanmıştır. Bu harfleri ilk defa Prof. Boldıyrev "Bir kölenin maceraları, Arap öyküsü, Ahmet Ben Arabşi"nin eseri, 1824" adlı eserin basımında kullanılmıştır.

St. Petersburg bibliyografya dergisinde Boldıyrev'in çıkardığı bu kitap hakkında Keppen'in "Materialıy dia istorii prosveşteniya v Rossii. 1825" adlı yazısının 96. sayfasında şöyle bir yazı yer almıştır: Türkçesi: (Rusya'daki Rönesans tarihi ile ilgili literatür, 1825) "Amacımız, G. Boldıyrev tarafından basılan bu makaleyi incelemek değildir. Fakat Moskova Üniversitesi matbaası İmparatorluk İlimler Akademisi Matbaasında oldukça iyi durumda olan ve (daha önce Şnor Matbaasının sahip olduğu) harfleri alabilirdi. Bu harfler hem güzellik hem de yazının düzenliliği bakımından Paris'tekilerden daha üstündür."

Belirttiğimiz bu bibliyografik dergi yerli matbaa sanatına karşı kıskanç bir tutum içindeydi. Aynı zamanda St. Petersburg'ta bulunan Arap harflerine oldukça büyük bir değer veriyordu. Bu derginin 403. sayfasında şunları okuyoruz: "Fransızca-Arapça bir lugat hazırlayan Yakov Berggren kendisi elyazısı ile onu St. Petersburg'a götürüyor ve basılması için *Senkovski* adında bir şahsa veriyor." Sayfa 531'de şunlar yazılıdır: "Yakov Berggren, Petersburg'a kitap basmak için gelen ilk yabancıdır. G.G. Severnaya Pçela (Kuzey Arısı)'yı çıkaranlar (No: 114) Arap veya başka bir doğu dilinde herbir formadan 1000 tane örnek basımının, kağıdıyla birlikte bizdeki maliyetinin 60 ruble, Paris'tekinin ise 160 rubleden daha az olmadığını iddia ediyorlar." Lügatı hazırlayan İsveç din adamı Senkovski'nin Doğu seyahatlerindeki arkadaşı İsveç misyoneri, Petersburg'a giderken baskının burada daha uygun olduğunu düşünmüştü ve en önemlisi redaktör olarak da Senkovki'ye ihtiyacı vardı. Lugatın 19 formasını bastıktan sonra, Senkovski ile Berggren ayrılmışlar ve Berggren, St. Petersburg'u terketmiştir. Berggren 20 yıl sonra, 1844 yılında Upsala'da Petersburg'ta hazırlanan formalara nitelik açısından öncekilerden daha zayıf olan 7 forma eklemiştir.[17]

Ştorhom i Adelungom". 2. bölüm. St. Petersburg 1811. Türkçesi: (Rusya'da 1801-1806 yılları arasındaki edebiyatın sistematik yorumu.

[16] İv. Snegirev. "Oçerk istorii Tipografii Moskovskogo Universiteta s 1755 po 1812 god." Literaturnıy Otdel Moskovskih Vedomostey 1854 g. sentyabra 16 dnya. No: 111 i "Spisok tipografiy" ve "Peridoiçeşkom Saçinenii O uspehah narodnogo prosveşteniya" No: XXIV. str. 53. Türkçesi: İv. Snegirev: "1755'ten 1812'e kadar Moskova Üniversitesi matbaasının tarihi hakkında deneme. Moskova Belleteni Edebiyat bölümü. "Halk eğitiminin başarıları hakkında periyodik yazı" başlıklı yazıda "Matbaaların Listesi" No: XXIX, s. 53.

[17] P. Sayelyev, "Vostoçnıye literaturıy i. Ruskie orientalistıy", *Ruskiy Vestnik*, 1856. C. 2. Sovremennaya letopis. s. 274. Türkçesi: (Şark edebiyatları ve Rus şarkiyatçılar. Rus gazetesi).

St. Petersburg'a kendi çalışmalarını basmaya gelen yabancılara bakmadan, Moskova'da Bıldıyrev, harflerin değerinin biçilmesinde müfrit bir Fransız muhibbi olmaya devam etmiştir. Aleksey Boldıyrev'in 1832 yılında Moskova'da çıkardığı "Movaya Arabskaya Hristomatiya" (Yeni Arapça okuma kitabı) adlı eserin önsözünde şöyle bir cümle yer almaktadır: İsteğim olan, Üniversite Matbaasının, şu anda mevcut olanlarından daha küçük olduklarından, lugat basımı için uygun olan yeni Arap harflerini Paris'ten alırsa, umarım ki gelecek sene ve belki de daha önce sözlük basılmış olacaktır.

Doğu dillerini de dışlamayıp, yabancı dilde kitap basımına izin veren 15 Ocak 1783 tarihli serbest matbaalar kararnamesi ve ayrıca hükümetin de Kuran'ı bastırarak verdiği örnek, Müslümanlarımızı bir matbaa tezgahı edinme konusunda hemen faaliyete geçiremedi.

Ancak 18. yüzyılın sonlarında yüksek hükümet çevrelerine "Kazan, Orenburg ve diğer vilayetlerdeki Tatarlardan, ihtiyaçları olan ve yüksek fiyatla satın aldıkları yeterli sayıda Kuran, dua kitapları ve bunlara benzer kitaplar için ricalar gelmiştir. Bunu gerçekleşmesi için harekete geçildi ve 9 Mayıs 1800'de I. Pavel tarafından gerekli olan müsaadeler alınmıştır. Senatonun baş prokurator'u tarafından açıklanan bu karar, aşağıdaki içeriği taşıyordu. "St. Petersburg'ta kurulan ve matbaacı Şnor'un işlettiği Asya matbaasından iki tezgahın Kazan'da yeniden kurulmasını ve onların Tatarca ve diğer Asya dillerinde basılan kitaplarının sansür işleminin Kazan liselerine verilmesi, sürekli ve sağlam kontrolden geçirilemeleri, gerekli sayıda Kuran, dua kitabı ve bunlara benzer kitapların basılması uygun görülmüştür."

Kazan matbaası ona uygun olan "Asya" adını tamamen haketmiştir. Buradaki bütün görevliler Tatardı: İşleten asteğmen Buraşev, tashihçi ve aynı zamanda mürettip olan Hamza Mamıyşev, mürettip Gali Rahmettullin, sansürcü olarak geçici bir süre için göreve getirilen Tatar dili lise öğretmeni İbrahim Halfin, Sansür onayı ve İslam dini içerikli kitapların basımı için gerekli izin Orenburg müftüsünden alınırdı.

1801 yılında Kazan'da ilk basılan kitaplar "Attagoçi" 8° ve "Geftie" 8°, bu matbaanın tezgahlarından çıkmıştır.

Basılan kitap sayısına göre Kazan, iki başkentin de (St. Petersburg ve Moskova) önüne geçmiştir. Asya matbaası kuruluşunun ilk sekiz yılında 26 kitap basmıştır. Aynı sözleri yeterince kaliteli olmayan yayınlar için kullanmamız mümkün değildir. Matbaa faaliyetlerinin başlangıcında olduğu gibi sonraki çalışmalarında da İslam basımının yerli eserleri geniş kitlelere yönelikti. "Asya Matbaasının" teknik açıdan zayıf olması da ayrı bir konudur. 1812'de Fransız Müsteşrik Sylvester de Sacy'nin "A. Chrestomatiu Arabica" adlı eserinin basımını reddetmek zorunda kaldı. 1829'a kadar kendi halinde çalışan bu "Asya Matbaası" Rus Üniversite topografyasıyla bu yılda birleşmek zorunda kaldı.[18]

Bu matbaanın faaliyet düzeyi N.İ. İlminski'nin şu sözlerinden anlaşılır: Rusya'da Müslüman kitabları hemen istisnasız Kazan'da iki matbaada basılır. Üniversite matbaası ve Kokovkina matbaası. 1850'lerde bir Tatar matbaası vardı, fakat birkaç yıl sonra hurufat kalıpları aşındığından işi yürütemedi. Bu rakamları Üniversite matbaasından aldım. (10 senelik bir basım dönemini kapsar 1855-64).

[18] Teknik yönden Kazan'daki Rus matbaası'nda ilk yıllarda daha iyi durumda değildi. İlk kitab "Tatar dili rehberi kitabı" İmparatorluk Kazan Gimnazyumu 1809-aynı kusurları tışıyordu.

Bu müddet içinde Kokovkina ve sözügeçen özel matbaada ne kadar Müslüman kitabı basıldığını bilemeyiz. Ama üniversiteden herhalde daha az değildi. İman Şartı: 147.400 adet. Muhr-i Şeref: 93.600. Geftiek: 70.000. İlminski 70 ayrı kitabın basıldığını söyler. Listenin sonunda nükteler yer alır. 1200 nüsha basılmıştır. Bunlarda bazen ahlak düşüklüğü görüldüğünden sansürün yasakladığı da oluyordu.[19] İlginçdir ki, bu sayılara ulaşan Kazan baskıları, Rusya pazarını da aşarak Afrika ve Doğu Hindistan'a kadar yayılıyordu.[20]

Kazan Asya ve sonraki Üniversite basımevi Şark vilayetlerindeki idaremize de hizmet ediyordu. Orenburg genel valisi matbaaya iş veriyordu. Bundan başka Kırgız steplerinin idarecileri, yerli sultanları ve bölge şeflerinin yazışma ve muamelatı arttığından, yerli idareciler için Arap harfleriyle basım yapacak bir matbaa gerekiyordu. 1831 yılı Mart ayında Genel Vali Suhdelen böyle bir mataa kurmak için teşebbüsde bulundu.[21] Rostovlu tüccar Haydarov, Moskova Lazarev Enstitüsünde gerekli harf karakterlerini buldu ve gerekli miktarı Kazan'a vermeyi vaad etti. Fakat çeşitli engellerden bu karakterler satın alınmak zorunda kalındı (Karakterler 13 put ağırlığında ve 1129 Rubleye mal olmuştur).[22]

Abul'l-Gazi; Şecere-i Türkî, Kazan 1824

Yeni açılan matbaanın mürettibi olarak askeri okuldaki Collegium müşavirinin oğlu Muhammed Girey Behçurin tayin edildi. Kadrosu Sınır işleri komisyonundaydı ve ilave olarak senede 100 ruble ödenek alacaktı. Arap harflerinin tertibi ve tashihi için matbaaya, Nepluyev Askeri okulunun Tatar dili öğretmeni Martemian İvanov tayin edildi. 1832 Ocak ayında matbaa açıldı. İlk basılan eser "Orenburg ve mülhakatı Kırgız idarecilerine talimatname" idi. Fakat getirilen hurufat içinde bazı karakterlerin olmadığı anlaşıldı ve bunun için basılacak metinde bazen kelime değiştiriliyordu. Zamanla Şark dilleri Matbaası tam techizat çalışmaya başladı ve Arap harfli

[19] İlminski: "Kazanda yazılan Müslüman kitabları ve Hıristiyanlığı kabul eden Tatar çocukların eğitimi üzerine" Kazan 1887 Provoslov Obozp", Cild. XIX. 1886 yılı. s. 78-85.

[20] H.P. Zagoshin "İlk yüzyılında Kazan İmparatorluk Üniversitesi ve faaliyeti 1804-1904" Hazar 1902-1903 2. kısım S. 332 ve 349, Asya ve Rus Matbaası.

[21] Lazarev enst. Matbaası 1829'da Enstitü kurucusunun varisleri tarafından tesis edildi. 1830'da matbaada 13 dilde basım yapılırdı. (İçinde Türkçe ve Farçsa da vardı). 1830'da Moskova Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü.

[22] Orenburg Genel valisinin idaresinde Ufa ve vilayet merkezinde olmak üzere iki matbaa vardı. Bunlar 1801 de kurulmuştur.

eserleri iyi basıyordu.[23]

1802 yılında Edinburg Misyoner cemiyeti Rusya ve güney vilayetlerinde kendi vatandaşlarından bir koloni teşkil etmek istedi. Bu heyetle Pastor (papaz) Bronton'u ve Mr. Paterson'u St. Petersburg'a gönderdi. Bunlar idaremizin mutabakatıyla Çerkes köyü Karras'ın bulunduğu Baştav dağı civarına yerleştiler. Bu yıl onlarla gelen bazı İskoçlu zenaatkarlar aileleriyle bölgeye yerleşti ve yavaş yavaş bir koloni doğup gelişti. Karras bölgesinde, Misyoneler Tatar dilini öğrendiler ve gerekli dua kitaplarını Tatarca basmak için bir matbaa kurdular. Klaporth'un (burayı ziyaret eden seyyah) deyişiyle matbaa'nın tezgah ve karakterleri İngiltere'den getirilmişti. Kitaplar Arap karakteriyle Arapça ve Tatarca basılıyordu. Hurufatın kalitesi fevkaladeydi. İki cins hurufat vardı. Bir karakter Within "Institutes of Timur" kitabınınki gibiydi. Öbür karakter 1720-30 yıllarında Londra'da basılan Arabça Mezmur ve Tebşirname baskısının harfleri gibiydi. Klaproth'un ziyareti sırasıda Tatarca birkaç dua kitabı, dört incil ve tebşirname basılmıştır.[24]

Eğer sadece Basel misyonelerinin raporlarına inanacak olursak (ilerde onlardan söz edeceğiz) Karras'da basım işinin çok genişlediğine hükmedilebilir. İskoçya misyonerleri hakkındaki bu raporda; "onların Nogay ve Orenburg Tatar lehçelerinde İncil (Ahd-i Cedid) nüshasını birkaç bin adet bastırdıkları ve bundan başka Tebşirname'nin ilk yedi kitabı ve Davud'un "Mezamir"ini Nogay lehçesinde bastırdıkları" söylenir. İlaveten dini nasihatnamelerden Tatar ve Türk lehçeleri ve Arapça ve Farsçada birkaç onbine ulaşan nüshaları bastıkları anlışılıyor. 1813'de Rus İncil cemiyeti İskoçyalıların Karras'daki Kafkas Şubesi'nden Tatarca Ahd-i Cedidin 50 nüshasını hediye olarak almış, bu nüsha 3500 adet basılmış...

İskoçlular faaliyet alanlarını Kafkasya ile sınırlandırmadılar. 1815'ten itibaren bazıları Astrahan, Orenburg, Kırım ve Selenginsk'e kadar uzandılar. Bizim için ilginç olan kol Astrahan'daki misyonelerdir. Burada da Karras'daki gibi matbaa kurdular. John Mitchell diye birini bunun için St. Petersburgdan getirttiler. Bu basımevi hurafatının numunelerinden Rus İncil cemiyetinin raporlarında söz ediliyor. Jahn Mitchell'in en eski basım örneği 1816 da Türk dilinde basılan St. Luka İncilidir.[25]

İskoçların yaptığı baskılar Basel İncil Cemiyeti tarafından da örnek alındı 1821 yılında, Kafkasya'da Kara Deniz ve Hazar denizi arasındaki bölgede Alman kolonilerinin yerleşmesine okul ve matbaa kurmalarına izin verildi; böylelikle Hıristiyanlık Müslümanlar ve Putperestler arasında yayılacak diye düşünülüyordu. Basel misyonerleri (5 Ekim 1835) bu bölge idarecisi Rozen'e verilen rapora göre: 1825'den itibaren Şuşa'da sadece Ermeni hurufatlı bir matbaa kurmuşlardır. Müslümanlar arasındaki faaliyetleri için ise Karras'da bazıları kitabları kullanıyorlardı. 1829'da onlar için Moskova'da Arap dilinde, Kuran'dan sureleri ihtiva eden bir kitab basıldı. 1835 yılı başında Basel misyonerleri, Kazan sansürü tarafından verilen müsaade üzerine; Farsça hurufatla Kuran'dan seçmeler daha doğrusu bu vesileyle Kuran'la İncil'den seçmeleri biraraya getiren 270 sahifelik bir kitab bastılar.

---

[23] A. Popov: "Orenburgda matbaa zenaatının tarihi üzerine" Orenburg ilmi arşiv komisyonu yayını, 12. baskı, Orenburg 1933.

[24] Voyage du munt Causce et en Georgie par. M. Klaproth Paris 1823. +I. s. 259-260.

[25] Spisok Astrahanskih Izdani: Astrahan yayınları listesi. (1797-1868) Astrahan Vilayeti İstatistik Komitesi Neşriyatı. 1. Baskı 1869 yılı.

Şuşa'da olan tipografyanın faaliyeti hakkında malumat; bibliyografya yönünden kesin değildir. İlave malumat Rozen'in kayıtlarında görülür (3 Eylül 1836 tarihli Guuldov'a yazılan rapor). Bu yazılarda Rozen, kaleme alınan kataloğa dayanarak (Basel misyonerlerine dayanarak) misyonerlerin bastığı kitabların sayısını gösteriyor.

Ermenice kitabların sayısı 11697 adet, Farsçalar: 728, Türkçe 147, İbranca 100. Bu kayıtlarda, Rozen'in, misyonerlerin hiç Tatarca kitab basmadığına dair notu, Şuşa matbaasını bu konudaki faaliyeti hakkında bir fikir edinmemizi önler. Gördüğümüz gibi Misyonerler Moskova'ya bu konuda bir sipariş vermişlerdi. Mümkündür ki bu sipariş misyonerlerin kataloğuna girmiştir.

Nitekim burada İbranca kitablar da zikrediliyor, fakat Şuşa'da İbranca hurufat ve matbaa yoktu.

İskoç kolonisinin cemaat içi anlaşmazlıkları ve Ermeni ruhbanın Basel misyonerleri hakkında şikayetleri; Kafkas idari yetkililerini bu konuda bazı tedbirler almaya ve kontrola sevketti ve detaylı biçimde konuyla ilgilendiler. Rozen raporlarında; "Bunların dini faaliyetleri yanında, başka türlü tehlikeli faaliyetlerde de bulunmaları ihtimalinden sözediyor. " Eğer diyor, böyle ise bizim Kafkasya'daki hakimiyet ve etkimizin zayıflaması da sözkonusudur. Basel misyonerleri Rozen'de İskoç misyonerlerden daha çok şüphe ve korku uyandırmışlardı. Onların başlıca kusuru ve suçu paganlar ve Müslümanlar arasında etki yaratmaktan çok, Ermeni gençliği ifsad etmekti. Bu nedenle yabancı misyonerlerin Kafkasya'daki faaliyeti yasaklandı. İlaveten Basel misyonerlerinin okullarına, Ermeni gençlerinin alınması da yasaklandı. Bundan sonra Basel misyonerleri Kafkasya'yı terke karar verdiler, ancak giderayak bir istida verdiler; "Hiç olmazsa Şuşa'daki matbaanın faaliyetinin devamına izin verilmeliydi" "bugüne kadar basılan ve basılacak kitabları ve Rusçadan tercüme edilmiş ve sansürden geçen kitabların, İran ve Türkiye ve Kafkasya da (güney ve kuzey) dağıtımına müsaade etmeliydi. Buna da izin verilmezse kütüphaneye iyi bir alıcı bulmaya izin verilmeli ve devlet hazinesi, bina ve arsaları münasib fiatla almalıydı.

Misyonerlerden kurtulmak isteyen Rozen, misyonerlerin sadece bina ve arsalarını değil; kütüphane ve matbaalarını da almak niyetindeydi. Kütüphane ve matbaa satın alınamadı. Bundan dolayı hazine karlı çıktı. Matbaa'ya bütçeden para çıkmadı.

Tiflis'de devletin yani vilayetin matbaası vardı. Burada Arap hurufatı vardı. 1830'da Farsça baskı da başladı. (*Fars Haberleri* diye bir süreli yayın). Bu Şarkdaki ilk gazetedir. 1831'de burada Abbaskulu Ağa Bakıhan'ın "Fars dili grameri" de çıktı. 1832'de Tatar dilinde *Tiflis haberleri* diye bir gazete çıktı.[26]

Yukarıda zikredilen Gürcistan-Emeritin vilayeti devlet basımevinden başka, Tiflis'de özel bir basımevi vardı ve Arzanov kardeşlere aitti. Orada Arap hurufatı vardı; Bu matbaada Bakihanov'un "Fars grameri" basılmıştı ve metin Rusçaya çevrilmişti.

1843'de Başyönetici Neigard, Tiflis devlet matbaasının vazifesini tam yapmadığını ve maddi imkansızlıklar ve işçi azlığından ve özel matbaa ile rekabet edemediğinden (teknik bakımdan) ve itimat uyandırmadığından; St. Petersburg'dan durumunu düzeltmek için 9 Kasım 1843'de bir müsaade taleb ederek bu basımevi Zakafkasya (Güney Kafkasya)

[26] Kafkasya'da misyonerlerin matbaası için "Aktıy sobranniye Kabkazskol Arkcografiçeskoy Komm- Kafkaz Arkeografi Komisyonu belgeleri mecmuası" fonu VIII. Tiflis 1831.

matbuat idaresine taleb etme girişiminde bulundu. Böylelikle basımevi faaliyeti genişletildi. Çünkü matbaa artık Gürcü-Emeritin vilayetine değil bütün Güney Kafkasya eyaletine hizmet verecekti. Basımevinin maddi durumunu iyileştirmek için şu faaliyette bulundu; Moskova'da tüccar Kirilov'a 21 put (16 kg) 10 pfund Tatarca hurufat ısmarlandı. Ve tez vakitte Arganov'ların basımevi satın alındı. (Tariz'deki matbaa 1852 'de Arab-Tatar hurufatı matrixi alındı.[27]

Bakü'da matbaa sanatının öncüsü Hasan Bey Melikov'dur (Zardabi). Zardob köyünde (Gökçay ilçesi) doğmuştur. Melikov Azerbeycan dilinde çıkarmayı düşündüğü gazete için, matbaa işini öğrenmek niyetiyle Avrupa'ya gitti ve oradan Tatar hurufatı getirdi. Melikov'un gazetesi *Ekinci* 22 Temmuz 1875'de çıkmaya başladı. İlk yıl 1500 nüsha, gidterek 5000 nüshaya kadar ulaştı. İlginç olan şu ki Melikov'a kadar mahalli Müslüman çevrenin matbaa hakkında pek belirsiz bir fikri vardı. Alimler el yazması, yahut taşbaskısı olarak İran'da hazırlanan kitabları kullanıyordu; bu bölgede kültür dili Farsçaydı. Melikov birden iki yenilikle meydana cıktı; birincisi elyazması ve taşbaskıyı matbaa harfleriyle değiştirdi ve Fars dili yerine de günlük Azerbeycan dilini kullandı.[28]

Şark matbaa ve yayıncılığında Kırım oldukça geç kalmıştır. Mahalli tarihçi A.I. Markeviç'in bildirdiğine göre; "Arab harfli ilk basımevi Mirza İsmail Gaspirinski tarafından Bahçesaray'da kurulan matbaadır ve *Tercüman* gazetesi neşredilmiştir. Gazete önce Rus ve Tatar dilinde çıkıyordu sonra yalnız Tatarca çıkmaya başladı.[29] [Burada yazar gazeteyi bilmiyor, dil Tatarca değil İstanbul Türkçesinin sade ve mahalli renkli bir üslubuydu.] *Tercüman*'ın ilk sayısı 1833, 10 Nisanında çıktı. Gasprisinski 20 yıllık matbuat hayatından bahsederken diyor ki; Biz 965 numaraya kadar gazete çıkardık. 1.5 milyon nüshaya baliğ oldu, Rusya'da dağıtıldı; 1 milyon nüshayı da yurt dışına yolladık: Genç mütercim ve yazarlar tarafından 300 adet kitab basılmıştı (edebi ve ilmi nitelikli).[30]

Teknik yönden Gaspriniski'nin Bahçesaray baskısı kitapları diğer Türk-Tatar yayınlarına göre temiz baskısıyla göze çarpar. Mesela burada basılan Kuranlar; Prof. Kırımskii'nin deyişiyle Kazan baskılarından daha zarif ve temiz baskılıdır.[31]

Sadece ihtilalden sonra devlet Şimferopol'de Arap hurufatlı bir matbaa kurdu. Burada *Millet* gazetesi kitap, broşür ve afişler Tatar dilinde basılıyordu. Bu Kırım Kurultay hükümetine bağlı bir müdürlüktü. Bu ikisi halen vardır.[32] (Ç.N. Kırımda Bolşevik idare Rusya'dan bir müddet sonra kuruldu.)

---

27 "Tipografiya Kanzeleriye Namıstnika Kavkazskogo Kavkazskiu Kalendar na 1857 g. Tiflis 1858 yılı.

28 Koçarinskii; "Literatura Azerbaydjanskih Tatar" Tiflis, 1903 yılı. Sultanbekov v Sbornike "Periodiçeskaya Peçat vv Kavkaze-Kafkas da süreli yayınlar "Tiflis 1901-Belki bir basım hatası olarak *Ekinci*'nin ilk sayısı 1873 yılını verir. Azerbaycan dilinde "Azerbaycan basım organı Ekinçzinin 50 yılı" Broşür, *Kommunist* gazetesi yayını, Baku 1926.

29 Zapiska (not) Markeviça, 6 Haziran 1923 yılında bana Simferepol üniversitesi profesörlerinden V.I. Filonenko tarafından verilmiştir.

30 "Dvatzatletniye izdaniye- 20. yıl armağanı" *Tercüman*, 4 Nisan 1907 nüshası.

31 A. Kırımskii "İstoriye musulmamstva" Moskova 1903, s. 188.

32 *Şurs* gazetesinde 1908 yılı, 8-10 ve 17 ve 21 no'lu nüshalarda bu konuda yazılar vardır. Ayrıca Kazan'da bunlar 1903 tarihli Ahmarov'un "Matbaa Tarihi" broşüründe bilgi bulunur.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BAKANLAR KURULU KARARI İLE YASAKLANAN YAYINLAR 1923-1945 -I-

Mustafa YILMAZ

GİRİŞ

İçinde yaşadığımız çağda medyanın artık dördüncü kuvvet olarak tanımlanması, yani onun yasama, yürütme ve yargıdan sonra gelmesi sanırız onun önemini ortaya koymak açısından anlamlıdır.

İncelemeye çalışacağımız konu, dönemsel olarak 1923-1945[1] tarihleri arasında, dar anlamda basın kavramı içerisine girebilecek gazete, dergi ve kitapların siyasal iktidar tarafından dönemin iç ve dış siyasetine uygun bulunmayarak Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanması üzerine olacaktır.

İşaret ettiğimiz dönemde dünyada ve özellikle Türkiye'de radyo ve televizyonun kamuoyu yaratma, yönlendirme veya bilgi aktarmada basın kadar etkili olduğu söylenemez.[2] Bunun için sadece gazete, dergi ve kitaplarla ilgili kararlar üzerinde durulacaktır.

Konumuzun alt başlıkları olan Atatürk ve İnönü döneminde basına getirilen yasaklamalara geçmeden Türkiye'de basının kısa bir tarihçesini ve basına daha önce uygulanan yasaklamaları vermek sanırız yararlı olacaktır. Türk basın tarihi 1831 yılında *Takvim-i Vekayi*[3] gazetesinin yayınlanması ile başlamıştır. Haftada bir kez çıkan bu gazete resmi bir nitelik taşımakta idi. Devlet idaresi ile ilgili gelişmelerden halkın haberdar edilmesi ve kamuoyunun bu konularda aydınlatılması amaçlanmıştı. Gazete yayın hayatına 1892 yılında son vermiştir.

Resmi gazete niteliğindeki *Takvim-i Vekayi* gazetesini 1840 yılında *Ceride-i Havadis* adlı özel gazete izlemiştir.[4] Daha

[1] Dönemi 1945 tarihi ile sınırlandırmamızın nedeni Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde 1945 sonrasının araştırıcı için henüz hazır olmayışı ve Bakanlar Kurulu Kararlarının 1945 yılına kadar olan dönemin araştırıcıya sunulmuş olmasıdır.

[2] Osmanlı'dan 1960 tarihine kadar olan dönemi kapsayan Kamuoyu, basın ve iktidar ilişkilerini ele alan Kemal H.Karpat'ın "The Mass Media" adlı makalesinde radyo'nun 1927 yılında yayın hayatına girişi ve 1938 yılında Ankara'da devlete bağlı bir kurum olarak genç Cumhuriyetin yeni rejimini ve gerçekleştirilen inkılâpları halka anlatmada üstlendiği rol ve proğramları hakkında bilgi verilmektedir. Bkz. *Political Modernization in Japan and Turkey*, Edit. Robert E.Ward Dank ward, A.Rustow, Princeton, New Jersey, 1964.

[3] Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vakai, Türk Basınında 150 Yıl (1831-1981)*, Ankara 1982; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Takvim-i Vekai*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1985. Osmanlı İmparatorluğunda bundan önce ilk gazete Fransız ihtilali ile ilgili olarak İstanbul'daki Fransız elçiliği'nce çıkarılmıştır. 1795'te *Bulletin des Nouveiles* (Haberler Bülteni) adı ile çıkarılan bu ve diğer gazeteler ve İstanbuldaki basımevlerine ilişkin olarak bkz. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.I. s.202-203, Karpat, s.257.

[4] Servet İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul 1943, Cevdet Perin, *Tarih Boyunca Düşünce ve Basın Özgürlüğü*, İstanbul 1974; Hülya Baykal, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul 1990; Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Gazetecilik Tarihi*, İstanbul 1973, s.8.

sonra bu konuda diğer örnekler *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkar* gazeteleridir.[5]

Anılan bu gazetelerde Tanzimat dönemi yöneticilerine yönelik eleştirilerin yer alması ve batılı anlamda değişiklik taleplerinin dile getirilmesi sonucunda basın ile ilgili ilk düzenleme 25 Kasım 1864 tarihinde *Matbuat Nizammanesi*'nin çıkarılması ile gerçekleştirilmiştir. *Nizamname* 35 maddeden oluşmaktaydı. Hangi dilde olursa olsun siyasete ve yönetime yönelik yayın yapmak isteyenler izin alacaklardı, devletin iç güvenliği ve asayişini bozucu yayın yapan gazetecinin suçlu olacağı, gazetecinin Saltanata, genel adaba ve milli ahlaka aykırı yazılar yazması, hanedana saldırıda bulunması, Bakanlar Kurulu ve üst düzey bürokratlar aleyhine yazılar yazması yanında, müttefik bulunan hükümdarlar aleyhine yayın yapması yasaklanıyor ve bu konuda çeşitli miktarda para ve hapis cezası öngörülüyordu.[6]

Türk basın tarihinde basına yönetim tarafından getirilen bu ilk düzenlemede yer alan hükümler daha sonraki düzenlemelerde değişik tarzda hep gündeme gelecektir. Nitekim 1864 tarihli Matbuat Kanunu'nun yetersiz kaldığı düşünülerek çıkartılan 27 Mart 1867 tarihli *Ali Kararnamesi* ile İstanbul'da yayınlanan gazeteleri kontrol altına almaya yönelik bir düzenleme ile hükümete gazete kapatma yetkisinin verildiğini görüyoruz.[7]

Osmanlı İmparatorluğunda Parlamentoya dayalı hayatın başlangıcı olan 1876 *Kanun-u Esasi*'nin 12.maddesinde "Matbuat Kanun dairesinde serbesttir" denilmesine rağmen bilindiği gibi kısa süren parlamentolu hayata Abdülhamit tarafından son verilmesi ile basın üzerinde daha baskıcı bir uygulamanın başladığını görüyoruz.[8]

Abdülhamit'in istibtad yönetimine son veren II.Meşrutiyetin ilanı ile basın takrar özgür bir ortamda faaliyet yapma imkanını elde etmiştir. Gazeteler 25 Temmuz 1908 tarihinden itibaren sansüre tabi olmadan yayınlanmaya başlamış ve II.Meşrutiyet'in ilanı ile basın ve yayın hayatına bir canlanma gelmiştir.[9]

Bu özgür ortam 1909 yılında çıkarılan *Matbuat Kanunu* ile tekrar yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Yeni Kanun 37 maddeyi içeriyordu. Yine öncekilerde olduğu gibi gazete çıkarmak için hükümete bildirimde bulunmayı, vatandaşları suça teşvik edici yazılar yazmayı, ahlak kurallarına aykırı resim ve yazı yayınlamayı yasaklıyordu. Aynı Kanun ile hükümete gazete kapatma yetkisi veriliyordu.[10]

1909 Matbuat Kanunu yürürlükte kaldığı süre içerisinde bazı değişiklikler yapılmıştır. 1913 yılında genel ahlak ve edep kurallarına aykırı yazı ve resimlerin yayını yasaklanmış ve gazete sahiplerine ve gazete sorumlu müdürlerine ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır.

---

[5] *Tercüman-ı Ahval* için bkz. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul 1939, s.14-15. *Tasvir-i Efkar* için bkz. Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul 1959, s.181-182. Basına yeni bir düzenleme getirilmesinde anılan bu gazetelerin yayınlarının neden olduğu bilinmektedir. Karpat, s.259.

[6] *Düstur*, C.II, s.220-226.

[7] İskit, s.696.

[8] Server Tanelli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul 1962, s.15. Abdülhamit dönemi sansür ve basın hayatı için bkz. N.A.Banoğlu, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, İstanbul 1960, s.5; M.Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1978, s.184; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul 1977; Türker Acaroğlu, "Sultan Abdülhamit Devrinde Dış Yayın Yasaklamaları", *Ulusal Kültür*, Sayı 5, Temmuz 1979; Karpat, s.265 vd.

[9] İnuğur, s.287-288. 1908 sonrasında yaklaşık 350 adete ulaşan basılı yayın 1913'te 389'a ulaştı. Gazeteler artık belirli partilerin veya siyasi akımların sözcüsü olmaya başlamışlardı. Bu konuda örnekler için bkz. Karpat, s.268-269.

[10] *Düstur*, C.I. s.395.

Aynı yıl yapılan bir başka değişiklik ise devletin iç ve dış güvenliğini bozabilecek nitelikte yayın yapan gazetelerin kapatılması ilkesinin getirilmesidir. 1914 yılında ise ülkenin I. Dünya Savaşı'na girmesi nedeni ile sansür talimatnamesi yürürlüğe konmuş ve savaş süresince basının tamamen hükümet tarafından kontrol altına alınması amaçlanmıştır.[11]

Osmanlı İmparatorluğunda askeri alanda başlayan yenilik hareketleri kaçınılmaz olarak sivil kurumları da etkilemiş ve batılı yaşam ve düşünce tarzı topluma girmiştir. Yönetime karşı yöneltilen eleştirileri ve İmparatorluğun devamı için öngörülenleri dile getirmede bir araç olan basın, önemli bir güç olmuştur. Bunu farkeden Padişah ve Osmanlı Bürokrasisi bu güce karşı tedbir almak zorunda kalmış ve zaman zaman basını kontrol etmeye ve susturmaya yönelik uygulamalar yaşanmıştır.

ATATÜRK DÖNEMİ

Osmanlı İmparatorluğu açısından I. Dünya Savaşı'na son veren Mondros Mütarekesi sonrasında ülkenin içine düştüğü durumdan kurtuluş için Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da başlatılan milli direniş hareketi, Anadolu'da geniş halk kitlelerine girişilen hareketi anlatmada, onların bu milli harekete katılımlarını sağlamada ve dünya kamuoyuna girişilen hareketi anlatmada basının önemini biliyordu. Basından kendi haklı davalarını anlatmada bir kanal olarak yararlanmak veya bu yolu açmak doğrultusunda çalışmalarda bulunuyordu.[12] Ama diğer taraftan Padişah ve İşgalci güçlerin denetiminden basın olumsuz olarak etkilenmişti. Özellikle Anadolu'daki hareket lehine yazıların çıkmasını engellemek için yeni düzenlemelere gidilmişti.[13] Basın üzerinde denetim hem İstanbul hükümetlerince hem de İstanbul'daki İtilaf devletleri temsilcilerince sürdürülmüştür. İtilaf devletlerinin İstanbul basınını kontrol etmeye yönelik çabaları oldukça etkili olmuş ve Meclis-i Vükela'da sansür heyetine daha dikkatli inceleme yapma imkanı verilmiştir.[14]

Milli Mücadele'yi yürüten Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki kadronun özellikle İstanbul'un Anadolu'daki hareketi İttihatçılıkla ve Bolşeviklikle suçlayan propogandalarına karşı

[11] İskit, s.166. 16 sayfalık sansür talimatnamesi için bkz. *Sansür Talimatnamesi*, Matbaayi Askeriye, İstanbul 1330.

[12] Bu doğrultudaki çalışmalarına örnek olarak; 14 Eylül 1919 tarihinde çıkarılan *İrade-i Milliye* gazetesi ve 10 Ocak 1920 tarihinde *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin yayınlanması verilebilir. Yine bu doğrultuda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yayınlanan *Yeni Adana, Babalık, Doğru Söz, İzmir'e Doğru, Albayrak, Ahali* ve *Işık* gibi mahalli basın da milli davayı anlatma amacı doğrultusunda yapılan yayın faaliyetleri arasında verilebilir.

[13] Dönemin basını Milli Mücadele yanlısı basın, Milli Mücadele karşıtı basın ve yabancı basın diye tasnif edilebilir. Bunların hangi gazetelerden oluştuğuna ilişkin olarak bkz, İ. Ceyhan Koç, *Tek Parti Döneminde Basın İktidar İlişkileri*, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış doktora tezi. Padişah yanlısı basın, Saltanatı ve Hilafeti korumaya karşılık her türlü tavizi vermeye ve İtilaf devletlerini özellikle İngiltere'yi kızdırmamaya ve onların her dediğini yerine getirmeye yönelik bir tavır sergilemekteydi. Diğer yandan ise Mustafa Kemal Paşa'yı ve onun çevresindekileri benimseyen; Ulusal eğemenliğe ulusal sınırlara dayalı bir ulus devleti kurmayı savunan basın yer almaktaydı.Mustafa Kemal Paşa'nın sosyal ve ekonomik konulara ilişkin fikirleri vardı. Bu fikirler ve amaçlanan hedefler doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa basın ile sıkı temas kurdu. Özellikle Anadolu'da geniş halk kitlelerini harekete kazandırmak için el ilanı ve küçük kitapçıklar dağıtılması gibi her türlü yolu denemiştir. Karpat, s.270-271.

[14] Süleyman Beyoğlu, "1919'da Basının Sansürüne Dair Bir Belge" , *Türk Dünyası Dergisi*, Haziran 1992 S.43. Mütareke döneminde yine Anadolu'da girişilen hareketi destekler nitelikte bir gazete olan *Öğüt* benzeri Anadolu basını İtilaf Devletlerinin baskısı ile kapatılmıştı.

halkı aydınlatmak ve onlara milli davayı anlatmak için basına duydukları ihtiyaç tartışma götürmez. Nitekim Milli Mücadele'nin kazanılması ile her şeyin bitmeyeceğini bilen Mustafa Kemal Paşa asıl işlerinin bundan sonra başlayacağını ve genç Türkiye Cumhuriyetinin gerçekleştirilecek radikal değişikliklerle yeni bir yapıya kavuşacağının işaretlerini veriyordu. Mustafa Kemal Paşa, bunları yaparken kamuoyu oluşturmada ve halkı aydınlatmada, eskinin izlerini silmede basına büyük görevler düştüğünü biliyordu. Bu bağlamda yeni yönetim basının kendi içinde bir kurumlaşmaya ve güce ulaşmasını sağlamada büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Nitekim Mart 1920 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü'nü, Nisan 1920 tarihinde ise Anadolu Ajansı'nın kurulması sağlanmıştır.[15]

Milli Mücadelenin başarıya ulaşması sonrasında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ülkenin çağdaşlaşması, laik ve demokratik bir ulus devleti olması yolunda gerçekleştirilen inkılaplara muhalefetin artması ve 1925 yılı içerisinde çıkan Şeyh Sait isyanı üzerine Takrir-i Sükun Kanunu çıkarılmış ve bu kanun ile hükümet basın üzerindeki denetimini artırmıştır. Kanuna bağlı olarak gazeteler kapatılmış ve Takrir-i Sükun Kanunu ile; "İrtica ve isyana ve ülkenin sosyal düzenini, huzur ve sukununu ve emniyet ve asayişini ihlale yönelen örgüt, kışkırtma, özendirme, girişim ve yayını hükümet Cumhurbaşkanının onayı ile doğrudan doğruya ve idareten yasaklamaya yetkilidir" hükmü getirilmişti. Ayrıca 3 Mayıs 1925 tarihli kararname ile "Havale-i Şarkiye'de İdare-i Örfiye Mıntıkasında Tatbik Edilecek Sansür Talimatnamesi" kabul edilmişti.[16] 1929 yılına kadar yürürlükte kalan bu yasa gereği iktidar basına karşı otoriter bir tavır sergilemiştir.[17]

Basına karşı takınılan bu tavır Türkiye'nin o günkü şartlarından kaynaklanıyordu. Nitekim; Mustafa Kemal 1 Mart 1922 tarihinde Meclisin açılış konuşmasında basın hakkındaki görüşlerini şöyle açıklamıştır: "Basın milletin müşterek sesidir. Bir milleti aydınlatma ve doğru yolu göştermede, bir millete muhtaç olduğu gıdayı vermekte, özetle bir milletin saadet hedefi olan müşterek istikamette yürümesini teminde basın başlı başına bir kuvvet, bir mektep, bir rehberdir."[18] Konuşmalarında basına ve onun özgür bir ortamda çalışmasına inancını dile getiren Mustafa Kemal'in, şartlar gereği basına karşı kısıtlamaların konduğu bir ortamın kalıcı olmasından yana olmadığı ileri sürülebilir. Nitekim, 1929 Yılında Takrir-i Sükun Kanunu'nun yürürlükten kalkması ile basın tekrar bir serbestlik ortamına kavuşmuştur. Türk basın hayatında yeniden bir canlanış gözlenmiş, iktidara ve ülkenin sorunlarına ilişkin yazılar basında yer almaya başlamıştır. Ama daha sonra yaşanan Serbest Fırka denemesi ülkede Mustafa Kemal önderliğinde gerçekleştirilen inkılapların yeterince tüm halk tarafından anlaşılmadığını ortaya koymuş ve basın ile ilgili bir düzenlemeye gidilmesi gereği ortaya çıkmıştır.[19] Şüphesiz iktidarın bu kara-

[15] İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, Ankara 1981,s.41.

[16] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, İstanbul 1992, s.141.

[17] Bu dönemde basın iktidar ilişkileri için bkz. Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, İstanbul. Yücel Özkaya, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın, 1919-1921*, Ankara 1989. Türkiye Gazeteciler Cemiyeti.

[18] Koç, s.26. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarındaki basının önemine ve basın özgürlüğüne olan vurgusu araştırmacılarca sık sık zikredilmiştir. Koç, doktora çalışmasında gençliğinden başlayarak Atatürk'ün basın ile ilişkilerini anlatmıştır. s.24-28.

[19] Basına karşı sertlik yanlılarının görüşleri ve karşı tezler için bkz. Koç, s.38-42.

rında ülke dışında ve içinde yaşanan olayların etkisi vardır. Bu olayların en önemlisi sanırız 1929 ve 1930 yıllarında yaşanan ve tüm dünya ekonomilerini felce uğratan büyük ekonomik bunalımdır. İçeride ise tek partili rejimin gittikçe iktidarını güçlendirme yolundaki uygulamaları yaşanmaktadır.

25 Temmuz 1931 tarihinde çıkarılan yeni Matbuat Kanunu ile matbaa açma, gazete ve dergi yayınlanması, gazete ve dergi çalışanlarının sorumlulukları ve hakları, basın suçları ile suça tahrik, şantaj, yayınlanması yasal olan şeyler, gazete ve dergilerin toplatılması ve kapatılması, tazminatlar ve bu hükümlerin uygulanmasına ilişkin maddeler yanında, ülkede bulunan yabancıların gazete çıkarmaları hükümet iznine bağlanıyor ve bu gazetelerin yazı işleri müdürlerinin Türk olması zorunluluğu getiriliyordu. Ayrıca bu gazete ve dergilerin Cumhuriyet hükümetinin iç ve dış politikaları aleyhine yayınlar yapamayacakları hükmü getiriliyordu.[20]

Atatürk dönemi'nde basına verilen kapatma cezaları veya yayına belirli sürelerle ara verme cezaları Bakanlar Kurulu Kararları ile ve 1931 tarihli Matbuat Kanunu'nun 50 ve 51'nci maddeleri gereği olmuştur.

Bunlardan 50'nci madde ile: "Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile gazete veya mecmualar muvakkaten tatil olunabilir. Bu suretle kapatılan gazete veya mecmuanın neşrine devam edenler hakkında 18'nci madde hükmü tatbik olunur.

Bu suretle kapatılan bir gazetenin mes'ulleri tatil müddetince başka bir isim ile gazete çıkaramaz" denilmekteydi.

Yine 51'nci madde ile: "Yabancı bir memlekette çıkan bir gazete veya mecmuanın Türkiye'ye sokulması ve dağıtılması İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile menolunabilir.

Dağıtılan nüshalar karardan evvel, İcra Vekilleri Heyetinden müstacelen karar alınmak üzere Dahiliye Vekilinin emrile toplattırılabilir. Menolunmuş gazeteleri memnuiyeti bilerek Türkiye'ye sokan ve dağıttıranlardan 300 liraya kadar ağır para cezası alınır" deniliyordu.

Basın kanununa ve İnkılap ilkelerine ters düşen gazete, kitap ve dergiler özellikle Kemalizmin yeni getirdiği ilkelere; laikliğe, iç ve dış politikaya aykırılık durumunda yönetim çok hassastı ve hemen gerekli kanuni prosedür işletiliyordu. Yeni kurulan ve her yönüyle eski İmparatorluk anlayışından uzaklaşmayı hedefleyen devlet kendi temel niteliklerine karşı olan her türlü hareket ile özellikle Hilafet, Saltanat, Şeriat, Turancılık, Irkçılık ve Komünistlik gibi oluşumlara karşı çok hassas davranıyordu.

Devlet, basını kontrol etmek ve gerçekleştirilen inkılapları halka anlatmak ve kamuoyu yaratmada gerekli olan düzenlemeleri yapmak yoluna gitmiştir. Nitekim 7 Haziran 1920 tarihinde kurulan Matbuat Umum Müdürlüğü bir düzenleme ile 1 Haziran 1934 tarihinde yeni ve geniş bir örgütlenmeye gidiyordu. Konumuzla ilgili olan Matbuat Umum Müdürlüğü Kanunu'nun önemli maddeleri şunlardı:

1-a) Gerek Memleket dahilinde ve gerek haricindeki siyasi, iktisadi, içtimai ve harsi hareketler bakımından yerli ve yabancı neşriyatı takip etmek.

b) Milli matbuatın inkılap prensiplerine, devlet siyasetine ve millet ihtiyaçlarına uygun olmasını temin eylemek.

c) Memleketimizin içinde milliyet ve demokrasi esaslarına mugayir fikir cereyanlarının yayılmasına mani olmak için tedbir

[20] Bu kanun, 25.7. 1931 tarihinde kabul edilmiş olup, *Resmi Gazete*'de 1881 kanun numarası ile yayınlanmıştır.

almak, bu gibi fikir cereyanları ile neşriyat vasıtası ile mücadele etmek.[21]

Basında devletin yardım ve kontrolünü bir gereklilik olarak gören Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim Tör, Mayıs 1935 tarihinde toplanan Matbuat Kongresi'nde Atatürk Türkiye'sinde gazetenin amacını şöyle açıklamaktaydı:

"1- Devrim prensip ve ideallerinin geniş halk yığınları içinde yayılması için en kuvvetli bir propaganda aracı.

2- Devrim fütuhatının kaypaklığa, irticaa karşı en uyanık bir müdafaa aracı.

3- Devrim hükümetinin yaptığı işlerde samimi bir yardımcı ve uyarıcıdır.

4- Halkın siyasal, ekonomik ve kültürel eğitiminde en müessir bir okul."[22]

Basının kurumlaşmasına yönelik faaliyetlerden bir diğeri ise 25 Mayıs 1935 tarihinde toplanan I. Basın Kongresi'dir. Bu kongrede gündeme gelen Türk Basın Birliği Kanunu'nun çıkarılmasının ise 1938 yılında gerçekleştiğini görüyoruz.[23] 1938 yılındaki değişiklik ve II. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde basın üzerindeki denetim giderek artmıştır. Ama Cumhuriyet ile birlikte basının kurumlaşması yolunda çabaların sürdürüldüğü ve onun gelişmesi için günün imkanları ölçüsünde yardımcı olunduğu da bir gerçektir.

Ana çizgileriyle vermeğe çalıştığımız Türk basın tarihindeki gelişmeler bizim ele alacağımız konu ile ilgili olmakla beraber esas konumuzu oluşturmamaktadır. Konumuz Atatürk döneminde ülke içerisinde ve ülke dışında yayınlanan gazete, dergi ve kitapların iktidar tarafından yasa gereği toplatılması, yurda girişinin yasaklanması, yayın durdurma ve belirli bir süre ara verme ile ilgili alınmış bakanlar kurulu kararları üzerine olacaktır.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yaptığımız araştırma sonucu ulaştığımız Atatürk döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanan yayınların bir dökümünün yapılması[24] ve yasaklanan yayınlarda yasaklamaya neden olan konuların belirlenerek dönemin iktidarının hassasiyetlerinin ortaya çıkarılmasına çalışılacaktır.

İncelediğimiz dönemde zararlı yayın yaptıkları için geçici veya sürekli kapatılan gazete ve dergiler yanında satışı durdurulan, dağıtımı yasaklanan kitaplar ile yine ülke için zararlı yazılar taşıdığı bildirilen yayınların yurda girişinin ve satışının yasaklandığını görüyoruz.

1922'li yıllardan başlamak üzere yeni yönetim gazeteler için getirilecek ithal kağıdın gümrük dışı tutulması yolunda bir dizi Bakanlar Kurulu Kararı almıştır.[25] Bunun yanında gazetelerin modernleşme ve kapasite artırma doğrultusunda ithal edecekleri makina techizat

---

[21] Diğer maddeler ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nün faaliyetlerinden olan Basın Kongresi toplanması yolundaki bilgiler için bkz. Koç, s.75-85.

[22] Koç, s.80.

[23] Bu kongre'nin toplandığı tarihte ülke genelinde 38 günlük gazete ve 78 süreli gazete ve 127 derginin çıktığı görülmektedir. 28 Haziran 1938'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen Türk Basın Birliği Kanunu için bkz. 14 Temmuz 1938 tarihli *Resmi Gazete*.

[24] Bakanlar Kurulu kararı ile yayınına ara verilen, kapatılan veya yurda sokulması yasaklanan gazete ve dergi ile, yasaklanan yurtiçi ve yurtdışında basılan kitapların adları, yayın tarihleri ve kısa bir açıklama ile Bakanlar Kurulu Kararında sözü edilen yasaklama gerekçeleri metin içerisinde verilmeğe çalışılmıştır.

[25] Bakanlar Kurulu Kararı ile gazete kağıdının gümrük vergisinden muaf tutulmasına ilişkin alınan kararlara örnek olarak: Kastamonu'da yayınlanan *Açıksöz*, İstanbul'da yayınlanan *Akbaba*, Ordu'da yayınlanan *Azim*, İstanbul'da yayınlanan *Akşam*, Konya'da yayınlanan *Babalık* gibi gazeteler için alınan kararlar verilebilir. Farklı tarihlerde alınmış bu tür bir çok karar görmek mümkündür.

ve diğer malzemelerden de vergi alınmaması yolunda Bakanlar Kurulu Kararları mevcuttur.

Ayrıca gazetecilerin Türkiye'yi ilgilendiren belirli toplantıları takip için yurtdışına çıkışlarında siyasi pasaport verildiğini görüyoruz. Bunun yanında yabancı gazetecilerin Türkiye'de uzman sıfatı ile çalıştırılması ve bunların ülke içinde yapacakları seyahatlere ilişkin permi verilmesine ilişkin birçok karar mevcuttur.[26] Bütün bunlar yönetimin basın ve onun mensuplarını maddi ve manevi olarak desteklediğini gösterir kararlardır demek sanırız abartılı olmayacaktır.

İncelediğimiz dönemde ülkeye girişine ve satışına yasak getirilen veya ülke içinde yayını durdurulan gazete, dergi ve kitapların yasaklanış nedenlerinden hareketle yayınları şu başlıklar altında toplamak mümükündür.

1- Komünist propaganda yapan yayınlar (4 adet)[27]
2- İnkılaplara muhalefet edici yayınlar (10 adet)
3- Takrir-i Sükun Kanunu'na muhalefet edici yayınlar (2 adet)
4- Türkiye'deki Rum ve Ermeni vatandaşları kışkırtıcı yayınlar (9 adet)
5- Kamuoyunun huzurunu bozucu - Ülke aleyhine yapılan yayınlar (44 adet)
6- Muzur yayınlar (3 adet)
7- Dini duyguları rencide edici yayınlar (4 adet)
8- İrticayı teşvik edici yayınlar (2 adet)
9- Din propagandası yapan yayınlar (8 adet)
10- Kürtçülük-bölücülük ile ilgili yayınlar (7 adet).
11- Türkçülük ile ilgili yayınlar (3 adet)
12- Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı yapılan yayınlar (8 adet)
13- Komşu ve dost ülkeler aleyhine yapılan yayınlar (5 adet)
14- Türkiye'nin dış politikasına zarar verici yayınlar (16 adet)

Bu ayırımdan İnkılaplara muhalefet edici yayın başlığı altında toplanan yayınların muhtevası: Halifelik lehine propaganda, Cumhuriyet karşıtı propaganda, Şapka inkılabına muhalefet, laiklik politikasına ve uygulamalarına muhalefet edici kitap, gazete ve mecmualarda yer alan yazılardan oluşmaktadır.

Yine din propagandası ile ilgili olarak görülen sadece İslamiyetle ilgili yayınların değil Hıristiyanlık ve diğer dinler ile ilgili yapılan tüm propagandaları kapsayıcı olduğudur.

Çok genel bir niteleme olarak Bakanlar Kurulu Kararlarında geçen "ülke aleyhine" yayın ile "kamuoyunu bozucu" yayın aynı başlık altında toplanmıştır. Bu başlığın muhtevasına örnek olarak ise; ülke dışında basılan ve ülkeye girmesi iç ve dış siyaset için zararlı olabilcek kitap, gazete ve mecmualar ile yine halkın yıldızlarına bakıp hastalıklarını teşhis ettiğini iddia edici nitelikteki yayınlar, ülkenin iktisadi ve mali yapısını bozucu, Büyük Millet Meclisi'nin gizli celsesinin yayınlanması, Türklük aleyhtarı, milli birliği incitici, ülkenin milli birliğini ve kültürel birliğini bozucu yayınlar oluşturmaktadır.[28]

Konu başlıkları ile ilgili ayırımda dikkati

[26] Wolf Ajansı'ın Türkiye Temsilcisi muhabir Schmidt Dumon'a Haydarpaşa-Ankara arasında gidip gelmesi için paso verilmesine ilişkin karar için bkz. B.C.A.030.18.1.2.17.3.16. Daha sonra bu permiye adı geçen muhabirin kızı ve eşi de dahil edilmiştir. Bu yönde örnekler için bkz. B.C.A.030.18.1.2.92.75.4, 03.18.01.26.13.14. Bu tür izinler dışında 19 Şubat 1928'de alınan bir kararda; Türkiye Cumhuriyeti hakkında Avrupa'da özel bir sayı yayınlayacak olan *Eksportatör* gazetesinin Ankara temsilcisine bin lira verilmesi yolunda karar için Bkz. B. C. A. 030. 18. 01.027.11.5.

[27] Yasaklamaya ilişkin Bakanlar Kurulu Kararı 144 iken yaptığımız bu konu tasnifine girenlerin sayısı 125 tane olup diğerleri bu tasnifin dışında tutulmuştur.

[28] Bakanlar Kurulu Kararlarının çoğunun eki olmadığı gibi eki gözükenlerin de tamamına ulaşılamamaktadır. Bu nedenle bazı kararların muhtevası hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Sadece Bakanlar

çeken bir başka nokta ise değişik tarihlerde bu konu başlıkları ile ilgili yasakların arttığı veya azaldığıdır. Sanırız bunun nedeni yine 1923-1938 Türkiye'sinin iç dinamikleri ve aynı tarihlerde dünyada meydana gelen gelişmelerin yönetime olan etkisidir.

Örneğin, komünist propaganda ile ilgili yasaklamalar veya bu konudaki hassasiyet 1926 yılı öncesine rastlarken, 1930'lu yıllardan sonra bu tür bir yasaklaması Bakanlar Kurulu Kararlarında görülmemektedir. Nitekim konuya ilişkin yasaklamaların yıllara göre dağılımında bunu görmek mümkündür. Dağılım: 1923'te 2, 1924'te 2, 1925'te 5,1931'de 1 ve 1936'da ise 1'dir.

Diğer taraftan inkılaplara muhalefet veya irticayı teşvik edici, laiklik karşıtı yayın yasağı her dönemde yer almıştır. Ama bu konulara ilişkin Bakanlar Kurulu Kararlarında 1930'lu yıllardan sonra bir artış görülmektedir. Kararların yıllara göre dağılımı ise şöyledir: 1924'te 1, 1925'te 2, 1930'da 1, 1931'de 1, 1933'te 4, 1934'te 2, 1935'te 5, 1936'da 2, 1937'de 5 ve 1938'de ise 2'dir.

Türkiye'de hükümetlerin incelediğimiz dönemde Ermenilik, Rumluk ve Kürtçülük yapan yayınlara karşı duyarlılığının bütün dönemi kapsadığını görüyoruz. Nitekim bu konuları kapsayan yayınlara ilişkin kararların yıllara göre dağılımı ise şöyledir: Rumluk ve Ermenilik, 1925'te 1, 1928'de 1, 1932'de 2, 1933'de 2, 1934'de 1, 1935'de 2, 1936'da 2, 1937'de 2 ve 1938'de ise 4'tür. Kürtçülük, 1925'te 1, 1928'de 1, 1931'de 1, 1932'de 1, 1934'de 1, 1936'da 2 ve 1937'de ise 2'dir.

Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı yapılan yayınlarla ilgili olarak görülen, bu konu ile ilgili kararların daha çok 1930'lu yıllardan sonraki döneme ait olduğudur. Yıllara göre kararların dağılımı ise şöyledir: 1929'da 1, 1932'de 1, 1933'de 2, 1934'de 1, 1935'de1, 1936'da 3 ve 1937'de ise 1'dir.

Yine 1934'ten sonra yasaklamalar ile ilgili kararlar arasında yer alan diğer bir konu ise Türkçülük ile ilgili yayınlardır. Bunlar; 1934'te 1, 1935'te 1 ve 1936'da ise 1'dir.

Ülke aleyhine yayınlara ilişkin olarak getirilen yasaklamalar incelendiğinde, 1923-1925 yılları arsındaki üç yıllık sürede 10, 1926-1933 yılları arsındaki sekiz yıllık sürede 12, 1934-1938 arası beş yıllık sürede ise 28 kararın olduğunu görüyoruz. Burdan hareketle 1934 yılına geliceye kadar yıllara eşit olarak dağılan kararların 1934'ten sonra arttığını söylemek mümkündür.

Yayın durdurma ve yasaklama ile ilgili en çarpıcı örnekleri ise sanırız 1930'lu yıllardan sonra Türkiye'nin dış politikası aleyhine ve komşu ülkeler ile olan ilişkilerine zarar verici yayınlara karşı göstermiş olduğu hassasiyettir. Konu ile ilgili olan kararların yıllara göre dağılımına bakıldığında; 1926'ta 1, 1931'de 1, 1933'te 1, 1934'te 2, 1935'te 4, 1936'da 3, 1937'de 6, 1938'de 8 olduğunu görüyoruz. Bu dağılımdan anlaşılan İkinci Dünya savaşına doğru giden dünyada Türkiye komşu ülkeler ile olan ilişkilerine zarar verebilecek yayınlara karşı daha duyarlı olmuştur diyebiliriz. Özellikle I. Dünya savaşı tecrübesini yaşamış cumhuriyet önderleri bu konudaki birikimlerini takip ettikleri politikalarla ortaya koymuşlardır.

İncelediğimiz kararların yıllar itibarıyla dağılımına bakacak olursak: 1922-1930 yılları arası sekiz yıllık sürede karar sayısı 38 iken, 1930-1935 yılları arsı beş yıllık dönemde karar sayısı 61, 1935-1938 yılları arası üç yıllık dönem için ise 53'tür. Bu dağılımdan hareketle 1930 sonrası dönemde, önceki yılların yaklaşık üç katı fazla sayıda Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklamanın mevcut olduğunu görüyoruz.

Kurulu Kararlarında yer alan "memleketin umumi siyasetine dokunur" olmak dışında açıklayıcı bilgi bulmak mümkün değildir.

Sanırız bu fazlalığın temel gerekçesi İkinci Dünya Savaşı öncesi dünyanın içinde bulunduğu durum ve Türkiye'nin özellikle dış politika konusunda hassasiyeti ve buna uygun olarak davranışıdır diyebiliriz.

İncelediğimiz döneme ilişkin olarak bakanlar kurulu kararları ile yasaklanan yayınların ulaşabildiğimiz eklerinin sayısı 41 iken kararname sayısı ise 144 adettir.

Yasaklamaya konu olan yayınların incelenmesinde dikkat çekici bir diğer nokta ise yasaklanan yayınların çoğunluğunun ülke dışında Paris, Kahire, Suriye, Almanya vb. ülkelerde basılan yayınlar olmasıdır. Türkiye dışında basılan ve ülkeye girmesine ve satışına izin verilmeyen yayınlardan oldukça büyük bir bölümünün yine ülke dışında Türkçe ile yazıldığı görülmektedir ve bu tür yayınların sayısı hemen hemen ülke içerisinde çıkarılan yayınlara eşittir. Ülke içerisinde yasaklamaya konu olan yayınların yine büyük bir bölümünün İstanbul'da basıldığı görülmektedir. Türkiye'de yayınlanan eserlerin çok az bir kısmı yabancı bir dille basılmıştır.

Şimdi yukarıda tasnif ettiğimiz ana başlıklar altında Bakanlar Kurulu Kararlarını özellikle kararların eklerinden elde edilen bilgilerden hareketle, yasaklamaya neden olan konuları vererek siyasi iktidarın iç ve dış politika konularındaki hassasiyetini vermeğe çalışacağız.

Yukarıda mütareke sonrasında İstanbul basını içerisinde Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan milli harekete karşı olumsuz tavır takınma yanında Anadolu'daki harekete sempati ile bakan ve onu destekleyen gazetelerin bulunduğundan söz etmiştik. Buna bağlı olarak olumsuz tavır sergileyen gazetelerin Anadolu'da dağıtımının Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanması yanında olumlu tavır sergileyen gazetelerin Anadolu'ya girişlerine izin verildiğini görmekteyiz. Bu tür izin verilişine ilişkin alınmış iki tane kararı örnek olarak verebiliriz. Bunlar; İstanbul'da çıkan *Güleryüz* gazetesi[29] ile yine İstanbulda çıkarılan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesidir.[30]

Bu açıklamadan sonra şimdi yukarıda yaptığımız tasnif gereği ortaya çıkan başlıklar doğrultusunda kararlara ilişkin açıklamalara geçebiliriz.

1-Komünist propaganda yapan yayınlara ilişkin kararlar

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan milli hareket ülkenin içinde bulunduğu şartlar gereği yabancı bir ülkenin desteğine ihtiyaç duyuyor ve Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler içine girmek için çaba sarfediyordu. Rusya'da kurulan yeni yönetim ise Anadolu'daki harekete kendi çıkarları gereği destek verme eğiliminde idi ve onunla ilişki içerisine girme yolunda çabalar sarfetmekteydi. İşte başlangıçta karşılıklı çıkarlar ve beklentiler gereği kurulan bu yakınlaşma ve dostluk içerisinde Ankara, Sovyetler'in komünist propaganda veya o türden hareketlere verdiği destekten duyduğu rahatsızlığı zamanı ve yeri geldiğinde dile getirmiştir.[31]

[29] 3 Temmuz 1337 tarihli ve 1037 sayılı karar için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030. 18. 01. 03.29.8. Bundan sonra Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, B.C.A. diye kısaltılarak verilecektir.

[30] 18 Teşrinievvel 1337 tarih ve 1114 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile *Tercüman-i Hakikat* gazetesinin "devam eden neşriyatı Hükümet-i Milliyenin noktai nazarına muvafık olduğundan emsali misilli işbu gazetenin de Anadolu'ya ithaline müsade olunması..."na karar veriliyordu. Bkz. B.C.A., 030. 18. 01.03.33.5.

[31] Türk-Sovyet yakınlaşması ve sol hareketler için bkz, Mustafa Yılmaz, "1920-1921 Yılları Arasında Anadolu'da Sol Hareketlerin Oluşumu Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr.Oktay Aslanapa'ya Armağan*, Yıl XXXI/1-2, Ankara 1995.

Bu bağlamda Bakanlar Kurulu Kararları kararları ile değişik tarihlerde yasaklanan yayınları örnek olarak vermek mümkündür. Bu konuda ilk karar, 19-6-1339 tarihli Bulgaristan'da çıkartılan *Ziya* adlı gazetenin komünizm propagandası yapması nedeniyle yurda girişinin ve satışının yasaklanmasıdır.[32]

Bu karardan bir ay sonra Rusya'da Türkçe olarak çıkarılan *Yeni Fikir,* gazetesinin yurda girişi ile yine yurt içerisinde aynı maksat doğrultusunda yayın yapan *İstiklal* gazetesinin de dağıtımının yasaklandığını görüyoruz. Yasaklama kararında bu tür yayınların "Trabzon mıntıkasında efkarın tağlit ve teşvisine sebebiyet vermekte olduğu gibi, komünistlerin Şark'da komünistliği tesisi ve ihtilal çıkarması için geceli gündüzlü çalışmakta oldukları..." not edilmekteydi.[33]

1924 yılı içerisinde yine hükümetin ülkede komünist faaliyetler konusunda hassas davrandığını görmekteyiz. İstanbul'da Bolşevik ihtilaline muhalefet ettikleri için göçmen olarak bulunan önemli miktardaki Beyaz Rusların ve Menşevik Gücülerin[34], Bolşevikler hesabına çalıştığı belirtilerek alınan bir kararda bu insanların yerleştirilmesi ve bundan sonra Türkiye'ye kabul edilmelerine ilişkin bir dizi kurallar getirildiğini görmekteyiz.[35]

Aynı konuda Kırım'da Rus Komünist Partisi'nin yayın organı olarak faaliyet gösteren *Yeni Dünya* gazetesinin İstanbul'a girişinin yasaklanması[36] ile Viyana'da yine aynı türden yayın yapan ve özellikle Türk aydınları ve okuyan kesime yönelik yayınları ile dikkatleri çeken *Correspondans Enternasyonal* gazetesinin yurda girişi yasaklanmıştır.[37]

Aynı hassasiyetin 1925 yılı içerisinde de yine devam ettiği konuya ilişkin Bakanlar Kurulu Kararlarında görülebilir. Bu yıl içerisinde Atina'da yayınlanan, *Rizo Pastis* gazetesinin[38] yasaklama nedeni Rus Sovyet Şimendiferciler Birliği'nin Yunan Şimendiferciler Sendikası'na verdiği desteğe ilişkindi. "... Kapitalist sermayenin taht-ı esaretinden kurtulmak için say ve gayretlerinizde bütün Rus ve Sovyet Şimendifercileri sizinle beraberdir. İhtilal safhasında bütün dünyanın şimendifercileri de sizinle beraberdir..." denilmekteydi.[39] İstanbul'da Ermenice olarak çıkarılan *Hahtanak*[40] gazetesine ilişkin kararın ekinde yer alan Hukuk Müşavirliği mütalasında; Ermeniler arasında Bolşevikliğe bir alaka uyandırması amacıyla gazetenin yayınlandığı belirtilerek yayınının durdurulması isteniyordu.[41] Aynı yıl 3 Haziran tarihli bir karar ile bu konuya verilen önem belirtililerek şöyle deniliyordu: Komünist faaliyetlerin ülkenin her yanında Ankara, İzmir ve Edirne'ye kadar eğitim kurumlarında yayılmaya çalıştığı ve sadece Askeri Tıbbiye talebeleri arasında değil ülkenin birçok kurum ve kuruluşlarında yer edindiği bildirilerek alınacak tedbirler belirtiliyordu. Kararda, Askeri Tıbbiye'de bu tür faaliyetlerin yayılmasında Askeri doktor Fuat Sabit Bey'in etkin bir rolü olduğu belirtilerek, Fuat Sabit Bey'in okul ile ilişiğinin kesilmesi yanında Askeri Tıbbiye'den atılanların başka okullara alınmaması ve alınanların kayıtlarının silinmesi, komünist faaliyetlere karışanların Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevki ve bu tür faaliyetlere karşı

[32] B.C.A.,030.18.01.07.21.13.

[33] B.C.A.,030.18.01.07.25.18.

[34] Bu insanlar da yine Bolşevik ihtilale muhalefet eden ve karşı olan kişilerden oluşuyordu.

[35] B.C.A., 030.18.01.09.27.8.

[36] B.C.A.,030.18.01.010.40.14.

[37] B.C.A.,030.18.01.013.25.12.

[38] B.C.A.,030.18.01.013.29.4.

[39] B.C.A., 18.86.56.1925.

[40] B.C.A.,030.18.01.015.49.9.

[41] B.C.A., 18.86.66.1925

uyanık olunması istenmekteydi.[42]

1931 yılında ise tekrar bu konu ile ilgili olarak Türkiye'de sol hareketler içerisinde yer almış önemli isimler arasında yer alan Doktor Şefik Hüsnü[43] ve Eczacı Vasıf tarafından Almanya'da basılmakta olan *İnkılap Yolu* adlı mecmuanın yurda girişinin yasaklandığını görüyoruz.[44]

Konumuz Türk solu veya Türkiye'deki komünist faaliyetler ve bunların tarihçesi üzerinde ayrıntılı olarak durmaya elverişli değildir. Ama biz değişik tarihlerde Bakanlar Kurulu Kararları ile yurda girişi yasaklanan yayınlardan Türkiye'de yönetimin bu tür faaliyetlere karşı tavır takındığını ve bu tür oluşumlara izin vermediğini sanırız söyleyebiliriz.

2-Rumluk-Ermenilik-Kürtçülük ve diğer bölücü yayınlarla ilgili kararlar

Yukarıda yıllara göre dağılımını verdiğimiz bölücü yayın faaliyetleri ile ilgili kararlarda Rumluk ve Ermenilik faaliyetlerinin oldukça çok olduğunu görüyoruz.

Yunanistan'la yapılan Mübadele antlaşması gereği Türkiye dışına çıkarılan Araboğlu Kostantin'in Türk hükümeti ve Türkiye'deki Rumlara karşı tavır aldığını görüyoruz. Özellikle İstanbul'daki Metropolitlerin Türk hükümeti ile müzakerelere girişmesini ve temaslarını tenkit edici yazılar içeren *Imerisiyanea* adlı gazetenin yayınının yasaklanmasına 29-3-1925 tarihinde karar verilmiştir.[45]

Bu tür bölücü yayın yapma konusunda Ermenilerin daha faal olduklarını bu konu ile ilgili yasaklanan yayınlardan çıkarmak mümkündür. Bu konuya ilişkin ilk yasaklama kararı, 11.11.1928 tarihinde Paris'te Ermeni Taşnak Komitesince yayınlanan *Haraç* adlı gazeteye ilişkindir.[46] Yurda girişi yasaklanan gazetede uydurma bir "Kürt İstiklal Komitesi icat" edilerek fotoğrafları ile birlikte yayınlanmıştı.[47]

Yine Ermeni Taşnak Komitesi tarafından Paris, Suriye, Atina, Kahire ve Kaliforniya'da çıkarılan *Haraç*, *Aztak*, *Noror*, *Husaper* ve *Mışak* adlı gazetelerin komitenin amaçları doğrultusunda Türkiye'de Kürdistan ve Ermenistan davasına hizmet edici ve ülke içerisindeki Ermenileri kışkırtıcı yayınlarından dolayı ülkeye girişine izin verilmemesi karara bağlanıyordu.[48] İçişleri Bakanlığından Başbakanlığa yazılan yazıda; "Memleketimiz dahilinde de mühim teşkilatı olan bu komitenin bu gazeteleri okutmak suretiyle teşkilatlarına daha vasi kudret ve kuvvet vereceği ve diğer Ermenileri de kendilerine imaleye çalışacağı tabii bulunduğundan, bu gazetelerin serbestçe memleketimize girmelerinde pek ziyade mahzur görülmektedir" denilmekteydi.[49]

Aynı bağlamda Boston'da Ermenice olarak çıkarılan *Hayrenik* gazetesi[50] ile yine Paris'te Taşnak Komitesinin resmi yayın organı olarak

[42] B.C.A.,030.18.01.014.34.1. Dr. Fuat Sabit'in Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar gereğince Bolşeviklerle kurulacak ilişkilerde Doğu Cephesinin yetkili kılınması ile Dr. Ömer Lütfi ile birlikte Bolşeviklerle temas için görevlendirilmesi ve onların Türkiye Komünist Fırkası'nı kuruşları ve diğer gelişmeler için bkz. Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara 1987.

[43] Almanya'dan yurda dönen diğer isimlerle birlikte Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın kuruluşu ile Almanya'da çıkarılan *Kurtuluş* dergisinin yurda getirilmesi yolunda faaliyetlerde bulunan Dr. Şefik Hüsnü için bkz. Yılmaz, *Yeşil...*, s.15-17.

[44] B.C.A.,030.18.01.20.38.2. Aynı doğrultuda başka bir karar için bkz. B. C. A., 030. 18. 01. 63. 21. 12.

[45] B.C.A.,030.18.01.013.20.4.

[46] B.C.A.,030.18.01.1.1.14.

[47] B.C.A.,18.86.92.1928.

[48] B.C.A.,030.18.01.25.2.19.

[49] Kararın Eki için bkz. B.C.A.,18.86.114.1931.

[50] B.C.A.,030.18.01.35.30.3.

çıkarılan *Mardgoz* gazetesi[51], Boston'da çıkarılan *Baykar* gazetesi[52], Mısır'da basılan *Bugünkü Ermenistan* adlı kitap[53], Ermenistan'da çıkarılan *Ermeni ve Eserler* mecmuası ile *Emma* ve *Hayat Hasreti* adlı kitaplar[54], Kahire'de Ermenice olarak çıkarılan *Arev* gazetesi[55] yasaklanıyordu. *Arev* gazetesinin 15. 8. 1935 tarihli nüshasında çıkan "Muş Ovası Faciasının Yirminci Yıl Dönümü Münasebetiyle" başlıklı yazının; Türkiye'de vatandaşlar arasında yeniden ihtilaflara yol açacak nitelikte olduğu belirtilerek özellikle Ermeni vatandaşların bu tür zararlı yayınların telkinlerinden korunması isteniyordu.[56] Anılan gazetelerden *Mardgoz* (*Mardigos*)'un 13.2.1933 tarihli nüshasında Ermeni İhtilâlinin haklılığı anlatılıyor ve Ermenilerin Kürtlerle işbirliği yapmamaları tarihi hata olarak not ediliyordu. Konu ile ilgili olarak kararın ekinde verilen tercümede: "Tarihi doğru yazmak için muhiti iyi tanımak icap eder. *Mardigos* bilâperva beyan ederki Ermeni ihtilali gayet tabii bir tazyikten doğmuş hakiki bir ihtilal idi. Ancak Ermeni milletinin yalnız kendi başına maceraya atılması doğru değildir. Kendisi ile hemdert olan akvam ile birleşip hareket etmesi lazımdı. Aksi olarak kendisinden çok güçlü olan ve (hasta adam) tabir olunan Osmanlı hükümetiyle çarpıştı halbuki hastanın onu tepelemeye, kan içinde boğmaya kafi derecede kuvveti vardı. Bu tetkikatımız onun içindir ki tarihin o devresini ezber edelim o muhitte yaşayan akvamı tanıyalım ve mücadelemizi menfaatlerimizi onlarla birleştirelim" deniliyordu.[57]

[51] B.C.A.,030.18.01.36.33.6.

[52] B.C.A.,030.18.01.49.77.15.

[53] B.C.A.,030.18.01.51.4.4.

[54] B.C.A.,030.18.01.52.19.17.

[55] B.C.A.,030.18.01.61.10.15.

[56] B.C.A.,18.86.212.1936.

[57] B.C.A., 18.86.127.1933

Aynı konuda yasaklanan diğer yayınlar ise şunlardı: İstanbul'da Ermenice olarak çıkarılan *Aztarar* gazetesi[58], Şikago'da basılan *My Beloved Armenia* adlı İngilizce kitap[59], Leipzig'de basılan ve Türk Kültür birliğini bozucu *Der Brockhaus* adlı Atlas[60] ve bu konuda son olarak Beyrut'ta Ermenice olarak çıkan *Zartonk* gazetesinden[61] oluşan bu yayınların muhtevalarıyla Türkiye'nin iç ve dış politikalarına zarar verici ve Türkiye'nin bütünlüğünü bozucu özellikle de Türkiye'deki Ermeniler üzerinde olumsuz telkinlerde bulunarak onları kışkırtıcı bir tavır sergilemelerinden dolayı Bakanlar Kurulu Kararları ile yasaklanmıştır.

Ermeniler dışında Türkiye'ye yönelik olarak yapılan bölücü yayınlardan bir diğeri ise ülkedeki Türk vatandaşlarından Kürtlere ilişkin olanıdır. Bu konuda Bakanlar Kurulu Kararı ile yurda girişine veya yayınlanmasına yasak getirilen yayınlar şunlardı: Şam'da gizli olarak basılan *Gonca-i Bahar* adlı Kürtçe kitap[62], Pariste yayınlanan *Vazreydemi* adlı Rusça gazete[63], bu gazete Paris'te Monarşist Ruslarla Ermeni Taşnak Komitesi ve Kürt Cemiyeti arasında yukarda yapıldığına ilişkin

[58] B.C.A.,030.18.01.71.6.9.

[59] B.C.A.,18.86.286.1937.

[60] B.C.A.030.18.01.82.18.18.

[61] B.C.A.030.18.01.84.64.5. Bu gazetenin Ermeni Ramgavar Partisi'nin yayın organı olduğu ve parti politikaları doğrultusunda yayınları ile özellikle son günlerde Hatay meselesi ile ilgili olarak Türkiye karşıtı bir tavır sergileyerek Türkiye'deki Ermenileri bu doğrultuda kışkırttığı İçişleri Bakanlığı'nın 29.6.1936 tarihli yazısı ile Başbakanlığa bildiriliyordu. Bkz. B.C.A., 18.86.318.1938.

[62] "Kitap Kürtçülük maksadı ile Esseyid Hüseyin Hazeniyyül Hüseyni tarafından propaganda amacıyla yazılmış ve Ateşmend Sami- Esbak Kastamonu Valisi Danişmend tarafından bastırılmıştı".Bkz. B. C. A., 030,18,01.014.48.14.

[63] B.C.A.,030.18.01.030.58.2.

haberlerin çıktığı kongre sonrasında yayınlanmaya başlamıştır. Yine aynı konuda; Suriye'de faaliyet gösteren "Hoybun Cemiyeti"[64] tarafından Kürtçülük emelini gerçekleştirmek üzere Kahire'de çıkarılan *La Question Kurde* adlı mecmua[65], aynı cemiyetin yayın organı olarak Şam'da çıkarılan *Havar* gazetesi[66], yine cemiyet tarafından çıkarılan, *Türk Affi Umumisi Karşısında Kürtler, Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine Mektup, Bir Ermeni Noktai Nazarına Göre Kürt Meselesi* ve bir bölümü resimli Arap dili üzerine yazılmış *El-kaziyet'ül-Kürdiye* adlı dört kitap[67], Kürt isyanından bahseden ve Saidi Kürdi tarafından Suriye'de doldurulan "Sodvva" markalı iki plak[68] ve son olarak Şam'da basılan *Kürdistan'da Yirminci Asırda Türklerin Medeniyeti* adlı kitabın yurda girişi yasaklanmıştır.[69]

Bu konuda yasaklanan yayınların muhtevalarında ortak özellik, Türkiye'ye ve Türkiye'deki cumhuriyete karşı oluş ile yine Türkiye'de Türk vatandaşı olarak yaşayan Kürtleri Türkiye ve rejim aleyhine teşvik edici nitelikte oluşlarıdır.

Yukarıda bahsedilen Ermenilik, Rumluk ve Kürtlük yolunda yayınlar dışında Doğu Karadeniz'de Lazlık cereyanı uyandırmak doğrultusunda Gürcistan'da basılan *Mçita Murutsi* (Kırmızı Yıldız), adlı gazete[70], ile Suriye'de Latin harfleri ile hazırlanan Çerkes alfabesi'nin Türkiye'ye girişinin yasaklandığını görüyoruz.[71] *Kırmızı Yıldız* adlı gazetenin Lazlık cereyanı uyandırmak için Lazistan'ın kendi alfabesini kullanması ve Lazların siyaseti, iktisat'ı öğrenmeleri isteniyordu. Sarp'ta bu doğrultudaki çalışmalar anlatılıyordu.[72]

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ile verilen Milli Mücadele sonrası kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti, milli sınırları içerisinde ülke bütünlüğüne ve ülke içerisinde yaşayan vatandaşlarına yönelik, onları bölücü yayınlara karşı duyarlı olmuş ve gerekli tepkiyi ve kararlılığı göstermiştir.

[64] Hoybun Cemiyeti'nin temelleri 1920 yılında atılmıştır ve 1927 yılında Kürt kongresinde resmen kurulan bu cemiyet (veya partisi), Kürtçe "benlik", Ermenice "Ermeni Yurdu" anlamına gelmektedir. İngiltere ve Fransa'nın güdümünde olan Hoybun Kürt ve Ermeni siyasi liderlerinin birlikte oluşturdukları bir cemiyettir. Cemiyetin lider kadrosu içinde Şeyh Sait'in kardeşi Ali Rıza, eski Osmanlı Van Mebusu Ermeni Vahan Papapazyan, İngilizlerin Revandiz Kaymakamı Seyit Taha, Avrupa temsilcisi Süreyya Bedirhan gibi kişiler bulunmaktadır. Irak, Suriye ve Lübnan'da toplantılar yaparak teşkilatlanan Hoybun Cemiyeti Türkiye'ye karşı bölücü faaliyetlerin organize edilmesinde, özellikle de Ağrı isyanında önemli rol oynamıştır. Bu cemiyet ile ilgili bir yazı yazmak üzere çalışmalarda bulunan Yrd. Doç. Dr. Yusuf Sarınay'a verdiği bu bilgiler için teşekkür ederiz. B.C.A.030.18.01.82.18.18.

[65] B.C.A.,030.18.01.19.30.2.

[66] B.C.A., 030.18.01.29.43.13. İçişleri Bakanlığının yazısında ekte bir nüshasının sunulduğu belirtilmekle birlikte Arşivde adı geçen gazetenin nüshası elde edilememiştir. Kararın eki için bkz. B. C. A. 18. 86. 118.1932.

[67] B.C.A., 030.18.01.47.54.16.

[68] B.C.A.030.18.01.67.69.9. Kararın ekinde yine adı geçen 507 ve 508 numaralı iki plağın sunulduğunun belirtilmesine karşılık Arşivden istenilen belge eklerinde bu plaklar çıkmamıştır. B. C. A., 18. 86. 231.1936. Bkz. Resim 2 .Yine aynı kişi tarafından okunduğu söylenen 1 ve 256 numaralı Kürtçe plaklar zararlı sözler taşıdığı için 28.1.1937. tarihinde tekrar yasaklanmıştır. B.C.A, 030.18.01.71.8.6.

[69] Kitap, Fransızlar lehine faaliyetlerde bulunan ve Suriye'de yaşayan Muşlu Kürt Hilmi tarafından "Hoybun Cemiyet"nin katkılarıyla Şam'da basılmıştır. Bkz. B.C.A., 030.18.01.68.74.1. Kararın eki için bkz. B.C.A., 18.86.236.1936.

[70] B.C.A., 030.18.01.8.10.18.

[71] B.C.A.,030.18.01.29.44.14.

[72] Kararın eki ve gazetenin bir nüshası için bkz. B.C.A., 18.86.101.1930.

3-Türkçü yayınlarla ilgili kararlar

Cumhuriyet ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu içerisinde II.Meşrutiyet Dönemine kadar pek gündeme gelmeyen Türk varlığı ve bilinci yükseltilmmeye çalışılmıştır. Bu tür politikalara sanırız özellikle imparatorluk yapısından kurtulup bir ulus devleti olmak için gereklilik vardı. Kültür ve eğitim ağırlıklı bu dönüşümü sağlamada Türk Ocakları ve onun yerine kurulan Halk Evleri yardımcı olmuşlardır. İşte Mustafa Kemal Paşa ve çevresinin bu yöndeki faaliyetleri yani milli tarih ve dil ile milli gururu ve kendine güveni geliştirme çabaları Türkçü hareketi yürütenler tarafından olumlu karşılanmıştır. Ama aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın bu tür çalışmaları Türkçüler tarafından yanlış anlaşılarak sürekli bir felsefenin ifadesi olarak da algılanmıştır.

Türkiye kendisi dışında yani çevresinde meydana gelen değişimler ve kendi iç dinamiklerinin gerekleri doğrultusunda belirli bir tarihten sonra Türkçü doğrultuda yayınlara karşı da duyarlı olmuştur. Bu politika II. Dünya Savaşı sırasında Almanya ile ilişkilere bağlı olarak Türkçü yayınlara karşı bazan hoşgörülü bazan ise yasaklama ve tutuklamayı beraberinde getirmiştir. Bu konuda fazla olmamakla birlikte yasaklamaya ilişkin Bakanlar Kurulu Kararları mevcuttur. Bu konuda ilk karar, *Ulusal Birlik* adlı haftalık gazetenin üç yıl süre ile kapatılmasına ilişkindir.[73] İçişleri Bakanlığının ilgili gazeteyi kapatma kararı isteği ile ilgili yazısında, daha önce kapatılmış olan *Orhun*, *Milli Birlik* ve *Milli İnkılap* mecmuaları ile aynı doğrultuda yayın yapan *Ulusal Birlik* gazetesinin özellikle

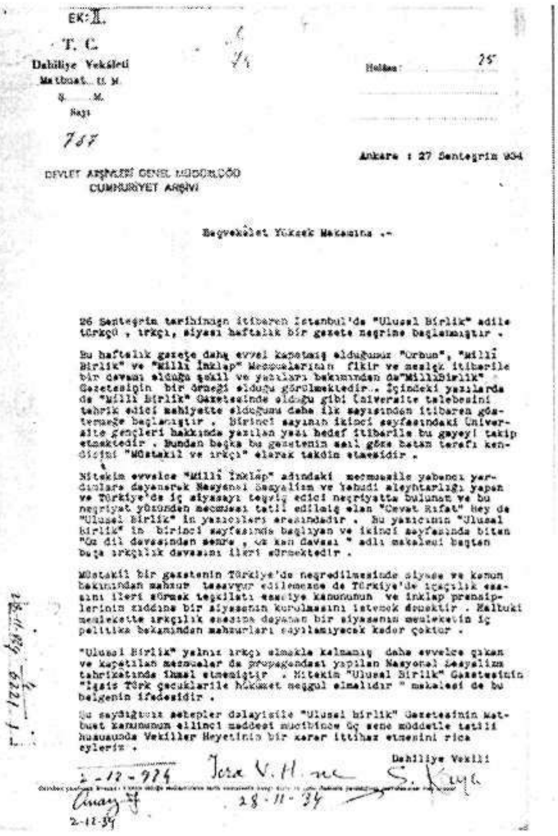

EK: II.

T. C.
Dahiliye Vekâleti
Matbuat U. M.
Ş. M.
Sayı
787

Hulâsa: 25

Ankara : 27 Sontesrin 934

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Başvekâlet Yüksek Makamına .-

26 Sentesrin tarihinden itibaren Istanbul'da "Ulusal Birlik" adile türkçü , ırkçı, siyasi haftalık bir gazete neşrine başlanmıştır .

Bu haftalık gazete daha evvel kapatmış olduğumuz "Orhun", "Milli Birlik" ve "Milli İnkılap" Mecmualarının fikir ve meslek itibarile bir devamı olduğu şekil ve yazıları bakımından da "Milli Birlik" Gazetesinin bir örneği olduğu görülmektedir.. İçindeki yazılarda da "Milli Birlik" Gazetesinde olduğu gibi Üniversite talebesini tahrik edici mahiyette olduğunu daha ilk sayısından itibaren göstermeğe başlamıştır . Birinci sayının ikinci sayfasındaki Üniversite gençleri hakkında yazılan yazı hedef itibarile bu gayeyi takip etmektedir . Bundan başka bu gazetenin asıl göze batan tarafı kendisini "Müstakil ve ırkçı" olarak takdim etmesidir .

Nitekim evvelce "Milli İnkılap" adındaki mecmuasile yabancı yardımlara dayanarak Nasyonal Sosyalizm ve Yahudi aleyhtarlığı yapan ve Türkiye'de iç siyasayı teşviş edici neşriyatta bulunan ve bu neşriyat yüzünden mecmuası tatil edilmiş olan "Cevat Rifat" Bey de "Ulusal Birlik" in yazıcıları arasındadır . Bu yazıcının "Ulusal Birlik" in birinci sayfasında başlıyan ve ikinci sayfasında biten "Öz dil davasından sonra , öz kan davası " adlı makalesi baştan başa ırkçılık davasını ileri sürmektedir .

Müstakil bir gazetenin Türkiye'de neşredilmesinde siyasa ve kanun bakımından mahzur tasavvur edilemezse de Türkiye'de ırkçılık esasını ileri sürmek teşkilatı esasiye kanununun ve inkılap prensiplerinin zıddına bir siyasanın kurulmasını istemek demektir . Halbuki memlekette ırkçılık esasına dayanan bir siyasanın memleketin iç politika bakımından mahzurları sayılamıyacak kadar çoktur .

"Ulusal Birlik" yalnız ırkçı olmakla kalmamış daha evvelce çıkan ve kapatılan mecmualar da propagandası yapılan Nasyonal Sosyalizm tahrikatında ihmal etmemiştir . Nitekim "Ulusal Birlik" Gazetesinin "İşsiz Türk çocuklarile hükümet meşgul olmalıdır " makalesi de bu belgenin ifadesidir .

Şu saydığımız sebepler dolayisile "Ulusal birlik" Gazetesinin Matbuat kanununun ellinci maddesi mucibince üç sene müddetle tatili hususunda Vekiller Heyetinin bir karar ittihaz etmesini rica eyleriz .

Dahiliye Vekili
S. Kaya

2-12-934
28-11-34
2-12-34

Resim 1: *"**Ulusal Birlik**" gazetesinin Bakanlar Kurulu kararıyla üç yıl kapatılmasına dair Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın teklif yazısı*

Üniversite gençliğine yönelik iç siyaseti bozucu ve inkılap prensiplerine aykırı yayın yaptığı ve Nasyonal Sosyalizm propagandası ile Yahudi düşmanlığı yaptığı belirtilmekteydi.[74]

Bu tür yayınlarla ilgili dikkat çekici nokta sanırız yasaklama ile ilgili tarihlerdedir. Yani İtalya ve Almanya'daki yeni yönetimlerin

[73] B.C.A.,030.18.01.50.81.7.

[74] B.C.A.,18.86.162.1934. Bkz. Resim 1.

etkisiyle iki savaş arası dünyanın içinde bulunduğu şartlar gereği Türkiye'deki hükümetler Türkçü yayınlara 1934'lü yıllardan sonra yasaklama getirmişlerdir.

Aynı konuda bir başka yasaklama ise 11 Mayıs 1935'te Tayyar Fethi tarafından yayınlanan *Hep Bir Ağızdan* adlı kitapla ilgilidir.[75] Kitapta yer alan "Beyoğlunu Nasıl Türkleştirebiliriz" başlıklı yazıda; İbranice, Rumca kelimelerin yer aldığı mağazaların adları sayılarak "yabancı kanından" diye tanımlanan bu kuruluşların aleyhine bir tavır sergilenmekteydi. Yazıda devamla, azınlıkların toplu olarak bir yerde oturmasının yasaklanması, azınlık okullarının kapatılması istenmekteydi.[76]

Türkiye'de hükümetin aynı konuya duyarlılığının sürdüğünü gösterir son örnek karar[77], Teodor Friç tarafından yazılıp İsmet Uskent tarafından Türkçeye çevrilen *Yahudilik ve Masonluk* adlı kitaptır.[78] Özellikle Yahudiler aleyhine yazılar ihtiva eden bu kitaba ilişkin yasaklama kararı, yine Rum ve Ermenilerle ilgili yayınlarda olduğu gibi ülke içerisinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak yaşayan insanlara karşı her türlü oluşumu engellemek amacını taşımaktadır. Nitekim aynı hassasiyetin İsmet İnönü dönemindede sürdürüldüğünü ve İnönü dönemindede Türkçü yayınlara ve örgütlenmelere karşı kısıtlamalar getirildiğini Bakanlar Kurulu Kararlarında görmek mümkündür.

Böylece Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk önderlerin başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Misak-ı Milli sınırları içerisinde yaşayan insanlardan oluşan modern ve çağdaş bir devlet yaratma ve bu devletin vatandaşlarının özümsediği yeni ve modern bir Türk Kültürü yaratma yolunda verdikleri mücadeleye engel olabilecek her türlü hareketi yakından takip ettiklerini söyleyebiliriz. Böylece Cumhuriyet önderlerinin kendilerinden önceki dönemde siyasi bir hareket olarak başlayan Türkçülük hareketinden farklı bir anlayış ve yaklaşımı benimsediklerini ve onların modern anlamda "Vatandaş" yaratma doğrultusunda hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

4- Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı yapılan yayınlar

Bu konu ile ilgili ilk örnekler, Atina'da yayınlanan *Kostantinapolis* gazetesi ile Selanik'te yayınlanan *Gatos* adlı mizah gezetesidir.[79] Konu ile ilgili kararda ülkeye girişi yasaklanan bu yayınlar ile birlikte *Kostantinapolis* gazetesinin İstanbul'da bulunan muhabirinin de Türkiye dışına çıkarılması kararlaştırılmıştı. Adı geçen gazetenin İstanbul muhabiri A. Komninos'un 4 Eylül 1929 tarihli yazıları gazetede yayınlanmıştı. Bu yazıların ilkinde İzmir'in kurtuluşu ile ilgili olarak yapılan törenler nedeni ile Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik olumsuz bir tavır sergilenirken, ikinci yazıda ise Türk-Yunan ilişkileri ve mübadele konusunda Türkiye'nin iç ve dış siyaseti aleyhine bir tavır sergilenmekteydi.[80]

Bu konuda özellikle Türkiye dışında

---

75 B.C.A.,030.18.01.54.36.14.

76 B.C.A.,18.86.196.1935.

77 B.C.A.,030.18.01.65.49.11.

78 1936 yılında Cevat Rifat tarafından bastırılan kitapta, Cevat Rifat'ın "Milli Birlik", başlıklı yazısı ve Tedor Friç'in "Yahudilik Meselesi Nasıl Halledilecek" başlıklı yazısı ile Leon de Poncins'in "Masonluk ve Yahudilik" adlı yazıları bulunmaktaydı. İçişleri Bakanlığının konuya ilişkin yazısının ekinde verilen kitap için bkz. B.C.A., 18.86.225.1936. .

79 B.C.A.,030.18.01.5.50.18.

80 Bkz.B.C.A.,18.86.97.1929.

basılan kitaplarda Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına yönelik saldırılarla ilgili yayınlara yasaklamalar getirildiğini görüyoruz. 1931 yılında *Mussolini* adlı bir kitap, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına garazkarane saldıran muhtevasından dolayı yasaklanmıştır.[81] İngiliz H. C. Armstrong tarafından yazılarak Fransızca ve Almanca'ya çevirilerek basılan *Bozkurt-Mustafa Kemal* adlı kitap sanırız bu konuda en tipik olanıdır.[82] Kitaba getirilen yasak[83] dışında bu kitabı tanıtmak veya kitap ile bilgi vermek amacıyla yazılan *Le Mois* mecmuası ve *Journal des Debats* gazetesinde yer alan "Bozkurt" adlı yazıda da Armstrong'un kitabına dayanılarak Mustafa Kemal Paşanın şahsına karşı saldırgan ve asılsız iddialardan dolayı yasaklanmıştır.[84] Son olarak aynı bağlamda yayın yapan *Mustafa Kemal Dictator* adlı eserin de yasaklandığını görüyoruz.[85]

Bu konuda diğer tipik örnek, İstanbul'da Suriyeli Necip Merdan tarafından yayınlanmakta olan aylık *La Turquie Moderne* mecmuasının yayınladığı Atatürk'ün uydurma

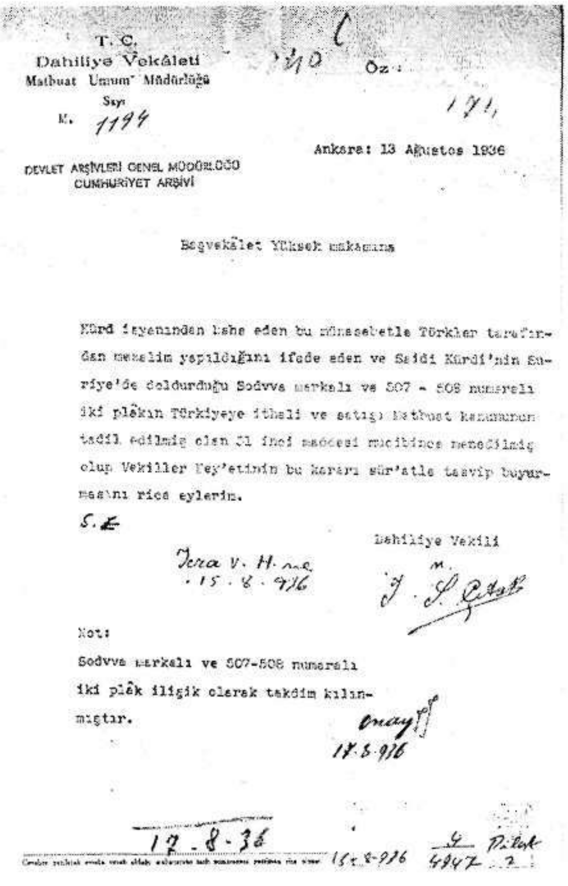

T. C.
Dahiliye Vekâleti
Matbuat Umum' Müdürlüğü
Sayı
M. 1194

Öz:

171

Ankara: 13 Ağustos 1936

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Başvekâlet Yüksek makamına

Kürd isyanından bahs eden bu münasebetle Türkler tarafından mezalim yapıldığını ifade eden ve Saidi Kürdi'nin Suriye'de doldurduğu Sodvva markalı ve 507 - 508 numaralı iki plâkın Türkiyeye ithali ve satışı Matbuat kanununun tadil edilmiş olan 51 inci maddesi mucibince menedilmiş olup Vekiller Hey'etinin bu kararı sür'atle tasvip buyurmasını rica eylerim.

Dahiliye Vekili

Not:
Sodvva markalı ve 507-508 numaralı iki plâk ilişik olarak takdim kılınmıştır.

17-8-36

Resim 2: *Saidi Kürdi'nin doldurduğu plakların toplatılmasına dair teklif yazısı*

maşlahlı resminin yer aldığı sayıdır. Adı geçen dergi geçici olarak kapatılmış ve ilgili nüsha ise toplattırılmıştır.[86]

Bir başka örnek ise Mustafa Kemal Paşa'ya çirkince saldırılar ihtiva eden Yunanistan'da çıkan *Makedonya* gazetesinin yurda girişine ve satışına getirilen

---

[81] B.C.A.,030.18.01.33.1.10.

[82] Türkiye'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olumsuz tavır içeren kitabının Türk ve İngiliz resmi çevrelerinde yarattığı etki ve Türkiye'nin bu konudaki tepkisi için bkz. Mustafa Yılmaz, "Harold C.Armstrong'un Grey Wolf Mustafa Kemal An Intimata Study of a Dictator (Bozkurt-Mustafa Kemal) Kitabı Üzerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:33. 1996.

[83] B.C.A.,030.18.0141.85.15.

[84] B.C.A.,030.18.01.48.69.20. "Bozkurt" adlı yazı için bkz. B.C.A., 18.86.157.1934.

[85] B.C.A.,030.18.01.69.86.13.

[86] B.C.A.,030.18.01.59.85.9.

yasaklamadır.[87] Son örnek ise 14 Ağustos 1937 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanan *The Literary Digest* adlı dergidir.[88] Bu dergi 3 Temmuz 1937 tarihli nüshasında, Atatürk, Mikado, Mussolini, Hitler ve Stalin'i anlatan "Beş Diktatör" başlıklı bir yazıda; Mustafa Kemal Paşa'nın içkiye olan düşkünlüğü ve "Atatürk'ün Sofrası" çarpıtılarak verilmekteydi.[89]

Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına yönelik yazılar ve onlara ilişkin yasaklamalar 1927 ile 1937 yılları arsındadır. Bu tür yayınlar incelendiğinde; gerçekle ilgisi olmayan ve Mustafa Kemal Paşa'yı yakından tanımayan ve belli amaçlar doğrultusunda yazılan yazılar olduğunu görmek mümkündür. Sanırız iki savaş arası dönemde yaygın olan totaliter rejimler ve onların liderleri ile ilgili yazılan yazılarda dönemin havası gereği Mustafa Kemal Paşa'yı ve onun kurmuş olduğu modern Türkiye'yi de aynı kategoriye koyma eğilimi özellikle batı'da yaygındı. Ama bu tür davranışlara ve yayınlara karşı Türkiye'de ilgili çevreler ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın çok hassas olduğunu ve böyle durumlarda gerekli açıklamanın yapıldığı ve cevabın verildiğini örnekleriyle görmek mümkündür. Özellikle Mustafa Kemal Paşa kendisinin sanıldığı gibi bir diktatör olmayıp, ülkesi ve halkı için yaptıklarından ve Türk halkının kendisine göstermiş olduğu sevgi ve saygıdan bunu anlamanın mümkün olabileceği defalarca yabancı basın mensupları ile yaptığı mülakatlarda söylemiştir.[90]

5-İnkılaplara muhalefet eden yayınlar

Yeni kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin değişik tarihlerde gerçekleştirmiş olduğu inkılaplara değişik kesimlerden gelen muhalefet[91] ve bu doğrultuda yapılan yayınları kapsayan konuda ilk örnek karar, 5 Mart 1924 tarihlidir. Hemen halifeliğin kaldırılışını takip eden günlerde İzmir'de yayınlanan *Turan* gazetesi, Hilafet'in ancak Hindistan ve diğer İslam ülkelerinden gelecek delegelerden oluşan bir kongre tarafından verilecek kararla ilga edilebileceği yolundaki yayınlarını ısrarla sürdürmesi sonucu geçici olarak kapatılmıştır.[93] *Turan* gazetesi, 4-5 Mart tarihli nüshasında İstanbul muhabirine dayanarak İzmir'de Rusya, Hindistan, Arnavutluk vb. gibi ülkelerden gelecek "Alem-i İslam Murahhaslarının katılımıyla Hilafet-i İslamiye hakkında son ve kati kararın verileceği" bir İslami kongreden bahsetmekteydi.[94]

Yeni yönetimin laikleşme doğrultusunda yaptığı köklü bir değişiklik olan Halifeliğin kaldırılışını takiben yine aynı doğrultuda laikleşme sürecinde gerçekleştirilen bir diğer

[87] Adı geçen gazetenin yasaklanması için Dahiliye Vekaleti, Matbuat Umum Müdürlüğü'nün yazısı ve 26 Temmuz 1936 ve 27 Temmuz 1936 tarihli nüshalarında yer alan yazılar için bkz. B. C. A., 18. 86. 530. 1936.

[88] B.C.a.,030.18.01.78.73.1.

[89] Bu konuda *The Literary Digest*'te çıkan yazı için bkz. B.C.A.,18.86.281.1937.

[90] Bu konuda örnekler için bkz. Mustafa Yılmaz, *British Opinion and the Turkish Republic 1923-1938*, Manchester Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi, 1993.

[91] Bu konuda yani inkılaplara muhalefet ve iktidarın buna tepkisi konusunda basına getirilen yasaklama dışında kalan Bakanlar Kurulu Kararları üzerinde ayrıca çalışmaktayız.

[92] B.C.A.,030.18.01.19.15.12.

[93] Bkz.B.C.A.,18.86.34.1924.

[94] B.C.A.,030.18.01.014.44.14. Yine inkılaplara muhalefet edici tavrından dolayı yasaklanan bir diğer gazete ise Halep'te basılan *Vakit* gazetesi idi. Gazete "Tarikat-ı Selahiyyye'nin Beyannamesi"ni yayınlamıştı. B.C.A.,030.18.01.015.61.1.

inkılap olan Şapka Kanununa muhalefet eden Bulgaristan'ın Filibe Şehrinde yayınlanan *Koca Balkan* gazetesinin "Yaşasın Şapka" başlıklı makalede Türkiye'de şapka giyilmesinin şiddetle aleyhinde bulunması üzerine gazetenin Türkiye'ye ithaline yasak getirilmişti.[95]

Aynı konuda diğer yasaklama örnekleri ise; Şam'da çıkarılan *Març* gazetesi[96] ile Londra'da çıkarılan *The Islamic Review* adlı mecmuanın[97], özellikle dini propaganda amaçlı ve Müslüman milletler arasında dini esaslara dayalı bir birlik oluşturma yönünde yaptığı yayınlar Türkiye Cumhuriyetinin laiklik ilkelerine ve gerçekleştirilen inkılaplara aykırı bulunması idi. Bulgaristan'da *Dostluk* adlı Arap harfleriyle çıkarılan Türkçe gazete[98] ve son olarak Arif Oruç tarafından Paris'te bastırılan *Yarın* adlı broşür ve "Yarın Kurtuluş Neşriyatı" adı altında çıkarılan tüm yayınlara ilişkin kararlardır.[99]

Değişik tarihlerde yasaklanan bu yayınların ortak özelliği Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleştirmiş olduğu inkılaplara muhalefet etmek ve inkılaplar alyhinde yazılar yazmaktı. Aynı tarihlerde İnkılapçı Türk önderleri gerçekleştirmiş oldukları inkılapların halk tarafından anlaşılması ve özümsenmesi doğrultusunda çaba harcıyorlardı. Özellikle Türkiye'de çok partili siyasi hayata geçiş denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasını takiben patlak veren irtica hareketleri, Türk Hükümetlerinin inkılaplara karşı yayınlara karşı daha duyarlı olmasını gerektirmiş ve buna bağlı olarak bu tür yayınlara yönetim hemen tepkisini göstermiştir.

Nitekim bu doğrultuda 30 Aralık 1934 tarihli bir Bakanlar Kurulu Kararı ile Atina'da Ermenice olarak çıkarılan *Aramazt* gazetesinin yurda girişinin yasaklandığını görmekteyiz.[100] Gazetenin 5 Kasım 1934 tarihli nüshasında Türkiye'de din adamlarının kıyafetlerine ilişkin olarak yapılan yeni düzenleme eleştiriliyor ve bu düzenlemenin Lozan antlaşmasına aykırı olduğu, Türk hükümetlerinin çeşitli uygulamaları ile azınlıkları Türkleştirdiği yolunda ifadeler ile Türkiye'de yapılan inkılaplar sert bir dille eleştiriliyordu[101]. Bu tür değerlendirmeler Batı kamuoyunda da sıkça gündeme gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın inkılâp metodu zaman zaman eleştirilmiştir.

---

[95] Bu gazete Yüzellilikler listesine dahil olan Tarık Mümtaz tarafından çıkarılıyordu. B. C. A., 030. 18. 01. 12.42.9. Bakanlar Kurulu Kararı ekinde bir nüshası verilen bu gazete'nin alt başlığında, "Şimali Kafkasya evlatlarının ilim, marifet, sanat ve ticaret yollarında uyanmasına çalışır gazetedir" ibaresi yer alıyordu. Bkz. B.C.A.18.86.102.1930.

[96] B.C.A.,030.18.01.20.40.5.

[97] B.C.A.,030.18.01.33.6.3.Benzerleri gibi inkılaplara muhalefet eden ve irticayı teşvik edici bir tavır sergileyen bu gazete ile ilgili kararın eki için bkz. B.C.A.,18.86.121.1933.

[98] Yeşil Ordu hareketi içerisinde yer alan ve daha sonra Yeşil Ordu'nun kapatılması üzerine Mustafa Kemal Paşa ve İnkılaplara muhalif tavrını sürdüren Arif Oruç'un *Yarın* adlı broşürü ile ilgili yasaklama için bkz. B.C.A.,030.18.01.37.46.14.

[99] B.C.A.,030.18.01.50.89.17.

[100] B.C.A.,18.86.168.1934. Yine bu bağlamda bir diğer karar ile 24 Ocak 1935'te Misyonerler tara-fından yayınlanan *Krallık ve Dünyanın Ümidi* adlı Türkçe bir kitap, inkılaplara ve laiklik ilkesine aykırı bulunarak dağıtımı yasaklanmıştır. B. C. A., 18. 86. 174. 1935.

[101] İlk nüshası 27 Mart 1935 tarihinde yayınlanan gazetenin üç nüshası üzerinde yapılan incelemeden gazetenin; Trakya'da Müslümanların "Müdafaai İslam" adı altında birleşmesi istenirken Türkiye'de laiklik doğrultusunda gerçekleştirilen inkılaplara tepki, Mısır'da yayınlanan *El-fetih*'te çıkan yazılara dayanılarak Türkiye'de Hacca gidenlerin kara listeye alındığı Peçe ve Çarşaf'ın kaldırıldığı yolunda haberlere yer verilirken Türk Milliyetçiliğine ve ulusak kültüre karşı bir tavır sergileniyordu.

Konu ile ilgili diğer örnekler ise; Gümülcine'de Arap harfleri ile Batı Trakya'da bulunan Yüzellilikler in kontrolünde çıkarılan *Müdafaai İslam* gazetesini yurda girişinin yasaklanması[102], Mısır'da değişik tarihlerde basılmış olan dört kitabın Tekke ve Zaviyeler'in kapatılmasına ilişkin kanuna muhalefet edici özelliklerinden dolayı yurda girişinin yasaklanması[103], Antakya uleması imzası ile Halep'te Arap harfleri ile basılan *İslamiyette Tesettürü Nisvan* adlı kitabın kılık kıyafet inkılabına aykırı yazılar içeren muhtevası nedeniyle yurda girişinin yasaklanması ve dağıtımı yapılanların toplattırılması[104] ve son olarak Mehmet Salih tarafından bastırılan *Din Muallimi* adlı kitabın satışının yasaklanmasına ilişkindir.[105]

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun son bulmasıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti başlangıçtan beri yani milli mücadeleyi yürütürken koyduğu ilkeleriyle temel farklılığını dile getirmiştir. Erzurum ve Sivas Kongresi sonrasında alınan kararlarda hakimiyetin millete ait olduğu belirtilmiştir. Bunun sonucu oluşturulan Türkiye Büyük Millet Meclisi kaynağını halktan aldığı geniş yetkilerle radikal kararlar almıştır. Bunlar; Saltanatın kaldırılması, başkentin değiştirilmesi, cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması, hukuk ve eğitim alanında değişiklikler, harf inkılabı ve soyadı kanunu ve benzeri inkılaplardır.

[102] B.C.A.,18.86.192.1935.

[103] B.C.A.030.18.01.67.61.2.

[104] B.C.A.,030.18.01.71.9.14. Ayrıca Bulgaristan'ın Osman Pazarı kasabasında Cumhuriyet aleyhtarı kişilerce çıkarılan *İntibah* adlı gazetede halkı irticaya teşvik edici ve Türk hükümetlerinin icraatlarını eleştiriri yayınlarından dolayı ülkeye girişi yasaklanmıştır. B.C.A., 030.18.01.1.4.18.

[105] B.C.A.,030.18.01.37.48.7.

Cumhuriyet önderleri bu radikal ve köklü değişiklikleri yaparken ve bunları uygularken muhalefetle karşılaşmışlardır. Yapılan değişikliklerin halk katında yer edinmesi için zaman zaman otoriter bir tavır sergilenmiştir. İşte bu günlerde yapılan inkılaplar aleyhine alınan tavırlara veya onlara yöneltilen eleştirilere ilişkin yayınlara da dönemin özel niteliği gereği müsamahakar davranılmamıştır denilebilir.

6-İrticayı teşvik-Dini propaganda ve Dini duyguları rencide edici yayınlar

Dini propaganda yapan yayınlara karşı ilk yasaklama, Bulgaristan'da çıkarılan *Şahidülhakayık* adlı risaleye ilişkindir.[106] Bu risale baştan aşağı Türkleri Protestanlığa teşvik edici bir muhtevaya sahipti.[107]

Yine aynı konuda başka bir örnek ise; inkılaplar aleyhine sinsice yazılar ihtiva ettiği ileri sürülen Ali Ulvi tarafından yazılan 205 sayfalık *Doğru Yol* adlı kitaptır.[108] Bu eserde cumhuriyet aleyhine açıkça bir tavır sergilenmemekle beraber örnek olarak kararın ekinde verilen sayfalar incelendiğinde üstü kapalı olarak büyük bir beceri ile dini propaganda yapıldığı vurgulanıyordu.[109]

[106] Bulgaristan Türklerinden Hüseyin Nazif adlı kişinin müstear adla (Natanail Naziziof) Razgrat'ta çıkardığı bu risalenin iki nolu nüshası için bkz. B.C.A., 18. 86. 131.1933.

[107] B.C.A.,030.18.01.47.58.2.

[108] B.C.A.,18.86.255.1934. Ek V. Bu Türden yasaklanan diğer bir kitap ise Hatip Şemsettin Yeşil tarafından yazılan *Derslerim İslamiyetin Ruhu, Ahlakı, İtikadı* adlı kitaptı. Bkz. B. C. A. 130. 18. 01. 81.105.3. Ayrıca Arjantin'de basılan El Camiatül İslamiyetül Aleviye cemiyetinin yayınladığı bir risale de yasaklanmıştı. Bkz. b .C. A., 030. 18. 01.71.8.16.

[109] Nitekim bu bağlamda 16 Ocak 1935 tarihli Bakanlar Kurulu Kararında Matbuat Kanunundan yararlanarak İstanbul'da Fransızca, İtalyanca ve

Türkiye'de hükümetlerin bu konuda duyarlılığı sadece İslami yayınlar ile ilgili propagandaya yönelik olmayıp aynı şekilde Hristiyanlık propagandası yapan dini yayınlara karşı da sürdürülmüştür.[110] Bu tür yasaklamalara örnek olarak; İstanbul'da Misyonerler tarafından çıkarılan *İsanın Dağdaki Vaazı* adlı risale[111], İngilizce olarak yayınlanan *Bahai News*[112], Fransa'da yayınlanan *Deo Gratias* adlı misyoner mecmuası[113] ve Napoli'de İtalyanca olarak yayınlanan *Ricordati di Tua Madre* adlı mecmuadır.[114]

Dini rencide edici yayınlara getirilen yasaklamaya örnek olarak ise; A.İbrahim tarafından yazılan ve 1934 yılında bastırılan *Milli Din Duygusu ve Öz Türk Dini* adlı kitap[115] ile 1937 yılında bastırılan H.Veli Yücebay'ın *Müslümanlığın Beş Şartı Yahud İslam Dininde Yenilik* adlı kitaplar verilebilir.[116]

Yukarıda bahsedilen ilk eserle ilgili olarak Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü'nün hazırladığı raporda[117], kitabın yeni bir din yaratma çabası içerisinde olduğu ve yaratılmaya çalışılan bu yeni dinin ilmi ve milli usullere dayandırılarak İslamiyette ibadet usulllerinin değiştirilmesini istediği belirtiliyordu. Görüldüğü gibi eserin muhtevasının İslam dininde bazı reformlar yapmayı amaçladığı bunun ise hem tartışmalara neden olacağı not edilirken, diğer yandan Türkiye'nin din devlet işlerini birbirine karıştırmamaya özen gösteren yeni yönetim anlayışı ile uyuşmazlığı vurgulanmaktaydı.[118]

Görüldüğü gibi laiklik ilkesini benimseyen Türkiye Cumhuriyet'nin yöneticileri dini propaganda yapılmasına gösterdikleri duyarlılığın benzerini yeni bir din yaratma veya İslam dininin temel ilkelerine ilişkin yeni düzenlemeler yapma veya dinde reform isteklerinde bulunan eserlere karşı da göstermişlerdir. Böylece Türkiye'de laiklikten anlaşılanın dini propaganda veya dini siyasete ve başka emellere alet etmeye karşı oluş kadar dini rencide edici yayınlara da karşı olmak şeklinde anlaşıldığını söylemek mümkündür.

7-Ülke aleyhine-Kamuoyunu bozucu yayınlarla ilgili kararlar

Ülke aleyhine ve kamuoyunu bozucu yayın yaptıkları için ülke içerisinde ve dışında çıkarılan yayınlarla ilgili kararların çokluğundan yukarıda bahsetmiştik. Şimdi bunları kronolojik bir sıra içerisinde gözden geçirmeğe çalışalım.

İstanbul'da çıkarılan *Tevhid-i Efkar*, *Son Telgraf*, *İstiklal*, *Sebilürreşat*, *Aydınlık* ve *Orak Çekiç* gazete ve mecmualarının 5 Mart 1925'te "Takrir-i Sükun" kanunu gereğince

---

Latince olarak çıkarılan yayınların yasaklandığını görüyoruz. B.C.A.,030.18.01.51.4.12.

110 B.C.A.,030.18.01.51.8.13.

111 B.C.A.,030,18,01.69.88.18.

112 B.C.A.,030.18.01.76.57.16.

113 B.C.A.,030.18.01.82.17.3.Mecmuanın kapağı için bkz. B.C.A.18.86.305.1938.

114 B.C.A.,030.18.01.51.4.5.Bu konuda başka bir örnek ise 13 Eylül 1927 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile geçici olarak kapatılan *Resimli Cuma* mecmuasıdır. İstanbul'da Acımusluk sokağında çıkarılan bu mecmuanın "Bab-ı İçtihadı İstanbul'da Açtım" başlıklı mülakattta halkın dini duygularını rencide edebilecek nitelikte olduğu belirtilmektedir. B.C.A., 030.18.01.126.55.2.

115 B.C.A.,030.18.01.78.76.20.

116 Rapor için bkz. B.C.A.,18.86.171.1935.

117 B.C.A.,18.86.284.1937.

118 B.C.A.,030.18.01.013.12.12.Daha önce de belirttiğimiz gibi geçici olarak yayını durdurulan bu ve diğer gazeteler için yine Bakanlar Kurulu Kararı ile yeniden yayın izni verildiğini görmekteyiz.

yayınlarının durdurulduğunu görmekteyiz.[119] Aynı kanun gereğince yasaklama getirilen diğer iki gazete ise *İkaz*[120] ve *Doğrusöz* gazetesidir.[121]

İstanbul'da Vrangel ordusuna mensup Beyaz Ruslar tarafından okunan *Rol-Dumen* gazetesinin 29 Nisan 1925 tarihli nüshasında yer alan yazılardan dolayı Türkiye'ye girişi yasaklanmıştır.[122] Adı geçen gazete İstanbul'da bulunan özel muhabirine dayanarak Türkiye ile ilgili olarak verdiği haberde, Türkiye'de meydana gelen Şeyh Sait isyanı'nı kastederek aynı türden isyanın Türkiye'nin diğer bölgelerinde de çıkmadığına şaştığını belirterek yazısını şöyle sürdürüyordu: "...Vilayet merkezlerinde bile oturacak yerleri olmayan Şark vilayetlerini kaale almayalım en koyu Kemalist Türklerle meskun olan Kastamonu ve Bursa vilayetlerinin sekenesi bile son nefeslerini yaşıyorlar. İsmini yazdığımız vilayetlerde *Vatan* gazetesinin muhabir-i mahsusası son günlerde seyahat icra etti. Müşahedatını kendi gazetesine adeta inanılacak bir suretle yazıyor. Onun sözlerine nazaran, iş bu vilayetler dahilinde öyle yerler var saatlerce gidildiği halde bir karış işlenmiş toprağa tesadüf idilmiyor her taraf çöl her taraf aç insanların köyleri. Bir zamanlar bu vilayetlerin Türk ahalisi Ermeni ve Rum muhacirlerin giderken bıraktıkları erzakla her nasılsa yaşayabilmişler..."[123] gibi haberlerle devam ederek Türkiye'nin bir uçuruma sürüklendiği ve kendi içerisinde parçalanmaya doğru gittiği not ediliyordu.

Bu türden yani kamuoyunun huzurunu bozucu yayınlara örnek olarak yine Yunanistan'da yayınlanan ve İstanbul'a gönderilen *Politiki Erena*[124] ve İstanbul'da Rumca olarak basılan *Polinya* gazetesini verebiliriz.[125] *Polinya* gazetesinde yer alan bir yazıda; "Romalılar yumurtayı kaynar bir halde insanların koltuğunun altına koyarak işkence iderlermiş zamanımızda da zabıta yeraltı mahzenlerinde bu usulü tatbik idiyor" diyerek İstanbul zabıtası hakkında kamuoyunu yanlış yönlendirmekteydi.[126]

Türkiye alehine yayın yapan Madrit'te çıkarılan *Elsol* gazetesi[127] ile Kahire'de yayınlanan *El Muazzam* gazetesi[128], İstanbul'da çeşitli hastalıkları tedavi amacıyla basıldığı bildirilen, *İrşat Manzumeleri*, *Ölüm*, *risale-i Ahval-i Ahir Zaman*, *Yıldızname*, *Hastalıklara Şifaname* adlı risalelerin yasaklandığını görüyoruz.[129]

Ülke aleyhine ve kamuoyunu bozucu olarak nitelenen bu kararlara ilişkin olarak ülkeye sokulması yasaklanan Türkiye dışında

---

119 B.C.A.,030.18.01.013.13.7.

120 B.C.A.,030.18.01.013.17.17.

121 B.C.A.,030.18.01.013.25.13.

122 B.C.A.,18.86.52.1925.

123 B.C.A.,030.18.01.013.28.8.

124 B.C.A.,030.18.01.013.30.20.

125 *Polinya* gazetesinde yer alan bu haber ve buna ilişkin değerlendirme için bkz. 18.86.58.1925. Aynı konuda *Akbaba* gazetesi, 252 numaralı nüshasında yer alan "Meşhedin Köpeği" başlıklı bir yazıda zabıtayı rencide edici tavrından dolayı yasaklanmıştır. Bkz. B.C.A.,030.18.01.014.34.4.

126 B.C.A.,030.18.01.017.42.20.

127 B.C.A.,030.18.01.025.46.7.

128 B.C.A.,030.18.01.022.74.4. Bu tür yayınlar halkı tembelliğe, dünyanın boş, çalışmanın gereksiz olduğuna kısacası halkı taasuba teşvik edici bulunuyordu.

129 B.C.A,030.18.01.1.2.13. Türkiye'de harf inkılabının yapılması sonrasında ülke dışında Arap harfleri ile Türkçe olarak yayınlanan gazetelere getirilen yasağa rağmen, cumhuriyet ve Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri aleyhine yayın yapan bu tür gazeteler Latin harfleri ile basılarak Türkiye'ye girmeye devam etmiştir. *Osmanlı* gazetesi buna bir örnektir. B.C.A.,18.86.93.1928.

Resim 3: *Yasaklama kapsamına giren ve Paris'te yayımlanan* ***"Police Magazin"*** *Mecmuasının 31 Mart 1935 tarihli 227. sayısının kapağı*

basılan gazeteler: Kahire'de bulunan yüzellilikler tarafından çıkarılan *Osmanlı* gazetesi[130], Atina'da basılan *Politiya* gazetesi[131], *Hronika* gazetesi[132], Selanik'te çıkarılan *Dikeon* gazetesi[133], Gümülcine'de basılan *Adalet* gazetesi[134], Yüzelliliklerden Mustafa Sabri tarafından Gümülcine'de çıkarılan *Yarın*[135], yine yüzelliliklerden Ömer Fevzi tarafından Paris'te çıkarılan *Rehber-i İnkılap*[136], İpsalalı Ahmet Hikmet tarafından Filibe'de Arap harfleri ile çıkarılan Türkçe *Medeniyet*[137], Pariste çıkarılan ve özellikle toplum ahlakı üzerinde olumsuz etkiler yapacak yazı ve resimler içeren *Paris Sex-Appeal Paravent, Secret de Paris* adlı gazeteler[138], Micheal Broens imzası ile çıkan "Bizans'tan Ankara'ya Yeni Türkiye'ye" başlıklı yazının içinde yer aldığı *Je Suis Partout*[139], Pariste beyaz Ruslar tarafından Rusça olarak yayınlanan *Posledinya Novosti*[140], yine Beyaz Ruslar tarafından Berlin'de çıkarılan *Yana Milli Yul*[141] mecmuası, Fansa'da çıkarılan *Türkistan*[142] mecmuası, Paris'te Beyaz Ruslar tarafından çıkarılan Rusça *Kafkas*[143] mecmuası, yine

130 B.C.A.030.18.01.2.20.8.

131 B.C.A.,030.18.01.2.16.39.

132 B.C.A.,030.18.01.018.21.8.

133 B.C.A.,030.18.01.018.17.11.

134 B.C.A.,030.18.01.14.63.17.

135 B.C.A.,030.18.01.15.76.15.

136 B.C.A.,030.18.01.39.64.5.

137 B.C.A.,030.18.01.46.48.3.

138 B.C.A., 030. 18. 01. 46. 48. 11. Matbuat Umum Müdürlüğü'nün yasaklamayı teklif eden yazısı için bkz. B.C.A.,18.86.147.1934.

139 B.C.A.,030.18.01.50.81.10. Çarlık Rusyası erkanından Milikof tarafından çıkarılan bu gazete, Türkiye'nin iç ve dış siyaseti aleyhine bir tavır sergilemekteydi ve Türkiye'deki Beyaz Ruslar tarafından ilgi ile takip edilen bir gazete idi. Gazete 19 11. 1934 tarihli nüshasında Mustafa Kemal Paşa'nın aşçıbaşının her gün yarım saatten fazla çalışmadığı halde yılda 250.000 frank maaş aldığını yazıyordu. "Ancak onun gördüğü iş çok tehlikelidir. O, Türkiye Diktatörünün sofrasına çıkacak her bir yemek çeşidini tatmakla muvazzaftır" demekteydi. Bkz. B.C.A.,18.86.163.1934.

140 B.C.A.,030.18.01.50.85.15.

141 B.C.A.,030.18.01.50.87.6.

142 B.C.A.,030.18.01.53.30.5.

143 B.C.A.,030.18.01.,71.6.10.

Paris'te çıkarılan *Excelsior*[144] gazetesi, *Police Magazine*[145], *Yolumuz*[146], *La Georgie*[147], *Zarya Kafkas*[148] adlı mecmualar ile *Les Pilotes de L'Europe*, İngilizce *Inside Europe*[149] ve *La Questin d'Orient*[150] adlı kitaplar, Tokyo'da çıkarılan *İlanı Hakikat*[151] gazetesi, Amerika'da çıkarılan *The New History Society*[152] adlı kitapçık, Berlin'de basılan *Aydınyol*[153] mecmuası, Berlin'de Resulzade Mehmet Emin tarafından çıkarılan *Doğru Söz*[154] mecmuasından oluşmaktaydı.

Türkiye içerisinde çıkarılan yayınlardan Bakanlar Kurulu Kararı ile ülke aleyhine yayın yapmaktan dolayı kapatılan veya yayını durdurulanlar ise şunlardı: İstanbul'da çıkarılan *Milli İnkılap*[155] mecmuası, milli krediyi ve ülkenin iktisadi istikrarını bozucu yayın yapmaktan yine İstanbul'da çıkarılan *Ticaret* ve *Türkiye İktisadı*[156] gazeteleri ile yine aynı bağlamda yayın yapan *Kazanç*, *Milli Ticaret*, *Türkiye Ticareti*, *Maarif-i Umumiye*, *Türkiye İhracatı*, *İzciler Birliği* ve *Balkan Ticareti*[157] adlı gazete ve mecmualar. Büyük Millet Meclisi'nin gizli celsesinde görüşülen bir konuyu yayınladıları için *Cumhuriyet* ve *Akşam*[158] gazeteleri, İzmir'de çıkarılan *İzmir Postası*[159] mecmuası ile yine İzmir'de çıkarılan *Halkın Sesi* ve *Yeni Asır*[160] gazeteleri ve son olarak İstanbul'da çıkarılan *İstanbul'un Sesi*[161] mecmuası, *Tan*[162] ve Fransızca olarak yayınlanan *Beyoğlu*[163] gazeteleri ile *Kazdağı*[164] adlı mecmuadır.

Bakanlar Kurulu Kararlarının eklerinden de anlaşılacağı üzere ülkenin özellikle iç siyasetine, Cumhuriyete ve onun ilkelerine uymayan, gerek ülke içerisinde gerekse ülke dışında yayınlanan gazete, dergi ve kitaplara yasaklama getirilmiştir.

8-Türkiye'nin dış politikasına zarar verici-komşu ve dost ülkeler aleyhine yapılan yayınlar

Konu ile ilgili olan ilk kararın Mısır'da yayınlanan *El-Cedid* gazetesinin ülkeye girişinin yasaklanması ile ilgili olduğunu

---

[144] Adı geçen mecmua'nın 31 Mart ve 7 Nisan 1935 tarihli nüshalarında İstanbul'da uyuşturucu ve kadın ticareti yapıldığına ilişkin bilgiler verilmektedir. Bkz. Resim 3.

[145] B.C.A.,030.18.01.65.44.16.

[146] B.C.A.,030.18.01.84.69.7.

[147] B.C.A.,030.18.01.84.78.20.

[148] B.C.A.,030.18.01.68.73.20.

[149] B.C.A., 030. 18. 01. 84. 69. 1. Kitaba ilişkin olarak Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü'nce Başbakanlığa yazılan yazılan yazıda, kitabın "Türkiye ve Türklük hakkında gayet garazkarane iftiralarla dolu" olduğu belirtiliyordu. B.C.A., 18. 86. 321.1938.

[150] B.C.A.,030.18.01.63.30.17.

[151] B.C.A.,030.18.01.70.93.4.

[152] B.C.A.,030.18.01.76.60.5.

[153] B.C.A.,030.18.01.78.73.17.

[154] B.C.A.,030.18.01.46.48.2.

[155] B.C.A.,030.18.01.47.55.15.

[156] B.C.A.,030.18.01.47.57.9.

[157] B.C.A.,030.18.01.49.72.12.

[158] B.C.A.,030.18.01.50.88.8.

[159] B.C.A.,030.18.01.84.73.13.

[160] B.C.A.,030.18.01.68.79.3. Mecmuada yer alan "Türkiye Matbuatı Yahudi Kontrolünde" adlı başmakalede Türkiye'de basının milli olmadığı ve yabancı kontrolünde ve Yahudilerin elinde olduğu belirtilmekteydi. B.C.A., 18.86.241.1936.

[161] B.C.A.,030.18.01.79.82.4.

[162] B.C.A.,030.18.01.84.73.13.

[163] B.C.A.,030.18.01.84.73.13.

[164] B.C.A.,030.18.01.020.58.8. Karara bağlı olarak sunulan ekte verilen gazete nüshasından yasaklamaya neden olan konunun Türkiye'ye yerleştirilmesi düşünülen İtalyan koloniler ile ilgili olduğu görülüyor.. Bkz. B.C.A., 18. 86. 78. 1926.

görüyoruz.[165] 1931 yılına kadar Bakanlar Kurulu Kararlarında Türkiye'nin dış politikasına zarar verici veya komşu ve dost ülkeler aleyhine tabiri içerisine girebilecek bir karar yoktur.

1931 yılında bu konuda "Ecnebi politikasına alet olarak komşu ve dost hükümet aleyhine neşriyatta bulunan..." *Yeni Kafkas, Otlu Yurt, Bilidiriş, Azeri Türk* adlı gazete ve risalelerin yasaklandığını görüyoruz.[166] Yine 19 Haziran 1933 tarihli kararname ile İstanbul'da Fransızca olarak çıkarılan mizah gazetesinin 8 Haziran tarihli nüshalarında Almanya ile olan iyi ilişkilere uygun düşmeyen muhtevasından dolayı kapatılmasına karar verilmiştir.[167] Kararın ekinde yer alan Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü'nün yazısında, Alman sefaretinin özellikle Hitler hakkında ve Almanya'nın Yahudilere yönelik politikalarına ilişkin yazılar ve haberlerin Türk-Alman ilişkilerini bozacağı gerekçesiyle Türk hükümetinin harekete geçmesi istenmekteydi[168] Bu doğrultuda harekete geçilerek gazetenin sahibi Muammer Cahit Bey'in önceden uyarıldığı belirtilerek bu tür yayınların kamuoyunu ve özellikle Türkiye'de yaşayan Yahudi vatandaşları Hitler ve Almanya aleyhine tahrik edici nitelikte olduğu not ediliyordu.

Türk hükümetinin bu konudaki hassasiyeti yalnız Almanya ile sınırlı değildir. 8 Ekim 1934 tarihinde ise Berlin'de Resulzade Mehmet Emin Bey tarafından Azerbaycan Müsavat Fırkası'nın yayın organı olarak çıkarılan *İstiklal* gazetesinin ülkenin dış politikasını bozucu bulunması özelliklede Türk-Rus ilişkilerine zarar vereceği endişesi ile yurda girişine yasak getirilmişti.[169]

Aynı konuda Türk hükümetinin hassasiyetine yine tipik bir örnek olay, 25 Ekim 1934 tarihinde Türkiye'nin Balkan Paktı'nın yürütülmesine ilişkin olarak ayrı ayrı Yugoslavya ve Romanya ile gerçekleştirilen protokollere ilişkin kanun tekliflerinin Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapılan gizli bir oturumda görüşülmesine ilişkin müzakereyi yayınlayan *Zaman* ve *Son Posta* gazetelerinin on gün süre ile kapatılmasıdır.[170]

Türk dış politikasına aykırı yayın yaptığı için 1935 yılında Varşova'da çıkarılan *Vatan Sesi*[171] ile yine Varşova'da yayınlanan *Millet Bayrağı* adlı Türkçe ve Rusça mecmua Türk-Rus ilişkilerine zarar verici bulunduğu için ülkeye girişi yasaklanmıştır.[172]

Akbaba mizah gazetesi 23 Aralık 1935 tarih ve 98 sayılı nüshasının kapağında yer alan

[165] B.C.A.,030.18.01.22.59.13.

[166] B.C.A,030.18.01.37.46.10.

[167] B.C.A.,18.86.129.1933.

[168] B.C.A.,030.18.01.50.87.7. Mehmet Emin Bey daha önce ülke içerisindeki siyasi faaliyetleri nedeniyle ülke dışına çıkarılmıştı ve Berlin'de Türkçe *İstiklal* gazetesi ile Sovyetler'e karşı bütün doğulu milletleri ve özellikle Türk milletini ihtilale çağırıyordu. Bu gazete aynı zamanda Müsavat Fırkası'nın Türkiye'de propagandasını yapmakta ve *İstiklal* gazetesini çeşitli okullara, kulüplere ve şahıslara göndermekteydi. Aynı gazetenin yasaklanması ile bu kez Berlin'de *Kurtuluş* adı altında yayınlanmaya başladığı ve Azerbaycan Milli Kurtuluş hareketinin organı olarak kurtuluş mücadelesi verildiği, bu durumun ise Sovyetlere yönelik Türkiye'nin takip ettiği politikalara ters düştüğü yolundaki bilgiler için bkz. B.C.A., 18. 86. 282. 1934.

[169] B.C.A.,030.18.01.49.72.13. Gazetelerde bu haber, "Büyük Millet Meclisinde Gizli ve Aleni celselerde Yugoslav ve Romanya Muahedeleri Konusunda", başlığı ile yer alıyordu.

[170] B.C.A.,030.18.01.51.5.5.

[171] Daha önce sözünü ettiğimiz bazı kararlarda olduğu gibi 29.7.1935 tarih ve 2/3060 sayılı Bakanlar Kurulu Kararının ekinde *Millet Bayrağı* mecmuası ilişik olarak takdim kılınmıştır denilmesi rağmen arşivde bulunamamıştır.

[172] B.C.A.,030.18.01.60.92.12.

karikatür'ün İngiltere ile olan ilişkilere, yine aynı gazetenin ikinci sayfasındaki "Eski bayrağı güve yemesin" adlı yazı ise Yunanistan ile olan ilişkilere zarar verici bulunduğu için satışının yasaklanmasına karar verilmişti.[173]. Kapaktaki karikatürde Mısır'da ayaklanma sonrasında tarihi Piramit'in üzerine oturan İngiliz'in "Burası da batmaya başladı...!" demesi hoş görülmezken içeride yer alan yazıda ise Yunanistan'da sık sık meydana gelen iktidar değişiklikleri hicvedilerek anlatılmaktaydı.[174]

Akbaba mizah gazetesi 30 Mayıs 1936 tarih ve 125 sayılı nüshasının kapak resmi nedeniyle yine toplattırılmıştı.[175] Derginin Adisababa'da zafer bayramı başlığı altında idam edilen Habeşliler ve içkisini yudumlayarak bunları seyreden İtalya devlet başkanı Mussolini'yi gösteren karikatür, Türk İtalyan ilişkilerine ve Türk dış politikasına zarar vereceği için bu karar alınmıştı.[176]

Resim 4: *İngiltere ile olan ilişkilere zarar verdiği gerekçesiyle satışı yasaklanan* ***"Akbaba"*** *mizah dergisinin 23 Aralık 1935 tarihli sayısının kapağı*

Görüldüğü üzere Türk dış politikasını bozacak nitelikte bulunan yayınlar arasında özellikle İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği ile ilgili yayınlar konusunda daha hassas davranılmıştır denilebilir. İki savaş arası anılan bu ülkelerin yönetim biçimleri dikkate alındığında sanırız bu anlaşılır bir hassasiyettir.

Yukarıda yaptığımız açıklama doğrultusunda yapılan yasaklamalara ilişkin diğer bir örnek ise; İstanbul'da çıkan *Bütün Dünya* mecmuası'nın 9 Mart 1939 tarihli ve 558 numaralı yayınıdır.[177] Adı geçen mecmuanın kapağında ve içerisinde yer alan karikatürlerin Almanya devlet başkanı aleyhine oluşu yanında, aynı sayıda "Faşizm Harp İstiyor", "Hitler Ne Yapacak" ve "Nazilere Göre Bütün Dünya Yahudidir" başlıklı yazılar Türk-Alman ilişkilerine zarar verici bulunmuştur.[178]

---

173 B.C.A.,18.86.207.1935. Gazetenin adı geçen nüshasından, yasaklamaya konu edilen sayfalar için bkz.Resim 4.

174 B.C.A.,030.18.01.65.46.14.

175 *Akbaba*'nın ilgili sayısının kapağı için bkz. B.C.A.,18.86.223.1936.

176 B.C.A.,030.10.01.62.20.11.

177 Karikatürler ve yazılar için bkz. B. C. A., 18 .86. 214. 1936. Bkz. Resim 5.

178 B.C.A.,030.18.01.69.86.15. Mecmuanın Temmuz Ağustos 1936 tarihli nüshalarında Sovyetlerde

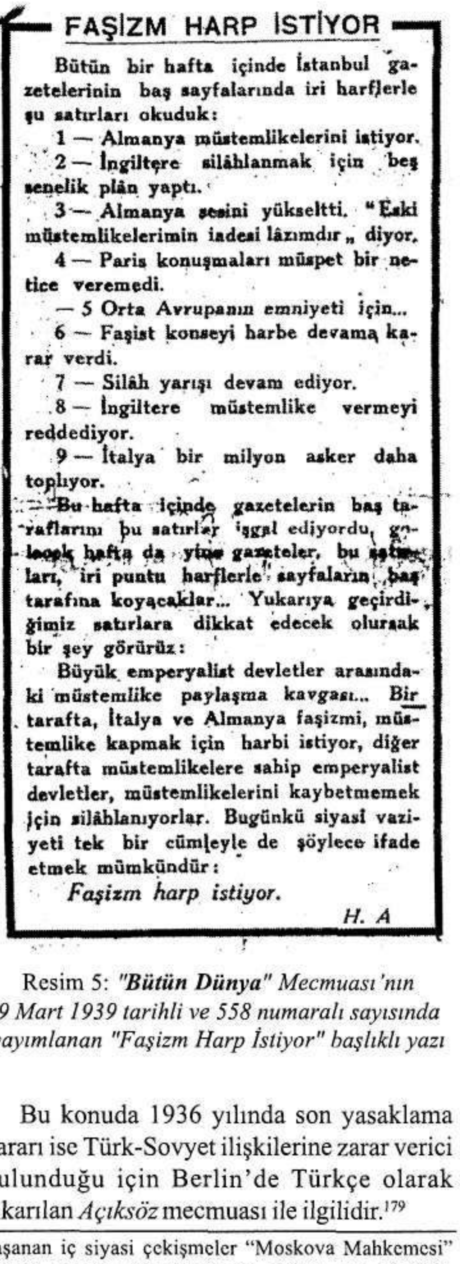

FAŞİZM HARP İSTİYOR

Bütün bir hafta içinde İstanbul gazetelerinin baş sayfalarında iri harflerle şu satırları okuduk:

1 — Almanya müstemlikelerini istiyor.

2 — İngiltere silâhlanmak için beş senelik plân yaptı.

3 — Almanya sesini yükseltti. "Eski müstemlikelerimin iadesi lâzımdır„ diyor.

4 — Paris konuşmaları müspet bir netice veremedi.

— 5 Orta Avrupanın emniyeti için...

6 — Faşist konseyi harbe devamą karar verdi.

7 — Silâh yarışı devam ediyor.

8 — İngiltere müstemlike vermeyi reddediyor.

9 — İtalya bir milyon asker daha toplıyor.

Bu hafta içinde gazetelerin baş taraflarını bu satırlar işgal ediyordu, gelecek hafta da yine gazeteler, bu satırları, iri puntu harflerle sayfaların baş tarafına koyacaklar... Yukarıya geçirdiğimiz satırlara dikkat edecek olursak bir şey görürüz:

Büyük emperyalist devletler arasındaki müstemlike paylaşma kavgası... Bir tarafta, İtalya ve Almanya faşizmi, müstemlike kapmak için harbi istiyor, diğer tarafta müstemlikelere sahip emperyalist devletler, müstemlikelerini kaybetmemek için silâhlanıyorlar. Bugünkü siyasî vaziyeti tek bir cümleyle de şöylece ifade etmek mümkündür:

Faşizm harp istiyor.

H. A

Resim 5: ***"Bütün Dünya"*** *Mecmuası'nın 9 Mart 1939 tarihli ve 558 numaralı sayısında yayımlanan "Faşizm Harp İstiyor" başlıklı yazı*

Bu konuda 1936 yılında son yasaklama kararı ise Türk-Sovyet ilişkilerine zarar verici bulunduğu için Berlin'de Türkçe olarak çıkarılan *Açıksöz* mecmuası ile ilgilidir.[179]

Hükümet 1937 yılı boyunca Türk dış politikası ile ilgili yazıların takipçisi olmuştur. Nitekim 27 Ocak 1937 tarihinde üç gün süre ile *Açıksöz* gazetesi kapatılmıştır.[180] *Açıksöz* gazetesi'nin kapatılması isteğinde bulunan Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü'-nün "Başvekalet Yüksek Makamına" hitaben yazdığı yazıda; "Devlet ve milletin hassasiyet ve asabiyetle takip ettiği ve candan bir alaka ile bağlandığı bir meselede şahsiyata kapılarak, davanın ciddiyet ve esaletini millet ve cihan efkarı umumiyesi karşısında düşürten ve böylelikle hükümetin harici siyasetini ihlal eden Açıksöz gazetesinin Matbuat Kanunu'nun elli birinci maddesi mucibince tatili hakkında Vekiller Heyetince gereken kararın verilmesine emir buyurmanızı saygılarımla dilerim" denilmekteydi.[181]

Birinci Dünya savaşında farklı cephelerde savaşmış ve savaşa Almanya'nın yanında girmiş olan Türkiye'de o günlerin sıkıntılarını en iyi bilen kişiler askerlerdi. Başta Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Kurtuluş Savaşı sonrası ülkenin kalkınmasına yönelik politikalara yoğunlaşarak yeni ve modern bir ülke yaratma yolunda çabalar sarfederken, İkinci Dünya Savaşı'na giden yolda birer asker olarak yaşadıkları tecrübeler gereği daha ihtiyatlı davranma gereğini hissetmişler ve olabildiğince komşu ve diğer ülkelerle barş içerisinde bir arada yaşamadan yana bir tavır benimsemişlerdi. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nda bu barışçı ve tarafsızlık ilkesine dayalı politikalar doğrultusunda hareket eden Türkiye savaşa girmeyecektir. İşte Türkiye yukarıda söylenenlere dayalı olarak, barıştan yana tavrına ve tarafsızlığına aykırı yayınlara

yaşanan iç siyasi çekişmeler "Moskova Mahkemesi" başlığı altında anlatılmaktaydı. B.C.A., 18. 86. 246. 1936.

[179] B.C.A.,030.18.0171.5.8.

[180] Bu konuda Başbakan İsmet İnönü'nün "Atatürk'ün Yüce huzuruna" başlıklı 27.1.1937 tarihli yazısı için bkz. B.C.A.,18.86.253.1937.

[181] B.C.A.,030.18.01.74.33.17.

özellikle otuzlu yıllardan sonra daha duyarlı olmuştur. Çünkü otuzlu yıllar aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı sonrası düzeninin bozulmaya başladığı, Milletler Cemiyeti kararlarının ihlal edildiği, yeni ittifakların kurulmaya başladığı ve savaş sonrası statükodan memnun olmayan ülkelerin saldırgan tavırlarının başladığı bir dönemdir.

İşte bu gelişmeler ışığında duyarlılığını sürdüren Türkiye, komşu devletlerle ve dost ülkelerle olan ilişkilerini bozucu yayınlara karşı kararlı davranmış ve tepkisini bu tür yayınlara ilişkin verdiği yasaklama kararları ile göstermiştir.

Bu doğrultuda İstanbul'da F. Daryal tarafından çıkarılan *Kafkas Almanağı*'nın toplattırılmasına karar verilmiştir.[182] Adı geçen yayında Rusya ve komünizm aleyhine bir tavır sergilenerek,insanlığın bünyesine uymayan bu rejimi yıkmak için Kafkas halklarının bir konfederasyon halinde birleşmeleri istenirken, "Türkiye, İtalya ve Kafkasya" başlıklı İtalyan bir parlamenter tarafından yazılan bir yazıda ise Türk-İtalyan işbirliğinin gerekliliği örneklerle anlatılıyordu.[183]

Dost ve Müttefik ülkeler aleyhine yayınları takipte titizlik gösterildiğine ilişkin bir diğer örnek ise, Paris'te Metaksas aleyhtarı "Demokrat Yunanlılar Birliği"'nin yayın organı olarak Yunanlıların çıkarmakta oldukları *O Dimokratis* (Demokrat) adlı yayının Mayıs 1937 tarihli nüshasında yer alan yazılar Türk-Yunan ilişkilerine zarar verici bulunarak ülkeye girişinin yasaklanmasıdır.[184]

Bu konuda yasaklamaya sıkça uğrayan ve her defasında değişik adlarla Berlin'de Resulzade Mehmed Emin tarafından çıkarılan *Kurtuluş* mecmuasının ülkeye girişinin yasaklanması üzerine Mayıs 1937 tarihinde *Doğrusöz* adı altında çıkarildığını görmekteyiz. Bu ve bu bağlamda yine Berlin'de çıkarılan ve Türk dış politikasına muhalefet edici ve Türk-Rus ilişkilerini bozucu *Hakikat* mecmuasının yurda girişi yine yasaklanmıştı.[185]

Yine Berlin'de Resulzade Mehmet Emin tarafından çıkarılan *Milli Ateş*[186], *Vatan Dileği*[187], *Yasamız*[188] ve *İlham Kay-*

[182] B.C.A.,18.86.267.1937.

[183] B.C.A.,030.18.01.17.61.5.Metaksas hükümeti aleyhine Fransa'daki Cumhuriyetçi Yunanlılar tarafından Paris'te çıkarılan Rumca mecmuanın kapağı için bkz. B.C.A.,18.86.277.1937.Mecmuanın kapağında yer alan Romain Rolland tarafından yazılan mektubun tercümesi için Halim Çavuşoğlu'na teşekkür ederiz. Demokrat Yunanlılar Birliği Genel Sekreterliği'ne gönderilen mektuptan Şöyle bahsediliyordu:
"Aşağıda büyük yazar Romain Rolland'ın birlik genel sekreterine gönderdiği şahane mektubu yayınlıyoruz.
10 Nisan 1937
Sevgili Bay
Mektubunuz beni derinden duygulandırdı. Fransa'daki Demokrat Yunanlılar Birliğine ve hedeflediği her gerçek demokratın amacı, hakkında desteğini dile getirmek isterim.
Yunanistan'ı tüm Avrupa'da olduğu gibi en temel ve en kutsal özgürlükleri tehdit eden faşizme karşı yürüttüğünüz mücadeleleri destekliyorum.
Teklif ettiğiniz gibi eğer adım şerefli komitenizin başkanlığı için işinize yarayacaksa bunu kullanmanızdan mutluluk duyarım. Bu nezaketinizden dolayı size teşekkür ederim.
Komitenize sizlerle çalışmak arzumu lütfen iletin ve derin samimiyet duygularımdan emin olun.
Romain Rolland"

[184] B.C.A.,030.18.01.79.89.4.

[185] B.C.A.,18.86.309.1938.

[186] B.c.A.,18.86.307.1938.

[187] B.c.A.,18.86.313.1938.

[188] B.C.A.,030.18.01.84.89.11. Bu dergilerde çıkan yazılarda Azerbaycan'ın istiklaline kavuşması için yazılmış yazılar yanında, dünya'da yaşanan olaylar özelikle uluslararası ilişkiler, Milletler Cemiyeti'nin etkisini yitirişi, Rusya'da Bolşevik ihtilal sonrası kurulan yeni düzenin insanları mutlu edemediği ve yeni yönetimin terör, işkence getirdiği ifade edilerek Stalin ve onun uyguladığı politikalar eleştirilirken, Almanya-Avusturya ittifakı lehine, Hitler lehine bir

nağı[189] adlı mecmuaların ülkeye girişi yasaklanmıştı. Yasaklama gerekçesinde mecmuaların, "...muhteviyatı Türkiye'nin harici siyasetini teşviş edecek mahiyettedir" denilmekteydi.[190]

Türk-Rus ilişkilerine zarar verici veya Türk dış politikasına aykırı yayınları nedeni ile yasaklanan diğer yayınlar ise, Paris'te İngilizce olarak çıkarılan *The Caucasian Quarterly*[191], Berlin'de Mirza Bala tarafından yazılan *Halkın Sesi*[192] adlı broşür, Paris'te çıkarılan *Revue Economique et Parlemantaire*[193] mecmuası ve İstanbul'da çıkarılan *Yeni Adam*[194] mecmuasıdır. *Yeni Adam* dergisi daha önceki sayılarında yer alan Türkiye'nin dış siyaseti aleyhine yazılardan dolayı uyarılmıştı. Buna rağmen 17 Şubat 1938 sayılı nüshasında yer alan Romanya'da meydana gelen iktidar değişikliği ile ilgili olarak yazılan makalenin ve mecmuanın altıncı sayfasında yer alan karikatürün Türk dışişlerini güç duruma sokacağı düşüncesi ile yasaklanıyordu.[195]

Türkiye'nin dış politika ile ilgili yayınlara karşı hassasiyeti özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında artarak sürmüştür.

---

tavır sergileniyordu. Bu yazılardan örnekler için bkz. B.C.A., 18 .86. 288. 1937; 18. 86. 304. 1938; 18. 86. 307. 1938; 18. 86. 313. 1938.

189 Varşova'da Ali Mirza tarafından çıkarılan *İleri* adlı mecmua da yukarıda örneklerini verdiğimiz Türk-Rus ilişkilerine zarar verici mecmualarla aynı olup yurda girişi yasaklanmıştı. B.C.A., 030. 18. 01. 79. 84. 14.

190 1937 yılı Kasım ayında bir numaralı nüshasında yer alan yazıların Rusça ve Fransızca olarak değişik zamanlarda *Kavkaz* ve *Le Caucase*'da çıktığı belirtilen yazılar Kafkasya problemi ve Kafkasya ve Rusya, Kafkasya ve Türkiye ile ilgili makalelerden oluşuyordu ve 104 sayfa idi. Derginin yayınlanmasındaki amaç ise Kafkas halklarının amaç ve milli istekleri hakkında İngilizler ve diğer Avrupa ülkelerini bilgilendirmekti. Bunun yanında Kafkaslarda Sovyetlere karşı bir birliğin ve Kafkas federasyonunun kurulmasının başarı için gerekli olduğu vurgulanıyordu. Bkz. B. C. A., 18. 86. 298. 1937. Yine aynı bağlamda İstanbul'da çıkan *Haber* gazetesinin 10 Şubat 1938 tarihli nüshasında yer alan bir karikatür ile Adana'da çıkan *Yeni Adam* gazetesinin 8 Şubat 1938 tarihli nüshasında Moskova sefaretimize saldırıda bulunulduğuna ilişkin haberin "...dost münasebetler idame ettiğimiz devletleri rencide edecek mahiyette..." bulunması nedeniyle adı geçen gazetelerin üç gün süre ile kapatılmalarına karar verilmiştir. Bkz. B.C.A.,030.18.01.82.8.15.

191 B.C.A.,030.18.01.84.65.18.

192 Adı geçen mecmuanın 10 Haziran 1938 tarihli nüshasında "Yakın Şarktaki Ekalliyetler" başlıklı yazı ülkenin iç ve dış politikasına zarar verici bulunmuştur. B.C.A.,18.86.316.1938.

193 B.C.A.,030.18.01.82.14.12.

194 *Yeni Adam*'ın Romanya'da Octavien Goga kabinesinin düşüşü ve Goga'nın geçmişi ile ilgili yazısı için bkz. B.C.A., 18. 86. 302. 1938.

195 B.C.A., 030.18.1.2.92.77.11.

DEVRİMİN SESİ
Bilecik Halkevi Dergisi Bibliyografyası

M. Bülent VARLIK

1. DERGİNİN AMACI

Çeşitli kentlerde 1932 yılından itibaren kurulmaya başlanan halkevleri tarafından çıkarılan dergilerden biri de Bilecik Halkevi'nin yayınladığı *Devrimin Sesi*'dir.[1] Derginin çıkarılma amacını ve içeriği ile ilgili beklentileri Ali Murtaza "hamasî" bir yaklaşımla *Devrimin Sesi*'nin ilk sayısında yer alan yazısında;

"Yıllardan beri Türk ulusu hain padişahların idaresi altında inledi. O padişahlar ki yalnız korkuyorlardı, yalnız istipdat yapıyorlardı. Türk ulusu yıllarca padişahın idaresine para verdi, asker verdi, yine yaranamadı. Elgün memlekette biraz adalet dedi göremedi, aşayış dedi bulamadı, onlardan yalnız istipdat, yalnız fenalık, yalnız hakaret gördü.

Bu sebepten Türk ulusu Osman oğullarını devirmek ve idareyi düzeltmek için bir çok defa ihtilâller yaptı. Fakat başta bulunanların siyasal bir eseri başarabilecek bir kuvvet ve kudrette olamamaları [nedeniyle] hepsinde saray kazanmıştı, ulus yenilmişti.

Ne Mustafa Reşit Paşa'nın tanzimatı, ne Mithat Paşa'nın meşrutiyeti padişahların elinden kurtulamadı. En son da yurttaki millî hakimiyet fikirlerini öldürmek için hain Vahdettin ulusla savaşa girişti. Ecnebî kuvvetlerine dayanan bu padişah Türk ulusundaki bu hareketi boğacağını ümit ediyordu.

Artık her işiden Türk kulağı, her gören Türk gözü, her düşünen Türk kafası onun düşmanıydı. Fakat bu son hâdise diğerlerinin hiç birisine benzemiyordu. Çünkü ulus medreselerin telkinlerine esir ve bağlı kalmış bir ulus değildi.

Çünkü; ulusun kafasında "egemenlik ulusundur" fikri, kalbinde "Türkiye paylaşılamaz" duygusu, tarihinde de "Türk istiklâlsiz yaşayamaz" düsturu vardı. Ulusal hareketin başında da tarihin hiç bir kurtarıcısına benzemiyen, yepyeni, orijinal bir kurtarıcı, bir "Atatürk" vardı. Yurt ve ulus kurtuldu. Büyük kurtarıcı yüz yılların işini bir iki yılda yaptı. Artık kurtaran, kurtarmakla kalmadı, kurtulan ulusu yükseltti daha da yükseltecek! Nasıl Türk ulusu için acunda esir olmak ve yıkılmak yoksa, yapılan Türk devrimi için de durmak yoktur. Bu yüksek Türk devrimini bütün yetişen nesle anlatmak ve duyurmak ödevi okulların ise, yetişmiş yurtdaşlarımıza da ülkümüzü anlatmak, kültürlerini yükseltmek ödevi de Halkevleri'nin en büyük bir ödevidir. Halkevleri 1932'de açılmıştır. Bilecik Halkevi de 1932 de

[1] Dergi hakkında kısa bilgi için bkz: Nurettin Güz; *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri*, Bilge Yapım yay., Ankara-1995, ss: 83-85. *Devrimin Sesi*'nin tam bir koleksiyonu Ankara Milli Kütüphane'de [1936] SB 553 kayıt numarası ile bulunmaktadır.

açılmıştır. 23 Şubat bu en yüksek ülküler uğrunda çalışan halkevlerinin açılışının yıldönümüdür. Bu sevinçli ve kıymetli günde çıkmıya başlıyan dergimiz, bu ülkü uğrunda çalışmayı en büyük bir ödev biliyor"satırları ile açıklamaktadır.

2. BİÇİMSEL ÖZELLİKLER

İlk üç sayısında "ayda bir çıkar sosyal, kültürel ve siyasal dergidir", diğer sayılarında "Bilecik Halkevi'nin dergisidir" ibaresi ile yayınlanan *Devrimin Sesi*'nin ilk sayısı, 23.Şubat.1936 tarihinde yayınlanmıştır. Dergi, Temmuz/1936 tarihinde yayınlanan 6. sayısı ile yayın hayatını tamamlamıştır.

20x28 ebadindaki derginin ilk sayısı 12, diğer sayıları 16 sayfadır. Derginin hiç bir sayısında sahibi ve mesul müdürü ile ilgili bilgi olmayıp, 4-6 sayılarda Bilecik Halkevi Basımevi'nde basıldığını gösteren bir kayıt bulunmaktadır. Derginin fiyatı hakkında da her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

3. YAZARLAR

Devrimin Sesi'nin yazı kadrosunu, genellikle Bilecik'in çeşitli okullarında görev yapan öğretmenler oluşturmaktadır. Bu yazarlar arasında, Ali Murtaza, Hüsamettin Şemsi Ege, M. Tevfik Gerçek, Necmi Güney, Mülkiye'den yeni mezun olmuş Cumhuriyet döneminin önde gelen idarecilerinden Bilecik'li Niyazi Akı[2] göze çarpmaktadır. Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki, derginin yazı yükünün çok önemli bir bölümünü bir kaç öğretmen tarafından üstlenilmiş, yöre

aydınlarının dergiye yazı katkısı sağlanamamıştır. Yazı sıkıntısı nedeniyle özellikle son sayılarda Recep Peker'in "İnkılâp Dersleri"nden aktarmalar yapılmıştır.

4. KISA BİR DEĞERLENDİRME

1930'lu yılların ortasında yayınlanan *Devrimin Sesi* kısa yayın hayatına rağmen, çok başarılı olmasa da küçük bir Anadolu kentinde, taşrada öncü olma misyonunu üstlenmiş bir yayın organıdır. Diğer birçok halkevi dergisi gibi, bir avuç Kemalist aydının "ütopik" sayılabilecek eylemiyle yayınlanan dergi, kanımızca "aydın misyonu" çerçevesinde bir görevi yerine getirmiş, ancak bugün için bir anlamda "arkeolojik" olmaktan öteye de gidememiştir. Zaten çok sayıdaki "cumhuriyet aydını"nın eylemleri de farklı mıdır? ki. "Farklı olması beklenebilir miydi"

---

2 Niyazi Akı hakkında kısa bilgi için bkz: Mücellidoğlu Ali Çankaya; *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler/Son Asır Türk Târihinin Önemli Olayları ile Birlikte*, Mars Matbaası, c: V, Ankara/1968-1969, s: 2096.

sorusunun cevabı ise irdelenmesi gereken bir başka konudur. Ama, 1930'lar Bilecik'inde "Ankara'dır Kabemiz" demenin yürekliliğini/inancını göstereceklerin sayısı bugün ne kadardır? Üzerinde düşünülmesi gerekir.

5. DEVRİMİN SESİ BİBLİYOGRAFYASI

[Akı?], Niyazi; "Buğday Meselesi", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 3, Nisan/1936, ss: 1,9.

Akı, Niyazi; "Şehirlerde Su Meselesi", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 4, Mayıs/1936, ss: 4-5.

Ali Murtaza; "Devrimin Sesi Neye Çıkıyor", **Devrimin Sesi**, c: I, No.1, 23.Şubat.1936, ss: 1-2.

Ali Murtaza; "Zamanımızda Tarih Anlayışının İlerleyişi", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 6, No: 2, Mart/1936, s: 2.

Ali Murtaza; "Geçinme Şekilleri", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 7, No: 2, Mart/1936, s: 3.

Ali Murtaza; "Mondros'tan Lozan'a Kadar", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, ss: 10-11.

Ali Murtaza; "Geçen Günlerin Hikayesi", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 11, No: 2, Mart/1936, s: 4, c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 14, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 5 [deneme].

Ali Murtaza; "Her Şey Onun İçin, Her Ödev Yurt İçin", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, s: 1.

Ali Murtaza; "Namık Kemal/Hayatı ve Eserleri", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 3, c: I, No: 4, Mayıs/1936, ss: 9-10.

"Bilecik Halkevi'nin 1936 Yılı İlk Altı Aylık Çalışması", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 5, Haziran/1936, ss: 11-15.

Bingöl, Alâ; "Okuma Zevk ve İhtiyadı", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, ss: 2-3.

Boudelaire, Ch.; "Nisyan", (çev: Necmi Güney), **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 9 [şiir].

Ceylan, Abdülkadir; "Halkevinde Köy Sesi", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, ss: 112-16 [şiir].

Çakmak, İbrahim Tarık; "Ateş Yakan Çobanlar", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, s: 4, [şiir].

Çakmak, İbrahim Tarık; "Toroslara Doğru", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, s: 5, c: I, No: 5, Haziran/1936, s: 5, c: I, No: 6, Temmuz/1936, s: 5 [seyahat notları].

Çakmak, İbrahim Tarık; "Sakarya", **Devrimin Sesi,** c: I; No: 5, Haziran/1936, s: 4 [şiir].

[Ege], Hüsamettin Şemsi; "Ne Olur", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 3 [şiir].

[Ege], H[üsamettin] Ş[emsi]; "Frederic Chopin/1810-1849", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 9.

[Ege], [Hüsamettin] [Şemsi]; "Robert Schumann", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, s: 7.

[Ege], Hüsamettin Şemsi; "Ankara'dır Kabemiz", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, s: 2 [şiir].

[Ege], Hüsamettin Şemsi; "Fatma'nın Türküsü", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 9[şiir].

[Ege], H[üsamettin] Ş[emsi]; "Bak Bir Kerre", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 14 [şiir].

[Ege], Hüsamettin Şemsi; "Kurtuluş", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 16, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 15, c: I, No: 5, Haziran/1936, s: 10, c: I, No: 6, Temmuz/1936, ss: 15-16 [piyes].

[Ege], Hüsamettin Şemsi; "Mozart", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 6.

[Ege], Hüsamettin Şemsi; "Güneş Tutulmadan

ve Tutulurken/Bilecik'te Güneş Nasıl Tutuldu?", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 5, Haziran/1936, s: 6.

[Ege], Hüsamettin Şemsi; "Dergimiz", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 5, Haziran/1936, s: 8.

E[ge], H[üsamettin] Ş[emsi]; "İpek Böceğine Bakmalı Fakat Yaprağı Yetiştirecek Ağaç İster", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 6, Temmuz/ 1936, s: 8 [şiir].

Ersoy, Muhsin-Gürer, Kemal; "Bilecik'ten Maniler", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 13.

Ersoy, Muhsin; "Bilecik'ten Maniler", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 5, Haziran/1936, s: 9, c: I, No: 6, Temmuz/1936, s: 9.

Ersoy, Muhsin; "Bilecik Düğünlerinde Eski Adetler: Söz Kesme-Gelin Görme-Nişan-Düğün", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 6, Temmuz/1936, s: 7.

Gerçek, M. Tevfik; "Devrimin Sesi", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 5, [deneme].

Gerçek, M. T[evfik]; "Ülkeden Yazılar: Bilecik'ten İzmit'e", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, ss: 6-7, c: I, No: 3, Nisan/ 1936, ss: 6-7, c: I, No: 4, Mayıs/1936, ss: 7, 16, c: I, No: 5, Haziran/1936, ss: 7-8 [seyahat notları].

Gören, Burhan; "Toprak Bayramı", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, s: 11.

Gören, Burhan; "Tarım", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/1936, ss: 12-13.

Güney, Necmi; "Bilecik'in Kurtuluşu", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/1936, s: 10.

Güney, Necmi; "Ulus ve Ulusun Şimdiye Kadar Geçirmiş Olduğu Tekamül", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 2, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 3, c: I, No: 5, Haziran/1936, s: 3, c: I, No: 6, Temmuz/1936, s: 6.

DEVRİMİN SESİ

CİLT: 1 — SAYI: 1

DEVRİMİN SESİ NEYE ÇIKIYOR?

Güney, Necmi; "Bilecik'te Türkler", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/1936, ss: 10-11.

Güney, Necmi; "Bilecik", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 4, Mayıs/1936, ss: 14, 16 [tarih].

Güney, Necmi; "Bilecik/Tarih, Coğrafya Etüdü", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 5, Haziran/ 1936, s: 4, c: I, No: 6, Temmuz/1936, s: 4.

Gürer, Kemal; bkz: Ersoy, Muhsin

Hügo, Victor; "Sefiller'den", (çev: Necmi Güney), **Devrimin Sesi,** c: I, No: 3, Nisan/ 1936, s: 9.

"İlimizde Parti Konferansları", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 12.

Maupassant, Guy de; "İğne", (çev: Ali Murtaza), **Devrimin Sesi,** c: I, No: 2, Mart/ 1936, ss: 8-9, c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 8, c: I, No: 4, Mayıs/1936, ss: 11-12 [öykü].

Musset, Alfred de; "Soluk Yıldız-Üzüntü", (çev: Ali Murtaza), **Devrimin Sesi,** c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 5 [deneme].

Peker, Recep; "İnkılâp Dersleri Notları", **Devrimin Sesi,** c: I, No: 4, Mayıs/1936, ss: 1-2, c: I, No: 5, Haziran/1936, ss: 1-2, c: I,

No: 6, Temmuz/1936, ss: 1-2 [No: 5 ve No: 6'daki yazılar "İnkılâp Dersleri" başlığını taşımaktadır].

Peker, Recep; "Uluslaşma-Devletleşme", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 6, Temmuz/1936, ss: 10-14.

Şaka; "Bir Yazı Denemesi", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 2, Mart/1936, s: 16 [şiir].

Şaka; "Sazlar Arasında", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 3, Nisan/1936, ss: 4-5 [öykü].

Şaka; "Bana Bak", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 8 [şiir].

Şahintar, Süleyman; "Ne Yapsam", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 11 [şiir].

Şahintar, Süleyman; "Beklemek", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 12 [şiir].

"Üçüncü Türk Dili Kurultayı Çalışma Programı", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 6, Temmuz/1936, s: 3.

Yolcu; "Şarkıcı Kız", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 4 [deneme].

Yolcu; "Seni Sana Tanıtacağım", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 1, 23.Şubat.1936, s: 8 [deneme].

Yolcu; "Adsız", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 2, Mart/1936, s: 3 [şiir].

Yolcu; "Bilmem ki Ne Desem", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 3, Nisan/1936, s: 15 [deneme].

Yolcu; "Ben de Şaştım", **Devrimin Sesi**, c: I, No: 4, Mayıs/1936, s: 8 [deneme].

ESRARKEŞLER

Muallim Şövalye Hasan Bahri

Hazırlayan: Süha Ünsal

kebikeç yayınları

MEŞRUTİYET MATBUATI (1324-1325) V*

Haz. Ali BİRİNCİ

248. *Nasihat*: Keşkekzâde Said Efendi, Bursa, Tr. (?), haftalık, daha sonra günlük. Çıkmadığı anlaşılıyor (Mustafa Tayla, *Bursa Basını, 1868-1983*, Bursa, 1997, s. 173).
249. *en-Necah*: Sofuzâde Mehmed Nuri Efendi, Beyrut, Tr., Ar., haftalık (Özege, s. 248).
250. *Necm-i Terakki*: Müdür ve Müessisi Hüseyin Hıfzı Efendi, İstanbul, Tr., günlük, musavver. Haftalık ve resimli olarak bir müddet çıkmıştır (I. s. 303; II. s. 194; RMM X-1908, s. 325; XI-1908, s. 567).
251. *Neden Niçin*: Haskiyal (?) Franko Efendi, teba-yı Osmaniye'den, İzmir'de mukim, Tr., mizahî, günlük.
252. *Nekregü ile Pişekâr*: Mehmed Rebiî Efendi, İstanbul, Tr., musavver, haftada bir, ileride iki. Bellibaşlı mizah gazetelerinden biridir (Çapanoğlu, *a.g.e.*, s. 74-75; I. s. 304; II. s. 194; Özege, s. 548; RMM, X-1908, s. 568.
253. *Netice*: Karinâbâdî İsmail Hakkı Efendi, Kanlıca'da mukim, İstanbul, Tr., haftada iki defa, sonra günlük.
254. *Nevruz*: Orman Nezareti Encümen ve Maden Heyet-i Fenniye Başkatib-i sabıkı Serkis Orilyan, İstanbul, Tr., musavver, günlük.
255. *Nevzad-ı Vatan*: Dersaadet Emval-i Eytam Müdiriyeti Edanat-ı Hesab Memuru Mehmed Suad Bey, İstanbul, Tr., günlük, musavver. İzmir'de çıktığı (I. s. 305) yanlış olsa gerektir.
256. *Nihâl*: Harbiye Nezareti Muhasebat Dairesi Üçüncü Şube hulefasından Ömer Lütfi Efendi, İstanbul, Tr., musavver, haftalık.
257. *Nizâm*: Ahmed Kâmil Efendi, Hazine-i Hassa Nezareti'nde memur, İstanbul, Tr., günlük, musavver.
258. *Nur*: Gastokulu Ektena Efendi, teba-yı Osmaniye'den, İzmir'de avukat, İzmir, Tr., günlük.
259. *Onbir Temmuz*: İzmirli Mehmed Tevfik Efendi, İzmir, Tr., musavver, günlük ve ayrıca haftalık, Pazartesiden başka her gün neşrolunan gazetenin başmuharriri Baha Tevfik Bey'di (Ö. F. Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 157; RMM, X-1908, s. 321; I. s. 308).
260. *Ordu*: Teba-yı İraniye'den Kitapçı Mehmed Efendi, Edirne, günlük ve haftalık. Bu kayda rağmen *Ordu*'nun müessisleri olarak İbrahim Zihni ve Hüseyin Hüsnü isimleri her sayının kapağında ilan edilmiştir. Edirne'de 1908 senesinde Perşembe günleri çıkan risalenin bütün muharrirleri askerdir. Sayfa adedi 8 veya 12'dir. İlk dokuz sayısı Şems Matbaası'nda, yedi sayısı ise Vilayet Matbaası'nda basılmıştır. Her sayısının fiyatı bir kuruştur. Muharrirleri şöyle sıralanabilir: Hüseyin Hüsnü, İbrahim Zihni, Ali İhsan (Sabis), Mahmud Kamil, Senaî, Süleyman, İsmail Hakkı, Vahyî (Ölmez), Mahmud Nedim, Halim Hilmi, Hakkı Remzi, Osman Nuri, Mehmed Sadık, Hamid Hamdi, Y. Ziyaeddin,

* Öncesi *Kebikeç*'in 2, 3, 4 ve 5. sayılarındadır.

Recep İrfan, Halil Zeki, Hüseyin Salih, Tahsin. Mecmuanın bilinen yegane takımı Ali Birinci kütüphanesindedir. Edirne Matbuatından bahseden kitap ve makalelere ismen bile girmemesi tabiidir. Bkz. Hasan Adnan Önelçin, *Trakya Basını*, İstanbul, 1972, s. 10-50; Oral Onur, "Edirne Basın Tarihine Medhal", *Müteferrika*, Sayı: 2/Bahar 1994, s. 159-163.
261. *Ordu ve Donanma*: Kitabhâne-i İslam ve Askerî sahibi İbrahim Hilmi Efendi, İstanbul, Tr., haftalık. Sonradan Hilmi Kitabevi adını alan bu kitabevinin sahibi ve Babıâli'nin ünlü kitapçılarından İ. H. Çığıraçan (1879-12 Haziran1963) tarafından çıkarılmıştır (I. s. 308; II. s. 200; Özege, s. 500).
262. *Osmanlı*: Kuruçeşme'de Seniha Sultan Sarayı'nda mukim teba-yı Osmaniye'den Salih Fazlı bin Ahmed bey, İstanbul, haftalık. Ahrar Fırkası'nın nâşir-i efkârı olan gazetenin sahibi A. Fazlı (Tuna), başmuharriri Dr. Nihad Reşad (Belger) Bey'di (I. s. 310; II. s. 201; Özege, s. 550; Tökin, *a.g.e.*, s. 94).
263. *Osmanlı*: Tüccardan Mehmed Kamil Bey, İzmir, Tr., günlük. İzmir'de bu isimde 1910'da bir gazete çıkmış ise de imtiyaz sahibi başka biridir (Ö. F. Huyugüzel, *a.g.e.*, s. 57).
264. *Osmanlı*: Selanik Vilayeti Baytar Müfettişi Civani (Giovanni), Selanik, Tr., günlük.
265. *Osmanlı Askeri*: Edirne, Askeri Rüşdiyesi Kitabet Muallimi İbrahim Zihni Efendi, Edirne, Tr., haftada iki defa. Aynı şehirde *Ordu*'yu (no. 260) çıkaran İ. Zihni'nin bu risaleyi daha sonra çıkardığı anlaşılmaktadır. Sadece 1. sayısı elde bulunmaktadır. İsmi Edirne Matbuatına ilişkin neşriyata girmemiştir.
266. *Osmanlı Postası*: Bab-ı Fetva Sicill-i Ahvâl Müdürü İzzeddin Reşad Efendi, İstanbul, Tr., musavver, şimdilik haftalık, ileride günlük.
267. *Osmanlı Ziraat Cemiyeti Mecmuası*: Ziraat Cemiyeti namına müdir-i mesul reis-i sanisi Reşid Bey, İstanbul, Tr., aylık.
268. *Parasız Tellal - İkramiyeli Gazete*: Boyacıköyü'nde sâkin teba-yı Osmaniye'den Yusuf Efendi, İstanbul, Tr., haftalık. *İkramiyeli Gazete* adıyla çıkmıştır (I. s. 171; II. s. 113; Özege, s. 521).
269. *Pertev-i Adalet*: Devletlü necabetlü Abdülmecid Efendi Hazretleri'nin daireleri mütekaidininden Mehmed Salim Bey, İstanbul, Tr., günlük (I. s. 317; II. s. 217; Özege, s. 552).
270. *Posta*: Dr. Aleksiyadi Somyadi Efendi, Trabzon, Tr., R., Er., musavver, günlük.
271. *Protesto*: *el-Adl* gazetesi sahib-i imtiyazı Mehmed Safa Bey, İstanbul, Tr., Ar., günlük, bazan günde iki defa. Gazetenin başmuharriri Nadirî Fevzi Bey, Enver Behnan Şapolyo'nun babasıdır. Bu gazetedeki yazılarından ötürü 31 Mart Vak'asın'da idam edilmiştir (I. s, 321; II. s. 207; Özege, s. 553). İdamın gerçek sebebleri araştırmaya değer bir keyfiyyettir.
272. *Püsküllü Belâ*: Abdurrahman Sami, Selanik, mizah, haftada iki defa. Bu isimle Selanik'te bir mecmua çıktığına dair bir bilgi bulunamamıştır.
273. *er-Rakib*: Sebnanzâde Abdüllâtif Efendi, Bağdat, Tr., Ar., günlük.
274. *er-Rakib*: Teba-yı Osmaniye'den Musa Harun Efendi, Halep, Tr., Ar., Fr., günlük.
275. *Ravzatü's-sıhha*: Şam Cemiyet-i Tıbbiye azasından Merkez Belediye Tabibi teba-yı Osmaniye'den Salih Efendi, Şam, Tr., Ar., şimdilik haftalık, ileride günlük.
276. *Rehber-i Hukuk*: Müdir-i mesul dava vekillerinden Menahem Halkon Efnedi, sahib-i imtiyazı Hasan Akif, Selanik, Tr., Fr., günlük.
277. *Rehber-i İtidal*: Cebel-i Bereket Tahrirat Müdürü Ali Efendi, Adana, Tr., haftada iki. Adana Vilayet Matbaası'nda ancak dört sayı, ilk üç sayısı Perşembe (21 Teşrin-i sani ve 11 ve 20 Şubat 1324) ve dördüncü sayı Salı (3 Mart 1325) günleri çıkmıştır. Her sayısı dört sayfa çıkan gazetenin muharriri de Ali İlmî

Bey'di. Diğer imzalar *Seyhan* muharriri Sâdi, Derviş Remzi, Elif. Elif, Baki, Asaf Esad (Mehmed Asaf Belge), Mehmed Şevket, İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) ve Elif. Semikyan'dır. Gazete ismen bilinmektedir (İsmail Tevfik Okday, *Adana Vilayeti Matbuatı*, Ankara, 1932, s. 24). Sahibi ve muharriri Ali İlmî Fânî (Bilgili) 150'likler arasına daha sonra çıkardığı *Ferda* isimli gazetesi dolayısıyla katıldı. Gazetenin dört sayılık yegane takımı Ali Birinci kütüphanesindedir. Ali İlmî hakkında bilgi için: Ali Birinci, "Fânîzâde Ali İlmî Bey", *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 5/1997, s. 75-80.

277. *Rehber-i Saadet*: Mekteb-i Saadet Müdürü Mehmed Celal Bey, İstanbul, Tr., haftalık. Birinci sayısı kütüphanelere girmiştir (I. s. 325; II.. s. 210; Özege, s. 553).

278. *Rehber-i Vatan*: Maliye Beytülmal Kalemi Mümeyyizi Mehmed Halis Bey, İstanbul, Tr., haftada iki defa. Bu isimle tek sayı çıkmış ise de imtiyaz sahibi olarak Mehmed Muhlis ismi bulunmaktadır (RMM, XIII-1908, s. 761; II. s. 210).

279. *Resimli Gazete*: Matbaacı Karabet Efendi, İstanbul, Tr., günlük. Karabet Efendi, Meşrutiyet'in ilanından önce uzun müddet çıkardığı bu gazeteyi II. Meşrutiyet devrinde de bir müddet çıkarmıştır (I. s. 328-329; II. s. 211; Özege, s. 554).

280. *Resimli Kitab*: Süleymaniyeli Tevfik Efendi, Tr., aylık. Eylül 1324 - Şubat 1329 arasında çıkan bu aylık mecmua devrin hem baskı güzelliği, hem de muhtevası bakımından en kıymetli temsilcilerinden biridir. 51 sayılık tam takımı kütüphanelerde ve şahıslarda bulunmaktadır. Zaman zaman *Eylül* müellifi Mehmed Rauf'la karıştırılan sermuharrir Mehmed Rauf (1882-1918) Mülkiyelidir (Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. 3, s. 932; RMM, XI-1908, s. 564).

281. *Resimli Roman Mecmuası*: *Musavver Muhit* gazetesi sahib-i imtiyazı Hüseyin Sabri Efendi, İstanbul, on beş günlük. Müdürü Hüseyin Sabri, mecmuanın müdürü Faik Sabri'nin (Duran) babasıdır. Muharriri romancı Mehmed Rauf'du (I. s. 333; II. s. 212; Özege, s. 555).

282. *Reyyâni Garçik*: Matbaacı Vahram Dernersesyan, İstanbul, Tr., Er.

283. *Risale-i Askeriye*: Numune taburları muallim muavini Yüzbaşı İsmail Efendi, Selanik, Tr., haftalık.

284. *Risale-i Osmaniye*: Dava vekillerinden Menahem Halkon, Selanik, Tr., haftalık.

285. *Rüçhan*: Hariciye Tabiiyet Kalemi hulefasından Ağazâde Behçet Bey, Tr., günlük.

TRABZON VİLAYETİ SALNAMELERİ

Trabzon, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Rize, Artvin ve 1878'e kadar Batum illerini kapsayan Trabzon Vilayeti'nin 1869'dan 1905'e kadar 22 cilt olarak yayınladığı **Trabzon Vilayateti Salnameleri** eski yazı tıpkıbasım ve çevrimyazıları ile yayınlanmaktadır.

1869 Cilt 1 - 1877 Cilt 9 yayınlandı

hazırlayan

Kudret Emiroğlu

Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı

İsteme adresi: Sanat Kitabevi Karanfil Sokak Birlik İş Merkezi 5/2

06650 Kızılay Ankara (312) 418 62 03

ARDINDAN

AlAETTİN ESER'İN ARDINDAN

Hilmi YAVUZ

Alaettin Eser'in gerçekten hiç, ama hiç beklenmedik bir ölümle, biz dostlarını şaşırtacağı aklıma bile gelmezdi. Alaettin'in şaşırtmalarına alışmıştık gerçi: yakınken apansiz uzaklaşıp hemen hemen her gün gördüğü dostlarını aylarca aramadığı oluyor; içki konusunda tam bir 'şâri-bülleylivennehar' iken birden bire tövbekâr olup çilingir sofralarında süt içmeye başlıyor; satmaya kıyamadığını bildiğimiz bir kitabı, hiç ummadığımız birine, üstelik yok bahasına elden çıkarıyordu... Ama ölüm, ölüm evet, onu hiç beklemiyorduk.

Alaettin Eser'le hukukumuz, sanırım, otuz yıla yakındır. Yurt dışından döndüğüm 1969 yılında, bir eski kitap meraklısı olarak yeniden Sahhaflar Çarşısı'na düştüğümde, onunla ilk kez, İbrahim Manav'ın dükkanında tanıştığımı anımsıyorum. Ama elbette asıl dostluğumuz, eğer belleğim beni yanıltmıyorsa, 1987'den sonradır. Beyoğlu'nda, Sahne Sokağı'nda, eski Krepen Paşa'nın yerinde Aslı Han yükselmiş ve Beyoğlu Sahhaflar Çarşısı'na dönüşmüştü. Alaettin'in Aslı Han'da bir dükkan kiralayıp sahhaflığa başlaması da bu sırada oldu. Artık, akşamları mutlaka Alaettin'in dükkanına uğruyor ve dükkanda nerede olduğunu elimizle koymuş gibi bildiğimiz kitaplara değil, Alaettin'e takılıyor, onunla şakalaşıyor sonra, çoğu kez, hep birlikte Çiçek Pasajı'na 'yakışıklı' ve 'entellektüel' Cavit'e intikal ediyorduk. Nevîzâde Sokağı'nın içkievleri açılmamıştı henüz...

Bir süre sonra Alaettin'in dükkanının akşamüstü kadrosu genişlemeye başladı. Alaettin eski Tophane'liydi ve nedense polis çevresiyle sıkı fıkı bir dostluğu vardı. Akşamüstü dükkana sıklıkla uğrayanlar arasında (şimdi rahmetli oldu) eski 1. şube müdürü ve ünlü 'Komünist masası' eski şefi Adnan Kınay'ı, emekli Beyoğlu Emniyet Âmiri Şükrü Bey'i ve Malî Şube Müdürü sevgili Ferit Atalay Ağabey'i anımsıyorum.

Hasan Pulur (onu Alaettin'le ben tanıştırmıştım), çoğu kez, iflâh olmaz bir kitap meraklısı olan Dr. Sacit Kutlu'yla geliyor; Gündağ Kayaoğlu, Erol Şadi Erdinç, Sabahattin Batur, Refik Lostar, Sefa Kaplan, bazen de büyük oğlum Ali Hikmet Yavuz bu defa cümbür cemaat Nevîzâde Sokağı'na (gününe göre Demgâh'a, Hasırlı'ya ya da Kadir'in yerine) gidiyorduk.

Bu sofraların ağırlık merkezi, dâima Alaettin Eser olmuştur. Hep ona takılınırdı. Hasan Pulur'la birbirimize sormuşuzdur: 'Nasıl oluyor da Alaettin Eser, sofranın merkezi olmayı başarıyor?' Yanıtı basitti aslında: Alaettin'de insanı onunla uğraşmaya kışkırtan bir 'negatif karizma' vardı. Bunu, 'negatif karizma'dan daha farklı bir deyişle anlatabil-

'Tozlu Rafların Şövalyesi' 2. Ankara Antika Kitap Müzayedesi esnasında, kitapları esaslı bir muayeneden geçirirken, 26 Ocak 1997

mem mümkün değil! Belki ke 'hınzırca' bir karizma! Her neyse, Alaettin'in kendisine takınılmasından, dolayısıyla da masanın ağırlık merkezi olmaktan bir şikâyeti yoktu. Hasan Pulur'un tespit ettiği gibi, hesabın ödenmesine çok kısa bir süre kala, durup dururken hır çıkarıp gitmesi müstesna! Ben de Alaettin'in sofradan kalkılma vaktinin geldiğini hissetmedeki (İngilizler buna 'sense of ending' derler!) maharetine hayran olduğumu söylerdim. Bütün bunlar, şakaydı elbette!.. Dedim ya, Alaettin'e takılmak, bizim için neredeyse bir âdet haline gelmişti.

Kitaplara ilişkin bilgisinin şaşırtıcı olduğuna çok tanık olmuşumdur. *Özege Kataloğu*'nu neredeyse ezbere bilirdi. Aşırı içkiliyken bile hani kendi adını bile anımsayamayacağını sandığımız durumlarda, kitaplara ilişkin soruları hiç duraksamadan ve doğru cevaplar vererek karşıladığını iyi biliyorum. Kendisi de bunu biliyordu kuşkusuz. Bir keresinde bana, kitabiyat bilgisinde hiç kimsenin rahmetli Prof. Dr. Adnan Sadık Erzi'nin eline su dökemeyeceğini söylemiş, arkadan da ilâve etmişti: 'Ben de fena değilim ha...' Gerçekten öyleydi.

Simurg Yayınevi'nin büyük bir kadirşinaslık göstererek bastığı *Seyahatname-i Hudud*, Alaettin Eser'in 'hayatının kitabı'dır. Bunu söylemem boşuna değil! Alaettin'in yaşamı, bu kitaba, evet bu tek kitaba, adanmıştı. Bütün yaşamı boyunca kendini bir tek şeye (bir amaca, bir objeye?) adayan nâdir insanlardan biriydi Alaettin Eser. *Seyahatname-i Hudud* neredeyse Faust'vâri bir tutkuydu onun için, bir varoluş nedeniydi sanki. *Seyahatname-i Hudud* yayımlandı; Alaettin'in bu dünyada yapacak birşeyi kalmamıştı artık...

Bu tespitte yanılıyor olabilirim. Ama, Alaettin Eser'in (bana göre elbet!) *Seyahatname-i Hudud*'un yayımlandığı Mart 1997'den itibaren yavaş yavaş, gerek ruhsal ve gerekse bedensel olarak kötüleşmekte olduğunu görüyorduk. Pera Yayıncılık'ın işleri onu Dünya'ya bağlıyordu gerçi, ama Tebriz'li Saib'in dediği gibi "Der-tecerrüd rişte dâri ez-taalluk sehl nîst". Yani "Dünya'dan el etek çekmişken, iplik kadar ona bağlı kalmak kolay bir şey değil'di...

1991 yılında Alaettin Eser için yazdığım bir yazıda şöyle demiştim: 'Alaettin Eser gerçek bir İstanbul beyefendisidir. Sahhaftan çok (nedense!) bir gümrük komisyoncusuna benzer. Her gün traş olur ve bir gün bile kravatsız görülmemiştir.' Gerçekten de öyleydi.

1995 Ağustos'unda, Bodrum'da, Yahşi Yalısı'nda, insanlar üstlerinde başlarında ne varsa çıkarmışken, Alaettin Eser'i, o bunaltıcı Bodrum güneşi altında, ceketi, beyaz gömleği, kravatı ve jilet gibi ütülü pantalonuyla görünce, hiç şaşırmamıştım. Bir beyefendi, her zaman ve her yerde beyefendidir çünkü...

Alaettin Eser'in ölümünü duyan oğlum Ali Hikmet, büyük bir hüzünle, bana 'Baba, bir yakınımızı kaybettik!' demişti. Doğruydu bu: Ölen, kardeşimdi benim...

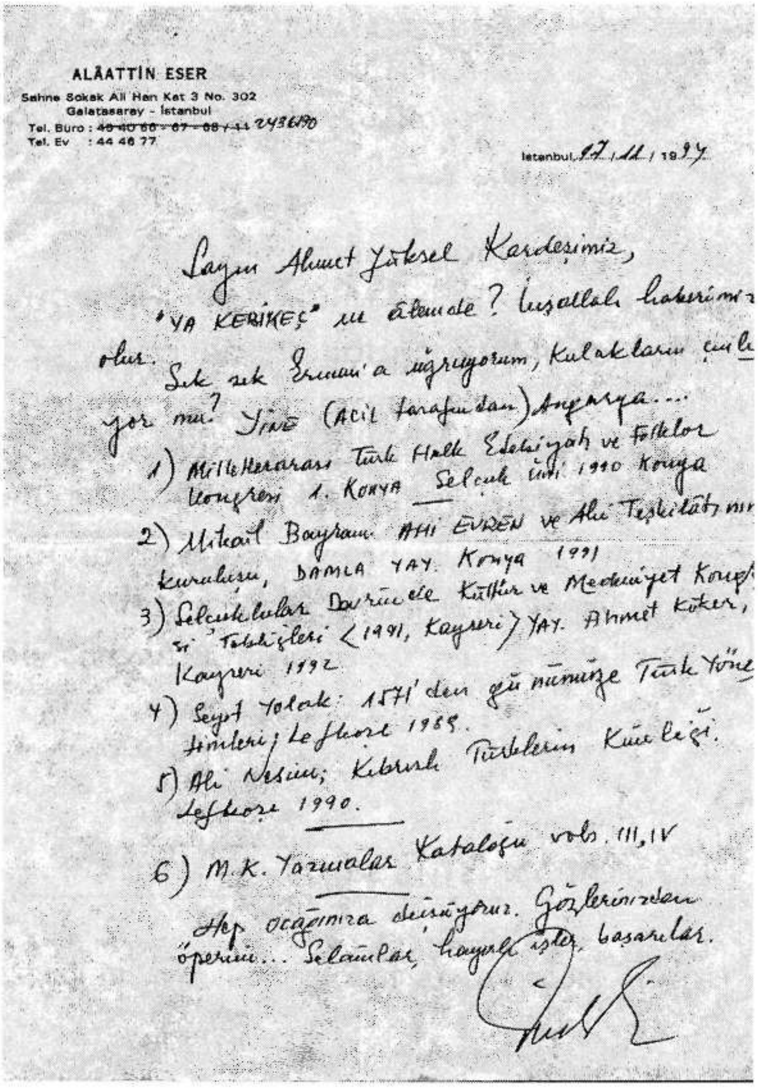

ALÂATTİN ESER
Sahne Sokak Ali Han Kat 3 No. 302
Galatasaray - İstanbul
Tel. Büro : ~~49 40 60 - 67 - 68 / 11~~ 2436190
Tel. Ev : 44 46 77

İstanbul, 17 / 11 / 1997

Sayın Ahmet Yüksel Kardeşimiz,

"YA KEBİKEÇ" ne âlemde? İnşallah haberimiz olur. Sık sık Erman'a uğruyorum, kulakların çınlıyor mu? Yine (ACİL tarafından) Angarya...

1) Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi 1. KONYA Selçuk Üni. 1990 Konya

2) Mikail Bayram AHİ EVREN ve Ahi Teşkilâtı'nın kuruluşu, DAMLA YAY. Konya 1991

3) Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi Tebliğleri (1991, Kayseri) YAY. Ahmet Köker, Kayseri 1992

4) Seyit Yolak: 1571'den günümüze Türk Yönetimleri; Lefkoşe 1985.

5) Ali Nesim; Kıbrıslı Türklerin Kimliği. Lefkoşe 1990.

6) M.K. Yazmalar Kataloğu vols. III, IV

Hep ocağınıza düşünüyoruz. Gözlerinizden öperim... Selamlar, hayırlı işler, başarılar.

ANKARA VİLAYETİ SALNÂMESİ

1325 (1907)

HAZIRLAYANLAR
Kudret EMİROĞLU-Ahmet YÜKSEL
Ömer TÜRKOĞLU-Ethem COŞKUN

Hakkı gereğince verilmemiş Osmanlı Yıllık/Salnâme geleneğine bağlı olarak 'Ankara Vilayeti' tarafından 15. def'a yayımlanan 1325/1907 salnâmesinin yeni harflerle yayımlanmasıyla, bugünkü Ankara, Kayseri, Yozgat,Çorum,Kırşehir illerinin bir bölümünün idari örgütlenmesi ve kadroları,toplumsal ve ekonomik yapıları ile derli toplu bilgi ve istatistikleri, dönemin kavrayışı ile araştırmacılara sunuyoruz.

ANKARA ENSTİTÜSÜ VAKFI YAYINLARI

İSTEME ADRESİ: KARANFİL SOK. BİRLİK İŞ MERKEZİ 5/2
06650 KIZILAY ANKARA

TEL-FAX: (312) 418 62 03

İKİ BİLİMADAMI İKİ ANLAYIŞ: CAHİT ARF VE EKREM AKURGAL

Suavi AYDIN

Aşağı yukarı ikisi de aynı yıllarda doğmuş, biri fen bilimleri diğeri toplumsal bilimler alanında "duayen" olmuş, biri aramızdan yeni ayrılmış uluslararası şöhrete sahip iki bilimadamından ve onların temsil ettikleri ayrı anlayışlardan söz edeceğim. Cahit Arf'ı yeni kaybettik. 1910 doğumluydu. Allah uzun ömür versin, 1911 doğumlu Ekrem Akurgal ise aramızda...

Cahit Arf, saf ve tipik bir bilim adamıydı. İşini kazandığı haklı ünü hedefleyerek yapmıyor, en çocuksu heyecanı ve en dervişçe sabrıyla bilinmeyenin peşinde koşarken buldukları ona bu ünü getiriyordu. Onun için "yayın yapma"nın amacı, şimdi birçoklarının yaptığı türden Doçentlik veya Profesörlük sınavlarında jüriye sunulacak birşeyler yazıp çizerek SCI'ye girmek değildi. Bilimsel bürokrasi ve bu bürokrasiyi tabakalaştıran akademik hiyerarşi onun için sevimsiz şeylerdi. O nedenle şeref üyeliğini yaptığı TÜBA'nın bir toplantısında açılan idarî tartışmalara "yahu, burada biraz da bilim konuşalım!" diye adeta isyan etmişti (Şengör 1998: 5). Bilim uğraşısı yapanına bağlıdır. Herşey yapanın kafasının içinde, bilinmeyen birşeyin o kişiyi sürüklediği tefekkür serüveninin içinde kotarılır. Bilimde, herhangi bir meslekteki gibi iş tanımı ve belirli bir iş standartı yoktur. Öznenin toplumsallıktan koparak kendi yalnızlığında yaptıkları, araştırmayı oluşturur. Yapılan bu "iş" öznesine bağımlı olduğu için standartları belirlenmiş bir işi yürütmek türünden "herkesin yapabileceği" birşey olmadığı gibi, o işten alınan hazzı, bu serüveni hiç tatmamış başkalarının duyması ve anlaması da pek mümkün değildir. Bu nedenle gerçek bilimadamları "özel kişiler"dir. İşte Cahit Arf da bunlardan biridir. Arf'a göre bilim, "bilmek için, öğrenmek, keşfetmek, icat etmek zevklerini tatmak için yapılırdı" (Şengör 1998: 5).

Cahit Arf, Selânik doğumluydu. Adana'da büyümüş, eğitimini Fransa'da tamamlamıştı. Akabinde Türkiye'ye dönerek Galatasaray Lisesi'nde matematik öğretmenliğine başlamıştı. 1933'te Üniversite reformu sırasında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde doçent adaylığına getirilmiş ve doktora için Almanya'ya giderek 1938'de Türkiye'ye dönmüş, 1943'de İstanbul Üniversitesi'nde profesör, 1955'de ordinaryüs profesör olmuştu. Cahit Arf, matematik profesörü olarak, Amerika'da Maryland Üniversitesi'nde, Robert Kolej'de, Princeton Yüksek Araştırma Enstitüsü'nde, Kaliforniya Üniversitesi'nde, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde dersler vermiş araştırmalar yapmıştı. 1980'de ODTÜ'nden emekli oldu. Yıllarca, kuruluşunda bulunduğu TÜBİ-

TAK'ın bilim kurulu başkanlığını yaptı. Matematik literatüründeki "Hasse-Arf teoremi"ni hocası Hasse ile birlikte kurmuştu. Bu literatüre "Arf değişmezi", "Arf halkaları" ve "Arf kapanışları" terimlerini armağan etti. 1980 sonrasında emeğini Gebze'deki TÜBİTAK Marmara Araştırma Enstitüsü'nü Novosibirsk'teki Akademi türünden bir temel bilimler merkezi haline getirmeye adadı. Hayalinde, her yaştan bilim adamının yaşayıp çalışacağı, aileleriyle birlikte oturacağı, hep bilim konuşup tartışarak bilim üretecekleri bir bilim köyü yaratmak vardı (bkz. İdeman 1998: 16). Çünkü, onun kafasındaki "bilimadamı", bilimin dışında birşeyle kafasını meşgul etmeyen, "köşe dönmecilik" ve onun bunun danışmanlığı peşinde sağda solda boy gösterip caka satan "uzmanlar" türünden olmayıp birtakım çıkarlar peşinde koşmayan, mütevazı, tatminini yaptığı işten sağlayan, ün ve ünvan derdi bulunmayan, hazzı ve gerçeği ürettiği bilginin tartışılmasında arayan bir insandı. Bu tür insanlara, onun kafasındaki gibi "fildişi kuleler" lâzımdı. Bu tür insanın karakterini ve meziyetlerini ise kendi kişiliğinde barındırıyordu. İstanbul Üniversitesi'nden istifa ederken Rektör'ün "Cahit, seni Ordinaryüs yaptık, daha ne istiyorsun" sorusuna "işte o yüzden gidiyorum" diye cevap vermişti (Şengör 1998: 5). Televizyonda yayımlanan *Simurg* belgeselinde, TÜBİTAK başkanlığı yaparken kendisine, "ben içeri girdiğimde ayağa kalkmıyorlar" diye şikâyete gelen profesör hakkında yarı alaycı yarı küçümser bir ifadeyle "bilimadamının böyle bir derdi olamaz" diyordu.

Bilimin, bilgi üretiminin sonuçta toplum ve insanlık için olduğunun bilincindeydi Arf. Bu nedenle hep gençlerle, "sıradan" insanlarla ilişki kurmaya, bilimadamı idesini aktarmaya, bilim sevgisini onlara aşılamaya ve bulduklarını paylaşmaya çalıştı. Mithat İdeman'ın (1998: 16) aktardığına göre kendisiyle konuşmaya gelenlerin 'ne yapıp ettiğine' dair sorularına olabildiğince basit cevaplar vermeye çalışıyor, gençlerde bir 'bilim tutkusu' oluşturabilecek bir zemini hazırlamaya uğraşıyordu. Kendisini ziyarete gelenlerin sıklığı ve kendisinin bıkıp usanmadan yaptıklarını anlatması karşısında "kendimi övüyormuşum gibi oluyor ama bu sıkıcı işi kendim için değil, Türk toplumunda bilime ve bilimadamına ilgi uyansın diye yapıyorum" diye açıklıyordu. Yine aktarılan bir anıda, bir matematik problemine kafasını yorup çözemeyen bir lise öğrencisine nasıl yardımcı olduğu, "seninle uğraşamam" demediği, "haftaya gel, biraz düşüneyim, sen de daha iyi anlayabilmen için biraz ileri konuları çalış" diyerek sonraki buluşmalarında kendi çözümüyle öğrencinin çözümünü karşılaştırıp onu ne kadar ciddiye aldığı anlatılıyor (Oyman 1998). Cahit Arf asla elitist biri değildi. Elitizmle bilimciliğin yan yana duramayacağını biliyordu. Yine *Simurg* belgeselinde anlattığı bir anısında, Adana'da yazlık sinemada oynatılan Fransızca alt yazılı filmleri çeviren Fransızca bilen bir kız çocuğunun kendisine örnek gösterilmesi üzerine "hayır, ben yabancı dil öğrenmeyeceğim, ben büyüdüğümde Türkiye gelişecek ve onlar benim dilimi öğrenmek zorunda kalacaklar" dediğini aktarır. Önemli batı dillerini çok iyi konuşmasına karşın ileri yaşında bu anısını gülümseyerek aktarması, Batılı karşısında hiçbir komplekse sahip olmadığının açık bir kanıtıdır. Öğrendiklerini ve bulduklarını paylaşmak için, rahatlıkla yer tutabileceği Batı ülkelerinde -çok kısa süreli konuk öğretim üyelikleri dışında- durmamış hep ülkesine dönmüştür. Onun bir diğer yönü, temel bilimler olmadan hiçbir bilimin gelişemeyeceği, bilimsel etkinliğin temellerinin atılamayacağı inancı idi. Marmara Araştırma Enstitüsü'ne

fizikçileri, kimyacıları ve matematikçileri çekmişti. Ancak 1987'de TÜBİTAK'ın başında bulunan "profesör" tarafından sözleşmesi yenilenmeyince Arf'ın bu çabası, Arf'sız kaldı. Bugün orası bir "Yüksek Teknoloji Enstitüsü"dür ve içinde İşletme Fakültesi gibi ucûbelikler mevcuttur. Herhalde özgür ve soyut düşünceye ihtiyaç duymayan bir ülkede Üniversitenin ve temel bilimlerin yerinin olamayacağını düşünen büyüklerimiz, doğrudan teknolojiye atlıyor ve piyasada işe yarayacak donanımları "veren" meslek okullarını "fakülte" adıyla açıyor olsa gerek! Sonuçta Saadettin Teksoy, Barış Manço gibi "Türk büyükleri", başkalarının yaptığı araçlarla Kutuplara gidip oraya Türk bayrağını nasıl olsa dikiyor. Bir yüzyıl sonra "Kutupları feth" ediyoruz ya, düşüncenin bilinmezlerinde dolaşmaktan zevk duyan ama insanların önüne somut ve zevk verici şeyler koyamayan insanları yetiştirip onları desteklemeye de gerek yok demektir. Arf'sız Türkiye'nin pek sıkıntısı olduğunu sanmıyorum. Onun yokluğunun acısını birkaç yüz kişi çekecektir sadece. Nasıl olsa onlarsız da "Büyük Türkiye" kurulabiliyor. Turgut Özal gibi işbitirici iktisatçı-mühendisleri, Süleyman Demirel gibi idare-i maslahatçı siyaset ustaları, Barış Manço gibi Cumhurbaşkanı adayları, Seda Sayan gibi "sanatçıları", Ertuğrul Özkök gibi genel yayın yönetmeni-yazarları, İbrahim Tatlıses gibi girişimcileri, Engin Civan ve Bülent Şemiler gibi genel müdürleri, Tansu Çiller gibi Başbakanları, Saadettin Teksoy gibi araştırmacı-kâşifleri, Sezen Aksu gibi müzik dehaları, Tarkan gibi starları, Fethullah Gülen hocaefendi gibi "eğitimcileri", Kenan Evren gibi "fahrî doktorları", İhsan Doğramacı gibi bilim adamları ve üniversite yöneticileri olan bu ülkenin bir eksiği sayılmaz.

Cahit Arf'ın kafasındaki Üniversite ile bugün varolan üniversite arasında, birinin adının ilk harfini büyük diğerini küçük yazmaktan çok daha vahim farklar bulunuyor. Arf, bilimci için "alkış aramak yanlıştır" diyordu. "Bilimci kendi ilgi ve merakları doğrultusunda, kendi çapında araştırma yapmayı sürdürmeli, alkışlardan uzak durmalıdır" (Somersan 1998). Günümüz kariyerizmiyle, tarif edilen bu bilimci tipi ne kadar örtüşüyor dersiniz? Arf, İhsan Doğramacı'dan hoşlanmıyordu, çünkü mutlak otoriteyle bilim arasında ilişki olamayacağını biliyordu. Bir davette karşılaştığı Doğramacı'nın uzattığı eli de sıkmamıştı (Somersan 1998). Benim mensubu olduğum üniversite ise, üniversite fikrini ve kurumsal mevcudiyetini bu kadar yaralamış bir adamın adını bir hastanesine vermekten çekinmedi, üstelik önüne bir de heykelini dikti. Doğramacı'nın üniversitelere biçtiği kumaş ve onun içinde yaratmayı hedeflediği "hoca" tipini anlamak için Arf'ın şu sözlerini tersten okumak kâfi (Somersan 1998): "Bilim adamı yönetmelikle çalışamaz, çünkü yönetmelikler bilinen koşulları saptar, oysa bilim adamı bilinmezle uğraşır... Üniversite insanı her şeyden şüphe edebilmeli. Üniversitede askeri disiplin olmaz". Arf üniversitede hiyerarşiyi, otoriteyi önemseyenlerle, bunu iş edinenlerle, tabiri caizse dalga geçiyordu. Üniversiteye nizam verenlerdeki bu hiyerarşi merakının ve üniversitelerden öcü gibi korkan özgür düşünce düşmanı 12 Eylül nizamının üniversitedeki trajikomik örneği olarak üniversite öğretim elemanları ve çalışanları için hazırlanmış bulunan disiplin yönetmeliğine bir bakılmasını öneririm.

İşte Cahit Arf, Türkiye'deki duayenliği ve dünya çapındaki buluşçu matematikçiliğinin yanında, Türkiye'de "özgür üniversite" ve "olması gereken bilimadamı" için bir referans, bir anıttı. Gelelim bir başka duayene... Arf'ın

yaşıtı olan ve Türkiye arkeolojisi camiasındaki birçok hocanın Hocası olan Ekrem Akurgal bu ülkenin bilim alemine neler taşıdı? Nasıl bir geleneğin kurucusu oldu? Bilindiği gibi, Türkiye'de arkeoloji, antropoloji gibi bilimlerin gelişimi ideolojiktir. Bu çerçevede Akurgal "Atatürk'ün tarih tezini çok iyi bildiği..." (Akurgal 1993: 583) için arkeoloji dalında eğitim görmek üzere Avrupa'ya gönderilenler arasına girmiştir. Yine bilindiği gibi Akurgal'ın en önemli kitapları *Anadolu Uygarlıkları* ve *Hitit Sanatı*'dır. *Hitit Sanatı* kitabının İngilizce, Almanca ve İtalyanca yayımlandığı halde Türkçe baskısı yoktur. Akurgal'ın ifadesine göre 1960'larda kitabı bastırmak için (o da adı yakıştığı için) Etibank'a başvurmuş ama bu isteğine bir cevap alamamış; bunun üzerine herhangi bir Türk kuruluşuna bu kitabı bastırmak için başvurmamaya karar vermiş (Akurgal 1993: vii). Şu hale bakınız ki, lütfedip kitabın Türkçede basılmasına niyet eden Hoca, DTCF Dekanlığı yapmış olan, geniş bir çevresi olan Hoca Türkiyeli insanların, Türkiyeli arkeoloji meraklılarının ve akademik camianın yararlanmasına sunulacak kitap için Etibank'a kadar gidip geri geliyor ve kitabı bastıracak yer bulamıyor. Arkeoloji camiasında bir salgın hastalık gibi yaygın ve kalıcı olan "kitapsızlık" hastalığı, bu örnekle kaynağını buluyor. Hocamız "Hitit kitabının uğradığı ilgisizlikten sonra Türkçe kitap bastırmak sevdasından vazgeçmiş" (Akurgal 1993: vii). 1972'de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Akurgal'ı Köşk'e çağırır ve yabancı elçilerin kendisine hediye ettiği kitaplarını göstererek tanışmak istediğini belirtir, bu kitapların neden Türkçesi olmadığını sorar. Hoca ne cevap verir dersiniz? Fiyatları 40-50 dolar civarında olan bu kitapları, Türk yayınevlerinin basma olanağı yokmuş (Akurgal 1993: viii). Aslolan niyettir. Türkiye'de o hacimde ve o bedelde birçok kitap basılmış ve satılmıştır. Ama bunun için bir çaba ve bilgiyi toplumla paylaşma arzusu gerekir. Akurgal'ın Batılı edisyonları birkaç baskı yapmış önemli kitaplarından sadece *Anadolu Uygarlıkları* Türkçe yayımlanmıştır. Bu kitabın basılmasını olanaklı kılan "mutlu" gelişme ise Akurgal'ın (1993: ix) satırlarında şöyle anlatılır: "..Bu arada Türkiye'de kitap okumaya ilgi artmıştı. Bu durum karşısında kendim, yayınlayacak kuruluşlar aramaya başladım ve gördüm ki Türkçe kitabın artık şansı iyiden iyiye açılmıştı". Anlaşılan Hocamız Türkiyeli okurun "belli bir seviye"ye erişmesini beklemiş ve kitabı, örneğin Türkiye'deki İngilizce baskısından tam 21 yıl sonra okura ulaştırmıştır. Türkiye'de kitabı İngilizce basanlar ise Mobil Oil Türk A.Ş. ve ardından Haşet Kitabevi'dir. Bu yayınevlerine belli sayıda Türkçe baskı yapma koşulu getirilemez miydi acaba?

Bir kitabın yayım hikâyesinden bakıldığında Ekrem Akurgal'ın bilim anlayışı billurlaşmaktadır. Tek kelimeyle: elitizm. Akurgal, hatırlı ve toprak sahibi bir ailenin çocuğudur. Bugünkü İsrail'de Hayfa yakınlarındaki Tulkalem kasabasında, dedesinin çiftliğindeki doğumunu şöyle anlatır: "...İlk ve özellikle erkek çocuk olduğum için *Araplardan oluşan yerli halk*, doğuşumu silah sesleriyle kutlamış...(a.b.ç.)" (Akurgal 1993: 580). Sanki bir *Hacienda* çiftliğinde doğmuş senyör çocuğu gibidir, oradaki zenci ırgatların yerini burada *yerli Araplar* almaktadır. Kendisi asla bir *yerli* değildir. Akurgal, erken yaşlarından itibaren Batı sanat müziği dinler, tenis oynar, ata biner; burslu gittiği Almanya'da operayı en pahalı yerden izler, tanınmış ailelerin evlerine davet edilir; Berlin'de "hep en güzel semtler"de oturmuştur; diğer Türkler yüzme bilmezler ama o yüzerek Almanları şaşırtır vs. (Akurgal 1993:

585-6). Türkiye'de yayımladığı ilk kitabı Fransızca, ikinci ve üçüncüsü Almancadır. Kitapların ilk ikisini Dil veTarih-Coğrafya Fakültesi, sonuncusunu da Türk Tarih Kurumu basmıştır. Akurgal Türkiye'de basılan ama Türkçe okuyanlara ulaşmayan bu çalışmalarıyla "Avrupa'da iyice tanınmış"tır (Akurgal 1993: 587-8). Bunun üzerine Almanya'da, İngiltere'de, Fransa'da, Amerika'da, İsviçre'de ve İtalya'da kitapları basılır.* Neyse ki, 1983'te Eski İzmir kazısıyla ilgili monografisi Türkçe ve Almanca olarak Türk Tarih Kurumu'nda basılmıştır da, bu ülkedeki meraklılar da Avrupalı meraklıların şansına bir nebze olsun erişebilmiş, üstadın bilgisinden faydalanabilmiştir. Ancak Hoca, "arkeolojiyi bir yandan meslek yönüyle geliştirmeye çalışırken onu Türk Toplumu içinde yaymaya da çaba sarf" ettiği iddiasındadır. Bunun için seminer saatlerinde dersanelerin dolup taşmasını, arkeolojinin revaçta bir bilim dalı haline gelmesini örnek gösterir. Oysa söz uçup gitmiş, yazı kalmamıştır. Hoca'nın arkeolojiyi Türk toplumuna yayma konusundaki yegâne çabası "arkeoloji bölümüne *güzel kızların* alınması"nı istemesidir (bunu *Simurg* belgeselinde aynen söylemiştir). Bu güzel kızlar, toplumun seçkin erkeklerine eş olacak, böylece arkeoloji tanınacak hem maddî hem manevî sponsorlar bulacaktır. Kitapta (Akurgal 1993: 591) bunu şöyle dile getirir: "...Özellikle ilerde çalışmak gereksinimini duymayacak olan kız öğrencilerin (belgeselde ise alenen *güzel kızların* demektedir) gelmesine önem veriyordum. Böylece bu hanımlar, evlendikleri zaman briç partileri yerine konferanslara gidecekler, eski eserlerimizi kurtarıcı sanat hareketlerine katılarak bulundukları yerde kültür düzeyi yüksek bir ortam yaratacaklardı. Nitekim bu genç kızlardan birçoğu bugün önemli yerlerde çalışan kimselerin eşleridirler. Aralarında büyükelçi, büyük işadamı (*küçüğü* Hocayı kurtarmıyor herhalde), general, belediye başkanı, rektör ve ünlü sanat adamları ile evli olanlara sık sık rastlıyorum". Filiz Akın'ın bu kızlardan biri olduğu hatırlanırsa Hocanın muradı daha iyi anlaşılır sanırım. Hocamız, kadınları "evlendikleri zaman" üstlenecekleri işlevine göre değerlendirmektedir. Buna göre, bir kere güzel olmayan kızların arkeolog olmak hevesi beyhûdedir. İkincisi, evlenmemiş olan arkeolog kızlar maksada uymazlar. Üçüncüsü, şâyân-ı takdir evlilikler yapmayan arkeolog kızlar yararsızdır. Hocamızın kafasında akademik çalışma yapan bir kadın fikri oluşmamıştır. Yetiştirdiği arkeologlar arasında saydığı sadece üç kadın vardır (bunlardan birisi elân eşidir). Kadın, güzel olduğu ve seçkinlerle evlendiği takdirde değer kazanmaktadır. Buna bağlı olarak seçkinlerin dikkatini çekmeyen bir alan gelişemeyecektir. Tabii bunda arkeolojiyi "kazı yapmak"tan ibaret sayan zihniyetin büyük etkisi vardır. Kazı, büyük paralar ister; bunu kopartmak ise "adam tanımak", "çevresi olmak"la mümkündür. O nedenle, bugün bazı arkeoloji hocalarının öğrencilerine söylediği gibi ya "arkeoloji zengin mesleğidir, zengin olmayan bu alanı seçmemelidir" (kazarâ seçenler de, vakit varken gitmelidir), ya da Hocamızın stratejisinde olduğu gibi "arkeolojiyi güzel kızlar okumalı ve seçkin-zengin erkeklerle izdivaç yaparak kazılara ilgi ve çevre sağlamalıdır". Egemen kesimlerle bu denli sarmaş dolaş olan, toplumla ilişki kuramayan bir bilimin ne kadar bilim olacağı ise haklı bir sorudur. Bugün gelinen noktada, bu zihniyetin, çevredeki insanların (yani 'yerlilerin') kazılara ilgisiz kalmasında, yapılana kendisiyle hiç ilgisi olmayan bir iş olarak bakmasında hiç mi payı yoktur? Ülkemizde bir kazı, istimlâk, sit alanı ilân edilme korkusu dışında, çevresinden herhangi bir ilgiye hemen

hemen mazhar değildir. Toplumla ilişki kurmama "geleneği" o denli yaygındır ki, bütün kazı bölgelerinde âdeta sit savaşları yaşanmaktadır. Bugünkü hayat, arkeoloğu hiç ilgilendirmemektedir. Kazılması gerektiğini düşündüğü yere kazmayı vurmakta, açılan açmaların ve sondajların çevrede ne tür etkiler yarattığı ya da yaratabileceği çoğu kez umurunda olmamaktadır. Sonunda bu hesaplama yapılmadan vurulan her kazmanın yarattığı tepki, yerel siyaset düzleminden başlayıp yukarılara yansımakta, oradan da bir "engelleme" olarak kazı alanına dönmektedir. Ne yazık ki, ülkemiz Akurgal'ın gençliğinde bıraktığı gibi Cumhuriyet seçkinlerince değil, taşra siyasetinin ürettiği "kasabalı ittifakları" tarafından yönetilmektedir. Bu siyaset tarzı için kazı "bilimsel bir etkinlik" değil, sonuçları paraya tahvil edilebildiği ölçüde değer kazanan bir "turizme hizmet faaliyeti"dir. Ama arkeoloğumuz, Hocasının *aurasının* yarattığı düşünsel sis perdesinden sıyrılıp bu çıplak gerçeği pek görememekte, darbeyi yiyip romantik rüyasından uyandığında ise iş işten geçmiş olmaktadır.

Hocamız, evvel eski Türkiye'nin sosyal bilimler alanındaki "geri kalmışlığı"ndan şikâyetçidir. Bunun için çözüm olarak gördüğü bir "Türk Bilimler Akademisi" projesi bile vardır. Ancak sosyal bilimlerin önemi konusunda Türkleri ikna edici tanık olarak ABD Başkanı Eisenhover'den başkasını da bulamamıştır. Eisenhover'in, kendisine Ankara Üniversitesi'nin verdiği "Fahri Sosyal Bilimler Doktoru" ünvanı üzerine yaptığı konuşmada "sosyal bilimlerin önemi"ne ilişkin olarak belirttiği görüşü basına vererek kamuoyu oluşturmaya bile çalışmıştır (Akurgal 1993: 593). Türk aydınının birşey yapmak veya söylemek için Batıdan tanık ya da örnek arama hastalığı, Akurgal Hoca'da da iz bırakmış olmalıdır. Örneğin Akurgal Hoca, Türkiye'nin "kültürel kalkınmasında" Alman, Amerikan, Fransız, İngiliz ve İtalyan kültür merkezlerinin büyük rolüne işaret etmektedir (Akurgal 1993: 593). Eğer bir ülkenin "kültürel kalkınması" üç-beş yabancı kültür heyetinin cılız "kültür faaliyetleri"ne kalmışsa ve Akurgal gibi yetişmiş insanlar, bu "faaliyetin" altına kendileri ellerini sokmak yerine işi, asıl işleri başka ülkelerde bir "bayrak gösterme" ve "muhibban yaratma" olan bu tür kurumlara bırakacaklarsa vay o ülkenin haline! Ama Hocamızın bakışında "Batı iyidir ve doğrudur" görüşünün ağırlığı hissedilmektedir. O nedenle Batı'dan gelene, kimden geldiğine, neye hizmet ettiğine ve kime yöneldiğine bakmadan tememnâ etmekle ilgili bir sıkıntısı yoktur. Bu yüzdendir ki, "General" Eisenhover'den de medet umabilir, yabancı "kültür acentaları"ndan da. Hoca, "Türkiye Cumhuriyeti'nin... Batı *dünyasının ayrılmaz bir parçası olup, Batı'nın* dünya görüşüne uygun ancak özü Türk olan yeni bir kültür geliştirmeye çalış"tığını iddia etmektedir (Akurgal 1993: xviii). Ben bu "öz" lâfına şimdiye kadar hiç anlam veremedim, daha doğrusu bundan ne kastedildiğini bir türlü anlayamadım. Hoca'nın *Simurg* belgeselinde Kemalizm'i tarif ederken söylediği gibi "Batı gibi olmak değil, Batı kadar olmak", eğer kastedilen "öz"le ilintili bir Batılılaşmayı (daha doğrusu modernleşmeyi) anlatıyorsa, Hoca gibilerin ortaya koyduğu örnekler bizatihi bu iddiayı yalanlamaktadır. Zira Hocamız aynı belgeselde şu sözleri etmektedir: "Louvre'u geziyordum, benim gibi kravatlı-takım elbiseli bir ya da iki kişi vardı. Çoğunluk kazaklı, spor kıyafetli idi. O zaman anladım ki dünya değişmiş. Ben de artık o tür yerlere öyle gidiyorum". Burada dünyadan kastın Batı olduğu açıktır. Bu sözlerden anlaşılan ise olması gerekenin "Batılı gibi" olmaklığıdır, "Batılı

kadar" değil. Yıllar önce Hoca'nın Ankara Fransız Kültür Merkezi'nde bir konferans vereceğini öğrenip oraya gitmiştim. Benim gibi birçok "Türk" öğrenci vardı. Oradaki Fransız sayısı ya üç ya dörttü. Bunlardan birisi de Fransa Büyükelçisi idi. Ama Hoca konferansına "*excellence...*" diye başladı ve Fransızca devam etti; tabii ben ve benim gibi "Fransızcası olmayanlar" orayı terkettik. Hocamız sırf protokol nedeniyle orada bulunan birkaç Fransız için biz meraklı öğrencileriyle bilgisini paylaşmamıştı. Böyle mi "Batılı kadar" olacaktık? Gelen Fransız konuşmacıların konferanslarını bile anında Türkçeye çevirerek sunan Fransız Kültür Merkezi o gün bu ihtiyacı duymamıştı, çünkü Hocamız'ın öyle bir derdi, talebi, kaygısı yoktu!

Akurgal'ın 12 Eylül rejimiyle bir sorunu olmadı. Doğramacı'nın "Üniversite reformu"na sesini çıkartmadı. Herhalde bu tavrını aklîleştirmek için şu sözlerine sığınır: "Hiç bir zaman siyasal hareketlere girmedim. Aksine siyasete uzak durdum. Hiç bir ideolojinin izleyici de olmadım" (Akurgal 1993: 594). Ne soylu tavır! 1940'larda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışan ve "gerçek aydın" olarak nitelediği insanlar arasında Niyazi Berkes'i, Behice Boran'ı, Muzaffer Şerif'i Pertev Naili Boratav'ı sayar Akurgal (1993: 594). Ancak satırlarında 40'ların sonunda bu saydıkları insanların Üniversiteden karga tulumba atılmalarına, öğrencilerin bu hocalara saldırtılmalarına dair tek sözcük yoktur. O sıralar bu işleme karşı nasıl bir tavrı vardı acaba? Buna mukabil, o dönemin entelijansiyası ve nomenklaturası ile nerelerde yiyip içtiğine, ne tür sohbetlerde bulunduğuna ve Türkiye'ye gelmiş hangi "ünlü şahsiyetleri" gezdirdiğine ilişkin birçok değiniye rastlanmaktadır. Hele bunlar arasında Alman silah yapımcısı, Hitler'in gizli hâmisi Krupp'u gezdirmesiyle ilgili hatırasına büyük yer ayırdığı ve Krupp'un kendisinden hoşlandığını anlatmaktan büyük keyif aldığının hissettiren satırlar (Akurgal 1993: 596-7), ne yazık ki dikkat çekmektedir.

Akurgal'ın Türkiye'de kurduğu "arkeoloji geleneği", büyük ölçüde, genel bilim ölçülerinden bağımsız işleyen bir mekanizma halinde, topraktan "değerli", "sergilenebilir" şeyler çıkartmaktan ibaret bir kazı hammaliyesi halindedir. Bilimin geniş soluklu, tefekkür içeren işleyişi yerine, ömrünü bir ya da birkaç kazı yerine hasretmiş; onun dışındaki dünyayla ilgisi kısıtlı, dünyadaki gelişmelere -kendi kazısı ve dar alanıyla ilgili olmadığı takdirde- kapalı bir "bilimadamı" tipi çıkmıştır ortaya. Tabii bu geleneğin ardında, Akurgal'ın arkeoloji disipliniyle tanıştığı Almanya arkeolojisinin bakış açısı durmaktadır. Akurgal, Almanya'da ilk katıldığı kazıyı aktarırken (Akurgal 1993: 585), "Ostrogotlara ait bir öreni kazıyorduk. Özünde MS. 6. ve 7. yüzyıllara ait 'prehistorik' düzeyde bir yerleşme idi. Buluntular çok fakirdi. Üzerinde küçük bir motif olan vazo parçası bulduğumuzda heyecanlanıyorduk" der. Bu arkeoloji anlayışına göre, bir yerin kazıya değer olması için "buluntu zengini" olması beklenir. "Buluntu"dan kasıt da, çoğu zaman sanatsal ya da estetik değer taşıyan bir eşya ya da mimarî plastik açısından zengin anıtsal bir yapıdır. Hem öznesi hem nesnesi itibariyle belli bir "zümrenin" arkeolojisi olarak bu arkeoloji, en başta sosyal bilim olmaktan çıkar, ardından bir "antikacılığa" dönüşerek bilim olmaktan uzaklaşır. Bir sosyal bilim olarak arkeoloji, tarihin hangi dönemiyle ilgiliyse, o dönemin sosyal ve ekonomik tarihinin inşasına, maddî kültür buluntularının tümünü dikkate alıp değerlendirerek katkı yapmak zorundadır. Bir tapınağın etrafında dönüp duran bir kazının, o yerleşmede ve hinterlandında yaşayanların bütününün yaşam düzeyine,

sınıfsal farklılaşmasına, nelerle beslendiğine, ne tür araç-gereçleri kullandığına ilişkin bilgi üretmesi beklenemez. Ne yazık ki, ülkemizde arkeolojiden anlaşılan bu "buluntu avcılığı" ve yine büyük ölçüde Alman anlayışının etkisindeki betimsel analizdir. Yapılan çalışmalarda, genellikle çeşitli ve çok sayıda malzemeyi dikkate alarak yapılacak derinlemesine analizler ve karşılaştırmalar yerine, buluntuyu târif etmekle yetinen bir tasvir hâkimdir. Bu tasvir, bilimsel araştırmanın ilk adımıdır. Ama bilimsel araştırmada amaç, bunun ötesindeki "büyük bilgi"dir. Arkeologlar genellikle bundan kaçarlar. Böyle "büyük bilgi" peşindeki sentez çalışmalara da kızarlar. Türkiye'de yazılmış, James Mellaart'ın *The Neolithic of the Near East*'ı, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, yahut Jak Yakar'ın *Prehistoric Anatolia*'sı veya Gordon Childe'ın *Doğu'nun Prehistoryası* gibi kitaplara rastlanmaz. Yazılanların çoğu ya bir katolog gibidir ya da bir turist rehberi. Ciddi büyük boy kitaplara dikkat edildiğinde ise görülen arkeolojiden çok sanat tarihine kaydıklarıdır. Zira ellerindeki malzemeyi "değerli" bularak "değerlendirmeleri" ancak onların "sanat" niteliğine bağlanmıştır. Bu da tipik bir Akurgal geleneğidir. Akurgal (1993: 589), kendi sözleriyle "...1940'larda Hatti ve Hitit, 1950 ve 1960'larda Frig ve Urartu *sanatlarını* araştırmaya başladığım zaman onlar bakir konulardı..." der. Bunlar, adı üzerinde, birer "sanat" araştırmasıdır, arkeoloji, keza sosyal bilim değil. Sanat araştırması ise kısmîdir. Zira tekil olana, ünik olana yöneliktir. Gerçi Akurgal (1993: 589), "her sanat kendinden önceki geleneği az ya da büyük ölçüde yaşattığı ve ayrıca komşu kültürlerden etkilendiği için, sanat tarihçisi zaman ve mekân yönünden geniş alanlarda çalışmak zorundadır" demek suretiyle bu kısmîliği bir ölçüde aşmış ve bu etkileri yakalamaya çalışmıştır. Ancak bu yaklaşımda da ayrı bir sorun doğmaktadır. Tekrar edilen, üslûp oluşturan ve giderek bir reprodüksiyona dönüşen şey ne ölçüde sanat olur? O zaman ortada sadece egemen sınıfların kullandığı güzel, o zaman için değerli ve pahalı eşyalar kalır ki, yapılan karşılaştırmalar yine kısmî olacaktır; zira egemen sınıflar arasındaki kültür alışverişi, büyük toplumlar arasındaki kültürel etkileşimin niteliğini ve yönünü vermez. O takdirde yine ortada arkeoloji yoktur. İkinci büyük sorunu Akurgal'ın öğrencileri yaşamaktadır. Konular "bâkir" olduğu için Akurgal Anadolu tarihinin neredeyse üçbin yıllık dönemine eğilmişken öğrencileri, kendilerini zaten kısmî bilgiye iten bu yaklaşım yetmezmiş gibi, Akurgal'ın zaman ve mekân genişliğini, belli dönem, yer hatta üslûplara doğru daraltarak ikinci bir kısmîleşmenin girdabına düşmüşlerdir. Sonuç ise "sosyal bilimin yokluğu"dur. Bu yokluğun en güzel göstergesi de doyurucu "yayın yokluğu"dur.

Evet, iki bilim (Akurgal tarzı bilimle Arf tarzı bilim) anlayışı arasındaki fark çok açık ve derindir. Arf tarzı, bilgiye özgün katkı yapan, geliştiren ve açılımları olan muhalif, toplumcu, isyankâr, hiyerarşi tanımayan, ustasını inkâr eden bilim tarzıdır. Karşısındaki ise Batı'dakinin kötü bir taklidi, onu uygulamakta bile kimi zaman beceriksiz, elitist, kısmî, hiyerarşik, toplumun egemenlik sisteminden kopuşu yaşayamayan, daha doğrusu bu kopuşu istemeyen, bu nedenle de özgürleşemeyen, sömürgeleşmiş, açılımı olmayan dar bir pozitivizmin izinden giden bir usta-çırak bilimidir. Tercihi siz yapın!

Anılan Kaynaklar

Ekrem Akurgal (1993), *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınlar (4. baskı).

Don D. Fowler (1987), "Uses of the Past: Archeology in the Service of the State". *American Antiquity*, 52/2, ss. 229-48.

Mithat İdeman (1998), "Cahit Arf bir Başkaydı...", *Cumhuriyet Bilim Teknik,* Sayı 563 (3 Ocak 1998), ss. 16-17.

M. Kemal Oyman (1988), "Cahit Arf ve Lise Öğrencisi", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1998, s. 2.

Semra Somersan (1998), "Matematikçi Profesör Cahit Arf'ın Ardından. Alçakgönüllü Bilge", *Radikal İki,* Sayı 66 (11 Ocak 1998), ss. 22-3.

A. M. C. Şengör (1998), "Cahit'in Vasiyeti",*Cumhuriyet Bilim Teknik,* Sayı 563 (3 Ocak 1998), s. 5.

Bruce G. Trigger (1989), *A History of Archaeological Thought.* Cambridge: Cambridge Univ. Press.

---

* Tabii bu alanda yabancı dilde yayın yapma çabasının arkasında, "kendini tanıtma"nın yanında, arkeolojiyi bir tanıtma-propoganda faaliyeti olarak algılayan zihniyetin büyük etkisi vardır. Arkeolojinin gelişimi, ulus-devletlerin gelişimine paralel seyretmiştir. Arkeolojinin "bilinçaltı"nda, ulus-devletin cevheri olan halkın (*staatsvolk*'un) köklerini, o ulusun "yüceliği"ne kanıt teşkil edecek uygarlık belirtilerini ve ulus-devletin kurulduğu topraklarda o halkın bir "kök halk" olduğunu bulup-çıkartma çabası yatar. Bizde ilkçağ arkeolojisi, Anadolu ilkçağ halklarının Türk olduklarını kanıtlama ve bu yolla Türklerin uygar dünyada yeralmalarının meşru bir hak olduğunu savunmak için dayanak yaratma işi olarak başlatılmıştır. Bu propagandif iş, sonunda bugünkü Egelilerle ilkçağ Egelileri arasında "kültürel devamlılık" iddiasında olan Halikarnas Balıkçısı'nın çalışmalarından başlayarak, Anadolu'daki İyonik kültürlerin dahi, en azından "Yunan" olmadığını iddia etmeyi kendisine çıkış noktası edinmiştir. Dolayısıyla arkeolojinin rengi daima "ulusal" kalmış, "evrensel" olanla bağ bir türlü kurulamamıştır. Bu minvalde arkeoloji yapanlar, çoğu zaman yaptıkları işin meşruluğunu ve tanınmasını, onun bilimselliğinden değil "ulusal çıkar" konseptiyle çakışmasından elde etmeye çalışmışlardır. Ulus-devletler de bu faaliyet alanını bu bakımdan yoğun biçimde istismar etmişler ve etmektedirler (Bu konuda bkz. Fowler 1987; Trigger 1989: 110-86). Örneğin Prof. Dr. Armağan Erkanal, kendi kazısının önemini şu sözlerle belirtmek gereğini duyuyor: "Uzun yıllar Anadolu'nun batı sahillerinin basit bir köy kültürüne sahip olduğu, ancak İon kolonileriyle, yani Yunan kolonileriyle uygarlığın Anadolu'ya taşındığı fikri ağır basmaktaydı. Bu durum, *politik açıdan istismar edilmiştir*. Panaztepe gibi merkezler sayesinde klasik çağlardan önce Batı Anadolu'da köklü bir şehir kültürünün varlığı kanıtlanmıştır. Bu durumda, uygarlığın batıdan mı geldiği, yoksa doğudan mı batıya gittiği konusu Panaztepe sayesinde yeniden gündeme gelmiştir. Kazılar ilerledikçe ibre doğu lehine daha büyük bir hızla dönmektedir. Bu nedenle Panaztepe bilimsel araştırma olmasının yanında *ulusal politika* açısından da değerlendirilmelidir" (a.b.ç) (*Cumhuriyet*, 15 Eylül 1996).

SSN 1300-7491

folklor/edebiyat

halkbilim • etnoloji • antropoloji • edebiyat

İLHAN BAŞGÖZ ÖZEL SAYISI

Pertev Naili Boratav'ın
Türk ve Dünya Folklor Araştırmalarındaki Yeri
Önemli Bir Halkbilimci: Prof. Dr. İlhan Başgöz
Bir Hayatın Kısa Hikâyesi
Türkiye'de Halk Bilimi Çalışmaları ve Milliyetçilik
Halkın Atasözlerini Tarifi veya Atasözleri Üzerine
Söylenmiş Atasözleri
Türk Hikâyelerinin Yapısı
Sözlü Anlatım Türlerinde
Konudan Sapmalar (Digression)
Folklor Sanata Düşman mı?
İlhan Başgöz'ün Türk Bilmeceleri Üzerine
Bir Değerlendirme

14

1.000.000.-TL
(KDV Dahil)

ERKEN BİR ÖLÜMÜN ARDINDAN
GECİKMİŞ KİŞİSEL BİR YAZI

Oktay ÖZEL

Hâki renge boyalı Polatlı günleri... Her biri kendi renginde dünyalarından kopmuş, koparılmış; hâki ve grinin tonlarının hakim olduğu yer ile gök arasında hiç de az sayılmayacak uzun günlerini, haftalarını, aylarını hadisatın hükmüne terketmiş binbir çeşit insan... Bir tarafta, körpe delikanlılar. Çoğu ateşîn; yaşama sevinci, heyecanı gözlerine, ellerine, dillerine yansıyan 'çok bilmiş'ler. Diğer tarafta biraz daha kıdemli, taze 'meslek sahibi' gençler. Daha şimdiden hayatlarının rolüne - içten veya zoraki - kendini vermiş, aileleri ve toplum gözünde adam sınıfına girmiş olmanın gururunu 'diğer'lerine mesafeli tavırlarıyla her daim dışavuran 'olgun' insanlar. Çoğu da öğretmen yanılmıyorsam. Her ne kadar arada bir rollerinde falso yapsalar, gençlik heyecan ve hezeyanlarını - biraz tutuk da olsa - tıpkı diğerleri gibi gösterseler de...

Ve nihayet 'misafir'likleri her halinden belli, orta yaş kuşağı 'kalem artığı' bir grup 'hoca'... Sen de onlardan biriydin. Şavşat'ın hoş fakat bir o kadar da zor koşullarında el yordamıyla büyüyüp yeşeren, belki çilekeş fakat güzel, mütevazi ve mütevekkil insanlardan biriydin. Bir üniversitede akademik çalışma yapma imkanı bulman bu özelliklerini ortadan kaldırmamıştı. Hele hele her nasılsa ya da hasbelkader 'ilm' zırhına bürünüp bütün sığlığı ve cehaletiyle tafra satmağa kalkan o kendinin komiği meslektaşlarından hiç değildin.

Aynı koşullarda aynı koridoru paylaştığımız dört ay boyunca ne yazık ki çok fazla bir araya gelemedik, konuşamadık; yalnızca bir kaç kısa hasbıhal, çaya benzer suların eşliğinde. O anlarda da birbirimizden, meslektaş ortaklıklarından çok Şavşat'ı, Ardahan'ı, Erzurum'u konuştuk. Son yıllarda açılan sınır kapısından Karadeniz'e adeta akın eden

zavallı "Nataşalar"ın, çocuklarını da yanına alarak gelen orta yaşlı Gürcü kadınlarının bizzat göz şahidi olduğumuz dramını, Aras, Çoruh nehri boyunca Ardahan'a, oradan Erzurum'a uzanan hat üzerinde bu zavallı kadınlar etrafında oluşan fuhuş sektörünün korkunç boyutlarını konuşup, birlikte üzüldük. Görev yaptığın Erzurum'un görünen ve saklı yüzünü konuşurken ben bir defa daha hayretlere düştüm. Tanpınar'ın ikinci şehrinin ruhunu beyhûde aradım. Ve sormadan edemedim: Acaba Tanpınar bu şehre, insanlarına ve onların esrarına ne derece vakıftı? Yazdıklarının ne kadarı gerçeğin ne kadarı kendi zengin muhayyilesinin ürünüydü?

Sen bütün bunları konuşurken de, artık insanlık hallerinin sonsuz çeşitliliğini görmüş, anlamış bir ölümlünün sükûnet ve olgunluğuyla kimseyi yargılamadın, asmadın - kesmedin! Halbuki yan masada oturan bir kaç yüksek mektep müstahdemi erbabı ilim senin kaçındığını zevkle yaparlardı eminim! Sen ise, yapmacıklığın, samimiyetsizliğin hiç bir eseri görülmeyen bu tavrınla, bu ülkenin insanları hakkında zaman zaman içine düştüğüm umutsuzluğu bir an için tekrar umuda dönüştürenlerden biriydin.

Birbirimizi çoğu zaman koğuş koridorunda ya da lavaboda görürdük. Merhabalaşır, iki çift söz eder, hal-hatır sorardık. Uzun süre seni "Veham Hoca!" diye çağırdım (adını yanlışlıkla 'Vehameddin' olarak algıladığım için; kimbilir belki de durumumu[zu]n vehametine bilinçaltı bir göndermeydi!). Ortak yanlarımız vardı. Her şeyden önce meslektaştık, her ne kadar bunu yeterince paylaşamadıysak da! Ayrıca bölüklerimizin abileri, amcaları, ve hatta kimilerinin dilinde 'bey'leriydik o ilerlemiş yaşlarımız, ağarmış ya da dökülmüş saçlarımızla. Ama bir süre için yeniden 'öğrenci' olmuştuk. Üstelik hiç alışkın olmadığımız bir tarzda ve ortamda. Küçük-büyük rütbeli "komutan-hocalarımız"ın kiminin zaman zaman yüksek perdeden hakaretlerine, azarlamalarına ve nasihatlerine muhatap olmak kolay değildi elbette. Bu ülkede üniversite bitirmiş olmak, oralarda bizzat 'hoca' olmak hiç de 'adam' olmak anlamına gelmiyordu belli ki! Herkese açıkca göstermiştik ki, koca tarih hocaları dahi sinüs-kosünüs hesabını bilmeyebilirlerdi! Hepsine amenna! Öyle de, bir şeyi anlamakta hep zorluk çektiğimi belirtmek zorundayım: 'Harp sanatı'nın kadınların, genç körpe kızların bacak aralarına şarjör boşaltmakla ne gibi bir bağlantısı olduğu beni hep düşündürmüş, ancak 'şarjörcü' komutanımıza sormaya bir türlü cesaret edememiştim. Bilmem sen bu konuda ne düşünürdün? Ne de olsa evliydin ve iki de çocuğun vardı. Dedim ya, çok fazla konuşma fırsatımız olmamıştı.

Yanlış hatırlamıyorsam doktora tezin mütareke yıllarında İstanbul hükümetinin Anadolu'ya gönderdiği teftiş heyetleriyle ilgiliydi. Bu araştırma için çeşitli arşivlerde çalışmıştın. Ve gariptir, bu arada Milli Mücadele ve Cumhuriyet tarihimizin bir çok gerçeğinin saklı olduğu en büyük askeri arşivimizde de uzun süre çalışmış, olabildiği kadarıyla bazı dostluklar kurmuştun. Ne yazık ki, bütün bunlar bile senin her açıdan daha yararlı olabileceğin eski yazıyı iyi bilen bir 'uzman tarihçi'-akademisyen olarak askerlik yapmanı sağlayacak bir 'meslek kurası' veya 'özel kura'dan yararlanabilmen için yeterli değildi. Daha ne

gerekiyordu acaba?

Kuraların çekildiği günü ve o anı unutmak mümkün mü? Bir torba, bir küçük kağıt parçası, titrek/sakin bir el... Sonra? Bir anda kendini şarkta, garpta ya da ortalarda bir yerde bulanlar... Sen bu 'düz' kurada kendini birden Kıbrıs'ta buluvermiştin. İlk tepkin ne olmuştu bilmiyorum; ama ben senin adına, daha kötüsü de olabilirdi diye, sevinmiştim. Sen ise biraz hüzünlü, belki kızgındın, ama yine belirgin bir gülümsemeyle "kısmet!" demekle yetinmiştin.

Son görüşmelerimizden birinde, ki bir bayram günüydü, çocuklarının haberi alınca bu işe çok sevindiklerini söylemiştin. Kimbilir üzerine neler kurdukları bu 'yavru vatan'da kısa bir süre de olsa yaşamanın tatlı heyecanıyla kanatlanmışlardı. Sen ise, daha şimdiden, onların okul durumunu aksatmadan aileni oraya taşımanın muhtemel, daha doğrusu aşikar güçlüklerini düşünmeye başlamıştın. Bunu söylerken bile sükûnet ve ağırbaşlılığını hiç bozmayışını, gözlerindeki o sıcak bakışı ve yüzünü aydınlatan o hafif gülümseyişi asla unutmayacağım. Kalın bitişik kaşlarının gölgesi altındaki o yanık tenli yüzünle ortaya çıkan haşin görüntünün altında herhalde şevkatli bir baba, sıcak sevecen bir koca idin. Her halinden belliydi ki iyi bir insandın...

Son görüşmemiz her ikimizin de yeni bir dostluğun başlangıcı olarak gördüğümüz bu ilk faslın sonuydu yalnızca. İlk fırsatta tekrar ve mutlaka görüşecektik; daha doğal ve daha 'normal' bir ortamda, kendi ortamımızda. Nereden bilebilirdik ki, bu bir son vedaymış. Halbuki sağlam ve sağlıklı bir yapın var gibiydi. Sabah akşam sporlarında kendinden on onbeş yaş küçük delikanlılar arasında onlardan hiç aşağı kalmadan koşardın. Acemi askerlik için belki en zor mevsimde, bozkırın sert soğuk ve ayazıyla başa çıkmakta oldukça başarılı görünüyordun. Ta ki, sonunda herkes gibi sen de daha fazla direnemeyip, uzunca sayılabilecek bir süre ilaçlarla zar-zor ayakta durduğun zamana kadar. Buna rağmen eğitimden kaytarmaya çalışmamıştın. Bu durumda bile geceyarısından çok sonra sırtında tüfeğin ve içinde kim bilir kaç kat giysinle seni dış nöbet için o korkunç ayazın içine dalarken gördüm. "İyi nöbetler Hocam, kolay gelsin!" deyişime "sağolasın!" derken, yine sükûnetini bozmamış, yine o gülümsemeni eksik etmemiştin.

Sonradan duydum ki, dağıtım izni için memleketine dönerken, belki de eşini ve iki çocuğunu bile göremeden, ölüm seni yolda yakalamış. Hiç kimsenin ve hiç bir olayın kolayca etkileyemeyeceğini zannettiğim kişiliğindeki o sonsuz sabır ve tevekküle belli ki sonunda kendi kalbin isyan etmiş. Gidişinle, bu ülke iyi bir insanını, daha mesleğinin başlarındaki bir tarihçiyi kaybetti.

Ne yapmalı, kime kızmalı? Binbir emekle ve çoğu zaman tesadüflerle yetişen insanlarımızı hovardaca harcayan bu garip ülkemizin garip çarkına mı lanet okumalı? Yoksa, nice yetenekleri, beyinleri anlamsızca ve inatla sürdürülen doldur-boşalt usulü çalışan bir 'vatani hizmet' anlayışının acımasız torbasına doldurup, yaşamın bizzat kendisini bir talih oyununa dönüştürmemize mi kahrolmalı? Hepimiz birşeylerin bedelini ödüyoruz. Kâh hafif kâh ağır. Kendi ülkemizdeki hayatımızın sevmekle terketmek arasında bir zorunlu-seçmeli tercih kıskacına sürüklendiği bir dönemde bana,

o gülümseyen hatıran karşısında bir meslektaş olarak buraya tarih düşmekten başka bir şey kalmıyor:

Dr. Fehamettin Yılmaz. Erzurum'da sâkin, iyi eski yazı bilir, tarihçi, öğretim üyesi. Bu nitelikleri askeri arşivlerde uzman yedek subay olarak askerliğini yapmasına yetmedi! Eksik yaşadı, eksik 'hizmet etti!', erken öldü. Fî evail-i Zilkade sene 1415[1995].

Dr. Fahamettin Yılmaz

(Görev Yaptığı Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü yetkililerinin sağladığı bilgilere göre 'ansiklopedik' hayat hikayesi)

1961'de Artvin'in Şavşat ilçesi Köprüyaka köyünde doğdu. İlk ve orta öğretimini Şavşat Veliköy nahiyesinde, lise öğretimini ise İzmit Merkez Lisesi'nde yaptı. 1980'de girdiği Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1984'te mezun oldu. Kısa bir süre Sağlık Bakanlığı bünyesinde Tarih öğretmenliği yaptı. 1985'te Atatürk Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı olarak göreve başladı. Aynı üniversitede *Vilâyât-ı Müstahlasa* konulu teziyle Yüksek Lisansını, ardından da *Anadolu Tahkik Heyetleri* (1919) adlı teziyle de Doktorasını verdi (1994). Doktorasının hemen ardından askerlik hizmeti için Ankara-Polatlı'ya giden Fahamettin Yılmaz, burada tamamladığı yedek subay temel eğitimi sonunda, müteakip görev yeri Kıbrıs'a gitmek üzere dağıtım iznini kullandığı sırada, eşinin ve çocuklarının bulunduğu Akyazı köyü'ne giderken Ormanköy'de geçirdiği bir kalp krizi sonucu vefat etti. Cenazesi doğumyeri olan Köprükaya köyünde defnedildi.

DOSYA: TARİHİ TÜRK DİLLERİNİN SÖZLÜKLERİ

Mehmet ÖLMEZ

Sözlükçülük bizde her ne kadar eskiye, 11. yüzyıla, Mahmud el-Kâşgarî'ye değin gitse de henüz çağdaş anlamda, her alana ait Türkçe sözlük hazırlanabilmiş değildir. Bu alanlar nedir diye soracak olursak, tıptan inşaata, etimolojiden deyimbilimine bir yığın alan saymak mümkün olacaktır. Mahmud el-Kâşgarî'den başlayarak Mısır'da Kölemenler, Anadolu'da Osmanlılar döneminde Türkçeden Arapçaya sözlükler hazırlanmıştır. Anadolu'da Osmanlıca, doğuda ise Çağatayca-Farsça sözlükleri unutmamak gerekir. Çağatayca döneminden önce, Harezm sahasında hazırlanmış satırarası sözlükler, daha doğrusu Mukaddimetü'l-Edeb çevirileri de özellikle anılmaya değer. Bunların dışında Avrupa'da hazırlanan Latin harfli, çok dilli sözlükler bugün yalnız sözlükbilimi değil, Türkçenin sesbilimi açısından da önemlidir. Ne yazık ki ülkemizde bu konu üzerinde fazla durulmamaktadır. *Studia Turcologica Cracovensia*'nın 2. ve 3. ciltleri Latin harfli kaynaklar açısından özellikle önemlidir. Anılan dergide bu konuda yeterince kaynak adı anılır. Latin harfli kaynakların önemi konusunda Hazai'ye bakılabilir (1990).

19. yüzyıldan, özellikle ikinci yarısından sonra bizde ve Batı ülkelerinde başta Osmanlıca ve Tatarca olmak üzere türk dilleri üzerine müstakil sözlükler hazırlandığını, karşılaştırmalı sözlükler yayımlandığını görürüz (Budagov ve Radloff'un sözlükleri, bu konuda *Kebikeç*'in 7. cildine bak.). Eski Çarlık Rusyası sınırları içerisinde kalan Türk halklarının dillerinin birer yazı dili haline getirilmesiyle ilgili diller üzerine 1990'lara değin iki dilli sözlük çalışmalarının neredeyse tamamlandığını söyleyebiliriz. İran, Çin vb. ülkelerde yazı dili haline gelemeyen dillerin sözlüklerininse son yıllarda araştırmacılarca tamamlandığını görürüz. Bugün sözvarlığı, sözlüğü ortaya konmamış bir Türk dili neredeyse kalmamış gibidir. Çin'de yaşayan Fu-yü Kırgızlarının sözlüğü yayımlandığında ise sözlüğü eksik Türk dili kalmayacaktır.

1930'lara gelinceye değin ülkemizde *sözlük* sözcüğü kullanılmaz. Genelde *lugat* ya da *kâmus* sözcükleri *sözlük* karşılığı kullanılır. 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (= TDK) kurulduktan sonra "Lûgat Istılah kolu başı" Celâl

Sahir [Erozan]'ın önerisiyle "sözlük"lere *sözlük* öneri olarak girer ve kullanılmaya başlar. Oysa daha TDTC kurulmadan üç yıl önce Türkmenler ilk *Orısça-Türkmençe Sözlik*'i hazırlamıştır bile! Bugün Türk ülkelerinin "sözlük" karşılığı kullan-dığı sözcüklerse şunlardır: *sözl.* (~ *sözlik* ~ *sözdik* vb., Türk), *lugat* (< Ar., Azerî, Özbek, Uygur vb.), *laflık* (Far. *lāf* + *lık*, Gagauz), *slovar'* (< Rus., Çuvaş, Tuva, Hakas vb.), *tılcıt* (< Genel Türkçe *tıl* "dil" + *cıt*, Yakut). Etimolog karşılığında ise daha Eski Uygurca döneminde, çeviri bir yapı da olsa, *ujik boşgutı* (*boşgut<ç>ı*?) "kökenbilimci, iştikakçı, etimolog" (= Çin. 字學 *zi xue*) sözünün kullanıldığını belirtebiliriz.

Sözlükbilimiyle ilgili Türkçe kaynak olarak Aksan 1982'de yer alan madde ve kaynakçasını önerebiliriz. Hazai 1978'de Türk sözlükçülüğünün kısa tarihini verir. Benzer şekilde Stein 1990 da konu için önemli bir başvuru yazısıdır.

Türkçenin ve Türk dillerinin sözvarlığına gelince, Türkçe için Aksan 1996 ilk ve vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Türk dillerinin karşılaştırmalı sözvarlığı içinse Brands 1973, tarihî dönem içinse Ubryatova'nın derlemesi önemli kaynaklardandır.

Sözlükbilimi ve sözlükçülük konuları üzerinde *Kuram* dergisinin 11. sayısında durulmuştur, bizim burada hazırladığımızı dosya ise doğrudan sözlüklere yöneliktir. Elden geldiğince konunun uzmanlarına rica ettiğimiz yazıları dosyaya koymaya çalıştığımızı (her iki sayı, *Kebikeç*'in 6 ve 7. sayılarında), uzmanına ulaşamadığımız bir-iki yazıyı da elden geldiğince kendimizin tamamlamaya çalıştığımı belirtmek isterim.

Her iki dosyanın, tarihî dönem ve günümüz Türk dillerinin sözlüklerinin yer aldığı dosyaların esas olarak tek ya da iki dilli sözlüklerle yetindiğini, terim, uzmanlık, alan sözlüklerine fazla girmediğini hemen belirtelim. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için değişik zamanlarda yazılmış aşağıdaki kaynakları önerdiğimizi belirterek sözümüzü bitiriyoruz.

Doğan Aksan, "Sözlükbilim", *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, III. cilt, TDK, Ankara 1982: 71-90.

—, *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara 1996.

Horst Wilfrid Brands, *Studien zum Wortbestand der Türksprachen. Lexikalische Differenzierung, Semasiologie, Sprachgeschichte.* Leiden, E. J. Brill 1973.

Gerhard Doerfer, "Die Lexikographie der Turksprachen II: Sonstige Turksprachen", *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, L. Zgusta, Berlin/New York, 1991: 2407-2415.

György Hazai, "Der Wortschatz: etymologische Forschung und historische Lexikographie", *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprachen*, Budapest 1978: 66-71.

—, "Die Denkmäler des Osmanisch-Türkeitürkischen in nicht-arabischen Schriften", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Budapest 1990: 63-73.

Kuram" Kitap, 11, Mayıs 1996, "Sözlükbilim Dosyası", 65-96. sayfalar.

Mehmet Ölmez, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Dil Derneği yay., Ankara 1994: 88-100.

İsmail Parlatır, "Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 517, Ocak 1995: 3-19.

Heidi Stein, "Lexikographie", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Budapest 1990: 335-370.

Studia Turcologica Cracovensia, 2, 3, 1996, 1997.

"Terim Özel Sayısı", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 540, Aralık 1996.

Andreas Tietze, "Die fremden Elemente im Osmanisch-Türkeitürkischen", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Budapest 1990: 104-118.

—, "Der Einfluß des Türkischen auf andere Sprachen" *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Budapest 1990: 119-145.

E. İ. Ubryatova (yay.), *İstoriçeskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazıkov*, Moskva 1961.

DİLBİLİM, SÖZLÜK, SÖZLÜKÇÜLÜK

Ahmet KOCAMAN

Sözlük, 'bir dilin sözcüklerini, deyimlerini, deyişlerini abece düzenine göre sıralayan, anlamlarını açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıt' olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım genel çizgileriyle doğru olmakla birlikte her tanım gibi eksiktir. Bir kez abece sırası bütün sözlüklerde en yaygın düzenleme olsa da kavramlar dizini (thesaurus), uyak sözlükleri, tersten abece düzenli sözlükler (reverse distionaries) gibi özel sözlük düzenlemeleri de vardır. Öte yandan özellikle son yıllarda hazırlanan sözlükler anlam açıklamaları yanında kullanım bilgileri, dilbilgisi özetleri de vermekte, böylece ansiklopedik bir dil kullanım kılavuzu niteliğini de üstlenmiş görünmektedirler. Gerçekten sözlükler baştan sona okunan yapıtlar olmamakla birlikte, dille birlikte gelen toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa aktarmak gibi kültürel ve toplumsal bir işlevi de yerine getirmektedirler.

Bir yandan bilgi alanlarının çeşitlenmesi, öte yandan dil kullanımındaki ayrımların artması sözlüklerin hazırlanmasında bilimin, özellikle dilbilimin ağırlığını artırmıştır. Uygulamalı dilbilimin bir dalı olan sözlükbilim çağdaş bir sözlüğün hazırlanmasında vazgeçilmez bir uzmanlık alanıdır. Bo Svensén (1993) sözlükbilimi şöyle tanımlar: "Sözlükbilim bir ya da daha çok dildeki sözvarlığında ve sözcük birleşimindeki birimleri gözleme, derleme, seçme ve betimleme ile uğraşan, uygulamalı dilbilimin bir dalıdır... Sözlükbilim bu etkinliğin temelini oluşturacak kuram ve yöntemlerin geliştirilmesi ve betimlenmesi ile de uğraşır." Açıkçası üstsözlükbirim diyebileceğimiz sözlük yapımının kuramsal çerçevesi de sözlükbiliminin kapsamı içindedir (bkz. Kocaman, 1996; Zgusta, 1980). Aslında günümüzde sözlük hazırlama dilbilim yanında bilgisayar dilbilimi, insanbilim, budunbilim, tarih ve felsefe gibi alanların kavşağında bir uğraş olmuştur.

Sözlükbilimde sözlükler konu ve yöntemlerine göre değişik biçimde sınıflandırılabilirler; en yaygın kümelendirmelerden birisi şöyledir:

a) betimlemeli / kuralcı sözlükler

b) eşzamanlı / artzamanlı sözlükler

c) genel / teknik sözlükler

d) genel kullanım/ öğrenim amaçlı sözlükler

e) tek dilli/ iki ya da çok dilli sözlükler

Bir sözlüğün hazırlanması genellikle şu aşamalardan oluşur (bkz. Svensén, 1993, 236-250):

A. Planlama (gereksinmenin saptanması, kaynak sağlanması, sözlüğün boyutunun belirlenmesi, uzmanların örgütlenmesi vb.)

B. Uygulama

a) Veri toplanması

b) Seçme ve düzenleme

c) İlk metnin yazılması

d) Metnin gözden geçirilmesi, düzeltmelerin yapılması

e) Yeniden inceleme ve düzeltme

f) Sayfa düzeni

g) Sayfanın birkaç kez denetlenmesi

h) Basıma hazırlık

i) Basım ve ciltleme

Bu basamaklardan en belirleyici olanı sözlüğün hedef kitlesinin saptanması (genel okur, öğrenci, uzman vb) ve buna göre verilerin toplanmasıdır. Geleneksel yöntemde veriler sözlük uzmanının kişisel seçimleri sonucu belirlenir; bu yaklaşım günümüzde bilgisayarların yardımıyla daha nesnel hale getirilmiştir. Sözlük kişi ya da kişilerin damgasını taşısa da bilimsel ve güvenilir olması için veri seçiminde aşağıdaki ölçütlerin gözetilmesi yerinde olur (Sinclair, 1987'den uyarlama):

1. gerçeklik: sözlük salt düzenleyicisinin dil yetisinde bulunan sözcükleri değil, gerçekte kullanılan sözcükleri (yaygın anlamları ile birlikte) içermelidir.

2. sıklıkta tutarlılık: ilgili alanın en sık ve yaygın kullanımları sözlükte bulunmalıdır.

3. uygunluk: salt amaca uygun sözcükler seçilmelidir.

4. kuralcılık: sözlük gerektiğinde yaygın kullanım kurallarını açıklamalıdır.

5. kullanım/ biçem düzlemleri: sözlükte argo, yerel ağız, resmi, gündelik, eski vb nitelemeler bulunmalıdır.

6. eski/ yeni sözcükler: eski diye nitelenen ama günümüzde de yaygın olarak kullanılan sözcüklere yer verilmeli, bir ölçüde benimsenmiş yeni yapım sözcükler de sözlüğe eklenmelidir.

7. yerel sözcükler: dilin kurallarını yansıtan, ortalama konuşurun anlayabileceği yerel sözcüklere sınırlı bir yer ayrılabilir.

8. kapsam: dildeki bütün sözcükler ya da amaca uygun belli bir kesitin bütünü sözlükte yer almalıdır.

9. genel/ teknik sözcükler: son derece teknik olanlar dışında, uzmanlık alanı dışında kalan, günlük dile girmiş teknik sözcükler genel sözlüklerin kapsamına alınabilir.

10. sözlü/ yazılı dil: sözlük gereçleri genellikle yazılı dilden toplanır; oysa sözlü dilden veri toplamak, yazılı biçimlerin sözlü dildeki değişimlerini göstermek önemlidir. Gerçekten de veri seçiminde en önemli ilke, dilin bütününe olabildiğince yaklaşmaya çalışmak, bu amaçla sözlü ve yazılı dil kesitlerinden veri toplamaya özen göstermektir. Örn. İngilizce Collins Co-build sözlüğünün veri toplama süresi 20 yılı aşmış ve aşağıdaki değişik kesitlerden sürekli denetlenen verilen toplanmasından sonra sözlüğün maddelerinin yazımına ve örneklendirilmesine geçilmiştir (Sinclair, 1987):

1. anlatı dışı metinler (kızılderililer, insanbilim, sanat, çocuk bakımı, uygarlık, giyim, tarih, toplumbilim, mimarlık, söylence, ruhbilim, yaşlılık, siyasa, teknoloji, vb)

2. işlemler (aşçılık, sınavlar, yiyecek, giyecek, sağlık, kitaplar, ev işleri, spor, vb)

3. tartışma metinleri (hayvan hakları, kanser tedavisi, çevre, moda, eğitim, enerji, kitle iletişimi, siyasa, beslenme)

4. anlatı (dağcılık, biyografi, basın patronları, sinema, cinsellik, gazetecilik, seyahat, felsefe, köy ve kent yaşamı, mizah, vb)

5. her tür roman ve öykü

6. gazete ve dergilerden değişik türde metinler

7. karşılıklı konuşma, radyo ve tv kayıtları da içinde olmak üzere her tür konuşma dili örnekleri.

Bunlarla da yetinilmemiş, 20 yıl içinde geli-

şen dili yansıtabilmek için yedek veri tabanı da asıl verileri desteklemek için kullanılmıştır.

D. Crystal (1987) iyi bir sözlük için yirmi soru sormayı çnermektedir; bu noktaları gözeterek bilimsel, iyi temellendirilmiş bir sözlük seçimine ve hazırlanmasına yaklaşılabilir.

1. cilt dayanıklılığı, 2. kağıdın niteliği, 3. madde başlarının açık yazılması, 4. aranan sözcüklerin bulunması (amaca uygunluk), 5. uluslararası genel sözcükleri kapsaması, 6. ansiklopedik bilgi içermesi, 7. zor kavramlara ilişkin resim bulunması, 8. tanımların birbirinden açıkça ayrılması ve temelden ikincil anlamlara doğru sıralanması, 9. tanımların anlaşılır olması, 10. örneklendirmelerin gerçekçi ve yapaylıktan uzak olması, 11. kullanım bilgileri içermesi, 12. argo, resmi vb. biçem açıklamaları bulunması, 13. kökenbilgisi vermesi, 14. heceleme, noktalama vb konularda bilgi vermesi, 15. söyleyiş açıklamaları bulunması, 16. deyim, atasözü vb içermesi, 17. eş-zıtanlamlı sözcükleri göstermesi, 18. ilişkili sözcükleri çapraz gönderimle nitelemesi, 19. sözcüklerle ilgili dilbilgisi bilgileri sağlaması, 20. yararlı ekleri (kısaltmalar, ölçüler, vb) bulunması.

Bu önermelerden açıkça anlaşılacağı gibi, sözlükbilime göre iyi bir sözlüğün tek ölçütü sayısı değildir; kapsanan sözcüklerin tutarlı, dizgeli bir biçimde açıklanması daha çok önem taşımaktadır.

Özetle sözlükbilim uygulama ve kuramı birleştiren çok yanlı bir çalışma alanıdır; çağdaş, güvenilir sözlüklerin öncelikle dilbilim (sesbilgisi, sözdizimi, anlambilim, biçimbilgisi, söylem çözümlemesi, edimbilim vb) bulguları ve yöntemleriyle temellendirilmeleri gerekir.

Kaynaklar

Crystal, D. (1987) *The Cambridge Encyclopedia of Language*, CUP.

Kocaman, A. "Sözlükçülükte ikinci boyut üzerine düşünceler", *Kuram* dergisi, Sözlükbilim dosyası, s. 81-84, Kur Yayıncılık, İstanbul.

Sinclair, J. M. (ed.) (1987) *Looking Up (An Account of Cobuild Project)*, Collins ELT.

Svensén, Bo (1993) *Practical Lexicography*. OUP.

Zgusta, L. (1980) *Theory and Method in Lexicography*, Hornbeam Press Inc.

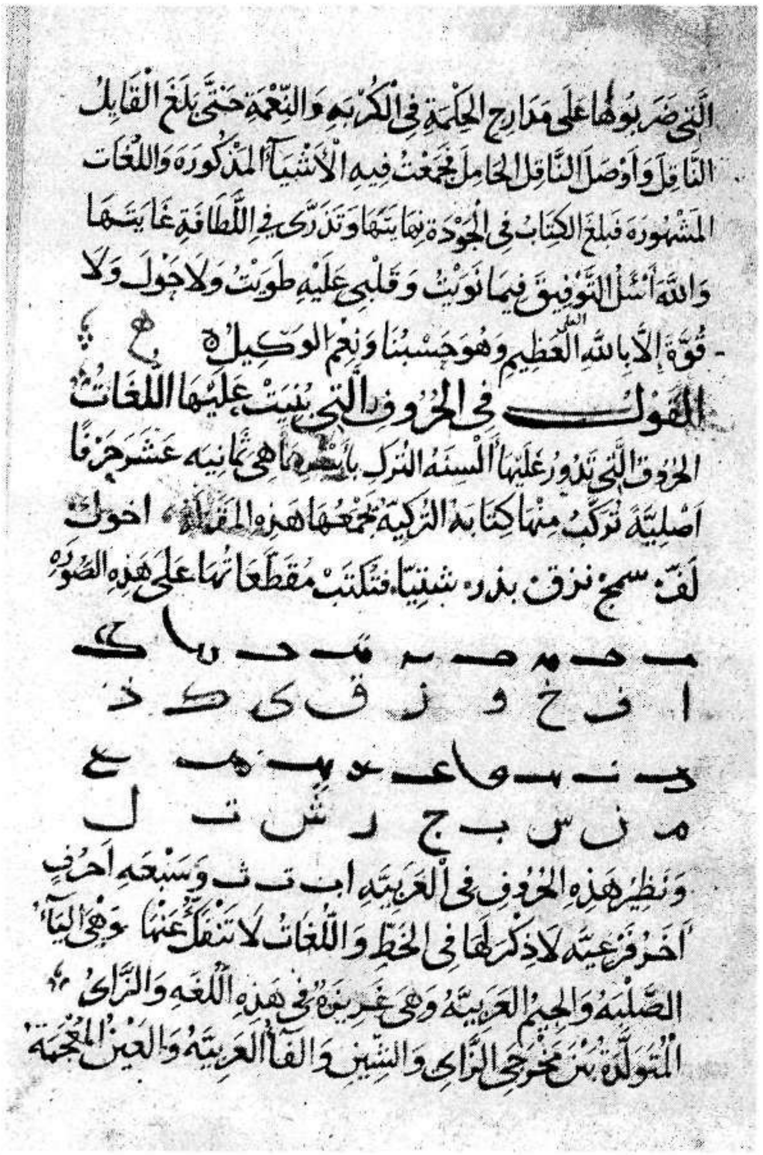
النبي ضربوها على مدارج الحكمة في الكرّ به والنعمة حتى بلغ القايل
النايل واوصل الناقل الحامل فجمعت فيه الاشيآء المذكورة واللغات
المشهورة فبلغ الكتاب في الجودة نهايتها وتذرّى في اللطافة غايتها
والله اسئل التوفيق فيما نويت وقلبي عليه طويت ولا حول ولا
قوة الا بالله العلي العظيم وهو حسبنا ونعم الوكيل
القول في الحروف التي بنيت عليها اللغات
الحروف التي تدور عليها السنة الترك باسرها هي ثمانية عشر حرفا
اصلية تركّب منها كتابة التركية جمعتها هذه المقالة احوك [?]
لف سج نزق بذو شنيا فتكتب مقطعاتها على هذه الصورة
ذ ك ى ق ز و خ ف ا
ل ت ش ر ج ب س ن م
ونظير هذه الحروف في العربية ا ب ت ث وسبعة احرف
اخر فرعية لا ذكر لها في الخط واللغات لا تنفك عنها وهي البآء
الصلبة والجيم العربية وهي غريبة في هذه اللغة والزاي
المتولدة من مخرجي الزاي والشين والفآء العربية والعين المعجمة

Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lûgati't-Türk* adlı ilk Türkçe sözlüğünün 6. sayfası

TÜRKLERDE SÖZLÜKÇÜLÜK, BUGÜN TÜRKİYE'DE SÖZLÜK*

Doğan AKSAN

Türklerde, doğu dünyası doğrultusunda gelişmiş eski bir sözlükçülük geleneği vardır. Bunun elimizdeki en eski kanıtı, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmutun Arapça olarak yazdığı, aynı zamanda Türkçenin sözvarlığını, biçimbilgisini ve Türklük dünyasını tanıtan *Dîvanü Lûgatit-Türk*'tür. Özellikle Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe sözlüklerle bu gelenek XIX. yüzyıl sonlarına kadar gelmiş, günümüze değin birçok yapıt yayınlanmıştır. Burada bunlardan birkaçını anmakla yetiniyoruz: Mustafa bin Şemsettin'in 1545 tarihini taşıyan *Ahterî* Sözlüğü, Vanlı Mehmet bin Mustafa'nın yine XVI. yüzyıla ait, *Vankulu* adıyla anılan sözlüğü [Bu yapıt, Türkiye'de ilk kurulan basımevinin bastığı yapıtlardandır], titiz ve başarılı bir çalışmayla Mütercim Asım'ın Firuzâbâdi'den çevirdiği, geniş hacimli bir Arapça-Türkçe sözlük olan *Kâmusül-Muhît* (1814-18) ve Farsça-Türkçe *Burhan-ı Kâtî* (1799) özellikle belirtilmelidir.

XIX. yüzyılda yabancı yazarlarca yayınlanmış yabancı dillerden Türkçe'ye, Türkçe'den yabancı dillere önemli sözlükler de vardır ki, bunlar o dönem Türkçe'sine ait ilginç veriler de içermeleri bakımından önemlidir.[1]

Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar

* 1997 Mayısında ODTÜ'de toplanan Dilbilim Kurultayı'nda okunmuştur.

[1] Bunlar arasından A. Handjéri'nin *Dictionnaire Français-arabe-persen et turc*, 3 cilt, Moscou, 1840-41, T.-X. Bianchi'nin *Dictionnaire français-turc*, 2 cilt, Paris, 1843, 1946, yine Bianchi'nin J.D. Kiefer'le birlikte hazırladığı *Elsine-i Türkiyye ve Fransaviyyenin Lûgati*, 2 cilt, Paris, 1850, Th. Zenker'in *Türkisch-arabisch-persisches Wörterbuch*, Leipzig, 1886, özellikle de İngiliz doğubilimcisi J.W. Redhouse'un *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1890 adlı yapıtları belirtilmelidir ki, bunlardan sonuncusu Türkçenin o dönemdeki sözvarlığını ortaya koyan önemli bir çalışmadır.

yayımlanan yapıtlardan en önemlileri, ünlü yazar ve çevirmen Ahmet Vefik Paşa'nın 1876'da basılan *Lehçe-i Osmânî*si (2 Cilt) ve Türklerin en önde gelen dilci ve yazarlarından Şemsettin Sami'nin *Kâmus-i Türkî*'sidir. Ahmet Vefik Paşa, ilk cildinde Arapça ve Farsça kökenli sözcükleri, ikinci cildinde de Türkçe öğeleri verdiği sözlüğünde Türkçe için *Osmânî*' adını kullanmıştır.

Bizde 'genel sözlük' olarak nitelendirebileceğimiz en önemli, öncü yapıt, Şemsettin Sami'nin 1900 yılında yayımlanmaya başlayan *Kâmus-i Türkî*' adlı sözlüğüdür. 'Türkî' adıyla, birçok yazardan farklı olarak Türkçenin sözvarlığını ortaya koyduğunu, dilimizin Türkçe olduğunu belirten yazar, Batı yöntemiyle yer yer kökenleri açıklayarak dildeki öğeleri özenli bir biçimde sergilemiş, dilin o günkü görünümünü başarılı çalışmasıyla yansıtarak sonraki birçok yapıta kılavuzluk etmiştir. Kendisinin, daha önce yayımladığı ve on yıllık bir emeğin ürünü olan *Kâmusü'l Âlâm* adlı, büyük oylumlu bir ansiklopedik sözlüğü de vardır.

Cumhuriyet'ten hemen sonra yayımlanmaya başlayan geniş oylumlu bir sözlükten de burada söz etmeliyiz. Hüseyin Kâzım Kadri'nin yerli ve yabancı sözcüklerle birlikte çeşitli Türk lehçelerindeki sözcükleri de içine alan *Büyük Türk Lûgatı*'nin 1. cildi 1927, 2. cildi 1928 yıllarında Arap harfleriyle basılmış, 3. ve 4. ciltleri, yazarın ölümünden sonra, 1943 ve 1945'te yayımlanmıştır. Bu önemli sözlük bugünkü yöntemlerden yeterince yararlanmamış olmakla birlikte, maddeleri açıklarken sözcüklerle ilgili olarak değişik dönemlerin şair ve yazarlardan örnekler vermesi açısından dikkate değer.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de Dil Devrimiyle birlikte sözlükçülük alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişmelerin başında, Türkçenin daha önceki dönemlerine ait kaynakların taranması ve Anadolu ağızlarının sözvarlığının saptanması doğrultusunda Türk Dili Tetkik Cemiyeti (sonradan Türk Dil Kurumu) tarafından hazırlanıp yayımlanan çalışmaları anmak gerekir.

Yabancı öğelere Türkçe karşılıklar bulma amacına yönelik çalışmalar bir yana bırakılacak olursa, bugün yurt dışındaki bilim adamlarının da büyük önem verdikleri, sürekli olarak kullandıkları iki ana kaynaktan, en başta söz edilmelidir. Bunlardan biri, Anadolu'nun en uzak köylerine kadar uzanan ve geniş bir gönüllü derlemeci topluluğunun gerçekleştirdiği derleme çalışmalarının ürünüdür. Önce 1932-34 yılları arasında 153.000 fişe dayanılarak çıkarılan 6 ciltlik *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* 1939 yılında yayımlanmaya başlanmış, arkasından, 600.000 fişin kullanıldığı 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü* bastırılmıştır (1963-1982). Bu yapıt bir diyalektolojik sözlük olarak ağızların sözvarlığını ortaya koyduğu gibi Türk dili tarihi, sesbilim ve biçimbilim çalışmaları için de çok değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

İkinci bir kaynak, önce 1943-1957 yılları arasında Osmanlıca uzmanlarının taramalarıyla hazırlanarak yayımlanan *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'dür ki, XIII. yüzyıldan başlayarak yazma ve basma yapıtlardan derlenen bu sözlük daha sonraki yıllarda geliştirilerek geniş oylumlu 8 cilt olarak basılmıştır (*Tarama Sözlüğü*, 1963-1977). Taranan

kaynakların sayfa numaralarının da verildiği bu geniş sözlük, bugün büyük gereksinimini duyduğumuz tarihsel sözlük yolundaki eksiğimizi bir yönüyle gidererek yararlı olan bir kaynak niteliğindedir. Ancak yine de bir geniş oylumlu tarihsel sözlüğün, VIII. yüzyıldan başlayarak eldeki bütün belgelerde yer alan her Türkçe sözcüğü içerecek büyük bir sözlüğün hazırlanmasını Türk Dil Kurumu'ndan ve üniversitelerimizdeki Türkologlarımızdan bekliyoruz. Hele, bilimsel yöntemlerle ülkemizde hazırlanmış bir kökenbilgisi sözlüğüne her zamandan daha çok gereksinme duyuyor, Türkiye üzerindeki incelemelerde Radloff, Räsänen, Clauson, Sevortyan gibi yabancı Türkologların yapıtlarından yararlanıyoruz.

Cumhuriyet döneminde, aşağıda değineceğimiz *Türkçe Sözlük* dışında, kişilerce yayımlanmış çeşitli Osmanlıca-Türkçe sözlükler, terim sözlükleri, Anadolu ağızlarına ait sözlükler gibi yapıtlar da vardır ki, bunlara burada yer veremiyoruz. Özellikle son 20-25 yıldır, ülkemizde birçok ansiklopedik sözlük de basılmıştır ki, teknik terimleri, konuları, kişileri ve genel kültür kavramlarını da içeren bu yapıtlar ansiklopedi özelliği de bulunan geniş oylumlu başvuru kitaplarıdır. Bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz, bir genel sözlük niteliği taşıyan ve günümüz Türkçe'sini, ölçünlü Türkçe'yi yansıtması gereken *Türkçe Sözlük*'tür. Önce, genel sözlük konusuna kısaca değinelim:

Bilindiği gibi, 'genel sözlük' diye nitelediğimiz sözlükler, belli bir dönemde, bir ülkenin konuşulan ve yazılan dilinde yaşayan sözcük, deyim, kalıp söz ve atasözlerini ortaya koyan önemli yapıtlardır. Bunların iyi örnekleri bugün Batı dünyasında geniş ekiplerle gerçekleştirilmekte, bu yapılırken de doğru bir yazım, kökenin belirtilmesi, iyi bir tanım, temel ve yan anlamların gösterilmesi, sözcüklerin içinde geçtiği deyimlerle atasözlerine yer verilmesi, özellikle de örneklendirme hususlarında büyük bir özen gösterilmektedir. Gereçlerin toplanması sırasında bir yandan, değişik ortamlarda konuşulan dilden yapılan saptamalar, bir yandan da yazılı ürünlerden yapılan taramalar değerlendirilerek bir sözvarlığı çerçevesi belirlenmektedir. Tanım, genellikle felsefe eğitimi görmüş uzmanlarca yapılmakta, temel ve yan anlamlar anlambilimin verileri ışığında verilmekte, bir genel sözlük, bir dilin bir dönemdeki sözvarlığıyla birlikte toplumun sosyokültürel görünümünü de yansıtmaktadır.

İlk baskısı 1943 yılında yayımlanan ve başta Mehmet Ali Ağakay, Kemal Demiray olmak üzere birçok dilcimizin uzun bir süreç içinde, uzun süren emekleriyle 1988'deki 8. basımına kadar üzerinde çalışılan, Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'ü bir genel sözlük olarak acaba ne gibi özellikler taşıyor? Konuşmacı arkadaşlarım Ergenç ve Uzun, *Sözlük*'ün gelişme evreleri içinde gösterdiği özellikleri ve bugünkü durumunu ayrıntılı olarak, sayısal verilere dayanarak açıklayacaklardır. Ben burada yalnızca birkaç nokta ve kimi örnekler üzerinde duracağım.

Değineceğim noktalardan birincisi, 1983'ten sonra Türk Dil Kurumu'nun belirleyip uyguladığı yazım yönteminin doğurduğu aksaklıkların ve bugün içine düşülen kargaşanın *Türkçe Sözlük*'e yansımasıdır. Özellikle bitişik yazılması

gereken bileşik sözcüklerde bu durum kendini iyice belli etmektedir. Birkaç örnek verelim: *Sözlük*'te, *deve* ve *kuş*tan bütünüyle ayrı olan *devekuşu* ayrı olarak, *deve kuşu* biçiminde yer almakta, *devedikeni, devetabanı* gibi bitki adları ve *deveboynu* boru türü *deve boynu* biçiminde, ayrı yazılmış olarak gösterilmekte, buna karşılık *aslanağzı* bitkisi bitişikken *aslan pençesi* ve *aslan kuyruğu* ile *ebegümeci* yine iki sözcükle, ayrı olarak yazılmaktadır. İngilizce'den giren *diskjokey* ise bitişiktir. Bu örnekleri kolayca artırabiliriz.

İkinci bir nokta, daha önceki basımlardan bu yana süregelen, maddelerin açıklanmasında kimi zaman tanımlarda ve anlam sıralanmasında görülen eksikliklerdir. Örneğin *geçmek* eylemi 'bir yerden başka bir yere gitmek' olarak açıklanıyor ki, bu tanım yeterli değildir. *Dokunmak* eylemi 'nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık gibi türlü niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracıyla duymak' biçiminde açıklanıyor. Yerinde olmayan bu tanım yerine, daha sonra verilen 'değmek, el sürmek, temas etmek' eşanlamlıları gösterilse daha doğru olacaktı. Eğer *Sözlük*'te *çekmek* maddesine bakılırsa burada yan anlam olarak (taşıt için) 'bırakmak, koymak' veriliyor ki, ne anlama geldiği, neyi anlattığı anlaşılamıyor. Ancak 7. basımda olan, Refik Durbaş'tan alınan örnek (hanımın arabasını çeken yağız at) bu basımda atıldığı ve açıklamalar 7. basımdan alındığı için bu anlam havada kalıyor. Burada 3. bir nokta ortaya çıkıyor:

Üçüncü nokta, örneklerle ilgilidir. Yukarıda değindiğimiz gibi, bir genel sözlükte açıklamalar, ait olduğu döneme ait yazarlardan alınmış örneklerle zenginleştirilip güçlendirilir. Ancak bu 8. basımda bir takım yazarlardan alınan örnekler, ancak sözlük yazarlarının bildiği nedenlerle çıkarılmış ya da yerlerine başkalarından alıntılar konmuştur. Örneğin *geçmek* maddesinde Füruzan'dan alınan parça çıkarılarak Tarık Buğra'dan alıntı konmuş, Orhan Kemal ve Fakir Baykurt'tan örnekler de atılmıştır.

Bu üç noktada özetlediğimiz konulara daha pek çok örnek gösterebiliriz.

ESKİ TÜRKÇENİN SÖZLÜKLERİ

Mehmet ÖLMEZ

Runik Harfli Yazıtların Sözlüğü

Eski Türkçe döneminin sözvarlığı ele alınmak istendiğinde Runik harfli metinler ile daha sonraki döneme ait Uygurca metinlerin sözvarlığı ayrı ayrı ele alınmalıdır. Runik harfli Yenisey yazıtları her ne kadar kimi Uygurca metinlerden sonraya aitse de kullanılan alfabe dolayısıyla genellikle Orhon Yazıtları ile birlikte ele alınmaktadır. Orhon Türkçesinin ilk sözlüğü, yazıtların bulunmasından kısa bir süre sonra W. Radloff'ça yayımlanmıştır. 1894'te *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Erste Lieferung: Die Denkmäler von Koscho-Zaidam* (St. Petersburg 1894) adlı kitapta Radloff Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıçevrimlerini, Almanca çevirilerini, hemen sonra çıkan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Lieferung: Die Denkmäler von Koscho-Zaidamm Glossar, Index und die chinesische Inschriften* (St. Petersburg 1894) adlı ikinci fasikülde ise anılan yazıtların sözlüğünü vermiştir (*Glossar zu den Denkmälern von Koscho -Zaidam*: 85-149, 146-149. sayfalar sözlüğün ek bölümüdür). 1895'te çıkan 3. fasikülde ise yine sözlük bölümüne ilişkin düzeltiler, ekler ve açıklamalar yer alır (202-243). Yazıtları bu ilk sözlüğünde Radloff yalnızca runik harfli bu iki metnin sözlüğünü vermekle kalmamış yazıtlarda geçen sözcükleri o dönemki Türk dil ve diyalekleri ile de karşılaştırmıştır:

aḳ (tüm diy.) beyaz

aḳaŋ (diyalektlerin hiçbirinde de bilinmiyor, Kzk. *äkä* bu eski biçimden çıkmış olabilir) baba

ağır (Uyg. ve güney diy. *ağır*) ağır

Tabii Radloff'un yazıtlar için yukarıda yer verdiği *aḳaŋ* örneğinin *kaŋ* yerine okuma hatası olduğunu hemen belirtelim.

Sözlüğün maddelerinin düzenlenişi ise

şöyledir:

ak [alle Dial.]

weiss; 𐰴𐱃𐰃𐰣 (K 40,13) алп шалчы ak атын sein weisses Pferd, den Alp-Schaltschy; 𐰴𐰃𐰣 (Kb 2,5-2,23) алп шалчы акын seinen Alp-Schaltschy-Schimmel; 𐰇𐰚𐰾𐰕𐰴𐰃𐰣 (Kb 9,1) öксӳз акын seinen verwaisten Schimmel; 𐰕𐰢𐰣𐰴𐰣 (Kb 5,2-6,11) азман акын seinen Azman-Schimmel.

aḳ [tüm diy.]

ak, kır, beyaz; 𐰴𐱃𐰃𐰣 (K 40,13) *alp şalçı aḳ atın* Alp-Şalçı'nın kır atını; 𐰴𐰃𐰣 (Kb 2,5-2,23) *alp şalçı aḳın* Alp-Şalçı kırını; 𐰇𐰚𐰾𐰕𐰴𐰃𐰣 (Kb 9,1) *öksüz aḳın* öksüz kırını; 𐰕𐰢𐰣𐰴𐰣 (Kb 5,2-6,11) *azman aḳın* Azman kırını.

Radloff'un hazırladığı, yazıtları bu ilk sözlüğü her ne kadar yazıtların hatalı okunmuş metnine dayanıyorsa da bu konuda elimizdeki ilk sözlüktür. Bu hataları kısaca anacak olursak *ediz* "yüksek" yerine *etiz*, *u* "uyku" yerine *ud-* (*ud-a* "yenerek"), *olur-* "yaşamak, oturmak" yerine *ular-* vb. okuyuşlardır. Radloff, *Türk Lehçelerinin Sözlüğü Denemesi*'nde olduğu gibi, burada da Kiril harfli bir yazıçevrimi düzeni uygulamış, önce ülülerle başlayan sözcüklere sonra da ünsüzlerle başlayanlara yer vermiştir. Ünsüzler ise *ḳ/k, y, n, l, t, ç, s, ş, p, b, m* sırasıyla yer alır. Eklerle birlikte sözlükte toplam 600'ün üzerinde sözcük yer alır.

Radloff'un sözlüğü yeni metin yayımlarıyla bir ölçüde ya da fazlasıyla şu yayınlarda yer almıştır: Hüseyin Namık (1941), A. von Gabain (1941, ^{3}1974), S. Ye. Malov (1951, 1959) T. Tekin (1969, 1988, 1995), M. Ergin (1970, [^{21} 1997]).

Sonraki dönemlerde yine Orhon Yazıtları ile birlikte ele alınan Ongin Yazıtı'nın ilk metin yayımı ve sözlüğü de 1895'teki bu 3. fasikülde, İhe Ashete Yazıtı ve bir kaç küçük yazıtla birlikte yer alır: "Glossar zu den Inschriften am Ongin, As'chete, Ichi-Chanyn-Nor und Chöito-Tamir" (269-278).

Radloff'un yer verdiği kimi Yenisey yazıtları ve başka küçük yazıtların sözlükleri ise "Glossar zu diesen Inschrift" (Kara Balgasun Yazıtı kastediliyor, 295-297. sayfalar) ve "Glossar zu den Inschriften am Jenissei" (347-379) başlıklarıyla Radloff'un *Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar* başlıklı kitabında yer alır.

Kitabın ikinci cildini yazıtların dilbilgisi özelliklerine ayıran Radloff, her iki (Bilge Kağan, Kül Tigin) yazıtın metinleri üzerinde düzeltmelerde bulunurken sözlüğü de bir kez daha yayımlamıştır (1897: 159-181). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge* başlıklı 1899 tarihli ikinci bölümde ise Tunyukuk yazıtının metnine ve sözlüğüne yer verilir (87-103, 104). Tunyukuk Yazıtı'nın ikinci sözlüğü ise Thomsen'in 1922'de Samlede Afhandlinger'deki yazısında ve onun Almanca çevrisinde yer alır (Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Neue Folge, c. 3 (= 78), 121-175. sayfalar).

Hüseyin Namık (1941), S. Ye. Malov (1951), Rene Giraud (1961), T. Tekin (1969, 1994, 1995), M. Ergin (1970, [^{21} 1997]).

Runik harfli yazıtların ülkemizdeki bütünlüklü ilk sözlüğünü Hüseyin Namık Orkun yayımlamıştır. 1941'de Eski Türk Yazıtları'nın 4. cildi olarak çıkan sözlükte 1000'in üzerinde madde yer almaktadır (141-148). Sözlüğün 151-174. sayfalarında ise "Has İsimler" başığı altında kişi

adlarına, yer adlarına, kavim adlarına yer verilir. Sözlükte üç büyük yazıtta geçen sözcüklerin yanı sıra Yenisey Yazıtları'nda, kağıda yazılı runik harfli metinlerde görülen sözcükler yer alır.

İzleyen yıllarda yazıtlara ve yazıtların sözlüğüne yer veren çalışmalar kısaca şöyle sıralanabilir:

Annemarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, "Glossar", Leipzig 1941, Wiesbaden [3]1974. Gabain'in bu "Glossar"ı daha çok Uygurca metinlerin sözlüğü niteliğindedir, yazıtlardan ise esas olarak Kül Tigin Yazıtı'nda geçen sözcüklere yer verilir. Eski Türkçe döneminin ilk kısa sözlüğü sayılabilecek olan *Glossar*'da sözcüklerin Almanca karşılıklarının yanı sıra Ahmet Temir'in hazırladığı Türkçe karşılıkları da yer alır. Yazıtlara özgü sözcükler ayraç içerisinde "Runen" sözüyle ayırt edilir. Söz konusu dilbilgisi Türkiye'de ilk çevrilişinden bu yana bir-kaç kez yayımlanmıştır (*Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988).

S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951; tarihî dönem Türk yazı dillerinden seçme metinlerin yer aldığı kitapta Kül Tigin ve Tunyukuk yazıtlarının bütününün metnine yer verilir. Kitabın sonunda ise yazıtlarla birlikte yer verilen metinlerin tümünün sözlüğü yer alır (353-444. sayfalar).

S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva 1952. Kitapta Yenisey bölgesinde bulunan 50'nin üzerindeki yazıtın metnine ve bunların sözlüğüne yer verilir (101-112).

S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959. Ongin Yazıtı'yla birlikte irili ufaklı değişik yazıtların metnine yer verilen kitapta Bilge Kağan Yazıtı'nın metni de yer alır. Kitabın sonunda ele alınan metinlerin sözlüğü yer alır (89-106).

René Giraud, *L'Inscription de Baïn Tsokto, édition critique*, Paris 1961. Tamamı Tunyukuk Yazıtı'na ayrılan çalışmanın sonunda yazıtın sözlüğü de yer alır (137-159).

İzleyen yıllarda yazıtlar ve yazıtların sözlüğüne yer veren çalışmalar aşağıdadır. Bunlardan önceki ve sonraki çalışmalara göre en kapsamlı olanı (Ongin ve Moyun Çor Yazıtları'nı da içermesinden dolayı) Tekin 1968'dir:

Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968.

—, *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara 1988.

—, *Tunyukuk Yazıtı*, TDAD 5, Ankara 1995.

—, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg, Ankara 1995.

Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Ankara 1970, İstanbul [[21] 1997].

Yazıtlarla birlikte bütün bir Eski Türkçe dönemi için Nadelyayev 1969 ve Clauson 1972'ye bakılabilir (aşağıya bak.). Ayrıca Radloff ve Räsänen'in sözlüklerinde de yazıtlarda geçen sözcüklere yer verilmiştir (Radloff için bak. *Kebikeç* 7, Räsänen için bak. "Etimoloji Sözlükleri").

Eski Uygurca Metinlerin Sözlükleri

Geçtiğimiz yüzyılda Uygurca üzerine iki ayrı kitap yayımlanmış ve bu kitaplarda da Uygurca sözcük listelerine yer verilmiştir. Ancak, söz konusu kitaplarda kastedilen dil Uygurca olmayıp

onun bir sonraki dönemi sayabileceğimiz Karahanlı Türkçesini başyapıtlarından *Kutadgu Bilig* ve onun dilidir. Bu durum *Kutadgu Bilig*'in Uygur harfli yazmasına dayanan çalışmalardan kaynaklanmaktadır: Julius Klaproth, *Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Paris 1820 (tıpkıbasım yoluyla, W. Scharlipp'in önsözü ile yeni yayını: Hamburg 1985); Hermann Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck 1870 (tıpkıbasım yoluyla yeni yayını: Osnabrück 1985).

20. yüzyılın başlarında Turfan, Hoço Dunhuang ve komşu bölgelerde yapılan çalışmalar sonucu çok Eski Uygurca metin ortaya çıkarılmış, hemen arkasından da bu metinler işlenerek yayımlanmaya başlanmıştır. Bu yayınların ilkleri Albert von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*. I-III, Berlin 1912-1922 ile Friedrich W. K. Müller, *Uigurica*, [I]-IV. Berlin 1908-1931'dir. Anılan kitapların kimi ciltlerinde, tam olmamakla birlikte, ele aldıkları metinlerin sözlükleri verilmiltir. Ancak, Uygurcanın ilk bütünlüklü sözlüğü adını verebileceğimiz çalışma, W. Bang ve A. v. Gabain'in birlikte yayımladıkları *Türkische Turfantexte*'nin ilk beş cildindeki sözcüklerin dizinidir: *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*, Berlin 1931, 59 s. Kısaca *Analytischer Index* adıyla anınlan çalışma Türkoloji çevrelerinde uzun süre Uygurca sözlük olarak kullanılmıştır. İzleyen yıllardaki Uygurca metin yayımlarının sözlüğü ise her birinin sonunda dizinler halinde verilmiştir.

Türkiye'de ilk Uygurca sözlük çalışması ise o dönemki adıyla Caferoğlu Ahmet'in girişimiyle olmuştur. A. Caferoğlu, 1934'te o güne değin yayımlanmış Uygurca metinlerin taranmasıyla *Uygur Sözlüğ'ü, A-K*, adını verdiği il fasikülü çıkarmıştır. Üç fasikülde tamamlanan çalışma 1968'de genişletilerek ikinci kez TDK yayınları arasından çıkmıştır.

İlk cildi 1971'de çıkan *Berliner Turfan Texte* dizisinin dokuz cildi Uygurca metinlere ayrılmıştır. Bu Uygurca metin yayımlarının ilk sekizinde yer alan dizin bölümleri kısa birer Uygurca sözlük niteliğindedir. Öte yandan 1970'lerin sonunda ilk fasikülü yayımlanan *Uigurisches Wörterbuch* "Uygurca Sözlük" tamamlandığında alanının en kapsamlı sözlüğü olacaktır. Bugüne değin ilk beş fasikülü çıkan sözlükte *a* harfi tamamlanmış olup *ä* harfinin de *ämgäklig* (harfiyen Türkçe "emekli") maddesine gelinmiştir. Son fasikülüyle 372. sayfaya gelen sözlük ilk fasiküllerine bakarak yapacağımız bir tahminle 2000 sayfa civarında olacaktır (bak. Ölmez 1994: 97-98).

Maniheist Uygur metinlerinin sözvarlığı ise 1996'da tamamlanmış olan bir yüksek lisans tezinde ele alınmıştır. Söz konusu çalışmada Le Coq'un Manichaica dizisinden günümüze değin yapılan metin çalışmalarında geçen Uygurca sözcükler abc sırasıyla yer almaktadır. Maniheist Uygur metinlerininin ilk sözlüğü olarak anabileceğimiz çalışmada toplam 3000 madde yer almaktadır. Çalışmada her sözcüğün Eski Türk Yazıtları'ndaki, Budist Uygur metinlerindeki, Yeni Uygurcadaki ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları (ses denkliklerine göre!) yer almıştır.

Uygurca için anabileceğimiz öteki sözlükler, yine yazıtlar için andığımız Nadelyayev 1969 ve Clauson 1972 olacaktır.

KORMUŞİN, İ. V., *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii, Tekstı i issledovaniya,* Moskva 1997 (282-293. sayfalar arası Yenisey Yazıtları'nın sözlüğü yer almaktadır, yaklaşık 500 sözcük.)

MALOV, S. Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Moskva-Leningrad 1951.

—, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov,* Moskva 1952.

—, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii,* Moskva-Leningrad 1959.

ORKUN, Hüseyin N., *Eski Türk Yazıtları, I-IV,* TDK 1936-1941, (²1986).

ÖLMEZ, Mehmet, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü,* Dil Derneği yay., Ankara 1994: 88-100.

ÖZERTURAL, Zekine, *Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Söz-varlığı,* Ankara, Eylül 1996 (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

RADLOFF, W., *Atlas der Altertümer der Mongolei,* Saint-Pétersbourg 1892-1899.

—, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge,* Saint-Pétersbourg 1897; *Zweite Folge* 1899.

TEKİN, Talat, *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington 1968.

—, *Orhon Yazıtları,* TDK, Ankara 1988.

—, *Tunyukuk Yazıtı,* TDAD 5, Ankara 1995.

UIGURISCHES
WÖRTERBUCH
SPRACHMATERIAL
DER VORISLAMISCHEN TÜRKISCHEN TEXTE
AUS ZENTRALASIEN
LIEFERUNG 1
a - agrıg
VON
KLAUS RÖHRBORN
FRANZ STEINER VERLAG GMBH · WIESBADEN

—, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk,* Simurg, Ankara 1995.

THOMSEN, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (= *MSFOu* V), Helsingfors 1896.

—, *Turcica. Études concernant l'interpretation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie* (= *MSFOu* XXXVII), Helsingfors 1916.

—, "Alttürkische Inschriften der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* (Almancaya çev. H. H. SCHAEDER) 1924-1925: 121-175.

Muhammed Mehdi Han, *Seng-lah*, 35. varak

ORTA TÜRKÇE DÖNEMİNİN ESERLERİ VE SÖZLÜKLERİ

Filiz ÖZER

Orta Türkçe'nin söz varlığı konusunda yapılan bu çalışmada, o dönemde yapılmış sözlük çalışmaları ve o dönemin eserleri üzerinde yapılmış sözlük çalışmaları incelenmiştir. Ele alınan aşağıdaki sözlükler dönemin bilinen en önemli eserlerini oluşturmaktadırlar.

DİVÂNÜ LUGAT-İT TÜRK

Orta Türkçe Dönemi eserleri içinde, sözlükçülük yönünden ilk akla gelen eser kuşkusuz Kaşgarlı Mahmud'un yazmış olduğu sözlüktür. İlk Türk sözlükçüsü sayılan Kaşgarlı Mahmud'un bu eseri yalnızca Türk lehçelerinin bir sözlüğü olmakla kalmaz, aynı zamanda o dönemin dil ve folklor malzemesini de içerir. Eser, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. *Divan*'ın orjinal nüshası yoktur ama yazıldıktan 200 yıl kadar sonra aslından kopye edilmiştir. Tek bir el yazması vardır ve bu nüsha Ali Emiri tarafından satın alınmış, daha sonra da Kilisli Muallim Rıfat tarafından Arap harfleriyle 3 cilt halinde bastırılmıştır.[1] *Divan*'daki sözcükler alfabe usulüyle değil, Arap gramerinin sözcük kalıplarına göre sınıflandırılarak verilmiştir.

Kilisli Rıfat'tan sonra Brockelmann da 1928'de *Divanü Lügat-it Türk*'teki Türkçe sözcükleri cetvelleyerek bir cilt halinde bastırmıştır. Brockelmann, *Divan*'ı alfabe sırasına koymuş ve kimi sözcüklerin nasıl yazılacağını saptamıştır.[2] Brockelmann'ın bu eserinde dikkati çeken bir

---

1 *Kitab-ı Divanü'l-Luğat-it Türk*, İstanbul, I. Cilt. 1333, II. Cilt 1333, IV. Cilt 1335.

2 Carl Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest/Leipzig 1928.

özellik vardır. Eserde mastar halindeki eylemlerin dizilişi alfebetik bir düzen oluşturmamaktadır. Örneğin *tavmak* eylemi bu şekilde yazılmış, daha sonra da *tavar, tavaray* sözcükleri getirilmiştir. Bu yüzden mastar helindeki eylemleri yerinde aramamak gerekir. Fakat Brockelmann'ın bu eseri dizin ile ilgili ilk adımın atılmış olması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Divan ile ilgili diğer, bir çalışma da Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Besim Atalay bu sözlüğü bugünkü Türkçeye çevirmiştir.[3] Atalay'ın eseri tercüme ve dizin kısımlarından oluşmaktadır. Dizin cildi, çevirideki sözcükleri alfabe sırasıyla bulmak açısından bir kolaylık sağlamıştır. Bu ciltte sözcüklerin anlamları kısaca verilmiş ve tanıkları alınmamıştır. Ayrıca diğer ciltlerdeki bazı yanlışlar burada düzeltilmiş, bütün çeviri ciltlerindeki yanlışlar ve bunların doğrularını göteren bir düzeltme çizelgesi konulmuştur. Türk alfabesine göre sıralanan bu ciltte, Arap alfabesinde birbirine yakın sesleri gösteren harfler, Türk alfabesinde bir harfle gösterildiğinden, sözcüklerin hangi imla ile yazıldığı belirtilmemiştir. Bu da zaman zaman kitabın aslına başvurma zorunluluğunu gerektirmektedir. Bu konudaki güçlüğü gören Dehri Dilçin *Divan*'daki sözcüklerin Arap harfleriyle yazılmış ve Arap alfabesine göre sıralanmış bir başka dizinini hazırlamıştır.[4] Burada sözcüklerin çeviride hangi cildin hangi sayfasında ve hangi satırında bulunduğu da gösterilmiştir.

Divanü Lügat-it Türk'ün 1941'de ilk tıpkıbasımı çıkmıştır. TDK tarafından yayınlanan bu tıpkıbasım iyi bir örnek değildir. Eserin ikinci bir tıpkıbasımı da Kültür Bakanlığı tarafından 1990 yılında yayınlanmıştır.[5] Ayrıca Atalay çevirisi de tıpkıbasım yöntemiyle iki kez daha basılmış ama sadece o günkü sözlük gereksinimini karşılamıştır.

Besim Atalay'ın *Divan* çevirisi çeşitli Türk dillerine de çevrilmiştir. 1960-1963 yılları arasında Muttalibov eseri, Özbekçe'ye çevirmiştir.[6] 1967'de de Abdurrahmanov ile birlikte eserin dizinini hazırlamıştır.[7] Burada *Divan*'da geçen sözcükler sırasıyla verilmiş, karşılıkları da Özbekçe olarak açıklanmıştır. Ayrıca *Divan* çevirisinin cilt ve sayfa sayıları da belirtilmiştir. Bundan başka *Divan*'ın bir de Yeni Uygurca çevirisi vardır.[8]

1972 yılına yine TDK tarafından DLT'ün kısa bir dizini hazırlanmıştır.[9] B. Atalay'ın yayınlanmış olduğu *Divan*'ın Dizin cildinde bazı değişiklikler yapılarak yeniden bastırılan bu sözlükte ayrıca, bazı sözcüklerin hangi Türk lehçelerinden olduğu ve bu lehçelerdeki anlamını da gösteren bir liste bulunmaktadır.

Divanü Lügat-it Türk ile ilgili son bir çalışmayı da R. Dankoff ve J. Kelly

---

3 Besim Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, I (1939), II (1940), III (1941), IV Dizin (1943) ayrıca bkz. 1986 ve 1992'deki tıpkıbasımlar.

4 Dehri Dilçin, *Arap Alfabesine göre Divanü Lugat-it Türk Tercümesi Dizini*, TDK, Ankara 1957.

5 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lügati't Türk*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990.

6 Mahmut Kaşgariy, *Turkiy Süzler Devoni (Devonu Lugatit Turk)*, çev. S. Muttalibov, 3 cilt, Taşkent 1960-1963.

7 G. Abdurrahmanov, S. Muttalibov, *Devonu Lugatit Turk, İndeks, Lugat*, Taşkent 1967.

8 Mahmut Kaşgari, *Türki Tillar Divani*, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümçi 1981.

9 *Divanü Lügat-it Türk Dizini*, TDK. Ankara 1972.

yapmış, eseri İngilizceye çevirmişlerdir.[10] Bu çeviride eski okuyuş yanlışlıkları düzeltilmiş iyi bir çeviri sunulmuştur. Fakat bu kitapta *i* ünlü-sünün dışında *ı* ünlüsü de *i* ile gös-terilmiştir. Bu durum nedeniyle herhangi bir hataya düşmemek için örnekleri dikkatlice okumak gerekmektedir.

KUTADGU BİLİG

Orta Türkçe eserleri denildiğinde aklımıza gelen en önemli yapıtlardan biri de kuşkusuz Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseridir. 11. yy'da meydana getirilen, o dönem Türk toplumunun yapısı ve Türk dilinin durumu hakkında önemli bir kaynak oluşturan eserin bugün elimizde üç önemli nüshası bulunmaktadır. Her üç nüshanın da tıbkıbasımı TDK tarafından yayınlanmıştır.[11]

Karahanlı Dönemi'nin önemli bir dil hazinesini ortaya koyan *Kutadgu Bilig* üzerine yapılmış başlıca sözlük çalışması, Reşit Rahmetli Arat'ın yukarıda değindiğimiz üç nüshasının karşılaştırılmalı metin yayını[12] ve çevirisi[13] üzerine hazırlanmış bir dizinden[14] oluşmaktadır. Reşit Rahmeti Arat hayatta iken dizin çalışmasına başlamış, fakat tamamlayamadan ölmüştür. Öldükten 15 yıl sonra ise Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve

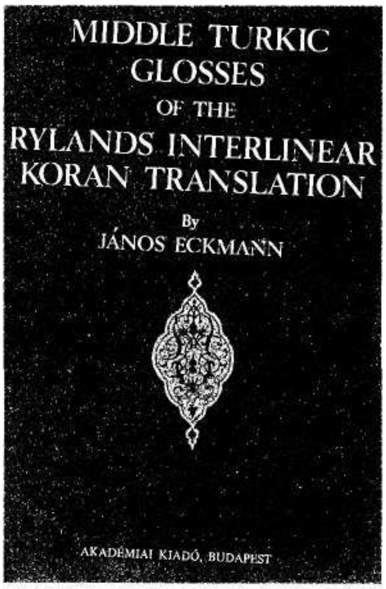

Nuri Yüce dizinin hazırlanmasını tamamlayıp yayınlamışlardır.

Kutadgu Bilig Dizininde 2861 madde başı ve 2861 sözcük bulunmaktadır. Sözcükler belirli bir dilbilgisi sırasına göre düzenlenmiştir. 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig*'in bu geniş söz hazinesinin çeşitli kullanılışları beyit numaraları ile verilmiş, sözcüklerin anlamlandırılmasında da Reşit Rahmeti Arat'ın tercümesine bağlı kalınmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki Arat'ın tercümesi kimi zaman metinden uzaklaşmıştır. Bu serbest çeviri nedeniyle bazı sözcüklerin anlamlandırılmasında bir takım yanılgılar olmuştur. Örneğin *turgur-*, *yiged-* gibi sözcüklerin serbest çevirisinde geçerli olan anlamları verilmiştir. Buna karşın bu dizin *Kutadgu Bilig*'in sözvarlığı üzerine yapılacak bundan sonraki çalışmalarda yararlı bir kaynak durumundadır.

10 Robert Dankoff ve James Kelly, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān luġāt at-Turk)*, I-III, 1982, 1984, 1985.

11 *Kutadgu Bilig, Herat Nüshası "Tıbkıbasım"*, TDK 1942.

12 *Kutadgu Bilig, Fergana Nüshası "Tıbkıbasım"*, TDK 1943.

13 Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, II, Çeviri*, TTK, Ankara 1959.

14 Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, III, İndeks*, TKAE, İstanbul 1979.

R. R. Arat'ın adıyla yayınlanan K.B. dizini üzerinde duran Semih Tezcan, dizin üzerinde önemli düzeltiler yapmıştır.[15] S. Tezcan bu makalesinde dizin içindeki sözcükleri, Orta Türkçe ve Eski Türkçe üzerine yayınlanmış sözlükler ve diğer eserler yardımıyla yeniden değerlendirmiştir.[16] Tezcan bu düzeltisinde 350'-ye yakın sözcük üzerinde durmuş ve bunları Dizin'deki sayfa numaralarını vererek sıralamıştır. Ayrıca Dizin'in düzenlenmesindeki aksaklıkları 6 grupta toplayarak bunlarla ilgili açıklayıcı bilgiler sunmuştur.

Tezcan'ın dışında Dankoff'un da bu konu üzerinde durduğunu görürüz. Dankoff R. R. Arat'ın okuyuş yanlışlarını kendince düzeltmeye çalışmıştır.[17]

ATABETÜ'L - HAKAYIK

Divan-ü Lügati't- Türk ve *Kutadgu Bilig*'den sonra orta Türkçe Dönemi'nin önemli yapıtlarından biri sayılan *Atabetü'l Hakayık*, Edib Ahmet tarafından yazılmış ve Muhammed Dad İspehsalar'a sunulmuştur. 256 beyitten oluşan eser, insanın yaşama biçimi, terbiyesi gibi konuları içeren, didaktik bir kitaptır. Eserin bugün çeşitli kitaplıklarda 6 nüshası vardır.[18]

Atabetü'l Hakayık'ı ilk defa 1906'da Necib Asım tanıtmıştır.[19] 1918 yılında ise I faksimile, II metin-tercüme ve izah olmak üzere eserin tamamını iki kısımda yayınlamıştır.[20]

Reşit Rahmeti Arat da Uygur harfli nüshayı temel alarak 1951 yılında *Atabetü'l Hakayık* adlı eserini yayınlamıştır.[21] Söz varlığı olarak bu yapıtın Dizin kısmını vermek mümkündür. Dizinde, nüshalarda geçen bütün sözcükler, nüsha farkları ve nüshalara müstensih tarafından ilave edilen izahlar sırayla alınmıştır. Ayrıca Türk dilinin gelişimi bakımından önemli olan bazı ekler de sıraya göre dizine alınmıştır. Sözlükte sözcük ve eklerden oluşan ortalama 1748 madde başı yer almaktadır. Madde içinde asıl metne ait olan sözcükler sadece rakamlar ile, nüsha farklarıyla izahlara ait olan ise rakamlardan önce nüshaların işaretleri ile verilmiştir.

Yukarıdaki çalışmaların dışında 1992 basımlı *Atabetü'l Hakayık*'ın sunuş kısmındaki kaynaklarda görüldüğü üzere eserin söz varlığı üzerine yurtdışında da çalışmalar yapılmıştır.[22]

Atabetü'l Hakayık Türk İslam Kültürünü yansıtan eserlerden birisidir. İslam dininin etkileri çok açıktır. Örneğin, konu başlıklarının tümü Arapça yazılmıştır. Yazı dilindeki Arapça ve Farsça sözcükler kimi zaman Türkçeleştirilmiş olarak kullanılsalar da *Kutadgu Bilig* .diline oranla epeyce artmıştır. *Kutadgu Bilig* aruzla ve saray çevresinde yazılmasına karşın, ko-

15 Semih Tezcan, "Kutadgu Bilgi Dizini Üzerine", T.T.K. *Belleten*, C. XLV, 2 Nisan 1981, sayı 178, ss. 23-78.

16 Örneğin S. G. Clauson, *An Etymotolgical Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972; *Drevnetyurskiy Slovar'*, Leningrad 1969.

17 Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*. Chicago, 1983, s .262.

18 Semerkand (Ayasofya) Nüshası (848-1444)
İstanbul (Ayasofya) Nüshası (884/1480)
İstanbul (Topkapı Sarayı) Nüshası
Ankara (Seyid Ali) Nüshası
Ankara (Maarif Kütüphanesi) Nüshası

19 N. A. Balhassan-Oghlou, "Un Texte ouïgour du XIIe siècle, *Keleti Szemle*, VII, 1906: 257-279.

20 *Hibetül-Hakayık*, İstanbul 1334 (= 1918).

21 *Atabetü'l-Hakayık*, Ankara 1951 (1992^{2})

22 Özbek, Kazak ve Doğu Türkistandaki yayınlar 1992 baskısına göredir (Sunuş, O. F. Sertkaya).

nu başlıklarını Türkçe yazılması, metinde çok az yabancı sözcük bulunması açısından *Divan* dilinin sadeliğini taşımaktadır. *Atabetü'l-Hakayık*'ta görülen bu yabancı sözcük artışı İslam Kültürünün Türk toplumuna gittikçe artan etkisini ortaya koymaktadır.

Atabet'ül-Hakayık üzerine yurt dışında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

K. Mahmudov, "Hitabul hakayikda ayrım undaşlarının hususiyatlari", *Issledovaniya po grammatike i leksike Tyürkskiḫ Yazıkov*, Taşkent, 1965, 204-207.

Ahmad Yugnakiy, *Ḥibatül-Ḥaḳâyiḳ*, Naşrga tayerlâvçi: K. Mahmudov, Gafur Gulâm Nâmidagi Badiiy Adabiyat Neşriyati, Taşkent, 104 s., 1. b. 1968, 2. b. 1971.

K. Mahmudov, *Ahmad Yugnakining "Ḥibatul Ḥaḳâyiḳ" asari hakida* (Kiriş, fonetika, morfologiya, tankidiy matn, transkriptsiya, şarh, lugat), Üzbekistan SSR Fanlar Akademiyası, A. S. Puşkin Nâmidagi Til va Adabiyat Instituti, Üzbekistan SSR "Fan" Naşriyati, Taşkent, 1972, 300 s.

Hemit Tömür - Tursun Eyüb, *Atebetü'l-ḥeḳâyıḳ*, Uygur Helk Kilasik Adabiyati, Milletler Naşriyati, Pekin, 1980, 77 s. Tanıtması: Wei Cui-yi, "Gu-dai Wei-wu-er wên-şian zhin-li-dê-ru-men (Eski Uygur kültürü yadigarı Hakikat kapısından giriş)", Tu-shu-pin-cie, 1980/(3.

E. Kurışcanov - B. Sagındıkov, Ahmet Yükneki, *Akikat Suyı*, Almatı, 1985.

SATIRARASI KUR'AN ÇEVİRİSİ

Doğu Türkçesi'ne ait sözlüklerden birisi de Eckmann tarafından hazırlanan satırarası *Kur'an Tercümesi Sözlüğü*'dür.[23] Eckmann'ın hazırladığı bu sözlük, Manchester'de John Rylands Kitaplığında Arabic MSS. 25-38 işaretiyle kayıtlı yazma bir *Kur'an* nüshasına dayanmaktadır. Eckmann'ın ölümünden sonra yayınlanan bu eser Karahanlı döneminin edebi dilini göstermesi yanında *Kur'an* Tercümeleri için de değerli bir sözlüktür. Sözlükte ortalama 2943 sözcük bulunmaktadır. Her sözcüğün anlamlarının yanında kullanımlarını da gösteren örnekler vardır. Sözlük, Türkçe sözcüklerin İngilizce anlamlarıyla birlikte Arapça ve Farsça karşılıklarını da içerir.

Ryland Nüshası *Kur'an* çevirisi'ni ilk olarak A. Mingena tanıtmıştır.[24] Yazar daha sonra Doğu Türkçesi çevirisinin diline de değinmiş, küçük bir de sözcük listesi vermiştir.[25]

23 János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest 1976.

24 A. Mingana, "An old Turki Monuscript of the Koran", *The Moslem World*, V (1915): 391-398.

25 A. Mingona, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester 1954, s.27-30.

Mahmud bin Ömer ez-Zamahşari, *Mukaddimetü'l-Edeb*, ilk sayfası (Nuri Yüce 1988'den)

HAREZM TÜRKÇESİ VE SÖZLÜKLERİ

Şirvan KALSIN

Türk dilinin tarihsel sınıflamasında, Ortaasya'da müslüman Türkler'in XI-XV. yüzyıllar arasında meydana getirdikleri yazı dili Orta Türkçe terimiyle adlandırılmaktadır. Harezm Türkçesi ise, Orta Türkçe'nin XIII ve XV. yüzyıllar arasındaki dönemini kapsar. Bu dönem üzerinde çalışan araştırmacılar dönemi, Karahanlı yazı dili geleneğine dayalı, Kanglı, Oğuz (Türkmen), Kıpçak yerli ağızlarından kaynaklanan bir yazı dili olarak tanımlamışlardır.

Harezm terimi, Maveraünnehir ve Hazar denizi çevresini içine alan İran asıllı 'Hwarezm' kavim adından kaynaklanır. Bölgenin hükümdarları Harzemşahlar olarak adlandırılmışlardır.

Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve Karluk yerli ağızlarının etkisi altında oluşan Harezm Türkçesinin, bağımsız bir sözlüğü bulunmamaktadır. Ancak, XII.yüzyıl Türkçesinin etimolojik sözlüğünü yazmış olan Clauson,[1] bu dönemin önemli eserlerini de taramış dolayısıyla bu eserlerin sözvarlığını eserine almıştır. Bu kaynağın dışında dönemin eserleri üzerine yapılan yayınların dizinleri sözvarlığı açısından başvuru kaynakları niteliğindedirler.

Dönemin başlıca eserleri ve bu eserler ile ilgili yararlanılabilecek kaynaklar şöyle özetlenebilir:

1) Harezm Türkçesi döneminin ilk eseri Nāṣırü'd-dīn b. Burhānü'd-dīn Rabġūzī tarafından, 1310 tarihinde, Ribāṭ-ı Oğuz'da (Maveraünnehir, belki yazarın doğum yeri) Moğol prensi Nāṣırü'd-dīn

1 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.

Toḳ Buğa adına, Farsça bir tercümeden Türkçe'ye adapte edilen bir siyer-i nebī derlemesi olan *Kıṣaṣü'l-enbiyā* adlı eseridir.

Kıṣaṣül-Enbiyā'nın en iyi yazması olarak kabul edilen Londra nüshasının tıpkıbasımını K. Grönbech yayınlamıştır.[2] J. Schinkewitsch, eserin Londra nüshasını ele alarak ve diğer nüshaları da karşılaştırarak *Kıṣaṣül-Enbiya*'nın sentaksı üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapmıştır.[3] Bu çalışmayı S. Paylı (*T. D. Belleten* III, sayı 8-9-10-11, 1947) Türkçe'ye çevirmiştir.

Kıṣaṣül-Enbiya, dil özellikleri bakımından A. I. Abrajeyev tarafından incelenmiştir.[4] Bu çalışmaların dışında eser bütün olarak da iki kez yayınlanmıştır.

Bunlardan ükemizde yayımlananı Aysu Ata'nın *Kıṣaṣül-Enbiya (Peygamber Kıssaları)*[5] adlı iki ciltlik çalışmasıdır. Çalışmanın birinci cildi giriş, metin ve tıpkıbasımdan oluşmaktadır. Giriş bölümünde eserin konusu, içeriği, nüshaları ve eser üzerinde yapılmış olan çalışmalardan söz edildikten sonra kısa bir dilbilgisi incelemesi yer alır. Bu incelemede eser, yazım, sesbilgisi, yapıbilgisi ve sözdizimi açısından değerlendirilmiştir. Son olarak da *Kıṣaṣül-Enbiya*'nın sözvarlığı açısından kısa bir değerlendirmesi yer almaktadır.

Çalışmanın ikinci cildi ise, eserde geçen sözcüklerin tümünü kapsayan dizinden oluşmaktadır. Böylesine hacimli bir eserin sözvarlığının tümünü içermesi açısından bu dizin Harezm dönemi için önemli bir kaynak niteliğindedir. Dizinde 5000 civarında maddebaşı bulunur.

Kıṣaṣü'l-Enbiyā üzerinde iki ciltlik bir çalışma da H. E. Boeschoten, M.Vandamme, S. Tezcan ve J. O'Kane tarafından ortak bir çalışma olarak gerçekleştirilmiştir.[6] İki cilt olan bu çalış-manın birinci cildi çevriyazılı metin, yazmaların karşılaştırılması, şiirlerin dizini ve *Kıṣaṣü'l-Enbiyā*'da geçen Harezm dönemine özgü seçilmiş sözcüklerin bir dizininden oluşmaktadır. Bu dizininde ise 2000 civarında madde-başı bulunur.

İkinci cilt, metnin İngilizce'ye çevirisi ve dizinlerden oluşmaktadır (tarikat, kabile ve boy adlarının dizini, özel adların dizini ve son olarak da *Kur'an*'dan surelerin geçtiği yerleri gösteren bir dizin).

Dönemin bir diğer eseri *Nehcül-Ferādis*'tir. Dil özellikleri açısından Harezm dönemini iyi yansıtan bu eser J. Eckmann'ın bir önsözüyle tıpkıbasım[7] olarak yayımlanmıştır. Eserin çevriyazılı metin yayını yapılmış,[8] daha sonra da

---

2 K. Grönbech, *Rabghuzi, Narrationes de prophetis, Kopenhagen*, 1948 (= *Monumenta Linguarum Asiae Majoris* IV).

3 J. Schinkewitsch, *Rabγūzīs Syntax* (*MSOS* 2. Abt.XXIX, 1926, s. 130-172, XXX, 1927, s.1-57)

4 Bkz. Aysu Ata, *Kıṣaṣül-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*, I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, TDK , Ankara,1997, s. XXII.

5 Aysu Ata: *Kıṣaṣül-Enbiyā* I (Giriş-Metin Tıpkıbasım); II (Dizin), Ankara 1997.

6 H. E. Boeschoten, M. Vandamme, S. Tezcan: *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets, Qiṣaṣ al-Anbiyā*, Volume One, Brill, 1995; H. E. Boeschoten, J. O'Kane and M. Vandamme: *Qiṣaṣ al-Anbiyā*, Volume Two, Brill, 1995.

7 Janos Eckmann, *Nehcül-Feradis*, I, tıpkıbasım, Ankara, 1956.

8 Janos Eckmann: (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar), *Nehcü'l-Ferādīs*, II, Metin, Ankara.

metin ve tıpkıbasım bir arada yayımlanmıştır.[9]

Nehcül-Feradis'in dil özellikleri ve metin üzerine bir yazı dizisi Ali Fehmi Karamanlıoğlu tarafından *Türk Dili ve Edebiyatı* dergisinde 1969-1971 yılları arasında yayımlanmıştır.[10]

Nehcül-Feradis'in söz yapımı üzerine tarafımızdan yapılan bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.[11] Bu çalışmada, eserde geçen yapı monfemleri, eşsüremli ve artsüremli incelenmiş ve yapıma konu edilen sözcük ve eklerin birer dizini verilmiştir.

Dönemin diğer bir önemli eseri olan *Mukaddimetül-Edeb* Nuri Yüce tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışma da Harezm Türkçesi'nin sözvarlığı açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.[12] Satıraltı çeviri olan bu eserin önemi, her sözcüğün Türkçe karşılığının verilme çabasından dolayı, eserin orijinalinde geçen sözcüklerin Türkçe karşılıklarının verilmeye çalışılmasındandır. Çalışmada Harezm Türkçesi'nin İslamiyetten önceki durumu, bölgenin Türkleşmesi eser ve yazarı hakkında bilgi verildikten sonra, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in dil özelliklerine (yazım, sesbilgisi, yapıbilgisi ve sözvarlığı) değinilmiş, ardından eserin çevriyazısı ve dizini verilmiştir.

Harezm veya Maveraünnehir kökenli bir Altın ordu şairi olan Kutb'un *Ḫusrev ü Şirin* adlı mesnevisi (25 Sefer 785/ 29 Nisan 1383) üzerinde ayrıntılı bir çalışma Zajączkowski'ye aittir.[13] *Husrev ü Şirin* üzerine bir diğer çalışma da, Necmettin Hacıeminoğlu tarafından, dilbilgisi, metin ve dizin olarak gerçekleştirilmiştir.[14]

Dönemin diğer bazı eserleri olarak, *Muhabbetnâme, Muīnül-Mürid, Miracname* adlı eserleri sayabiliriz.

Harezm dönemine dil özellikleri açısından bakıldığında Eski Türkçe döneminin sözvarlığının büyük oranda korunduğunu görmekteyiz. Başta Oğuz ve Kıpçak lehçeleri olmak üzere çeşitli ağızlardan veriler almış olmasından dolayı daha önceki dönemlerle en büyük farklılık, sözvarlığında İslamiyetin etkisi ile, başta dinsel kavramlar olmak üzere Arapça ve Farsça sözcüklerin yoğun biçimde dile girdiklerini görmekteyiz. Bu konuda bir fikir verebilmek için şu örnekleri verebiliriz: Farsçadan, *ābdān, ābrūy, ārām, āsāyiş, āzād, āzārbahāne, baḫşiş, baḫt, berāber, bāzirgān, bedbaḫt, bizār, büryān, dād, çırāġ, dürüst, endām, endāze, rūze* vb.

Arapça'dan ise şu örnekler verilebilir: *āḫir, aḥkām, afv, aḥvāl, aḳl, alāmet, amel, avret, āyet, arz, baḥis, aẓim, baṭıl, cevāb, cezā, cem, cümle, davā, duā, ecel, edeb, delil, erkān, fetvā, itiḳād, itibār,*

9 Janoş Eckmann: *Nehcü'l-Ferādis*, Tıpkıbasım ve çeviriyazı, (yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, 1995.

10 Ali Fehmi Karamanlıoğlu: *Nehcü'l-Feradis'in Dil hususiyetleri*,I, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVI, İstanbul, 1968, s. 55-72; II, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVII, İstanbul,1969, s. 33-56; III, (Metin) *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVIII, İst. 1969, s. 57-80; IV, (Metin) *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIX, İst. 1971, s. 145-170.

11 Şirvan Kalsın: *Nehcü'l-Feradis'te Söz Yapımı*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

12 Nuri Yüce: *Mukaddimetü'l-Edeb, Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara, 1988.

13 Ananiasz Zajączkoski: *Najztarsza Wersja Turecka Ḫusrāv u Širīn Qutba* I. Text, Warszawa 1958; II. Facsimile, Warszawa 1958; III. Vocabulaire, Warszawa 1961.

14 Necmettin Hacıeminoğlu: *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul, 1968.

ilm, imān, imām, namāz, ṣadaḳa, maḫlūḳ, maḳām, maḳṣūd vb.

Yukarıdaki örneklemelerden de anlaşıldığı gibi, Arapça ve Farsça'dan başta dinsel kavramlar olmak üzere birçok sözcük ilk kez bu dönem metinlerinde Türkçe'ye girmişler, bunların bir bölümü aynı metinlerde Türkçe karşılıklarıyla bir süre birlikte kullanılmış, zamanla Türkçe sözcükler tümden bırakılmıştır.

Türkçe sözcükler açısından da bu dönemde kimi kez, eski ve yeni biçimlerin birarada bulunduğu gözlemekteyiz. *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā* ve *Nehcül-Feradis* bu örnekler açısından oldukça zengindir. Bu duruma şu birkaç örnek verilebilir:

ḍ sesi dönemin eserlerinde bazen korunmuş, bazen de *y*'ye dönüşmüş biçimleriyle görülebilmektedir:

keḍ-> key-; aḍaḳ > ayaḳ; boḍ > boy; eḍe > ege > eye; ḳuḍı > ḳuyı; yaḍağ > yayağ: ulgaḍ-> ulğay-

Ses aktarımına rastlanmaktadır;

kerpiç > kepriç

p > f değişimi her iki durumuyla da görülmektedir;

topraḳ > tofraḳ; yapraḳ > yapurğaḳ > yafraḳ

Oğuzca'nın etkisiyle bazı sözcüklerde iç ses *g* düşmüştür. Ancak aynı sözcüğün *g* sesini koruyan biçimine de rastlanmaktadır;

ḳarınçğa > ḳarınça; ḳurtğar-> ḳurtar-.

Nehcül-Feradis'te -IIg/-IUg sıfat eki tek örnekte Oğuzcada olduğu gibi -II biçiminde görülmektedir: *körklü* 189/8.

Gene Oğuzca'nın bir özelliği olan ünlü yuvarlaklaşması dönemin eserlerinde görülmektedir;

toḳış > toḳuş

ıwıḳ > ıwuḳ

İslamiyetin etkisiyle, çoğunlukla islami terim olmak üzere, birçok Arapça ve Farsça sözcük dile girerken, bazen bu sözcükleri Türkçeleştirme gayreti bazen de Türkçesi'ni tercih etme eğilimi görülmektedir. Örneğin Arapça cennet ve cehennem sözcüklerinin yanı sıra, Eski Türkçe'den beri kullanılan Soğd kökenli *uştmaḫ* ve *tamu* sözcükleri kullanılmıştır. Tanrı'nın adlarından Arapça *rabb* sahip, efendi sözcüğü, onun Türkçe tam karşılığı olan *iḍi* sözcüğüyle karşılanmış ve uzun süre aynı metinlerde her iki sözcük de yer almıştır. Aynı şekilde *ḳādir* karşılığı olarak da *uğan* sözcüğünün türetildiğini görüyoruz.

Bu tutum dinsel kavramların dışında kalan kavramlarda da görülür: ḳoyçı = çupan (<Far.); *al* = *keyd* gibi.

Kutadgu Bilig'de görülen ve addan eylem türeten *-ed* eki yerine, bu dönemde kimi kez aynı kökten *-el* ekiyle eylemler türetilmiştir:

köped- > köpel-; uyad- > uyal- gibi

Harezm Türkçesinde birtakım sözcüklerde anlam değişme ve genişlemeleri de görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'le karşılaştırdığımızda bu anlam değişmelerine şu örnekler verilebilir:

toğa hastalık, *toğa* hastalıksız, illetsiz;

ḳomı- heyecanlanmak, coşmak, *ḳomı-* parlamak, ışıldamak;

in in, ev, *in* in, hayvan yuvası;

küjek perçem, *küjek* ışıltı, parlama, *küjeklig* perçemli;

Eski Türkçede rastlanmayan, Çağatay döneminde yaygın kimi sözcüklere ilk kez Harezm Türkçesi metinlerinde rastlamaktayız; *ölügse, ölügsek, altağu, küçey, iley, yükey, okıyu al-* gibi.

Çok genel olarak bu dönemin söz-

varlığının başlıca nitelikleri şöyle özetlenebilir: Başta dinsel terimler olmak üzere, Arapça ve Farsça sözcükler yaygın biçimde kullanılmıştır. Moğolca kökenli sözcükler çoğalmıştır. Türkçe sözcükler açısından, daha önceki dönemlerin söz varlığı genel olarak korunmuş, bunun yanısıra, Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve bölgede yaşayan Türk boylarının ağızlarından sözcükler bu yazı dilinde yoğun biçimde yer almışlardır.

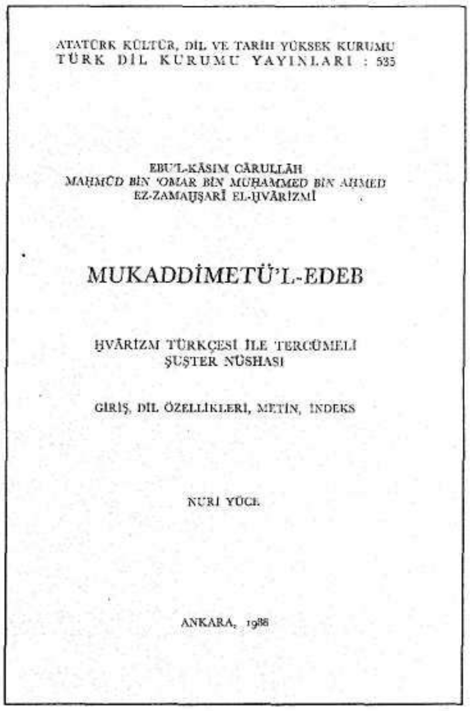
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 535

EBU'L-KĀSIM CĀRULLĀH
MAḪMŪD BİN 'OMAR BİN MUḪAMMED BİN AḪMED
EZ-ZAMAḪŞARĪ EL-ḪVĀRİZMİ

MUKADDİMETÜ'L-EDEB

ḪVĀRİZM TÜRKÇESİ İLE TERCÜMELİ
ŞUŞTER NÜSHASI

GİRİŞ, DİL ÖZELLİKLERİ, METİN, İNDEKS

NURİ YÜCE

ANKARA, 1988

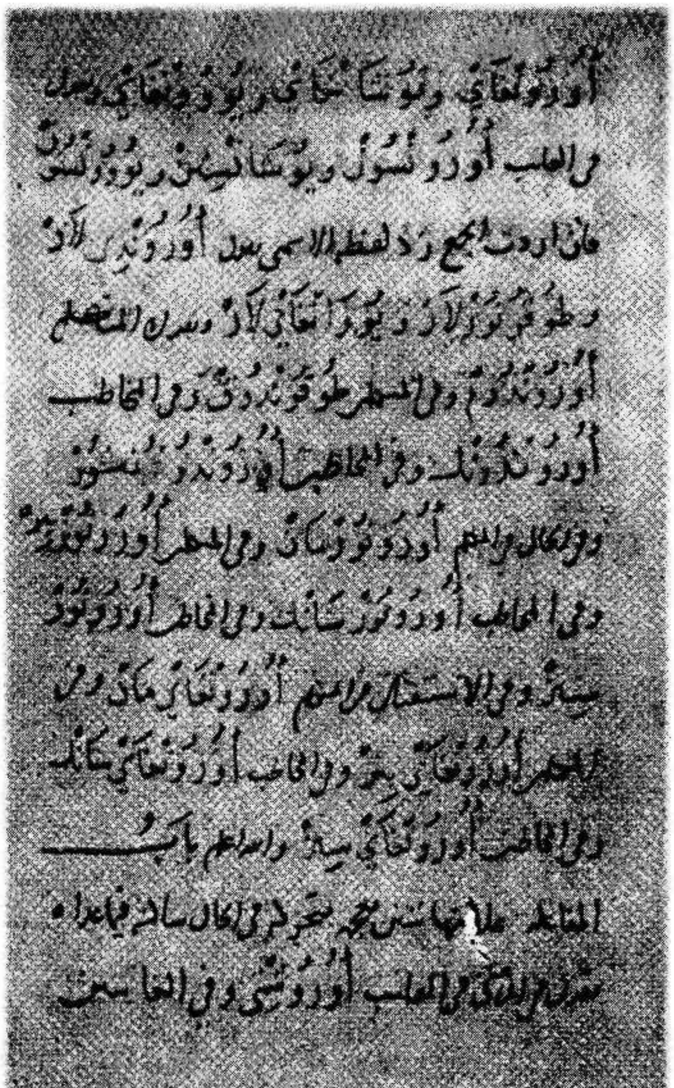

Et'Tuhfet'üz-Zekiyye Fi'l-Lûgat'it-Türkiyye

ÇAĞATAYCA SÖZLÜKLER

Zuhal Kargı ÖLMEZ

Adını Çingiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan alan "Çağatayca", Orta Asya Türk yazı dilinin gelişmesinde Karahanlı Türkçesinden sonra üçüncü evreyi oluşturmaktadır. Ali Şir Nevaî'nin eserlerinde klâsik biçimini kazanan Çağataycanın gelişmesi ve dönemleri hakkında değişik görüşler ortaya atılmıştır. Çağatayca üzerine yaptığı araştırma ve incelenmeleriyle tanınan Eckmann, Çağataycayı, Klâsik Öncesi, Klâsik ve Klâsik Sonrası dönem olmak üzere üç döneme ayırır.

Yazılı edebiyat dili olan Çağatayca klâsik yazı dili geleneğinin devamıdır. Sözcük dağarcığında Arapça, Farsça sözcüklerin yanısıra Moğolca sözcükler de yer alır. Osmanlıca ve Azericenin etkisiyle Çağataycada yer yer Oğuzca özellilkler de görülür. Klâsik Çağataycanın temsilcisi olan Ali Şir Nevaî'nin ve diğer Çağatay şairlerinin eserlerindeki ağdalı Arapça, Farsça sözcüklerin kullanımının yanısıra Nevaî'nin Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu vurgulamaya çalıştığı *Muhakemetü'l-lugateyn*'deki Çağatayca ve Moğolca sözcükler de dikkat çekicidir. Türkçenin zenginliğini gösterdiği bu eserinde verdiği Türkçe sözcüklerin (bunların çoğu eylemdir) bir kısmı Çağatayca'da az bilinen ve Çağatayca-Farsça sözlüklerde yer almayan sözcüklerdir. Nevaî, bu eserinde en küçük anlam farkı için bile sözcük yaratıldığına ve bu nedenle de yakın anlamlı sözcüklerin sayısının çok olduğuna dikkat çeker ve Farsçanın bundan yoksun olduğunu belirtir. Nevaî'nin eserleri üzerine hazırlanan sözlüklerde bile yer almayan bir kısım sözcüklerin ilk kez Çağatayca'da kullanıldığını bu eser aracılığıyla görüyoruz. Bu nedenle Çağataycanın söz varlığını çoğunlukla bu esere dayanarak diğer Çağatayca eserlerden de yararlanarak vereceğiz:

İlk kez Çağataycada görülen sözcük-

lerden birkaçı:

yurtçı "karakçı"

tapavul "hizmetkâr" < Tü. *tap-+-avul*, Mo. {*-GUl*})

kabal "muhasara, abluka, ihata"

eteke "atalık süt kardeşin babası; lala, mürebbi" < *ata+ke*

ineke "mürebbiye, süt anne; ebe" < *ana+ke*

argadal "dağ beli, geçidi"

sigritme "uçurumlu dağ geçidi"

kurukşamak "çok kuru ulmak, gıcırdama, cızırdamak"

küymen- "bahane etmek, sebep ve vesile bulmak"

tivre- "batmak, saplanmak"

Günümüz Türkçesinde olduğu gibi Çağatayca'da da Arapça, Farsça ve Moğolca sözcüklere Türkçe ekler getirerek yeni sözcükler oluşturulmaktadır. Bunlardan birkaç örnek verecek olursak:

kündeletmek "döndürmek, yuvarlatmak; kündeye vurdurmak, kündehane veya hapishaneye koydurmak" < Far. *kunda* +

aḫtacı "seyis, öncü" < Mo. *aḫta*

çögençi "çevgan oyuncusu, ciritçi, atlı top oyuncusu" < Far. *çewgan*

ḫızaneçi "hazinedar" Ar. *ḫızane*

cibeçi "cebeci, silah yapımcısı"< Mo. *cebe*

saḫasız "cimri" < Ar. *saḫa* "cömert"

gedalıg "dilencilik, yoksulluk" < Far. *geda* + Çağ. *lık*

mevcluk "dalgalı Ar. *mevc* + Çağ. *lık*

Moğolca Sözcükler:

abaga "amca" < Mo. *abaga*

argamçi "ip, urgan halat" < Mo. *argamci*

cırgamak "eğlenmek, zevk sürmek" < Mo. *cirga-*

çıdamak "dayanmak" < Mo. *çida-*

çurpa "yaban domuzu yavrusu" < Mo. *çurba*

çıray "yüz, çehre" < Mo. *çiray*

daruga "bekçi" < Mo. *daruga*

kada- "sağlamlaştırmak, çivilemek, perçinlemek, çakmak, batırmak" < Mo. *kada-*.

Çağatayca sözlükler üzerine daha önce yapılmış iki önemli çalışma vardır. Bunlardan biri Hasan Eren'e aittir: "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar" *DTCF Dergisi*, c. VIII, Sayı 1-2, Mart-Haziran 1950. Eren bu yazısında kısaca Çağatayca sözlükleri tanıtır ve bu sözlüklerin birbirinin tekrarı olduğunu belirtir. Ayrıca çeşitli sözcükleri ele alarak bunların sözlüklerde nasıl anlamlandırıldığı üzerinde durur, yanlışlıkları belirtir ve sözcükler hakkında geniş bilgiler verir.

Diğer çalışma ise Borovkov'a aittir: "Zur Geschichte der Wörterbücher des Čagatajischen", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg*, cilt: X, 1961, s. 1357-1362. Borovkov da Çağatayca sözlükler hakkında geniş bilgiler vererek kimi sözcükler ve yanlışlıklar üzerinde durur.

ÇAĞATAYCA SÖZLÜKLER

J. Thury'e göre Çağataycaya ait en eski sözlük *Abuşka*'dır ve Ali Şir Nevaî'nin ölümünden sonra yazılmıştır. Çağatayca-Türkçe olan bu sözlüğün Türkiye kitaplıklarında birçok yazma nüshası vardır. *Abuşka* 2000 kadar sözcük içermektedir. Sözlüğün alfabetik sırası eser eski yazı olduğu için tabii ki Arap alfabesi sistemine göredir. Sözlükte şöyle bir bölümleme yapılmıştır: *Üstünlü elif, esreli elif, ötreli elif, üstünlü ba, esreli ba,*

ötreli ba, üstünlü ta, esreli ta, ötreli ta, üstünlü cim, esreli cim, ötreli cim, vd. Madde başlarında eylemlere çekimli biçimleriyle yer verilmiştir: Örneğin: *bozladı, tikti, sançkay, karmaygıl*gibi. Sözcüklerin anlamları ayrıntılı olarak verildikten sonra hangi eserde geçtiği belirtilmiş ve örnek beyit çevirisiyle birlikte yer almıştır. Bu sözlük ilk kez Peşte'de 1862'de Macarca olarak yayımlanmıştır: **Vambery Armin, *Abuska. Csagataj-török szógyűjtemény. Török keziratbol forditotta, elöbeszeddel es jegyzetekkel kiserte Budenz Jozsef*, Pest 1862.**

Çalışmada 22 sayfalık bir giriş bölümü vardır. Bu bölümde sözlük ve sözlükte yer alan sözcükler hakkında bilgiler yer alır. Ayrıca kimi sözcüklerin Koybal-Kara-gas ve Yakutça biçimleri verilmiştir. Elif-ba sırasına göre olan sözlükte madde başları Arap alfabesiyledir, yanında sözcüğün Latin harfli biçimi yani yazıçevrimi yer alır. Sözcüklerin anlamı verilmiş, ancak örnek cümle ya da beyitler yoktur. 107 sayfa olan sözlüğün sırası şöyle verilmiştir: Elif meftûhe, Elif mekszûre, Elif mazmûme, B meftûhe, B mekszûre, B mazmûme....vd.

Sözlük daha sonra V. V. Veliaminof-Zernof tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve 1869'da yayımlanmıştır: **V. V. Veliaminof-Zernof, *Dictionnaire Djaghatai-turc*, Petersburg 1869.**

1-27. sayfalar arasında yer alan "Önsöz" bölümünde sözlüğün yazmaları ve daha önce Armin Vambery tarafından yapılan çalışma hakkında bilgi verilir. Sözlüğün daha çok Ali Şir Nevai'nin eserlerine dayandığı belirtilerek Ali Şir Nevai'nin eserleri ve eserler hakkında bilgiler yer alır. Daha önce yapılmış küçük sözlük çalışmalarına da değinilir.

لغت
چغتای وترکی عثمانی

اثر
شیخ سلیمان افندی اوزبکی البخاری

جلد اول

در عصر
سلطان عبد الحمید خان غازی

استانبول
١٢٩٨

***Lûgat-i Çağatayi ve Türkî-i Osmânî*,**
Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul, 1298

Sözlük bölümü "Babü'l-elif", harfü'l-elifü'l-meftuha" başlığı altında elif harfiyle başlar. Arap harfleriyle olan sözlüğün maddde başları biraz büyük puntoyla ve siyah olarak verilmiştir. Sözlük bölümü 420 sayfadır. Sonunda bir sayfalık düzelti sayfası yer alır.

Sözlük üzerindeki diğer bir çalışma da Besim Atalay'a aittir: **Besim Atalay, *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970, 452 sayfa.**

Çalışma Atalay'ın ölümünden sonra yayımlanmıştır. Atalay eseri Arap alfabesinin alfabetik sırasını bozmayarak aynıyla çevirmiştir. Sonuna ise Latin alfabesi sırasına göre bir dizin koymuştur. Söz-

cüklerin yanına Arap alfabesiyle sözcüğü yazarak, sözcüğün yer aldığı sayfayı da belirtmiştir. Atalay'ın belirttiğine göre yazmalar arasında çok büyük farklılıklar yoktur, ancak en doğrusu "Fatih nüshası"dır. Atalay, Türkiye kitaplıklarında bulunan bütün nüshaları ve eser üzerinde yapılmış diğer çalışmaları toplayarak sözlük üzerinde iki yıl çalışmıştır.

Badaiu'l-lugat: Sözlük Çağatayca-Farsça'dır. Thury'nin Çağataycanın en eski sözlüğünün *Abuşka* olduğunu belirtmesine rağmen, ondan 60 yıl sonra Borovkov, en eski sözlüğün *Badaiu'l-lugat* olduğunu söyler. Sözlüğün tek yazma nüshası N. N. Hanıkov koleksiyonundadır. 1117/1705'te istinsah edilmiştir. Bu nüsha Leningrad devlet kütüphanesindedir. Sözlük Ali Şir Nevaî'nin şiirlerini anlamak için düzenlenmiştir. Sözlüğün düzenlenmesi için Sultan Hüseyin'in sarayına yakın yerde bulunan şair Tâlî İmanî görevlendirilmiştir. Tâlî İmanî ulaşabildiği sözlüklerin yardımıyla kısaltılmış bir sözlük hazırlamıştır. Sözlük yaklaşık 1000 sözcük ve kurallardan oluşur. Sözlükte Nevaî, Lütfî ve Mir Haydar'ın şiirlerinden örnekler var. Sözlüğün A. Vambery'e ait yazma nüshası 1715'te yazılmıştır.

Badaiu'l-lugat şu sisteme göre hazırlanmıştır: Sözlüğe alınan her sözcüğün ünlüsü gösterilmemiş ve sözcükler harekelenmemiştir. Ancak her sözcüğün okunuşuna dair açık bilgiler verilmiştir. Eylemler mastar biçimleriyle alınmış ve müştakları hakkında da bilgiler verilmiştir. Sözcükler Arap alfabesi sistemine göre düzenlenmiştir. *Badaiu'l-lugat* üzerine A. K. Borovkov'un yaptığı çalışma 1961'de yayınlanmıştır: ***Bada'i al-lugat, Slovar Tāli Īmanī geratskogo k soçineniyam Alişer Navoi,*** **Moskova 1961.**

Borovkov, çalışmasının "Giriş" kısmında sözlük ve yazarı hakkında geniş bilgi verdikten sonra *Badaiu'l-lugat*'i *Abuşka* ve *Senglâh* ile karşılaştırır. Sözcükleri sözlüğün aslına bağlı kalarak Arap alfabesi sistemine göre verir. Sözcüklerin yanında ise yazıçevrimli biçimler yer alır. Sözcüğün anlamı verildikten sonra hangi metinden alındığı ve geçtiği yer verilmiştir. Daha sonra ise sözcüğün diğer sözlüklerde (*Abuşka*, Şeyh Süleyman Efendi, *Dictionnaire turk-oriental*, Feth Ali, Budagov ve Radloff'ta) geçtiği yer ve eğer faklı bir anlamı varsa anlamı da verilmiştir. Çalışmanın sonunda ise Leningrad Devlet Halk kütüphanesinde Saltıkova-Şçedrina koleksiyonunda numara 35'te yer alan yazmanın tıpkıbasımı verilmiştir.

Çağataycaya ait önemli sözlüklerden biri de ***Senglâh***'tır. Sözlüğü Nadir Şah zamanında yazmaya başlayan Mirza Mehdi Han 1172 veya 1173 (M. 1758-1760) yıllarında tamamlamıştır. *Senglâh*'ın British Museum'da iki, Oxford'daki Bodleian kütüphanesinde, Londra'daki School of Oriental Studies kütüphanesinde, Paris ve Tahran millî kütüphanelerinde birer tane olmak üzere altı yazma nüshası vardır. *Senglâh*'ın British Museum'daki nüshası ilk defa Rieu tarafından 1888'de çıkan kataloğunda bilim dünyasına tanıtılmıştır. *Senglâh* henüz yazma halinde olan üzerinde çalışılmamış bir sözlüktür. XVI. yüzyılda meydana getirilen *Senglâh* da *Abuşka* gibi Ali Şir Nevaî'nin eserlerinin anlaşılması için yazılmıştır. Ancak Mehdi Han'ın ifadesine göre sadece Ali Şir Nevaî'yi değil, Lütfî, Hüseyin Baykara, *Babür Divanı*, *Babürnâme* ve Çağatayca bir

اللغات النوائية والاستشهادات الجغتائية

DICTIONNAIRE

TURK-ORIENTAL

DESTINÉ PRINCIPALEMENT À FACILITER LA LECTURE

DES OUVRAGES DE BÂBER, D'ABOUL-GÂZI

ET DE MIR-ALI-CHIR-NEVÂÏ,

PAR M. PAVET DE COURTEILLE,

PROFESSEUR AU COLLÈGE DE FRANCE.

PARIS.

IMPRIMÉ PAR ORDRE DE L'EMPEREUR

À L'IMPRIMERIE IMPÉRIALE.

Kelile Dimne'yi de taramıştır. Çağtayca bir sözlük olmasına rağmen birçok "Rumca" yani Azerice ve Anadolu Türkçesine ait sözcükleri de içerir. Bunun yanısıra sözlükte Moğolca sözcükler de vardır. *Senglâh*'ta 6000 kadar sözcük vardır. Sözlükte yüzlerce örnek beyit ve mensur parça yer almaktadır.

Senglâh üç bölümden oluşur. *Mabâni'l-lûgat* adını taşıyan giriş bölümü, küçük bir Çağatyaca gramerdir. Bu bölümün sözlükten ayrı olarak İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde ve Tahran'da birer yazma nüshaları daha bulunmaktadır. İkinci bölümü asıl sözlük oluşturur. Üçüncü bölümde ise, Nevaî'nin kimi eserlerinde geçen birtakım Arapça ve Farsca sözcük ve tâbirlerin açıklaması yer alır.

Sözlüğün düzeni ise şöyledir: Sözlük önce harflere göre, "Kitâbü'l-elif", "Kitâbü'l-bâ, Kitâbü'l-tâ" vd. biçiminde bölüm-lere, her kitap da "Bâbü'l-meftûhat", "Bâbü'l-meksûrat" ve "Bâbü'l-mezmûmat" gibi bablara ayrılır. Daha sonra bunlar da ilk ünlüden sonra gelen harflere göre daha küçük kısımlara ayrılmıştır. Eylemin dışındaki sözcükler ayrıca "mine'l-cevâmid" ibaresiyle belirtilmektedir. Eylemlerin önce mastar biçimi, daha sonra eğer varsa ettirgen, edilgen, dönüşlü ve iştaş çatılılı biçimleri verilir. Sözcüklerin söylenişi ise, harekeleniş biçimleri yazılarak verilir: Örneğin, *arzı-* "değeri olmak" sözcüğünün söyleniş biçimi şöyle verilir: "be-sukûn-ı râ ve kesre-i zâ".

Senglâh üzerine yapılan çalışmalar: *Senglâh*'ın *Mabâni'l-lûgat* kısmı 1910 yılında E. Denison Ross tarafından British Museum nüshasına dayanılarak yayınlanmıştır: ***The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân*, Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225, Calcutta 1910.** Ross, çalışmasında önce *Mabâni'l-lûgat* ve yazarı hakkında bilgi verir. Bunu takiben Ross, gramerde yer alan bilgilerin başlıklarını sayfalarını da belirterek verir. İki sayfalık "Notlar ve Düzeltiler" bölümünden sonra, metinde Ali Şir Nevaî'nin dışında yer alan şair ve yazarların listesi verilir.

Mabâni'l-lûgat üzerine yapılan ikinci çalışma, János Eckmann'a aittir: "Mîrzâ Mehdis Darstellung der tschagataischen Sprache": *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Kőrös Dicata*, edendo operi praefuit L. Ligeti, Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Bu-

dapest 1942-1947, s. 156-222.

Eckmann, *Mabâni'l-lûgat* hakkında bilgi verdikten sonra, "Sesbilgisi" başlığı altında gramerde yer alan sesle ilgili bilgiler ayrıntılı olarak verilir. "Biçimbilgisi" bölümünde çokluk ekleri, iyelik ekleri ve durum ekleri örneklerle açıklanmıştır. Daha sonra sayılar, adıllar, ilgeçler, eylemlikler (ad-eylem) ve ulaçlar hakkında bilgiler yer alır. "Eylem Çekimi" bölümünü, sözcük türeten eklerin yer aldığı "Söz Yapımı" bölümü izler. Çalışmanın sonunda ise *Mabâni'l-lûgat*'te geçen sözcüklerin anlamının ve geçtiği yerin verildiği bir sözlük bulunmaktadır.

Mabâni'l-lûgat hakkındaki üçüncü çalışma, ise, Karl Heinrich Menges'e aittir: ***Das Čaγatajische in der persischen Darstellung von Mīrzā Mahdī Xān*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur (in Mainz), Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1956, Nr. 9.**

Çalışmada, Çağataycanın Türk Dilleri içindeki yerinin anlatıldığı "Giriş" bölümünden sonra yer alan "Fonoloji" bölümünde ortografi ve fonetik hakkında bilgi verilir. "Morfoloji" bölümünde, ad çekimleri, sayılar, adıllar, ilgeçler, eylem çekimi, ulaçlar ve sözcük yapımı hakkındaki bilgiler yer alır. "Sentaks" ve "Söz Varlığı" bölümlerinden sonra çalışma "index" bölümüyle biter.

Senglâh'ın sözlük bölümü üzerine ilk çalışma János Eckmann'a aittir. Çalışmanın "Giriş" bölümünde *Senglâh*'ın düzeni, yazarı, nüshaları ve Çağataycanın sözvarlığı hakkında bilgiler verir. Bunu izleyen "İndex" bölümünde on ayrı dizin vardır. Genel dizin bölümünde sözcükler Latin alfabesiyle, ama yine Arap alfabesi sırasına göre sayfa ve satır numaralarıyla verilir. İkinci dizinde ise birinci dizinin iskeleti verilir. Üçüncü dizinde Rumca, dördüncü dizinde ise diğer Türk dil ve diyalektlerindeki sözcükler liste halinde verilir. Beşinci dizinde Moğolca ödünç sözcüklere, altıncı dizinde ise diğer dillerden geçen ödünçlemelere yer verilir. Yedinci dizinde ise Mugul tabirleri yer alır. Sekizinci dizinde Senglâh'ta geçen yabancı dil adlarının listesi verilir. Dokuzuncu dizinde yer, kişi ve kabile adları; onuncu dizinde de yazar adları indeksi yer alır. Çalışmanın sonunda sözlüğün tıpkıbasımı bulunmaktadır.

Çağataycaya ait diğer bir sözlük ise, Şeyh Süleyman Efendi'nin ***Lûgat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî* (İstanbul 1298)** adlı sözlüğüdür. Bu sözlük Ignaz Kúnos tarafından kısaltılarak Almancaya çevrilmiştir: ***Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches* Wörterbuch, Budapest 1902.** Kısa bir önsözden sonra sözlük bölümünün yer aldığı çalışma, 201 sayfadır. Sözlüğün alfabetik sırası Latin alfabesine göredir. Madde başlarının italik olarak verildiği çalışmada sözcüklerin karşısında Türkçe ve Almanca anlamları verilmiştir.

Hulâsa-i Abbâsî adlı sözlük ise Abbas tarafından yazılmıştır. Bu sözlük *Senglâh*'a dayanır. Sözlüğün bilinen Tahran ve Paris nüshalarının her ikisinde de birtakım yanlışlıklar bulunmaktadır.

Çağataycaya ait bir diğer sözlük ise, Pavet de Courteille'ye aittir: ***Dictionnaire Turk Oriental,* Paris 1870.** 13 sayfalık bir önsözden sonra yer alan asıl sözlük bölümü, 560 sayfadır. Madde başları Arap harfleriyledir. Kimi maddelerde yer alan örnek beyit ve mensur parçaların çevirisi de verilmiştir.

Hermann Vámbéry'e ait ***Čagataische Sprachstudien*** **(Leipzig 1867)** adlı çalışmanın sonunda da yaklaşık 160 sayfalık bir sözlük bölümü vardır. Kitabın içinde yer alan metinlerdeki sözcükler önce Arap alfabesiyle daha sonra Latin alfabesiyle yazıldıktan sonra anlamları önce Almanca daha sonra Fransızca olarak verilmiştir. Çalışmada "Giriş" ve 30 sayfalık bir "Gramer" bölümü bulunmaktadır. "Chrestomathie" bölümünde yer alan metinler Arap alfabesiyle yazılmış ve metinlerin altında Almanca çevirileri verilmiştir.

Muhammed Yakub Çingi'nin hazırladığı ***Kelür-name*** adlı sözlük 1982'de Taşkent'te basılmış. Sözlüğün Londra ve Taşkent'te olmak üzere iki nüshası var. Borovkov, Çağataycaya ilişkin doğuda hazırlanan sözlüklerin gözden kaçtığını, bunların bilimsel ve kültürel açıdan büyük önem taşıdıklarını belirtir. Ali Şir Nevaî, çağdaşları ve selefleri açısından bu sözlüklerin ilginç olduğuna değinir.

***Kelürname*, A. İbragimov, Taşkent 1982.**

Borovkov, Çağatyacaya ilişkin Doğuda hazırlanan sözlüklerin gözden kaçtığını, bunların bilimsel ve kültürel açıdan büyük önem taşıdıklarını belirtir. Ali Şir Nevai, çağdaşları ve selefleri açısından bu sözlüklerin ilginç olduğuna değinir. İstisnaî olarak Hint kökenli sözlüklerden bugün ikisi bilinmektedir: Fazlullah Han ve Muhammed Yakub Çingi'nin *Kelürnâme*'leri Muhammed Yakub Çingi'nin sözlüğü Fazlullah Han'ın sözlüğüne benzemektedir. Sözlük 5 başlık (bab) altında 14 fasla ayrılmıştır. Her madde 14 eylem sayılmıştır. Örneğin, ilk bölümde *okumak, okudı, okuptur, okur, okubıdı, okuydur, okumadı okumaptur, okumas, okumabıdı, okumaydur, oku, okuma, okur biz, okumas biz*. Farsça çevirileriyle birlikte yer alır. 15. bölümde 9 alt başlık (fasl) gökyüzü, yeryüzü, atlar, hayvanlar vb. konulara ait sözcükler sıralanır.

Borovkov'a göre her iki sözlükte de ne edebî yapıtlardaki ne de konuşma dilindeki örneklere yer verilmez. Sözlüklerin amacı, Buhara bölgesinde konuşulan Çağataycanın sözvarlığını ortaya koymaktır. Her iki sözlüğün de ilgi çeken yönü, günümüz Özbekçesinde olduğu gibi, mastar eklerinin ünlü uyumunun dışında hep *-mak* olmasıdır. Borovkov'un verdiği bu bilgilerden yaklaşık 20 yıl sonra A. İbragimov, *Kelürnâme* üzerine ilk önemli çalışmayı yayımlar (Taşkent 1982). Çalışmanın alt başlığı "Eski Özbekçe-Tacikçe-Farsça Sözlük, XVII yy." biçimindedir. İbragimov, Orta Türkçe ve Harezm-Kıpçak Türkçesi eserleri, sözlükleri üzerine kısa bir girişten sonra *Kelürnâme* ve hakkında yazılanlar, nüshaları, yazım özellikleri hakkında bilgi verir. Buna göre eserin biri Londra, ötekisi Taşkent olmak üzere iki nüshası vardır. Londra yazması 13, Taşkent yazması 14 başlıktan oluşur. Londra yazmasında 163 eylem, Taşkent'te ise 400 eylem vardır. İbragimov'un çalışması Giriş dışında çeviri, alfabetik sözlük ve dilbilgisi ile sözvarlığı özelliklerinin ele alındığı bölümlerden oluşur. Çeviri bölümünde ilk önce bir sayfalık Farsça sunuş ve Rusça çevirisi yer alır. Sonra bölüm bölüm sözlüğün çevirisi yer alır. İlk bölüm elif harfiyle başlayan eylemleri içerir. *okumak, okutmağ, uykulamak, ölmak, eşitmak, olturğuzmak, olturmak, almak, aytmak, etmak, itmak, ititmak, açıkmak, içmak*....(yaklaşık 99 eylem)

İkinci bölüm *be* harfiyle başlayan eylemleri içerir, yirmibir eylemden oluşur:

başlamak̦, bitmak̦, bitittürmak̦, buyurmak̦, batmak̦, bütmak̦, vb.

Üçüncü bölüm *te*, 51 eylem

Dördüncü bölüm *çim*, 13 eylem

Beşinci bölüm *de*, 3 eylem: *demek̦, dağlamak̦, dağlatmak*

Altıncı bölüm *sin*, 26 eylem

Yedinci bölüm *şin*, 5 eylem: *şışmak̦, şaşamak̦, şaşatmak̦, şıpk̦amak̦, şımımak̦*

Sekizinci bölüm *se*, 1 eylem: *fülemak̦* "üflemek"

Dokuzuncu bölüm *k̦af*, 35 eylem

Onuncu bölüm *kef*, 20 eylem

Onbirinci bölüm *mim*, 3 eylem: *minmak̦, mindürmak̦, mışk̦armak̦*

Onikinci bölüm *nun*, 1 eylem: *valamak̦* "ovmak, ovalamak"

Onüçüncü bölüm *ha-i havvas*, 3 eylem: *hürmak̦* (bu örnekleri krş. Özb...., Hal. ve Poppe Alt.), *harmak̦, hüremak̦*

Ondördüncü bölüm *yay*, 41 eylem

Onbeşinci bölüm, çeşitli konulara ait bölümler:

1. Gökyüzü: kök, k̦uyaş, küneş, kün, ay...
2. Yeryüzü
3. Atlar ve öteki hayvanlar
4. Kuşlar
5. İnsanlar
6. Akrabalık adları
7. Silahlar
8. Sayılar
9. Belirteçler (yer ve zaman belirteçleri), adıllar, sıfatlar

Harezm Türkçesi

FAZILOV, Ergaş İsmailoviç, 1966-1971: *Starouzbekskiy yazık, Ḫorezmiyskiye pamyatniki XIV veka (Eski Özbek tili, XIV äsr Ḫäräzm yâdnâmäläri) I (A-K* (1966; 652 sayfa), *II (L-Ġ)* (1971; 780 sayfa: 696-722. sayfalarda dilbilimsel gösterge adı altında çeşitli ekler ve 723-777. sayfalarda dizin yer almaktadır), Taşkent.

Çağatayca Sözlükler

ATALAY, Besim, 1970: *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara. (iv + 452 sayfa: 415-445. sayfalarda dizin ve sözcüklerin Arap harfleriyle yazılışı bölümü ve 447-450. sayfalarda düzeltmeler yer almaktadır)

COURTEILLE, Pavet de, 1870: *Dictionnaire turk-oriental*, Paris. (xiv + 562 sayfa: 561-562. sayfalarda düzeltmeler yer almaktadır)

KÚNOS, Ignaz, 1902: *Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest. (Şeyḫ Süleymān Efendi-i Buḫārī, 1298 (=1881): *Luġat-i Çaġatāyī ve Türkī-i ʿOmānī*, İstanbul'dan uyarlanma)

POPPE, Nikolay Nikolayeviç, 1938: *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab*, Moskva-Leningrad. (3 kısımlı, 451 sayfa (1. ve 2. kısımlar); 1. kısım: fonetik ve morfolojik çözümleme ve sonuçlar; 2. kısım: Zamaḫşari'nin Moğolca-Çağatayca-Farsça sözlüğünün bir baskısı olan Moğolca sözlük *Muk̦addimatu-'l-Adab*; 3. kısım (1939 yılı): dizin (453-566. sayfalar).

Véliaminov-Zernov, Vladimir Vladimiroviç (red.), 1868: *Slovar' djagataysko-turetskiy (Dictionnaire djaghatai-turc)*, Sankt-Peterburg. (31 + 420 sayfa; Mīr ʿAlī-Şīr Nawāʾī'nin eserleri için 1560 yılında yazılmış elyazma sözlüğe dayalı).

KIPÇAK SÖZLÜKLERİ

Jale DEMİRCİ

Türk sözlükçülüğü ve gramerciliğinde Kıpçak sözlük ve gramerlerinin önemi büyüktür. Çünkü, Türk sözlükçülüğü üç sahada ekol oluşturacak şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı sahalarıdır. Tarih sırasına göre bu üç sahanın başında Kıpçak sözlükleri gelmektedir. Kıpçak Türkçesi ile ilgili ilk bilgileri Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lugati't-Türk* adlı eserinden almaktayız. Kıpçak sözlüklerinden *Codex Cumanicus* dışında diğerleri Kıpçakların tarihî olaylar sonucu gelip yerleştikleri Mısır ve civarında meydana getirilmiştir.

Codex Cumanicus

Türk dili ve kültür tarihi bakımından çok önemli eserlerden birisidir. XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başlarında yazılmış olmalıdır. Eserde istinsah tarihi olması muhtemel 1303 tarihi yer almaktadır. Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırları veya deşt-i Kıpçak dediğimiz sahaya ait bu yüzyıldan günümüze gelebilmiş tek eserdir.

Eserin tek yazma nüshası Venedik'te Saint Marcus Kütüphanesindedir. 82 varaktan ibaret olan eser, biri İtalyan tüccarlar diğeri Alman Fransiskan rahipleri tarafından yazılmış ve sonradan bir cilt haline getirilmiş, iki ayrı defterden oluşmaktadır.

İtalyan Bölümü: 55 varaklık bu bölümde kelimeler Latince, Farsça ve Kıpçak Türkçesi olmak üzere 3 sütun üzerine sıralanmışlardır. Daha sonra kelimelerin anlamlarına göre sıralandığı ikinci bir sözlük gelmektedir. Yani biri alfabetik, diğeri anlam gruplarına göre ayrılmış 2 sözlük kısmından oluşmak-

tadır.

Alman Bölümü: 27 varaktan ibaret olan bu bölüm ise Almanca-Kıpçak Türkçesi ve Latince-Kıpçak Türkçesi sözlüklerle başlar. Daha sonra Kıpçak Türkçesi ile yazılmış dualar, ilahiler, atasözleri ve bilmeceler yer alır. Bu bölümün orijinalliği Hristiyan metinlerin ve dilbilgisi kurallarının yer almasıdır. İtalyan bölümünden daha değerlidir.

Codex Cumanicus'un bazı parçaları ilk önce M. J. Klaproth tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra tamamı G. Kuun tarafından 1880'de Budapeşte'de Latince olarak yayımlanmıştır.[1] K. Grønbech eserin kelimelerini kullanışlı bir sözlük haline getirmiş ve 1942'de yayımlamıştır.[2] Radloff, Bang, Kowalski gibi alimler eser üzerinde çalışarak *Codex Cumanicus*'un birçok karanlık noktalarını aydınlatmışlardır.[3]

Kitāb-ı Mecmū'u Tercümān-ı Türkī ve ᶜAcemī ve Muġalī

XIII. yüzyıla ait olan bu eser 27 Şaban 643 (28 Ocak 1245) tarihinde Mısır'da Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf tarafından yazılmış veya istinsah edilmiştir.[4]

Memlûklerin hakimiyetinden bir süre önce yazılmış olan eser Türk-Moğol hareketinden sonra bu sahaya göç etmiş olan Kıpçakların Türkçesini içine almaktadır. *Tercümān-ı Türkī* kelime çeşitlerine göre düzenlenmiş bir sözlük ve gramerdir. 76 varaklık eser 4 bölümden oluşmaktadır: 1) Kısa bir fonetik giriş ve isimlerin Arapça-Kıpçak Türkçesi sözlüğü. 2) Fiillerin Arapça-Kıpçak Türkçesi sözlüğü. 3) Kıpçak Türkçesinin fiil çekimi. 4) Zamirler,isim çekimi, edatlar.

Eser, Martin Theodor Houtsma ve A. Kurışjanov tarafından yayımlanmıştır.[5]

Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk

Ebu Hayyan (Abū Hayyān) tarafından Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış bir sözlük ve gramerdir. Ebu Hayyan (Abū Hayyān), 1256 (654) yılında Gırnata'da doğmuş ve 1334'te Mısır'da ölmüş bir Arap dilcisidir. Eseri Kahire'de 18 Aralık 1312 tarihinde yazmıştır. Ebu Hayyan (Abū Hayyān) *Kitabü'l-İdrāk*'te hemen her zaman Kıpçak kelimesi yanında Türkmen boyunu da zikreder. 50-70 kadar kelimeyi Kıpçak Türkçesi bir o kadarını da Türkmen Türkçesi olarak ayırmıştır.

Kitabü'l-İdrāk'in İstanbul kütüphanelerinde iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki Bayezid Umumi Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümünde 2896 numarada kayıtlıdır ve 132 sahifeden ibarettir. İkinci nüshası İstanbul Üniversite Kütüphanesi Arapça yazmalar kısmında 3856 numarada kayıtlı olup 194 sahifeden ibarettir.

El İdrāk'in ilk yayını Selanikli Mustafa Efendi tarafından yapılmıştır (İstanbul 1895-1891). Bu yayın tek

[1] Kuun, G., *Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum divi Marci Venetiarum*, Budapest 1880. CXXXIV, 398 s.

[2] Grønbech, K., *Codex Cumanicus*, cod. Marc.Lat. DXLIX; Faksimile, Kopenhagen 1936. Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch*, Einar Munksgaard, Kopenhagen 1942, 314 s.

[3] Bang, W., "Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhynmnus", *Nachrichten d.K.Ges.d. Wis.zu Göttingen, phil.hist. Kl.* 1910, s. 61-78.

[4] Fundamenta'da (s. 75) her ne kadar 1245 tarihi verilirse de *Münyetü'l-Ġuzāt*'ta 743/1343 tarihi verilir (Öztopçu s. 2).

[5] Houtsma, M. Th., *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894; Kurışjanov, A. K., *İssledovaniye po leksike starokipçakskogo pis'mennogo pamyatnika XIII v. "tyurksko-arabskogo slovarya"*, Alma-Ata 1970.

nüshaya dayanılarak yapılmıştır ve pek yararlanılabilecek bir çalışma değildir. Daha sonra elde edilen ikinci nüsha ile birlikte eser Ahmet Caferoğlu tarafından yeniden yayımlanmıştır.[6]

Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye

Mukaddimesinde Kıpçak Türkçesi için yazıldığı belirtilen eser, yerine göre ders kitabı olarak da kullanılan Kıpçak Türkçesi gramerlerinden birisidir. Yazarı bilinmeyen eser kesin olarak bilinmemekle beraber bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre Mısır'da 829(1425)'dan önce yazılmış olmalıdır. *Tuḥfetü'z-Zekiyye* gramer ve sözlük olmak üzere 2 kısımdan oluşmuştur. 39 varaklık ilk kısımda Arapça kelimeler alfabe sırasına göre düzenlenmiş, karşılarına Türkçeleri verilmiştir. 39a-91a varakları arasında ise gramer kısmı bulunmaktadır.

Eserin tek yazma nüshası İstanbul Bayezid Umumi Kütüphanesinde Veliyüddin Efendi bölümünde 3092 numara ile kayıtlıdır. Eserden ilk bahseden Fuad Köprülü'dür.[7] Esas ayrıntılı tanıtma ise A. Zajączkowski tarafından yapılmıştır.[8] Tıpkıbasımı T. Halasi Kun tarafından 1942'de Budapeşte'de yapılan eser 1945'te Besim Atalay tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır. Sonunda metnin tıpkıbasımı da bulunmaktadır.[9]

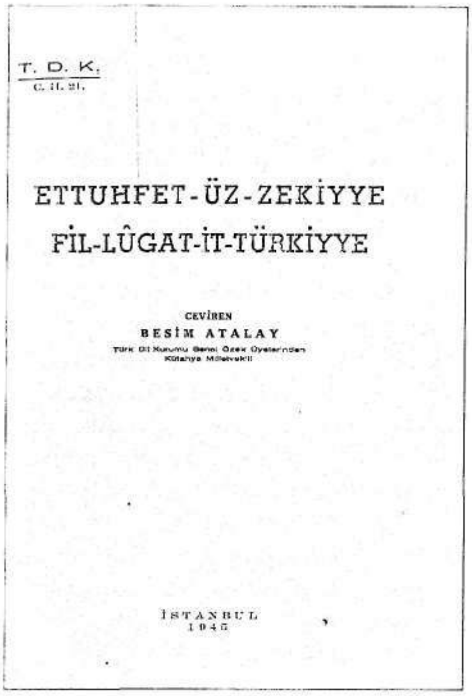
T. D. K.
C. II. 21.

ETTUHFET-ÜZ-ZEKİYYE
FİL-LÛGAT-İT-TÜRKİYYE

CEVİREN
BESİM ATALAY
Türk Dil Kurumu Genel Özek Üyelerinden
Kütahya Milletvekili

İSTANBUL
1945

Kitābü Bülġatü'l-Müştāḳ fī Luġāti't-Türk ve'l-Ḳıfçāk

Memlûkler devrinde yazılan en değerli eserlerden biridir. Cemālü'd-dīn Ebū Muḥammed ʿAbdullahi't-Türkī Camālu'd-dīn Abū Muḥammad ʿAbdullahi't-Turkī tarafından telif edilmiştir. Yazarı adından da anlaşılacağı gibi Türktür. Anadiline vakıftır ve kelimelerin harekelenmesine dikkat etmiştir. Yazar, eserinde okuyucuları tatmin etmek için yararlandığı kaynaklara da işaret etmiştir. Eserin yazıldığı tarihe ait bir kayıt yoktur. Bir başka

6 Caferoğlu, Ahmet, *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931.

7 Köprülü, Fuad, "Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit, I. Sejjād Hamza", *Kőrösi Csoma Archivum*, I, s. 3, 15 Haziran 1922.

8 Zajączkowski, A., "Note Complementari sulla lessecografia arabo-turca nell'epoca dello Stato Mamelucco", *Annali, Napoli, N.S.C.I, (Secritti in onore de Luigi Bonelli)* Roma 1940, s. 149-162.

9 Atalay, Besim, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul 1945.

kayıttan anlaşıldığına göre 835/1451 yılından önce yazılmış olmalıdır. Eseri yayımlayan A. Zajączkowski'ye göre *BM* Suriye'de yazılmıştır. *BM*'nin tek nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale'dedir. 71 varaktan oluşmaktadır (7a-21a İsimler, 21a-88b Fiiller). Diğer eserlerle kıyaslandığında özellikle bazı gramer bölümlerinde farklı özellikler gösteren bir eserdir.

Bülġatü'l-Müştāḳ'ın isimler kısmı Prof. Zajączkowski tarafından 1938'de Varşova'da yayımlanmıştır. Bu yayın Fransızca önsöz, isimler indeksi, Arap harfleri ile metin ve eserin birkaç sahifesinin fotoğraflarından oluşmaktadır. Eserin fiiller kısmı da yine A. Zajączkowski tarafından 1954'te Varşova'da yayımlanmıştır. Leh dilinde yazılmış bir önsöz, fiiller fihristi ve fiiller kısmının tıpkıbasımından oluşmaktadır. 1958'de yapılan 2. baskıda isimler kısmının da tam tıpkıbasımı verilmiştir.[10]

El-Ḳavānīnü'l-Külliyye li-Żabṭi'l-Luġati't-Türkiyye

XV. yüzyıl başlarında Mısır'da yazılan Kıpçak gramerlerinden biridir. Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Yazarı Türk değildir fakat Türkçeyi çok iyi bilen birisidir. 169 sayfadan oluşan eserde yalnız gramer kısmı vardır. Sözlük kısmı yoktur ve fiil konusu diğer gramerlere göre daha geniştir.

Eserin tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde 2659 numarada kayıtlıdır.

Ḳavānīnü'l-Külliyye Fuad Köprülü'nün önsözü ile Kilisli Rifat Bilge tarafından 1928'de yayımlanmıştır.[11]

Ed-Dürretü'l-Muḍī'a fi'l-Luġati't-Türkiyye

Memlûkler devrinde Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış sözlüklerden biridir. Eser Floransa'da Bibliotheca Medicea Laurenziena Orient 130 numarada kayıtlıdır. Müstensihi Ḫüsrev b. ʿAbdullah'tır. 24 yapraklık eser 4 veya 5 sütun üzerine düzenlenmiş, Türkçe sözler Arapçalarının altında gösterilmiştir. Eseri bularak ilim alemine tanıtan ve daha sonra da yayımlayan A. Zajączkowski'dir. Zajączkowski eserin incelemesini ve orijinal metnini makaleler halinde yayımlamıştır.

SÖZ VARLIĞI

Eski Türkçenin ve Karahanlı Türkçesinin temel söz varlığı, bazı ses gelişmeleri ve değişmeleri ile Kıpçak sahasında da çok büyük bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.

---

10 Zajączkowski, A., *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (époque de l'État Mamelouk) Introduction-Vocabulaire Turc-Polonais-Français, Texte*, Warszawa, 1938, XII+57+16 s.; *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego Bulġat al-Muštāq fī Luġat at-Turk wa-l-Qifžāq, Część II. Verba*, Warszawa 1954, 86+138 s.; *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego Bulġat al-Muštāq fī Luġat at-Turk wa-l-Qifžāq, Część I. Nomina*, Warszawa 1958.

11 Bilge, Kilisli Rifat, *El-Kavaninü'l-Külliyye li Zabtı'l-Lugati't Türkiyye*, Evkaf Matbaası, Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1928, 94 s.

12 Zajączkowski, A., "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-muḍīʾa fī-l-luġat at-turkīya' (I)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/1, 1965, s. 39-98, Warszawa; "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-muḍīʾa fi-l-luġat at-turkiya' (II)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/2, 1965, s. 67-116; "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-muḍīʾa fi-l-luġat at-turkiya' (III)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXII/2, 1969, s. 19-62.

Bugün elimizdeki sözlüklerin çoğunun yazıldığı Memlûk sahası, bir yandan Oğuz- Türkmen, diğer yandan Altınordu sahasının etkisi altındadır. Bu etki söz varlığında kendisini açıkça göstermektedir. Bundan dolayı bu eserlerde aynı kelimenin veya ekin ikili üçlü kullanımlarını görebilmekteyiz. Sözlük ve gramerlerde karşımıza çıkan ve zaman zaman aynı kelime için kullanılan "Oğuz-Türkmen, Kıpçak Lehçeleri" ve "Halis Türkçe" gibi terimler de bu karışıklığın birer göstergesidir.[13]

Dönemin söz varlığı, alıntı kelimeler açısından incelendiğinde ise Memlûk sahasında Arapça kelimelerin ilk sırada olduğu görülür. Farsça kelimeler ve az sayıda Moğolca kelime de bu eserlerde karşımıza çıkan alıntı kelimelerdendir.[14]

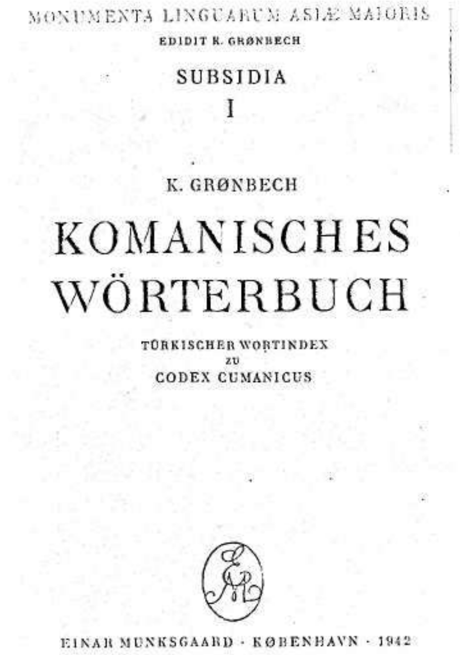
MONUMENTA LINGUARUM ASIÆ MAIORIS
EDIDIT K. GRØNBECH
SUBSIDIA
I
K. GRØNBECH
KOMANISCHES WÖRTERBUCH
TÜRKISCHER WORTINDEX ZU CODEX CUMANICUS
EINAR MUNKSGAARD · KØBENHAVN · 1942

Codex Cumanicus'ta ise Arapça kelimelere, saha farklılığından dolayı, zaman zaman bazı ses değişikliklerine uğramış olarak rastlanır. *Codex Cumanicus*'ta Memlûk sahası sözlük ve gramerlerine oranla Farsça ve Moğolca kelimelerin fazlalığı yanında Latince kelimeler de dikkati çeker.[15]

Ermeni Kıpçakçasında ise Arapça, Farsça, Moğolca kelimelerin yanında Er-

13 İnan, Abdülkadir, "XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe'", *TDAYB*, 1953, s. 53-71.

14 Atalay, Besim, a.g.e.;

Caferoğlu, Ahmet, a.g.e.;

Houtsma, M., a.g.e.;

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, *Seyf-i Sarâyî: Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1978;

Öztopçu, Kurtuluş, *Munyatu'l-Ghuzāt. A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise. Text, Translation and Index*, Harvard University 1989;

Talân, Jale, *Mukaddemetü'l-Gaznevi fi'l-'İbādāt (Ziya'u'l-Ma'nevi) Tercümesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987;

Toparlı, Recep, *İrşādü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, TDK, Ankara 1992;

El-Kavaninü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye, TDA, Sayı: 52, İstanbul 1988;

Uğurlu, Mustafa, *Münyetü'l-Guzāt*, Kaynak Eserler Dizisi:3, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 676, Ankara 1987;

Zajączkowski, A., *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (époque de l'État Mamelouk) Introduction-Vocabulaire Turc-Polonais-Français, Texte*, Warszawa, 1938, XII+57+16 s;

—, *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego Bulġat al-Muštāq fī Luġat at-Turk wa-l-Qifčāq, Część II. Verba*, Warszawa 1954, 86+138 s.;

—, *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego Bulġat al-Muštāq fī Luġat at-Turk wa-l-Qifčāq, Część I Nomina*, Warszawa 1958;

—, "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-mudīa fī-l-luġat at-turkiya' (I)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/1, 1965, s. 39-98, Warszawa; Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-"Durrat al-mudīa fī-l-luġat at-turkiya' (II)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/2, 1965, s. 67-116; "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-mudīa fī-l-luġat at-turkiya' (III)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXII/2, 1969, s. 19-62.

15 Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard. 315 s., 1942.

menice ve Slavcadan da kelimeler yer almaktadır.[16]

Kıpçak sözlükleri ve diğer Kıpçak sahası eserlerindeki söz varlığı her açıdan oldukça zengin ve dönemi aydınlatacak mahiyettedir. Kütüphanelerimizdeki Kıpçak Türkçesi eserlerinin tam olarak tespit edilip incelenmesi Türk dilinin söz varlığına büyük katkılar sağlayacaktır.

Kıpçak Türkçesinin söz varlığını bütün olarak içine alan bir Kıpçak Türkçesi Sözlüğü henüz hazırlanmamıştır. Fakat bu sahaya ait eserlerden sözlük ya da dizini bulunanlar şunlardır:

Atalay, Besim, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul 1945.

Bilge, Kilisli Rifat, *El-Kavaninü'l-Külliyye li Zabtı'l- Lugati't Türkiyye*, Evkaf Matbaası, Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1928, 94 s.

Caferoğlu, Ahmet, *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931.

Deny, Jean, Kaare Grønbech, Helmuth SCHEEL, Zeki Velidi TOGAN (yay.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden 1959.

Grønbech, K., *Codex Cumanicus, cod. Marc.Lat. DXLIX; Faksimile*, Kopenhagen 1936.

—, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen Einar Munksgaard. 315 s., 1942.

Houtsma, M. Th., *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, *Seyf-i Sarâyî: Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1978.

Kurışjanov, A. K., *İssledovaniye po leksike starokipçakskogo pis´mennogo pamyatnika XIII v. "tyurksko-arabskogo slovarya"*, Alma-Ata 1970.

Kuun, G., *Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum divi Marci Venetiarum*, Budapest 1880. CXXXIV, 398 s.

Nadjipoviç, Nadjip, Emir, *Tyurkoyazıçnıy pamyatnik XIV veka "Gyulistan" Seyfa Sarayi i yego yazık*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya, Akademiya "Nauk" Kaz. SSR İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel´stvo "Nauka" Kaz. SSR, Alma-Ata 1975. Çast´ pervaya, 210 s.: Çast´ vtraya, 300 s.

Öztopçu, Kurtuluş, *Munyatu'l-Ghuzāt. A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise. Text, Translation and Index*, Harvard University 1989.

Talân, Jale, *Mukaddemetüʾl-Gaznevi fiʾl-ʿİbādāt (Ziyaʿuʾl-Maʿnevi) Tercümesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

Toparlı, Recep, *İrşādü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, TDK, Ankara 1992.

—, *El-Kavaninü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, TDA, Sayı: 52, İstanbul 1988.

Tryjarski, E., *Dictionnaire armeno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, tome I, fascicule 1, A-H*, Warszawa 1968.

---

[16] Tryjarski, E., *Dictionnaire armeno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, tome I, fascicule 1, A-H*, Warszawa 1968.

—, *Dictionnaire armeno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, tome I, fascicule 2, I-K*, Warszawa 1968.

—, *Dictionnaire armeno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, tome I, fascicule 3, X-O*, Warszawa 1969.

—, *Dictionnaire armeno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, tome I, fascicule 4, P-Ž*, Warszawa 1972.

—, *Dictionnaire armeno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, tome I, fascicule 2, I-K*, Warszawa 1968.

—, *Dictionnaire armeno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, tome I, fascicule 3, X-O*, Warszawa 1969.

—, *Dictionaire armeno-kiptchak d'ap-rès trois manuscrits des collections vien-noises, tome I, fascicule 4, P-Ž*, Wars-zawa 1972.

Uğurlu, Mustafa, *Münyetü'l-Guzāt*, Kaynak Eserler Dizisi:3. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 676, Ankara 1987.

Zajączkowski, A., *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (époque de l'État Mamelouk) Introduction-Vocabulaire Turc-Polonais-Français, Texte*, Warszawa, 1938, XII+57+16 s.

—, *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego Bulġat al-Muštāq fī Luġat at-Turk wa-l-Qifžāq, Część II. Verba*, Warszawa 1954, 86+138 s.

—, *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego Bulġat al-Muštāq fī Luġat at-Turk wa-l-Qifžāq, Część I. Nomina*, Warszawa 1958.

—, "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-muḍīa fī-l-luġat at-turkīya' (I)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/1, 1965, s. 39-98, Warszawa; "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-muḍīa fī-l-luġat at-turkīya' (II)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/2, 1965, s. 67-116; "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-muḍīa fī-l-luġat at-turkīya' (III)", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXII/2, 1969, s. 19-62.

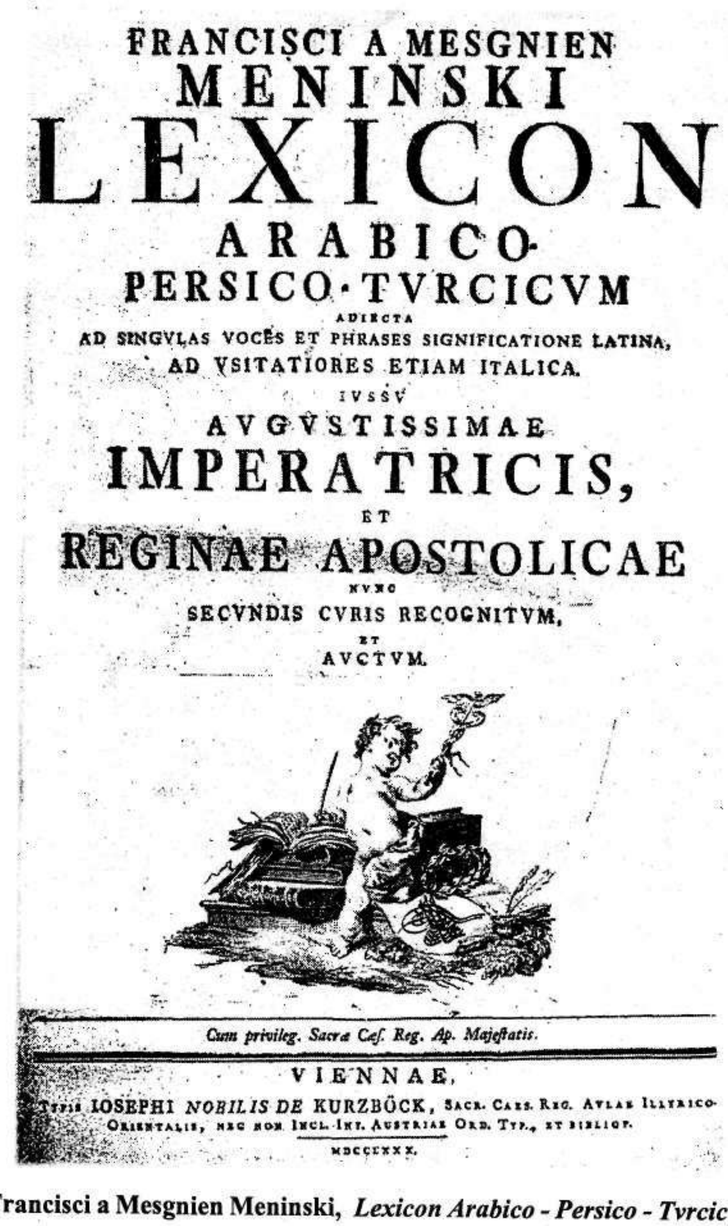

FRANCISCI A MESGNIEN
MENINSKI
LEXICON
ARABICO-
PERSICO-TVRCICVM
ADIECTA
AD SINGVLAS VOCES ET PHRASES SIGNIFICATIONE LATINA,
AD VSITATIORES ETIAM ITALICA.
IVSSV
AVGVSTISSIMAE
IMPERATRICIS,
ET
REGINAE APOSTOLICAE
NVNC
SECVNDIS CVRIS RECOGNITVM,
ET
AVCTVM.

Cum privileg. Sacræ Cæſ. Reg. Ap. Majeſtatis.

VIENNAE,
TYPIS IOSEPHI *NOBILIS DE* KURZBÖCK, SACR. CAES. REG. AVLAE ILLYRICO-ORIENTALIS, NEC NON INCL. INT. AUSTRIAE ORD. TYP., ET BIBLIOP.
MDCCLXXX.

Francisci a Mesgnien Meninski, ***Lexicon Arabico - Persico - Tvrcicvm***

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN SÖZVARLIĞI VE SÖZLÜKLER

Binnur ERDAĞI

Türkiye Türkçesinin temeli olan Eski Anadolu Türkçesi, kendinden sonra gelen Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinden sözvarlığı ve yapı özellikleri bakımından bir çok yönden farklıdır. Eski Anadolu Türkçesinde, kendinden önceki Eski Türkçeden gelen birçok unsur devam etmektedir. Bu unsurlar, Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortadan kalkmıştır. Bu dönemden sonra Türkçe, Arapça ve Farsça unsurlar tarafından sarılırken, Eski Anadolu Türkçesinin bu açıdan daha yalın bir dil olduğu söylenebilir. Ancak yabancı unsurlar bu dönemde de dile girmiş, dönemin sonuna doğru ise artmaya başlamıştır. Buna rağmen Eski Anadolu Türkçesi, özellikle sözvarlığı bakımından Türkçe sözcüklerin ağırlıkta olduğu bir dönemdir. Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca gibi yabancı tamlamalarla boğulmamıştır. Bugün yabancı sözcüklerle karşılanan birçok kavramın, Eski Anadolu Türkçesinde Türkçe sözcüklerle karşılandığı görülür: *aşşı* < ET *aşıġ* yarar, fayda, kâr, kazanç, *aşnuġı* önce, eski < ET *aşnu* önce, *dek* kadar, değin; gibi < ET *teg* gibi, *depre-* < ET *tepre-* hareket etmek, *otala-* tedavi etmek < ET *ot* ot, ilaç, *otacı* hekim, tabip; attar < ET *otaçı* hekim, tabip, *yazuḳ* < ET *yazuḳ* günah, suç vb.

Diğer taraftan, yazı dili tam anlamıyla ölçünlü olmadığından, bu dönemin dilinde ağız özellikleri ve yöresel sözcükler de görülmektedir. Başka bir deyişle, bugün Anadoluda kullanılan bazı yöresel sözcükleri daha Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserlerde görebiliyoruz (ayrıntılı bilgi için, Mecdut Mansuroğlu,

"Anadoluda Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, cilt IV, sayı 1951, s. 215-299).

Eski Anadolu Türkçesini de kapsayan Tarama Sözlüğünü saymazsak, elimizde Eski Anadolu Türkçesi için hazırlanmış doğrudan doğruya bir sözlük bulunmamaktadır. Ancak Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış yapıtlar üzerine yapılan incelemelerin sözlük ve dizin bölümlerinden sözedilebilir. Aşağıda içerisinde sözlük bulunduran çalışmaların bir kaynakçası yer almaktadır:

• *Alt-Osmanische Sprachstudien* (Mit einem Azerbajğanischen Texte), HermannVambéry, Leiden 1901 (sf. 41-215 Sözlük; yaklaşık 1.500 sözcük).

• *Altosmanische Studien*, I. Die Sprache Âšık Pāšās und Ahmedis, Carl Brockelmann, *ZDMG*, 73 (1919), sf. 1-29 (sf. 23-29 Sözlük, yakl. 50 sözcük).

• *Studja Nad Językiem Starosmańskim*. I. Wybrane Ustepy z Anatolijskotureckiego Prezekladu Kalili i Dimni, Nakledem Polskiej Akademji Umiejetności, Krakow 1934 (sf. 99-152 Sözlük; yakl. 400 sözcük).

• *Dede Korkut*, Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1938 (sf. 125-161 Sözlük; yaklaşık 700 sözcük).

• *Şeyhi Divanı Tarama Sözlüğü ve Nüsha Farkları*, TDK, İstanbul 1942: Tarama Sözlüğü için taranan eserlerden Şeyhi Divanının Tarama Sözlüğü, bu çalışmaların ilk ürünü olarak Türk Dil Kurumu Genel Merkez Kurulunun taramalar içinde en önemli olanlarından bazılarının tek tek malzeme halinde basılıp ortaya konulması biçimindeki kararı doğrultusunda basılmıştır (sf. 1-108 Sözlük; yaklaşık 800 sözcük).

• *Yusuf ve Zeliha*, Şeyyad Hamza, Hazırlayan: Dehri Dilçin, TDK, İstanbul, 1946 (I-XXIV Sözlük; yaklaşık 800 sözcük).

• *Vesîletün-Necât Mevlid*, Süleyman Çelebi, Hazırlayan: Ahmed Ateş, TDK, Ankara 1954 (sf. 197-208 Sözlük; yaklaşık 750 sözcük).

• *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü I, II, III, IV*, TDK, Haz. Ömer Asım Aksoy-Dehri Dilçin, İstanbul 1943-1957: Her cildi ayrı bir sözlük niteliğinde olan dört ciltlik bu sözlük, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla değin Türkiye Türkçesiyle yazılmış 160 yapıttan taranan Türkçe sözleri tanıklarıyla birlikte veren bir çeşit tarihsel sözlüktür (I. Cilt: 862 sf.; yaklaşık 5.000 sözcük. II. Cilt: 1090 sf.; yaklaşık 6.000 sözcük. III. Cilt: 840 sf.; yaklaşık 6.000 sözcük. IV. Cilt: 923 sf.; yaklaşık 7.000 sözcük).

• *Tarama Sözlüğü I-VIII* (I-VI Sözlük, 1963-1972; VII-VIII Ekler ve Dizin, 1974-1977), TDK, Haz. Ö. A. Aksoy-D. Dilçin, Ankara 1963-1977: Bu sözlük, daha önceki dört ciltlik Tanıklariyle Tarama Sözlüğünün söz varlığının geliştirilmesi ve 67 yeni yapıtın da taranıp eklenerek yeniden düzenlenmesi ile ortaya çıkmıştır (İlk altı cilt: 4812 sf.; yaklaşık 30.000 sözcük. Ekler: 296 sf.; yaklaşık 1.000 sözcük. Dizin: 419 sf.).

• *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Düzenleyen: C. Dilçin, Ankara 1983: Tarama Sözlüğünün kullanım alanını genişletmek ve bu alanda çalışanların kolayca yararlanabilmelerini sağlamak amacıyla, tanıksız bir tek cilt halinde yeniden düzenlenmesi gereği sonucunda düzenlenmiştir (sf. 1-257 Sözlük; sf. 263-476 Eski Yazıdan-Yeni Yazıya Dizin;

yaklaşık 12.500 sözcük).

• *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, Hazırlayan: Mecdut Mansuroğlu, İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. Yay., İstanbul 1958 (sf. 153-177 Sözlük; aş. 950 sözcük).

• *Dede Korkut II İndeks-Gramer*, Hazırlayan: Muharrem Ergin, TDK, Ankara 1963 (sf. 1-344 İndeks; yaklaşık 3.000 sözcük).

• *Tezkiretül-Evliyā (Tercümesi), Ebul-Ley* Semerḳandī, İnceleme-Metin-İndeks, Hazırlayan: Selâhattin Olcay, A.Ü. D.T.C.F. Yay. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1965 (sf. 209-244 İndeks; yaklaşık 2.500 sözcük).

• *Kitābu Evsāfu Mesācidiş-Şerīfe*, Ahmed Fakih, Haz. Hasibe Mazıoğlu, TDK, Ankara 1974 (sf. 47-73 Sözlük; yaklaşık 1000 sözcük).

• *Marzubān-nāme Tercümesi*, adrud-dīn Şeyhoğlu, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1973 (sf. 299-460 Sözlük; yaklaşık 3.000 sözcük). Tamamlamak için: Semih Tezcan, *Marzubān-nāme Tercümesi*, yayımlayan: Z. Korkmaz, Ankara 1873, TDAY Belleten 1977, TDK, Ankara 1978, s. 413-431.

• *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*, Faruk Kadri Timurtaş, İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. Yay., İstanbul 1977 (sf. 277-322 Sözlük; yaklaşık 5.000 sözcük).

• *Mecmū*ᶜ*atün-neẓāir*, ᶜÖmer bin Mezid, Haz. Mustafa Canpolat, TDK, Ankara 1982 (sf. 269-370 Dizin; yaklaşık 4.000 sözcük).

• *Cem Sultanın Türkçe Divanı*, Haz. İ. Halil Ersoylu, TDK, Ankara 1989 (sf. 285-354 Sözlük; yaklaşık 4.000 sözcük).

• *Süheyl ü Nev-bahār*, Mesᶜud bin Aḥmed, İnceleme-Metin-Sözlük, Haz. Cem Dilçin, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1991 (sf. 583-655 Sözlük; yaklaşık 1.500 sözcük). Tamamlamak için: *Süheyl ü Nev-bahār Üzerine Notlar*, Semih Tezcan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi - 6, Ankara 1994).

• *Die Rechtslehre des Imām An-Nasafī in türkischer Bearbeitung*, Milan Adamović, Stuttgart 1990 (sf. 339-418 Sözlük; yakl. 2.500 sözcük).

• *Gülistan Tercümesi*, Mahmûd b. Kādî-i Manyâs, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük, Haz. Mustafa Özkan, TDK, Ankara 1993 (sf. 243-479 Sözlük; yaklaşık 3.000 sözcük).

• *Şirvanlı Mahmud Kemaliyye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük)*, Haz. Muhammet Yelten, İstanbul 1993 (sf. 151-217 Sözlük; yakl. 1.000 sözcük).

• *Kelîle ü Dimne* (Türkische Handscrift T 189 der Forschungbibliothek Gotha), Milan Adamović, Hildesheim; Zürich; New York; Olms, 1994 (sf. 279-399 İndeks; yakl. 3.000 sözcük).

• *Kıssa-i Yûsuf*, Erzurumlu Darîr, İnceleme-Metin-Dizin, Haz. Leylâ Karahan, TDK, Ankara 1994 (sf. 323-431 Dizin; yaklaşık 2.500 sözcük).

• *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, İsmet Cemiloğlu, TDK, Ankara 1994 (sf. 261-266 Sözlük; yaklaşık 450 sözcük).

• *Kitab-ı Ġunya*, İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkıbasım, Haz. Muzaffer Akkuş, TDK, Ankara 1995 (sf. 403-934 Dizin; yaklaşık 5.000 sözcük).

• *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve*

Eski Anadolu Türkçesi, Mustafa Özkan, İstanbul 1995 (sf. 643-751 Sözlük; yaklaşık 3.000 sözcük).

• *Nazmül-Hilâfiyyat Tercümesi*, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks, Haz. Azmi Bilgin, TDK, Ankara 1996 (sf. 253-624 Sözlük; yakl. 3.000 sözcük).

• "Âşık Paşanın Elif-Nâmesi ve Dil Özellikleri", Mustafa Demirel, *Bilig*. s. 3, Güz 1996, sf. 202-245, Ankara (sf. 230-245 Sözlük; yakl. 1.000 sözcük).

• "Die ältesten osmanischen Transkriptionstexte in gothischen Lettern", K. Foy, *MSOS*, *Westasiatische Studien* 4 (1901), sf. 230-277; *MSOS Westas. Studien* 5 (1902), sf. 233-293 (Sözlük: *MSOS* 5, sf. 281-292).

• "Das Ferah-nāme des Ibn Hatib", J. Nemeth, *Le Monde orientale* 13/3 (1919), sf. 145-184 ((sf. 154-164 Sözlük).

• *La geste de Melik Dānişmend. Etude critique de Dānişmendnāme*, t. I. Introduction et traduction, Paris 1960; II. Edition critique avec glossaire et indix, Paris 1960 (sf. 330-352 Sözlük).

XIV-XV. YÜZYIL TÜRKÇE TIP METİNLERİNİN DİLİ VE SÖZVARLIĞI

Zafer ÖNLER

GİRİŞ

XIV. yüzyıldan başlamak üzere Anadolu'da Türkçe tıp kitaplarının yazılmaya başlandığını biliyoruz. Gerek telif gerekse çeviri olarak yazılan bu eserler Anadolu beylikleri döneminden başlayarak hız kazanmış ve XX. yüzyıla dek artarak sürmüştür. Bunlardan yazılış tarihi belirlenebilen ilk telif tıp kitabı İshak bin Murad tarafından 1389-90 tarihinde, Gerede yöresinde yazılmış olan *Edviye-i Müfrede*[1] adlı eserdir. Daha sonraki tarihlerde bu alanda yazılan eserlerin sayısı artarak sürer. Bu tür eserler sağlık gibi hemen herkesi ilgilendiren bir konuda yazılmış olmalarından dolayı, geniş ilgi uyandırmış, birçoğu değişik dönemlerde çok sık kopya edilegelmişlerdir.

Bu tür metinler günümüzde de birçok yönden ilgi çekmekte ve bu bakımdan da değişik alanlarda çalışan pek çok araştırıcıya malzeme niteliği taşımaktadırlar. Sağlık gibi geniş kapsamlı bir alanı konu edindikleri için sözvarlığı açısından Türk dili araştırmaları için zengin birer kaynak niteliğindedirler. Besin adlarından tutun, iklim koşulları, genel sağlık alanı, hastalık adları, organ adları, bitki adları ve ilaç olarak kullanılan pek çok madde adına değin geniş bir terminoloji yelpazesini kapsarlar. Eski tıp anlayışına dayalı olarak yazılmış olmaları bakımından tıp tarihi (özellikle Türk tıbbı) yönünden araştırmacılar için birinci derecede malzeme niteliği taşırlar. Sağaltımla ilgili kimi halk inanışlarına da

[1]Mustafa Canpolat (1973): "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edviye-i Müfrede", *Türkoloji Dergisi*, c.V, S. I, s.21-47.

yer vermiş olmalarından onları halkbilimsel açıdan da önemli kılmaktadır.

Kültür tarihimizin bu değerli kaynakları üzerinde yapılan çalışmaların yeterli düzeyde olduğunu söylemek ne yazık ki olanaklı değildir. İçerikleri üzerine yapılmış çalışmalar şöyle dursun, bu metinlerin çok azı bilimsel ölçütlere uygun olarak yayımlanıp farklı alanlardaki araştırıcıların kullanımına sunulabilmiştir. Bu metinleri bilimsel ölçütlere göre yayımlayabilmek, Türk dilinin o dönemdeki özellikleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmanın yanı sıra, yazı özellikleri konusunda da uzmanlık düzeyinde bir yetkinlik gerektirir. Bunların yanısıra tıp tarihi ve düşünce tarihi konusunda da belirli düzeyde bir bilgiye sahip olmak gerekir.

XIV-XV. Yüzyıllarda Yazılmış Başlıca Tıp Kitapları

Arapçanın tüm İslam dünyasında bilim dili olarak kullanılması Türk bilim adamları ve hekimlerinin de eserlerini bu dilde yazmalarına neden olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde bilim ve sanat konusundaki eserlerin tümü Arapça ve Farsça olarak yazılmakta, Türkçe resmi dil olarak bile kullanılmamaktadır. Bu devletin Moğolların baskısıyla merkezi otoritesini yitirip, giderek çökmesi, Türkmen boylarının beylikler biçiminde ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu beylikler dönemi ile birlikte, özellikle beylerin isteği ve özendirmesiyle çeşitli alanlarda Türkçe eserler yazıldığını, Arapça ve Farsça'dan Türkçeye çeviriler yapıldığını görmekteyiz. Beylerin Türkçeye yönelişlerinin nedini, o dönemde beklenemeyeceği üzere, doğal olarak bir ulusal dil bilincine dayanmamakta, kendilerinin Arap ve Fars kültürüne yabancı oluşlarından ve büyük olasılıkla bu dilleri bilmemelerinden kaynaklanıyor olmasındandır.

Sağlık konusu toplumun tüm kesimlerini ilgilendirdiğinden bu konuda yazılmış kitaplar hem sayı bakımından oldukça fazladır, hem de bilimsel nitelikleri bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Bunlardan ünlü hekimlerce yazılmış olanlar, yazıldıkları yıllardan başlayarak on dokuzuncu yüzyıla dek sürekli kopyalana gelmişlerdir. Aslına çok uygun kopyaların yanı sıra, değiştirilerek, kısaltılarak ya da basitleştirilerek yapılan kopyaların sayısı da oldukça fazladır. Bunun dışında bilimsel yönden çok fazla değer taşımayan birçok tıp kitabı da yazılmıştır. Dolayısıyla bu tür eserlerin tümünü eşit değerde kabul etmek yerine, çeşitli nitelikleri yönünden belirli bir düzeyi tutturanları belirleyerek, incelemelere bunların konu edilmesi daha yerinde bir tutum olur. Bu düşünceden hareketle, bu yazıda on dört ve on beşinci yüz yıllarda yazılmış önemli kimi eserlere kısaca değinmekle yetinilecektir.

Anadolu'da yazılan, tarihini bildiğimiz en eski tıp yazması *Müfredât-ı ibni Baytar* adlı bir çeviridir. Ünlü bilgin İbnü'l-Baytar'ın *Kitâbü'l-câmi' fi'l-edviyetü'l-müfrede* adlı eserinden, Aydınoğullarından Umur Bey (1340-1348) döneminde kısaltılarak Türkçeye çevrilmiştir.[2]

Türkçe ilk telif eser ise, yukarıda andığımız, İshak bin Murad'ın *Edviye-i Müfrede* adlı eseridir. İshak bin Murad'ın başkaca bir eserine rastlayama-

[2] Bkz. Mustafa Canpolat, *a.g.y.*

dığımız gibi yaşamı konusunda da fazlaca bilgiye sahip değiliz. Ancak eserini Gerede yöresinde yazdığını gene kendisinin verdiği bilgiden anlıyoruz. Sözvarlığı açısından oldukça zengin ve yalın bir Türkçe ile yazılmış, eserin sonuna bir de başlıca terimlerin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılığını içeren bir sözlük eklenmiştir.[3]

XIV. yüzyılın en ünlü hekimi ise, daha çok Arapça yazdığı eserlerle tanınan ve Hacı Paşa adıyla bilinen Celalüddin Hızır'dır. Tıp alanında yazdığı birçok eseri içinde en ünlüsü *Şifa* adıyla bilinen *Şifaü'l-eskam ve devāü'l-ālām* adlı eseridir. Hacı Paşa Arapça yazmış olduğu *Kitābü's-sa'āde ve'l-ikbāl alā arba'a akvāl* adlı eserini Aydınoğlu'nun isteği ile kısaltarak Türkçe'ye *Müntahab-ı Şifā*[4] adıyla çevirmiştir. Hacı Paşa, daha sonra bu eserini daha da basitleştirip kısaltarak, Türkçe'ye *Teshil* adıyla çevirmiştir.

Bu dönemin önemli yazmalarından bri de *Yādigār-ı İbni Şerīf* adlı eserdir. Türkiye'de ve yurt dışındaki birçok kütüphanede çok sayıda yazma nüshaları bulunan bu eserin yazarı hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ortalama 350 yaprak tutan hacmiyle söz varlığı bakımından oldukça zengin bir kaynaktır. Bu eserin önemli bir yazması Topkapı Müzesi Kütüphanesi, Y 102 numarada bulunmaktadır.[5] Harekeli nesihle yazılmış, her sayfada 17 satır olmak üzere 328 yapraktan oluşan bu nüsha, 1583 yılında kopya edilmiştir.

Dönemin önemli eserlerinden biri de şair ve hekim Ahmedî tarafından manzum olarak yazılan *Tervihü'l-Ervâh* adlı eserdir. Topkapı Sarayı yazmaları arasında bulunan nüshası müellif hattı olarak kabul edilmektedir. On bini aşkın beyitten oluşan bu kapsamlı eser, manzum oluşundan kaynaklanan birtakım gereksiz yinelemeler ve uyak kaygısıyla kimi sözcüklerin yapısında değişiklikler gibi kusurlar taşımakla birlikte, dönemin önemli kaynaklarındandır.[6] Bilindiği gibi Ahmedī'nin bu eser dışında *İskendernāme* adlı mesnevisi de ünlüdür.

Yine bu dönem eserlerinde, Eşref bin Muhammed tarafından yazılmış olan *Hazâinü's-saâdât* adlı eseri de anmak gerekir. 1460 yılında yazılmış olan eser, metin, sözlükçe ve tıpkıbasım olarak Bedîi N. Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanmıştır. Bu eserde daha çok fizyoloji konusuna ağırlık verilmiş, çeşitli organların yapıları, işleyişleri üzerine uzun ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Bu bakımdan o dönem Türkçesinin bu alandaki terimleri karşılama olanakları açısından fikir verici niteliktedir. Ama ne yazık ki çok sayıdaki yanlış okumalar ve o dönem Türkçesinin özelliklerini yeterince bilememekten kaynaklanan yanlışlıklardan dolayı, Şehsuvaroğlu'nun metninden güvenle yararlanmak olanaklı değildir. Ancak yazmanın tıpkıbasımının verilmiş olması bu yayından yararlanmayı kolaylaştırmıştır.[7]

3 Bkz. Mustafa Canpolat, *a.g.y.*

4 Zafer Önler: Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ, I, Metin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1990.

5 Bkz. Edhem Fehmi Karatay: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c.I, İstanbul 1961, Nr. 1774.

6 Bkz. Osman Özer: Ahmedi, *Tervihü'l-Ervah, Giriş-Metin-Dizin*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

7 Bedii N. Şehsuvaroğlu: Eşref bin Muhammed, *Hazainü's-Saadat*, Türk Tarih Kurumu, 1960.

XV. yüzyılın önde gelen hekimlerinden Sabuncuoğlu Şerefeddin ve eserlerini anmamak büyük eksiklik olur. Amasya Dârü'ş-Şifâ'sında uzun yıllar hekimlik yapmış olan Sabuncuoğlu üç önemli eserle bilinmektedir. Bunlardan biri *Cerrahiyyetü'l-Haniyye* adlı cerrahi konusundaki eserdir. 1465 yılında yazılmış ve Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuş eserin, Ebu'l-Kasım Zahravî tarafından yazılan (öl.1310) *Kitâbi't-tasrif fi't-tıbb* adlı Arapça eserin, cerrahi konusundaki üçüncü bölümünün uyarlama biçiminde bir çevirisidir. Her sayfada 17 satır olmak üzere, 200 yaprağı aşkın oldukça hacimli olan bu eser özellikle konusu bakımından ilginçtir. Cerrahiyye, İlter Uzel tarafından, I. cildi, giriş, çevriyazılı metin, II. cildi eserin renkli tıpkıbasımı biçiminde yayımlanmıştır.[8]

Sabuncuoğlu'nun bir diğer eseri *Akrabadin* çevirisidir. Bu çeviri Ebu İbrahim Cürcânî'nin (öl.1136), *Zahire-i Harzemşāhī* adlı eserinin 'Akrabadin' adlı bölümünün çevirisidir. Cürcânî'nin eserinde 31 başlıktan oluşan Akrabadin'e iki bölüm daha ekleyerek 33 bölümlük bir eser meydana getirilmiştir. Gerek yurt içinde, gerekse yurt dışındaki kütüphanelerde birçok yazması bulunmaktadır.

Sabuncuoğlu'nun asıl telif eseri ise *Mücerrebnâme* adlı eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, 3729 numarada kayıtlı olan bu küçük eser her sayfada 13 satır olmak üzere 43 yapraktan oluşmaktadır. Hekimliği süresince, kendi gözlem ve deneylerine dayanarak, çeşitli hastalıkları, sağaltımları, hangi hastalığa karşı hangi ilaçların kullanılması gerektiği ve çeşitli ilaçların hazırlanışı konusunda bilgilerini içeren bu eserini 1468 yılında yazmıştır.[9]

II. Murad döneminin önemli hekimlerinden biri de Mehmed bin Mahmud Şirvânî'dir. *Kitâb-i Güzide-i İlm-i Tıb* adlı 14 bölümden oluşan eserinin bir yazması The British Library, Oriental and India Office Collections, no: 15049'da bulunmaktadır. Harekeli nesihle yazılmış, her sayfada 15 satır olmak üzere 40 yapraktan oluşan bu nüshanın istinsah tarihi 1434'tür.[10]

Şirvanî'nin bir diğer eseri, on bölümden oluşan *Kemâliyye*'dir. Yaklaşık 26 yapraktan oluşan bu eser yayımlanmıştır.[11]

Tıp Yazmalarındaki Egemen Tıp Anlayışı

Metinlerin doğru çözümlenip söz varlığının ortaya konularak doğru bir biçimde anlamlandırılması için eski tıp anlayışının temel ilkelerini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu temel anlayışı kısaca özetlemekte yarar vardır.

Eski anlayışa göre evreni oluşturan dört öğenin (*anāsır-ı arbaa*) karşılığı olarak insan bünyesi de dört ana öğeden oluşur. Evrendeki dört öğeden *hava, toprak, su, ateş* maddelerinin karşılığı insan bünyesinde sırasıyla *kan, sevda*

---

8 İlter Uzel: *Cerrahiyetü'l-Haniyye*, c.I,II, Türk Tarih Kurumu, 1992.

9 Bkz. Zafer Önler: "XV. Yüzyıl Hekimlerinden Sabuncuoğlu Şerefeddin'in *'Mücerrebnâme'* Adlı Eseri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, I. c, 1987, s. 169-190.

10 Bu yazma ile ilgili bilgileri bize ileten, kütüphanenin Farsça ve Türkçe uzmanı sayın Dr. M. I. Waley'e teşekkür ediyorum.

11 Bkz. Muhammed Yelten: Şirvanlı Mahmud, *Kemaliyye*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3255, İstanbul 1993.

(kara safra), balgam ve *safra* (öd)'dır. Bu dört öğeden *su* karşılığı *balgam, toprak* karşılığı *sevda (kara safra)*'dır. Bünyeyi oluşturan bu dört maddenin her birine *ḫılṭ*, bunların karışımı olan bünyeye ise *mizāc (karışım)* adı verilir. Her insanda bu karışımların oranları farklıdır; bu fark bünyenin niteliğini belirler. Bu öğelerden hangisi baskınsa *bünye (mizāc)* o adla adlandırılır; kanlı (*demevī*), safralı (*safravī*), plegmatik (*balgamī*), sinirli (*sevdāvī*) gibi. Ayrıca bu öğelerden her biri soğuk, nemli, kuru, yaş olmak üzere dört özellikten ikisine sahiptir. Bunlar şu şekilde gösterilebilir:

Öğe	Karşılığı	Özelliği
hava	kan	sıcak, nemli (*har u ratb*)
toprak	sevda	soğuk, kuru (*barid ü huşk*)
su	balgam	soğuk, nemli (*barid ü ratb*)
ateş	safra	kuru, sıcak (*huşk ü har*)

Sağlıklı olma bu dört öğenin bünye özelliğine göre dengede olma durumudur. Bu dengenin her hangi bir nedenle bozulması hastalık denen olgu olarak ortaya çıkar. Sağaltım, çeşitli ilaç ya da işlemlerle eksik ya da fazla olanı dengeye getirmek, baka bir deyişle, bozulan dengeyi yeniden kurmak işlemidir. Eski tıpta mikroplar bilinmediğinden tüm hastalıklar bünyedeki dengelerin bozulmasıyla açıklanır. Hastalığı teşhis, hangi öğenin eksik ya da fazla olduğunu doğru belirlemedir.

İnsan bünyesini oluşturan öğelerin sıcak, soğuk, nemli, kuru özellikleri bitki, besin ve madde olmak üzere tüm nesnelerde vardır. Eski tıpta hekim, hem teşhiste hangi öğenin eksik ya da fazla olduğunu bilen, hem de tüm maddelerin hangi özellikleri taşıdığını bilerek sağaltımı ona göre yapan kimsedir.

Yukarıda yaptığımız özetlemeden anlaşılacağı üzere tüm bitkiler, besinler ve çeşitli maddeler, taşıdıkları dört ana özellikten dolayı birer ecza ve adları da birer eczacılık terimi sayılabilir. Hekimler sınama yoluyla bitki ve maddelerin çeşitli hastalıkları sağalttığını belirlemişler, ancak bunların hangi etken maddeyi taşıdığını bilmedikleri için bu sağaltma niteliğinin var saydıkları dört ana özelliğine dayandığına inanmışlardır. Hatta bunların kimisinin yan etkilerini de belirledikleri için bu yan etkileri başka bitki ve maddelerle dengeleme yoluna gitmişlerdir. Bilimin ilerlemesiyle başta bitkiler olmak üzere maddelerdeki bu sağaltma özelliğinin dört ana özellikten değil, içlerinde taşıdıkları etken maddelerden kaynaklandığı ortaya konmuş, böylece artık bunları doğal durumlarıyla kullanmak yerine, etkin madde yalıtılarak günümüz anlayışına uygun ilaç üretilmeye başlanmış ve modern farmakoloji böylece ortaya çıkmıştır. Zamanla, ilaçların doğal kaynaklardan üretilmesinin zor ve pahalı olması nedeniyle, keşfedilen bu etkin maddelerin doğal kaynaklardan sağlanması yerine yapay olarak üretilmeleri yoluna gidilmiştir. Yeri gelmişken son yıllarda tekrar *bitkilerle tedavinin* yeniden güncelleşmiş olmasının yüzyıllar öncesinde kalan bir yönteme dönüşten başka bir şey olmadığını belirtmek gerekir. Kaldı ki bu yöntem, çağında bir bilgi temeline dayanmasına karşılık, günümüzde bu bilgi temeli de artık bulunmamaktadır. Bu tür yönelimlerin tek olumlu yönü, olsa olsa bitkilerdeki etkin madddelerin doğallığı ve zararlı olabilecek katkı maddeleri içermemesi olabilir.

SÖZ VARLIĞI

Eski tıp yazmalarında yer alan terimler aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir:

Bitki Adları

Bitkilerin hemen hemen tümü ile meyve ve sebzeler çeşitli hastalıklara karşı kimi zaman tek tek, kimi zamansa diğer birtakım bitki ve maddelerle çeşitli işlemlerden geçirilerek ilaç olarak kullanılırlar. Eski tıpta ilaçların bitkilerden yapılması, hemen tüm bitkilerin çeşitli hastalıklara karşı ilaç olarak kullanılmasından dolayı, tıp metinleri bitki adları açısından akla gelen ilk kaynaklardandır.[12] Ne var ki tıp metinleri bu açıdan da yeterince incelenmemiş ve kapsadıkları terimler çeşitli alanlarda çalışan bilim adamlarının kullanımına sunulacak malzemeye dönüştürülmemişlerdir.

XIV. yüzyılda yazılmış üç tıp kitabında geçen bitki adlarının taranmasıyla hazırlamış olduğum bir çalışmanın, sınırlı metinlere dayalı olması nedeniye bu alanın tüm terimlerini kapsadığını söylemem olanaksızdır. Bu çalışma 572 bitki adını kapsamaktadır.[13] Ancak yazmalarda aynı bitki farklı yerlerde farklı dillerden karşılıklarıyla yer aldıkları için yaklaşık 320 bitki türü yer almaktadır. Örneğin *sığır dili* bitkisi kimi zaman Farsça karşılığıyla *gāvzubān* kimi zaman Arapça karşılığıyla *lisānü'ş-şevr* şeklinde yer alabilmektedir. Bunun gibi *kuzukulağı* otu için aynı zamanda *lisānü'l-ḥamel; hummāẓ; tekesakalı* otu için *liḥyetü't-teys* ya da Rumca *kıstındus; yavşan* otu için bu adın yanı sıra *afsentin* karşılıkları yer alabilmektedir. Aynı şey sebze ve meyve adları için de geçerlidir.

Tıp metinlerindeki bitki adları köken bakımından sırasıyla Türkçe, Arapça, Farsça ve Rumcadan kaynaklanırlar. Ancak eski Rumca sözcükler Türkçeye Arapça yoluyla ve genellikle Arapçalaşmış biçimleriye geçmişlerdir. Bu tür sözcükler için *afsentin* (Petroselinum oreoselinum), *ḳıstındūs, esḳulūb, esḳulūfinderyūn, eftimūn, egir, faṭrasaliyun, kiras, magdenus, laḥana, limun, marul, nilufer, papadya, uskurdiyun* (yabani sarımsak) gibi örnekler verilebilir.

Yukarıda andığımız çalışmanın dışında, doğrudan doğruya tıp metinlerindeki bitki adlarını konu alan araştırmalar bulunmamaktadır. Ancak bu metinlerdeki bitki adlarının birçoğu günümüzde de, kimi aynen, kimi fonetik değişikliklere uğrayarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu nedenle botanik sözlüklerinin birçoğu büyük oranda bu metinlerdeki terimlerin açıklanmasına kimi kez doğrudan, kimi kez dolaylı olarak yardımcı olabilmektedir. Bu çalışmaların içinde Turhan Baytop'un *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*[14] adlı eseri akla gelen ilk önemli çalışmadır. Baytop, halk hekimliğinde ilaç olarak kullanılan bitkilerin yöresel adlarıyla bir derlemesini yapmış, Latince karşılıkları ile birlikte,

---

12 Bitkilerin ilaç olarak kullanılması Türçede "ot" sözcüğünün aynı zamanda "ilaç" anlamında kullanılmasına neden olmuş ve *otamak* (tedavi etmek), *otaçı* (hekim) anlamında sözcükler ortaya çıkmıştır.

13 Zafer Önler: "XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", *Journal of Turkish Studies, (Fahir İz Armağanı I.)*, Volume 14, Harvard University, 1990, s.357-392.

14 Turhan Baytop: *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*, İstanbul 1986.

hangi hastalığa karşı nasıl kullanıldıkları konusunda bilgiler vermiştir. Alfabetik olan sözlüğün madde başları bitkinin ölçünlü dildeki karşılığına göredir. Bundan sonra Baytop'un derleyebildiği yöresel karşılıklar verilmiş, Latince adıyla birlikte nasıl kullanılacağına ilişkin bilgiler yer almıştır. Eser, bu nitelik-leriyle halk ağzında yaşayan önemli sayıda bitki adını içermesinin ve bir sözlük olmasının yanı sıra, bitkilerin ilaç olarak kullanımlarına geniş ölçüde yer verdiği için halkbilim açısından da değer taşımaktadır.

Baytop'un *Bitki Adları Sözlüğü*[15] adıyla ikinci bir çalışması daha bulunmaktadır. Bu çalışma, başlıca iki ana bölümden oluşan klasik bir sözlük niteliğindedir. Birinci bölümde (17 - 294. s.), bitkilerin ölçünlü dildeki adlarıyla anlamları ve Latince karşılıkları verildikten sonra, belirlenebilmiş yöresel adlarına, tanımlamalara ve kullanımlarına ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. İkinci bölüm (295-320. s.), eserde geçen bitkilerin Latince adlarının dizinidir. Bu bölümden sonra, 500 bitkinin renkli fotoğrafları yer almaktadır.

Uzun yıllar süren, yoğun bir emek ürünü olan bu çalışma, bir yanda eski tıpta ilaç olarak kullanılan bitki adlarının bir bölümünü içermekte, öte yanda günümüz halk hekimliğinde kullanılan bitkiler konusunda değerli bilgileri kapsamaktadır.

Türkçedeki bitki adları üzerine yurt dışında yapılan önemli çalışmalar da bulunmaktadır. Bunların eskilerinden A. von Le Coq'un, tarihsel değeri açısından, bitki adları listesini anmak gerekir.[16] Doğu Türkistan'dan az sayıda bitki adını içeren bu yazının asıl önemi, bu alanda yapılmış çalışmaların en eskilerinden olmasıdır.

Günümüz Türk dünyasının genelini içeren kapsamlı bir bitki adları araştırmasını, Ingeborg Hauenschild gerçekleştirmiştir.[17] İki ana bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde bitkilerin Latince adları ve sırasıyla bu adların Altayca, Azerice, Başkurtca, Hakasca, Almanca, İngilizce, Gagavuzca, Yakutça, Karaimce, Karakalpakça, Karaçay-Balkarca, Kazakça, Kırgızca, Kırım Tatarcası, Kumukça, Nogayca, Rusça, Tatarca, Tuvaca, Türkçe, Tuvince, Uygurca, Özbekçe karşılıkları yer almaktadır. İkinci bölüm bitkilerin yukarıda sayılan dil ve lehçelerdeki dizinlerinden oluşmaktadır. Bu çalışma, kapsadığı geniş malzeme ve verilerin Latince başta olmak üzere değişik dillerdeki karşılıklarını içermesi bakımından da tıp metinlerinde geçen bitki adlarını anlamlandırmaya büyük oranda yardımcı olan bir kaynaktır.

Macunlar

Hamur kıvamında ilaç anlamına gelen Arapça kökenli bu sözcük, bir grup ilacın genel adı olarak karşımıza çıkar. Bunlar çeşitli bitki, besin ve maddelerin belirli işlemlerden geçirildikten sonra elde edilen ilaçlardır. Kimisi, adını yapımında temel olan maddeden, kimi ilk bulucusundan alır. Macunların yapımında bitki

---

15 Turhan Baytop: *Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1995.

16 Albert von Le Coq : "Eine Liste Osttürkischer Pflanzennamen", *Baessler-Archiv*, 6, 1912, s.118-129.

17 Ingeborg Hauenschild: *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden (mit den deutschen, englischen und russischen Bezeichnungen*, Wiesbaden, 1989.

olarak gül, madde olarak ise bal büyük yer tutmaktadır. Terimlerin kökeninden yola çıkıldığında bunların büyük bölümünün eski Yunan tıbbından beri bilinen ilaçlar olduğu anlaşılmaktadır. 'Ayaricat' adıyla Grekçe 'ayaric' sözcüğüne dayanan bir grup macunun eski Yunan'dan İslam tıbbına ve oradan da Türk tıbbına geçtikleri anlaşılmaktadır.

Macun grubu içerisinde yer alan tiryaklar da önemli bir yer tutar. Genel olarak kabul edilenin tersine, gene dönem metinlerinde, bunların yapılış ve kullanım alanlarına baktığımızda, yalnızca panzehir olmadıkları, sağlık konusunun birçok alanında bunlara yer verildiği görülmektedir. Bunlardan en çok adı geçeni *tiryak-ı faruk* (bir diğer adıyla *tiryak-ı ekber*) ve *tiryak-ı arba'a*'dır. Macunların birçoğunun değişik dönemlerde yazılış terkiplerine (formül) baktığımızda, kullanılan maddelerle, uygulanan işlemler bakımından farklılıklar görürüz. Bu durum başka grup ilaçların terkibi için de geçerlidir. Bu da bize, bu ilaçların yapımının tarihsel süreçte değişikliklere uğradığını, her zaman geçerli kabul edilecek bir formüllerinin olmadığını göstermektedir.

Matbuhlar

Gene macunlar grubu içinde yer alan ilaçların bir bölümü de *matbuh* olarak adlandırılırlar. Arapça 'pişirilmiş' anlamına gelen bu sözcük kaynatılarak ya da pişirilerek hazırlanmış ilaçları anlatır. Diğer ilaçlarda olduğu gibi bileşiminde genel olarak, temel öğe olan maddenin adıyla adlandırılırlar. Bunlardan ikisinin yapılışına şu örnekleri verebiliriz:

maṭbūḫ-ı eftīmūn terkibi budur: ṣaru helīle ḳabı, ḳara helīle ve temürhindī ve çekürdegi çıḳmış ḳızıl üzüm ve şehte, her birinden on direm, ṣuyıla bişürelerve ḫıyārşenber için ve yeŋi eftīmūn üzerine bıraġalar ve birez ḳaynadalar ve elile ovalar tā ḫıyārşenberüŋ balı pūlından tamām ayırılana, andan ṣoŋra süzeler ve yāre-i fayḳarā ve türbüd ve ġārīḳūn ve nemek-i hindī her birinden ikişer deng ve gene ılıdalar vėreler, içe.. (*Müntahab-ı Şifâ*, 167a/6.)

maṭbūḫ-ı ṣafrā:..*ṣaru helīle ḳabı altı direm, ḳara aslanı erük ve temürhindī buçuġar rıṭıl çekürdeksüz ḳızıl üzüm ve ḳızıl igde ve ḳırḳar direm bu dükelin iki rıṭıl ṣuyıla ḳaynadalar tā üç ülüden bir ülüsi ḳala andan ṣoŋra süzeler, bir direm yāre ve bir deng dögülmiş maḥmūde buna ḳatalar ve seher vaḳtında ısıcaḳla içeler.* (91b/3).

Yakılar ve Merhemler

İki genel gruptan oluşan bu tür ilaçlar içerisinde merhemlerden en çok bilinenlerden ikisinin yapılışı, *Müntahab-ı Şifâ*'da şöyle verilmektedir:

..merhem-i surḫ *.. süciden dönmiş sirke ve zeyt yaġını birer rıṭıl alalar ve mürdeseng, yėtmiş bėş direm rastuḫ ṭaşı, bėş direm jengār, dört direm sirkeyi zeyt yaġına ḳarışduralar, şol ḳadar ḳaynadalar ki sirke tamāmı gide zeyt yaġı ḳala andan ṣoŋra otları dögülmiş ve elenmiş bu zeyt yaġına ḳarışduralar gene arḳun arḳun ḳaynadalar tā ki ḳoyula ve rengi ḳızıllıġa māyil ola..* (172b/4).

Gene bu dönem metinlerinden en çok bilinen merhem adlarından şunlar sayılabilir: *merhem-i ḥamir, merhem-i isfīdāc, merhem-i jengār, merhem-i kāfūrī, merhem-i ḳīrūṭī, merhem-i rusul, merhem-i zincifre* ve *sirke merhemi*.

Yakılar ise, aynı eserlerde bile yerine göre kimi kez Türkçe *yaḳu*, yerine göre de Arapça *ṭılā* adıyla geçmektedirler.

luᶜūḳlar

Yalamak yoluyla alınmak üzere hazırlanmış ilaçlardır. *Luᶜūḳ* terimi Arapça'da 'yalanacak macun' anlamına gelir. Macunlardan bir tür sayılabilecek bu ilaçlardan en çok bilinenlerine *Müntahab-ı Şifâ*'dan şu örnekleri verebiliriz:

luᶜūḳ-ı zūfā..rebve ve eski öksürüge müfiddür ve daḫı göksi ve öykeni balġamī ḫılṭlardan arıdur, gök süsen dibi ve zūfā yigirmişer direm üç rıṭıl şuyıla bişüreler tā bir rıṭlı ḳala andan ṣoŋra bir rıṭıl şemer ḳatup ḳıvama vėreler.. (172a/3).

luᶜḳ-ı tebāşīr...amġ-ı ᶜarabī ve ḳāḳula ve ṣınḫıyār toḫmı içi yėdişer direm , tebāşīr dört direm aḳ şeker altımış direm, mecmūᶜın dögeler, eleyeler, bādām yaġıyıla çerb ėdeler andan ṣoŋra kefi alınmış balıla ḳarışduralar, bir sırça ḳabda saḳlayalar.. (172a/5).

sufūflar

Arapça, 'dövülerek toz haline getirme yoluyla yapılan ilaç' anlamındaki *sef* sözcüğünün çoğulu olan *sufūf* toz biçiminde hazırlanan bir grup ilacın genel adıdır. Bunlar da ya bulucusunun adı ya da yapılışlarındaki temel maddenin adıyla anılırlar. Bir fikir verebilmek amacıyla bunlardan ikisinin yapılışını aktarmakta yarar vardır:

sufūf ki Arasṭaṭālīs Zülḳarneyn'içün düzdi, ḳarın geçdügine ve maᶜda fāsid olduġına ve yaraḳān rencine ve aġız ḳoḳusına ve unıtsaḳlıġa ᶜaẓīm fāyide ḳılur ve ṭaᶜāmı haẓm ėder ve gönli ferāḥ ḳılur. otları ḳıfa ve sādec-i hindī ve heyl ve ᶜūd-ı hindī ve asārūn ve maṣṭaki ve helīle-i kābilī çekürdeksüz ve peleng ve nār-ı müşk ve nār-ı ḳayser ve kimnūn ve dārçīnī ve ruvāla ve fulful ve dār-ı fulful ve zencebīl ve ḳaranful ve her birinden berāber alalar ve edviye ḳadar nebāt şeker ḳatalar, bu otları irirek dögeler ve ḥacet vaḳtında bėş direm yėyeler, ol ẕikr olınan ᶜilletlerden ḫalāṣ bulalar.. (*Müntahab-ı Şifâ*,172a/9).

Genel Sağlık Terimleri

Bu alandaki terimleri konu alan iki çalışmadan söz edilebilir. Bunlardan ilki Esin Kahya tarafından gerçekleştirilmiştir. Esin Kahya'nın taradığı metinlerden biri Şemseddin İtaki'nin *Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân* adlı XVI. yüzyılda yazılmış olan eseridir. İkinci metin, XVIII. yüzyılda İtalyanca yazılmış olan ve Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından çevrilen "Fizyoloji Tercümesi" adlı eserdir.

İkinci çalışma, *Müntahab-ı Şifâ* ile yine XV. yüzyılda yazılmış olan Eşref bin Muhammed'in *Hazâinü's-Saᶜâdât* adlı eserinde geçen terimlerin taranarak anlamlarının verilmesiyle oluşturulan ve bir ölçüde kökenlerini de açıklamaya yönelik bilgilerin yer aldığı bir yazıdır.

Genel sağlıkla ilgili terimler köken olarak büyük oranda Arapçadan kaynaklanırlar. Bunlara şu örnekleri verebiliriz: aḫlāṭ: < Ar. *ḫılṭ* "karışım", balgam (< Ar.

---

[18] Esin Kahya: İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, 1978, s. 233-269.

[19] Zafer Önler: "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* - 1985, Ankara 1989, s. 89-130.

< Gr. *plegma*), *eczā-ı evvelī* (*anasır-ı arbaa*, hava,toprak, su, ateş); *ishāl* (< Ar. *sehl* 'hafifletme'); *istifrağ* (vücutta fazla olan her hangi bir maddeyi dışarı atma); *hacamat* (kan fazlalığı durumunda, vücudun her hangi bir bölgesine şişe ya da boynuzla toplanan kanı akıtma); *keylūs* (< Ar. < Gr. *khilos*) 'Besinlerin bağırsakta sindirildikten sonra kana karışacak durumu'; *kuvvet-i cāzibe* 'midenin belirli bir salgı salgılayarak yeme isteğini ortaya çıkarması, iştah'; *kuvvet-i hāżime* 'sindirim yetisi'; *kuvvet-i māsike* 'besinleri sindirilinceye dek midede tutma yetisi'; *kuvvet-i samīᶜa* 'işitme yetisi'; *mağaṣ* 'sancı'; *maḥmūm* 'hummalı'; *maḳbūż*; 'kabız'; *maᶜlūl* 'hasta'; *maraż* 'hastalık'; *mużġa* 'cenin, dölüt'; *nafḫ* 'mide, bağırsak gazı' v.b.

Bu alandaki terimlere Türkçeden de şu örnekler verilebilir: *aruk, aruklatmak, calḳ* 'masturbasyon', *işe sürmek, işe iltmek* 'kullanmak', *karın geçmek* 'ishal', *karın burmak* 'sancı'; *karın açmak* 'pekliği gidermek, *karın sürmek* 'ishal etmek', *kan almak, kan aldurmak, oŋmak* 'iyileşmek'; *ögi gitmek* 'kendinden geçmek', *sayru, sayrulıḳ, ṭuluŋ* 'şakak', *yüklü* 'gebe'.

Organ Adları

Bu kümede yer alan sözcüklerden, baş, kol, alın, göz gibi ana temel organ adlarında hemen her zaman Türkçe yeğlenmiştir. Ancak, gerçekten tıp terimleri niteliğindeki sözcüklerde, Türkçe karşılıklarının olmaması nedeniyle genellikle Arapça sözcüklerin kullanıldığını görüyoruz. Ancak bir ayırım yapılmaksızın bazı kavramların kimi yerde Türkçe, kimi yerde Arapça ya da Farsça karşılıklarının kullanıldığını da görüyoruz: *ṣayrulık, hastalık, maraż, zahmet, renc; bağır, ciger; yürek, kalb; beyni, dimāġ; kavuk, meāne; siŋir, ᶜaṣab* gibi.

Türkçe terimler için şu örnekleri sayabiliriz: *arka* 'sırt', *bağarsuḳ, baş tamarı, çimke* 'kaburga', *emcek, eŋ* 'eklem', *eyegü, düdük* 'soluk borusu', *geyrek* 'kıkırdak', *ḳızıl üŋük* 'yemek borusu', *ḳurşaḳ* 'mide', *oŋurḳa* 'omurga', *uyluḳ, öyken, öyken düdügü* 'soluk borusu', *sekirden* 'uca kemiği, pöç' *sidük yolı, ṭalaḳ* v.b.

Arapça terimleri ise şöyle örneklendirebiliriz: *aḥşā* 'iç organlar', *ᶜankebūtiyye* 'gözdeki ağ tabakası', *aᶜver* 'körbağırsak', *aᶜżā-i re'īse* 'yürek, beyin, mide, ciğer gibi ana iç organlar', *bāselīḳ* (< Ar. < Gr. *basilikus*), *beşere* 'derinin dış yüzeyi', *cedāvil* 'kılcal damarların dışında kalan ana damarlar', *dehlizü'l-ḳalb* 'kalp kulakçığı', *ekḥel* 'ortadamar', *ḥalīb* (< Ar. *sağan, sağıcı*) 'böbrekten mesaneye inen kanal', *iḥlil* 'penis deliği', *isney ᶜaşerī* 'onikiparmak bağırsağı', *ḳaṣabatü'r-riye* 'soluk borusu', *ḳażīb* 'penis', *lefāyifi* 'kıvrım bağırsak', *maᶜdenü'l-ḥayāt* 'kalp karıncıkları', *māsāriḳa* 'incebağırsak askısı, mezenter', *mıṣfat* 'burun kemiği', *mīrī* 'yemek borusu', *müsaḳāt* 'kılcal damarlar', *müstaḳīm* 'kalın bağırsağın son kısmı, rektum', *rıbāt-ı tıḥālī* 'mideyi dalağa bağlayan lif', *sālibetü'l-luᶜāb* 'dil altındaki tükrük emici bezler', *suḥruc* 'bağırsakların iç yüzündeki sümüksü zar', *sulba* 'gözakı', *şebekiyye* 'gözdeki retina tabakası', *şerāsif* 'göğüs perdesi zarı', *şiryān* 'atardamarlar', *tercümāneyn* 'dil altında bulunan bir çift damar', *verīd* 'toplarda-

mar', *zücāciyye* 'gözün camsı tabakası'.

Hastalık Adları

Bu alanda da Arapça kökenli terimler çoğunluğu oluşturur. Metinlerde anlaşılırlığı kolaylaştırma çabalarına da sık rastlanmaktadır. Türkçe hastalık adlarına şu örnekler verilebilir:

ağır basmak 'kâbus, karabasana uğramak', *ağız ağrısı* 'pamukçuk, afte', *arḳa ağrısı* 'sırt ağrısı', *bağarsuḳ sıyrındusı* 'dizanteri', *bağır şişi* 'karaciğer büyümesi', *baş* 'çıban', *baş çegzinmek* 'baş dönmesi', *baş ağrısı, buru 'sancı, burun ṭomurmak* 'burun kanaması', *çığıt* 'yüzde beliren çiller', *çiçek, çöngelmek* 'zayflamak, işlevini yerine getirememek', *debsermek* 'uçuklamak', *delülik, demregü* 'temriye hastalığı', *dercimek* 'terler gibi olmak', *gėce görmezligi* 'gecekörlüğü, tavukkarası', *gėrü açmaḳ/ sürmek* 'ishal', *giciyük* 'kaşıntı', *göbek burmaḳ* 'sancı', *göŋül dönmek* 'mide bulanması', *göze aḳ düşmek* 'katarakt', *göze şu inmek* 'karasu hastalığı', *ince ağrı* 'verem', *işitmezlik* 'sağırlık', *it dirsegi, ḳızamuḳ, ḳara ağrı* 'tifo', *ḳasuḳ yarılmak* 'fıtık', *ḳavlamaḳ* 'soyulmak', *ḳoŋaḳ,* 'saç kepeği, katarakt', *kötürümlik, ḳuduzlıḳ, ḳurd eşeni, ḳurluğan* 'dolama, etyaran', *ḳutluca* 'veba', *oğlan burusı* 'doğum sancısı', *oğlan düşürmek* 'düşük yapmak', *sağırlıḳ, şarulıḳ, sancu,* 'sayrulık', *sıtma, sigil, ṭoŋuz başı* 'bir tür çıban', *unutsağı* 'unutkanlık', *uçuk* 'epilepsi', *yan ağrısı* 'zatülcenb', *yan başları ağrısı* 'siyatik', *yayası çıkmak* 'basur memesinin dışarı çıkması', *yarım baş ağrısı* 'migren', *yürek ditremesi* 'kalp çarpıntısı, taşikardi'.

Arapça terimlerin başlıcaları için şu örnekler verilebilir:

ᶜadesiyye (Ar.< *ᶜades* 'mercimek') 'mercimeğe benzeyen bir tür siğil', *bahaḳ, baraṣ* 'abraşlık hastalığının iki türü', *aḳrāş-ı enderūn* 'iç organlarda oluşan urlar', *bersām* 'satlıcan', cemre (< Ar. *cem*, 'ateş') 'ateşli ve allerjik bir cilt hastalığı', *cūᶜ-ı baḳarī* (< Ar. *cū ᶜ* 'açlık', *baḳar* 'öküz') 'oburluk', *cünūn* 'delilik', *cüderi* 'çiçek', *cüẕām, dāḥıs* 'dolama, etyaran', *dā'ü'l-fīl* 'ayak şişmesi', *dāᶜü'l-ḥayye* 'deri soyulması', *dāᶜüᶜsa'leb* (< Ar. *dāᶜ* 'hastalık', *aᶜleb* 'tilki') 'saç sakal dökülmesi, saçkıran', *devār* 'baş dönmesi', *devī* 'kulak çınlaması', *dıḳ* 'verem', *fuvāḳ* 'hıçkırık', *ġıbb* 'nöbeti günaşırı tutan sıtma', *ġıbb-ı dāyir* 'üç günde bir tutan sıtma', *ġıbb-ı lāzım* 'nöbetsiz sıtma', *ġaşī* 'bayılma', *ḥadd* 'ateşli hastalıklarda ağırlaşma dönemleri', *ḥafaḳān*[20] 'kalp spazmı', *istisḳā* 'karında su toplanması biçiminde beliren siroz hastalığının türleri', *ḳarḥa* 'yara', kesel 'uyuşukluk', ḳulun 'bir tür bağırsak sancısı', *ḳurūn* 'siğil', laḳva 'yüz felci', *lüknet* 'dil tutukluğu', mağas 'bağırsaklarda meydana gelen bir tür sancı', maḥmūm 'hummalı', maḳbūż 'kabız', *māşerā* 'bir tür kanlı çıban', *mismāriyye* (< Ar. *mismār* 'çivi') 'tepesi çiviye benzer bir tür siğil', nemle (< Ar. *neml* 'karınca') 'karınca biçiminde küçük sivilceler olarak beliren, kaşıntılı bir cilt hastalığı', nezle, *nıḳrıs* 'gut hastalığı', *raᶜşa* 'titreme, parkinson', *nisyān* 'unutkanlık', rebev 'astım', *saᶜfa* 'kellik', *sarᶜ* 'sara', *seder* 'göz kararmak', *seher* 'uykusuzluk', *sehdi* 'bir tür kellik', *selesü'l-bevl* 'şeker hastalığının bir aşaması, idrarını tutamama', *seretān* 'kanser',

20 Bu sözcük günümüzde 'hafakanlar basmak, afakan geçirmek' v.b. biçimlerde bunalmak, aşırı sıkılmak anlamlarında kullanılmaktadır.

sersām 'menenjit', *sill* 'verem', *ubūr* 'sivilceler', *ṭā^{c}ūn* 'veba', *teşennüc* 'spazm, tetanoz', *ümmü'ṣ-ṣıbyān* 'epilepsi', *vac^c-mafāṣıl* 'eklem ağrısı' vebā, verem 'ur,şiş', *zaḫīr* 'dizanteri', *ẕātü'r-riye* 'zatürre', *ẕātü'ṣ-ṣadr* 'satlıcan', zeleḳu'l-em^{c}a 'diyare', *żīḳu'n-nefes*[21] 'nefes darlığı', *ẕūsınṭāriyye* (< Gr.>Ar.) 'dizanteri'.

Bu yazı çerçevesinde sıralanan terimler kuşkusuz ki bu alandaki terimlerin çok küçük bir bölümüdür. Bu metinlerin söz varlığı konusunda genel bir fikir vermek amaçlanmıştır. Türkçe tarihsel tıp metinlerinin taranmasıyla hazırlanacak bir *Tarihsel Tıp Sözlüğü*'ne olan gereksinim çok açıktır.

21 Bu sözcük günümüzde "tıknefes" biçiminde farklı bir anlamda kullanılmaktadır.

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 559

CELÂLÜDDİN HIZIR (HACI PAŞA)

MÜNTAHAB-I ŞİFÂ

I

GİRİŞ - METİN

ZAFER ÖNLER

ANKARA, 1990

XIX. YÜZYILDAN OSMANLICA BİR SÖZLÜK *LEHÇE-İ OSMÂNÎ*

Bahriye ÇERİ

1823-1891 yılları arasında yaşamış, Tanzimat devrinin önemli fikir ve devlet adamlarından olan Ahmet Vefik Paşa dil konusunda önemli görüşlere sahiptir. Hazırladığı sözlük, Lehçe-i Osmani dikkat çekici bir eserdir. Bizde Türkçe sözcüklerin sözlüğe girişi onunla gerçekleşmiştir.*

Ahmed Vefik Paşa Osmanlıca'nın bir dil olmadığı, Osmanlıca'nın Türk dilinin bir lehçesi olduğunu söylemiştir. Ahmed Vefik Paşa, Osmanlıca'nın Oğuzcanın Batı kolu olduğunu Doğu Türkçesinin Uygur, Çağatay; Kıpçak Türkçesi'nin Kuman, Kazan, Kazak, Kırgız kolları olduğunu belirtmiştir. Oğuz Türkçesi'nin yeni dili Türkmen dili İran'ı ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş ve yıllar sonra bundan Türk lehçesi doğmuştur.

Sözlük, Türkçe sözcüklerin yanında Osmanlıcaya Arapça, Farsça ve Batı dillerinden geçmiş sözcükleri de içermektedir. Ahmed Vefik Paşa, o dönemde kullanılan dilin imlâdan başlayarak sözlüğe kadar her yönüyle ıslaha muhtaç olduğunu düşünmüştür. Ahmed Vefik Paşa dilin asıl unsuru olan Türkçe sözcüklerin Arap ve Fars sözcüklerinin ağırlığının altında ezilmesi, Türkün asıl dilini unutması tehlikesini karşılık *Lehçe-i Osmânî*'de Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden geçmiş sözcükleri göstermiştir. Lehçe-i Osmani'de Türkçe sözcükler için bir cilt ayırmıştır. Bunun nedeni dilin asıl unsurunun Türkçe sözcükler olduğunu ve Türkçenin diğer dillerin etkisi altında ezilmemesi gerektiği düşüncesidir. XIX. yüzyıldan başlayarak halâ günümüzde de süregelen Türkçe'nin sadeleşme sorunu

* Bu konuda geniş bilgi için şu an yayına hazırlamakta olduğumuz doktora çalışmasına bakınız: Bahriye Çeri, *Ahmet Vefik Paşa: Devir -Şahsiyet-Eser* (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Ahmed Vefik Paşa'yı meşgul etmiştir. Ahmed Vefik Paşa Türkçe'nin sözcük türetme konusundaki zenginliğini de göstermiştir. "Veysiler gibi yazmak kolaydır; Türkçe yazmak zordur" diyen Vefik Paşa bütün eserlerinde sade bir dil kullanmıştır. Ahmed Vefik Paşa *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl* adlı eserinde atasözleri ve deyimleri tespit etmiştir. Tiyatro çeviri ve adaptelerinde deyim ve atasözlerine, halkın konuştuğu günlük dildeki söyleyişlere yer vermiştir. Halkın konuştuğu dili kullanarak halk söyleyişini tespit ederek Türkçe'ye özel bir özen göstermiştir.

Lehçe-i Osmânî

Halkın konuştuğu Türkçenin sözlüğü olması yönüyle önem taşıyan *Lehçe-i Osmânî* Receb 1293/1876'da Cemiyyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniye tarafından, Tab'hâne-i Âmire'de basılmıştır. Eserde Vefik Paşa'nın adı yoktur. Eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte Türkçe sözcükler, ikinci ciltte ise çok kullanılan Arapça, Farsça sözcüklere yer verilmiştir. Eserde "Rumûzât Cedveli", "Mukaddime" ve ikinci cildin sonuna eklenmiş "Bazı Tashîh ve İlave" bölümleri bulunmaktadır. Bazı Tashîh ve ilâve kısmına kadar Rumûzât Cedveli ve Mukaddime hariç (bu bölümlere sayfa numarası verilmemiş) eser 1279 sayfadır. Bazı Tashîh ve ilâve kısmı ile birlikte 1293 sayfada son bulur. Birinci cilt 608. sayfada bitmekte 609. sayfada ikinci cilt başlamaktadır.

Ahmed Vefik Paşa, dil konusunda oldukça titiz davranmıştır. O dönemde kullanılan dilin imlâdan başlayarak sözlüğe kadar her yönüyle ıslaha muhtaç olduğunu düşünen Vefik Paşa, dilin asıl unsurunun Türkçe sözcükler olduğunu ancak bunların bir taraftan Arapça ve Farsça sözcüklerin ağırlığı altında ezildiğini bir taraftan da Batı dillerinden bir akımın başladığının farkındadır.

Lehçe-i Osmanî o zamana kadar yazılan sözlüklerden çok önemli bir noktada ayrılır. *Lûgat-ı Remzî, Lûgat-ı Nâcî, Kâmûs-ı Osmânî, Kâmûs-ı Türkî, Mükemmel Osmânlı Lûgati* gibi devrin diğer sözlükleri incelendiği zaman Arapça ve Farsça sözcüklere ağırlık verildiği, adetâ bu sözcüklerin dilde yerleşmesine çalışıldığı görülür. Oysa Vefik Paşa özellikle "Türkçe" olan sözcüklere önem vermiştir. Dönemin diğer sözlüklerinde bulunmayan birçok Türkçe sözcük bu sözlükte yer almaktadır. Bize göre Ahmed Vefik Paşa bu sözlükle Türkçe'nin sözcük yaratmak konusundaki mükemmelliğini ilk defa vurgulamıştır. Bu sözlükte dikkati çeken bir nokta da Vefik Paşa'nın Türk lehçelerine eğilmesi, Türkçenin Türk lehçeleri ile ilgilerini tespit etmesidir.

Birinci ve ikinci ciltte bulunan Rumûzât Cedveli, Ahmed Vefik Paşa'nın imlâ konusunda bazı öneriler getirdiğini göstermektedir. Ünlüler bakımından çok zengin olan Türk dilini, ünlüleri gösterme bakımından yetersiz olan Arap alfabesi ile ifade etmede bazı güçlükler vardı. Vefik Paşa bunun için çözüm önerileri getirmiştir. Arap Alfabesinde sadece "و" harfi ile gösterilen Türkçedeki *o, ö, u, ü* seslerinin her biri için ayrı ayrı işaretler kullanmıştır. Bunlar şunlardır.

Zamme-i Mefhame "وٖ" = *o* sesi için
Zamme-i Memdûde "وٕ" = *u* sesi için
Zamme-i Mebsûte "وٚ" = *ö* sesi için

Zamme-i Maksûre "ۇ" = *ü* sesi için

Vefik Paşa ünlülerle ilgili getirdiği bu önerilerden başka ünsüzlerle ilgili olarak da karışıklığa neden olan çoğu konuya değinmiştir. Bu da Türkçe'de bulu-nan *sağır nun* ünsüzü için "ڭ" işaretini kullanmış; *görmek*, sözcüğündeki *g*'yi "*kef*"ten ayırmak için "ګ" işaretini kullanmıştır.

Rumûzât Cedveli'nde önemli olan başka bir nokta ise Ahmed Vefik Paşa'nın burada sözcüklerin dilbilgisindeki görevlerinin kısaltmalarını vermesidir.

İsim	"اس"
Sıfat	"ص"
Zamir	"ض"
Fiil-i lâzım (geçişsiz fiil)	"فل"
Fiil-i müteaddi (geçişli fiil)	"فم"

Bunların dışında *hal, edat, nida* gibi sözcükler de gösterilmiş ancak bunlar için kısaltma kullanılmamıştır. Örneğin *uf* sözcüğü "اوف ندا" şeklinde yazılmıştır (1876: 211).

Ahmed Vefik Paşa eserinin mukaddimesinde bu lûgatı asılları Türkçe olan sözcükleri, Ecnebî, Arapça ve Farsçadan geçmiş sözcükleri göstermek için düzenlediğini yazar. Ahmed Vefik Paşa'nın Mukaddimede üzerinde durduğu önemli bir konu da imla konusudur. Arap ve Acem kökenli sözcüklerin imlâlarının yüzyıllardır belirli olduğunu düşünerek sözcüklerin türemelerine göre yeni bir imlâ yolunu izlediğini belirtmektedir. Buna göre Vefik Paşa "asla rûcü'" dediği bir yol deneyerek sözcükleri asıllarına göre yazdığını ifade etmiştir. Eserin

1888/89 yılında yapılan ikinci baskısında biraz daha farklı olan mukaddimede ise çok önemli bir görüşünü açıklamaktadır.

Ahmed Vefik Paşa Osmanlıca'nın Oğuzca'nın Batı kolu olduğunu, Doğu Türkçesinin Uygur, Çağatay; Kıpçak Türkçesi'nin Kuman, Kazan, Kazak, Kırgız kolları olduğunu söylemektedir. Oğuz Türkçesi'nin yeni dili Türkmen dili İran'ı ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş ve yıllar sonra bundan Türk lehçesi doğmuştur. Agah Sırrı Levend *Şemseddin Sami* adlı incelemesinde Vefik Paşa'nın sözlüğüne *Lehçe-i Osmanî* adını koyması hakkında şunları söylemektedir.

"Osmanlıca sözlüklerin sürümde olduğu bir devirde, yeni bir görüşle hazırlanan bu iddialı eserin Kamus-ı Türkî adını taşımasındaki önem, Ahmed Vefik Paşa'nın bile sözlüğüne Lehçe-i Osmanî adını verdiği düşünülürse, kolayca anlaşılır. Gerçi Ahmed Vefik Paşanın "Lehçe-i Osmanî" deyimiyle batı lehçesini belirtmek istediği hatıra gelebilir. Ancak Lehçe-i Osmanî'nin "aslı Arabî ve Farisî olmayan" sözcüklerden toplanmış I. cildinde, öteki lehçelerden alınmış sözcükler de vardır; "aslı Arabî ve Farisî olan" sözcüklerden toplanmış II. cildi ise, öteki Osmanlıca sözlüklerden farksızdır. Demek ki Vefik Paşa, "Lehçe-

i Osmanî" adını rastgele başkalarına uyarak kullanmıştır" (Levend 1969: 88).

Bizim Agâh Sırrı Levend'in bu görüşlerine katılmamız mümkün değildir. Ahmed Vefik Paşa, Türkoloji ile sadece Batılıların belirli maksatlarla ilgilendiği bir dönemde Osmanlıca denilen Türkçenin, Türk dilinin bir lehçesi olduğu ve bunun Oğuz lehçesinden doğduğu gibi son derece önemli bir konunun farkındadır. Vefik Paşa Osmanlıca'nın asıl kökünün Türkçe olduğu; içinde pek çok Arapça, Farsça ve Ecnebî dillerinden geçmiş sözcükler olduğunu ifade etmektedir. Bu düşünceleri içeren "mukaddime"yi birinci baskıdan tamamına yakın, ikinci baskısından ise sadece farklı olan kısımları vermeyi uygun gördük.

Lisân-ı Osmânî'de müsta'mel bulunan Arabî ve Fârisiyyü'l-asl lûgatler büsbütün istisnâ olundukta yalnız ortada mütedâvil, asılları Türkî ve ecnebî olan elfâz-ı Osmâniyyenin ve Arabî ve Fârisî'den nakl ve ba'zen kılığı tebdîl olunarak diğer ma'nâda sarf olmuş ta'birâtın bilcümle tertîb ve tahdidi niyetiyle tedvîn kılınan işbu ucâle, ashâb-ı himmetin nazar-ı lütfuna arz olunur.

Hâlâ, lisân-ı Osmânîde geçer olan Türkiyyüll-asl sözcükler hurûf-hecâ sırasında kayd ve şerhî makamına Osmânî'de isti'mâli câ'iz olan Arabî ve Fârisiyy'l-asl kelimât derc ve ıstılâhât-ı fenniyenin mâdâsında, ta'birât-ı muglakanın tenkîhine ikdâm olunup, güyâ kelimât-ı Osmâniye kâmilen sebt ve ba'zı Türkçe ta'birât ilâve kılındıkca, Lisân-ı Osmânî'de müsta'mel olmadıklarına işâret olundu. Fakat, lisân-ı Osmânî'nin kavâ'id-i iştikâkiyesi bir nebze zâhire çıkmak ve asla rücu' ile imlâlaları düzelmek içün sözcüklerin ta'rifâtı asla havale kılındı, zira cümle müştakkâtın bir yerde icâzen ta'rifi me'âninin vâzıhen istinbâtına âlet addolundu.(...)

Kelimâtın doğru okunulması için Kâf'ın enva'ına ve zamme alâmeti olan Vav'ların ecnâsına işârât-ı mahsûsa vaz' ve rumûzât cedvelinde ta'rîf olundu. Kavâ'id-i sarfiyyenin tahdîd eylediği ebvâb ve müştakkâtın zikrî bî-fâ'ide olmağla bunlardan ma'nâ-yı mahsûsu olmayanların Türkî ve Arabî ve Fârisî sözcüklerden ma'nâ değiştirilmeyerek terkîb olunan tertiblemek, rasdlamak, nizâmlamak, perdelemek, desteklemek gibi sözlerin tefsiri meşakkat-i zâ'ide göründüğünden işbu icmâlin kâmûs kadar büyümemesi için yirmi bin kadar o makûle ma'arûf-ı müştakkât sahife-i mesâviden tayyolundu. Bu surette hacmı sagîr fevâid-i kesîr bir muhtasarın tesvîdine bezl-i sa'y makdûr kılındı. Lisân-ı Osmânîyyenin vûs'ati hadd-i tarifden artık ise de sülüsânından ziyâdesi bu kitaba derc ve hassa-i acizâneye düşen mikdarı cem' olundu.

Bir lisânın mükemmel lügat kitabının meydana gelmesi bî-himmet-i hâl elbirliği ile yapılmasına müteavviddir." (1876)

Burada önemli gördüğümüz bir başka nokta da Ahmed Vefik Paşa'nın mükemmel bir lügatın ancak elbirliği ile yapılacağı görüşünü vurgulamasıdır.

Lehçe-i Osmânî 1306/1888'de Mahmud Bey Matbaası'nda "Tab'-ı cedîd" ve 2 cild, 1455 sayfa olarak yeniden bastırılmıştır. Bu baskıda Vefik Paşa'nın mukaddime'ye bazı ilâveler yaptığı görülür.

Lisân-i Osmânîde müstamel Arabî ve Fârisîyü'l-asl lügatler büsbütün istisnâ

and English Leixon'a yazdığı Kasım 1890 tarihli önsözü'nde lûgatlerinden faydalandıkları arasında Vefik Paşa'yı da vermesi bu iddiaları geçersiz kılmaktadır (Redhouse 1921: III).

Ahmed Vefik Paşa devrinde böylesine tepkiler alan sözlüğünde bir sözcüğün anlamını verirken onun deyimlerde, atasözlerinde nasıl geçtiğini Farsça ve Arapça kökenlerini de vermiştir. Bu nedenle *Baş* ve *Çağatay* maddelerini Paşa'nın bu konulara bakışını göstermesi açısından burada gösterdik.

baş: *Reis, ser, kelle, kafa-baş kıyafeti imame, sarık, kağuk, hotoz vesaire Zat-ı hayat-ı vahdet baş ağrısı sudâ-ı yarımca derd-ser tasdiât-ı muacciz. Baş bağı. Başı dumanlu. Baş paçası. Baş tası kıhf-ı kase. Başı için. Baş sağlığı. Karabaş. Baş açmak. Baş almak, kurtulmak, reha bulmak. Baş kaldırmak. Baş komak kesmek. Başa çıkmak. Başdan çıkmak. Baş vermek. Başdan savuk südü gelmek. Baş taşa gelmek. Baş belası. Başa kakmak. Başa gelmek. Başı yukarıda. Başdan konan. Başdan inmek nüzûl. Baş urmak başa urmak. Başına urmak. Baş ütülemek. Baş sağ olmak. Baş oynamak fedâ-yı ser. Baş başa vermek, halvet, müzâkere. Baş bağlamak Hotoz sarık sarmak. Baş göz yarmak. Beceriksizlik etmek. Başdan indirmek. Bais-i teellüm olmak. Baş reis depe, sifri boyun dağ zirvesi.* (...)

Başakçı hûşe-çîn *kemik toplayan fukara.*

Başaklu ok *yeleklü okun daha büyüğü*(...)

Başmaklık *sultanların tahsisatı has arpalık*

Başmakçı *Başmak yapan esnaf*

Başmakçı *isim. Derâme sancağında Dâridere kazası merkezi bir kasabadır.* (Vefik Paşa 1876: 235)

Çağatay: *Çingiz Han'ın üçüncü oğlu ve debîr-i mülki olub Çingiz memâlikini, dörde taksimle Tataristan'ı ve Çin'i Ögeday Hana ve Kıpçak ile Rusya'yı Batu Han'a ve İran ve Irak'ı Hulâgû'ya, Türkistan'ı ve Horasan ve Harezm'i Çağatay Han'a vermiş ve buralarda söylenüb yazılan lisana Çağatayî denmişdir ki kadim Uygur lisanından yâni Türkî-i Şarkî'den münşaib almış ve altı yüz tarihinden dokuz yüz tarihine kadar Lütfi ve Ubeydullah ve Nevâî ve Hüseyin Baykara ve Haydar Mirzâ ve Sultan Bâbür Şah ve Saykal gibi meşâhirin te'lifâtıyle ma'mûr olmuş ve imlâsı Fârîsiye taklîden zabdolunmuştur*" (Vefik Paşa 1876: 319-320).

KAYNAKLAR

AHMED VEFİK PAŞA, *Lehçe-i Osmânî*, Cemiyyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniye tarafından, Tab'hâne-i Âmire, Dersaâdet 1293 (1876); 2. baskı Mahmud Bey Matbaası, Dersaâdet 1306 (1888).

REDHOUSE, J.W., *Türkçe'den İngilizce'ye Lûgat Kitabı - Turkish and English Lexicon*. Printed for the American Board Mission, H. Matteosian, Constantinople 1921; Kasım 1890 tarihli önsöz, s. III.

ETİMOLOJİ SÖZLÜKLERİ

Mehmet ÖLMEZ

Etimoloji Sözlüğü dendiğinde Türkiyeli bir Türk olarak aklımıza ilk gelen günümüz Türkiye Türkçesinin köken sözlüğüdür. Bir Türkolog olarak etimoloji sözlüğünden söz edildiğinde aklımıza gelense, genelde, Türk dillerinin karşılaştırmalı, etimolojik bir sözlüğüdür. Bu sözlük, Clauson'un, Radloff'un, Räsänen'in hazırlamış oldukları sözlüklerin bir halitası, bir karışımı, daha doğrusu bir sentezi niteliğinde düşünülmelidir. Türk dillerinin başlangıcından günümüze, eksiksiz, tam bir etimoloji sözlüğü bugüne kadar yayımlanamamışsa da, bu konuda bir hayli yol alınmıştır.

İlk Çalışmalar

Karşılaştırmalı ilk etimolojik sözlük, ilk örnek de olsa, Hermann Vámbéry'nin *Türk-Tatar Dillerinin Etimoloji Sözlüüğü*'dür. 1878 yılında yayımlanmış olan çalışma Türkolojinin daha başlangıç dönemine ait bir üründür. O dönemde bugün birer yazı dili olan, ya da bugün dahi konuşma dili olmakla birlikte müstakil sözlükleri bulunmayan (Halaçça, Sarı Uygurca gibi) Türk dilleri çok az biliniyordu, hatta kimileri bilinmiyordu. Vámbéry'nin o dönem elinde kullana-bileceği çok az karşılaştırmalı çalışma vardı, bunlardan birincisi belki de Lazar Budagov'un sözlüğüdür. Uygurca adı altında yer verdiği örnekleri ise *Kutadgu Bilig* üzerine hazırladığı kendi çalışmasından almaktadır. Çuvaşça örneklerse 1875 Kazan baskısı olan Çuvaşça-Rusça sözlüğe dayanmaktadır (*Karnevoy çuvaşsko-russkiy slovar,* N. Y. Zolotnitski). Bunların dışında Altay bölgesi için misyonerlerce hazırlanan bir dilbilgisi, Otto Böhtlingk'in Yakutça çalışması ve M. Alexander Castrén'in *Koybalca ve Kara-*

gasça Okuma Kitabı Vámbéry'nın kaynakları arasındadır. Tabii bu kaynaklara göre sözlüğe giren diller de Uygurca (⇒ Orta Türkçe, Kutadgu Bilig!), Çağatayca, Osmanlıca, Kazan Tatarcası, Azeri Türkçesi, Türkmence, Altayca, Çuvaşça, Koybal-Karagas lehçeleri ve Yakutçadır. Vámbéry'nin sözlüğünde 233 maddede birbirinden farklı çok sayıda sözcük yer almıştır. Gerçekte Vámbéry'ye göre her madde aynı kökten çıkan, farklı ses yapılarına ait sözcükleri içermektedir. Örneğin ilk maddede *aç, aj, at, ay, ag, aı* ses grubuyla oluşan "açılmış, açık, net, boş, aç, acıkmak" anlamındaki sözcükler yer almaktadır. Bunlar Uyg. *açmak* "açmak", *açak* "kapı; açma", *açuk* "boş, açık, temiz", *açun, ajun* "dünya"; *aç* "aç, tok değil", Çağ. *açmak* "açmak, açık etmek", *aç* "yoksul, aç", *açik* "açık" (...), *esnemek* "esnemek, ağzınn açmak", Osm *aj, aç* "aç, tok değil", *açık* "açık", Yak. *as, asabın* "açmak", *as* "aç, tok değil", Koyb. *as* "aç", Çuv. *os'* "açmak", *oze* "açık". Vámbéry aynı grupta Çağ. *ayaz* "ayaz, açık hava", *aguz, agiz, avuz* "ağız" sözcüklerini de ele alır (okuyuşlar Vámbéry'e göredir).

Vámbéry'nin sözlüğünde, yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, birbirleriyle kökence ilgisiz sözcükler bir arada ele alınmıştır. *aç-* eylemi ile "açıkmak" anlamındaki *aç-* kökence farklıdır. Yine burada yer verilen *ajun* sözü ise bambaşka bir köke, farklı bir dil ailesine dayanmaktadır. Benzer şekilde *ayaz* ve *ağız* sözcükleri de bu karşılaştırmalara dahil edilmemelidir. Tabii yer verilen dillerdeki karşılaştırılan örneklerin birbirleriyle aynı kökten oldukları doğrudur: Uyg. *aç-*, Çağ. *aç-*, Osm. *aç-*, Yak. *as-*, Koyb. *os'*.

ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH

DER

TURKO-TATARISCHEN SPRACHEN.

EIN VERSUCH

ZUR DARSTELLUNG DES FAMILIENVERHÄLTNISSES DES TURKO-TATARISCHEN WORTSCHATZES.

VON

HERMANN VÁMBÉRY,

Neudruck der Ausgabe 1878

BIBLIO VERLAG · OSNABRÜCK 1972

Türk dilleriyle ilgili ikinci etimoloji sözlüğü olarak Bedros Kerestecİyan'ın *Matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque* adlı çalışmasıdır. Keresteciyan'ın sözlüğü esas olarak Türkçedeki yabancı öğeler, daha çok da Yunanca alıntılar üzerinde durmaktadır. Tabii bu sözlükte kimi Türkçe sözcüklerin Yunancaya ya da Ermeniceye bağlanmaya çalışıldığını belirtmeliyiz. Yalnızca tarihsel bir değeri olan sözlük 1971'de bir kez de tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

Çağdaş Çalışmalar

Türk dillerinin ilk etimoloji sözlüğü olarak anabileceğimiz en önemli çalışma Martti Räsänen'in *Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü Üzerine Bir Deneme* başlıklı

çalışmasıdır. Räsänen, 1969'da yayımlanan bu önemli çalışmasında, varsa, her sözcüğün en eski biçimi (Eski Türkçe, Orta Türkçe vb.) ya da günümüzdeki biçimi (Azerî Türkçesi, Kumukça vb.) maddebaşı yapılmış, sözcüğün yaşadığı diller, farklı anlamları varsa bunlarla birlikte tek tek gösterilmiştir. Yeri geldikçe kimi sözcükler Ural ve Altay dillerindeki biçimlerle karşılaştırılmış, özellikle Moğolcadan, Mançu-Tunguz dillerinden, Koreceden ve Finceden akraba olması olası örneklere yer verilmiştir. Maddebaşlarından kimisi ana biçimler olup yazılı metinlerde karşılaşılmayan sözcüklerden oluşmaktadır:

**kāl*: Eski Türkçe, Uygurca, Orta Türkçe *kal* "kalmak", Türkmence *kāl*, Yak. *ḫāl*, Kumanca, Osmanlıca, Kazakça, Kazan Tatarcası, Teleütçe vb. *kal* "aynı", (Oyrotça) "ölmek, Çuvaşça *yol*, *yul* "kalmak"

~ Moğolca *ḳalu* "yaklaşmak, yakına gelmek, hücum etmek"

Räsänen, bir sözcüğün akrabalığı ana döneme değin gidiyorsa bunu, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, ~ işaretiyle gösterilmiştir. Olası bir akrabalık içinse = işaretini kullanmıştır. Sözlüğün ilk biçiminden kimi parçaları 1963 yılındaki Altayistik toplantısında, Helsinki'de okumuştur. Sözlüğün önsöz bölümünden anladığımız kadarıyla Mongolistik ve Arabistikle ilgili konularda alanın uzmanlarının görüşlerine başvurmuştur. Döneminin önde gelen Altayist ve Türkologları da ayrıca esere katkıda bulunmuşlardır (Arapça ve Farsça sözcükler için Jussi Aro, öteki konularda Gerhard Doerfer, Susanne (Zsuzsa) Kakuk, Stanisław Kałużyński, Lajos Ligeti, Nicholas Poppe).

Sözlük çalışması sırasında Räsänen'e yardımcı olan István Kecskeméti 1971'de bu tür sözlüklerde bulunması mutlaka gerekli olan dizin yayımlamıştır.

Bu yararlı calışmanın bizce tek kusurlu yanı maddebaşlarının düzenlenişinde birden fazla dilin, ölçünün yer almasıdır.

Räsänen'in sözlüğüyle aynı yıl yayımlanan bir başka sözlük adında "etimoloji" sözünü taşımasa da hazırlanış yönteminden, maddelerin düzenleniş biçiminden dolayı kimi açılardan etimolojik bir sözlük niteliği taşımaktadır. 1968 yılında hazırlığı tamamlanmakla birlikte ancak 1969 yılında yayımlanan bu sözlüğün adı *Eski Türkçe Sözlük*'tür (*Drevnetyurkskiy slovar'*). Runik harfli yazıtları, Uygur metinlerini ve Orta Türkçe dönemi eserlerini kapsayan sözlükte yabancı sözcüklerin kökeni, Türkçelerinse türedikleri kök ya da gövde tek tek gösterilmiştir.

çek- çekmek

çekil- *çek-* eyleminin edilgen biçimi

çekin- *çek-* eyleminin dönüşlü biçimi

çektür- *çek-* eyleminin ettirgen biçimi

darma (< Sanskrit *dharma*) öğreti, dini öğreti

Türk dilleriyle ilgili etimoloji çalışmalarında dönüm noktası diyebileceğimiz bir dönem hiç kuşkusuz Sir Gerard Clauson'un sözlüğüyle başlamıştır. Eski Türk Yazıtları'ndan 13. yüzyıl Türk dili metinlerine kadarki dönemi içeren sözlük yaklaşık 10.000 maddebaşından oluşmaktadır. Önce ünlülerle sonra da ünsüzlerle başlayan sözcüklere yer veren Clauson, düzen olarak sözlüğünü *abc* sırasıyla değil de hece düzeniyle sıralamıştır, bu konuda sözlüğün giriş bölümüne (X-XIII) bakılabilir. İlk bakışta kullanımı zor görünen sözlük, bu haliyle,

özellikle tarihî dönem Türk metinleri çalışan araştırmacıların işlerini kolaylaştırmaktadır. Sözlükte birbirlerinin zıddı olan ötümlü ve ötümsüz ünsüzler aynı sırada, aynı sesmiş gibi alınmıştır. Buna göre *b/p, d/d̲ d/t, k/g, ḳ/ǵ/ḫ* ünsüzleri arasında bir ayrım yapılmamıştır. Benzer yöntem ünlülerde de uygulanmıştır, *o/ö/u/ü, ı/i, e/é/a* ünlüleri daima aynı sırada yer almıştır. Örnek vermek gerekirse, Arap harfli bir metinde Ĕ biçiminde yazılmış bir sözcüğü (eğer Arapça *evvel* değilse) Türkçe olarak düşündüğümüzde en azından üç biçimde, *ol* "o", *ul* "temel", *öl* "nem" ~ *öl* "öl!" olarak okuyabilir ve üç ayrı maddeye, hatta dört ayrı madeye bakmak zorunda kalabiliriz. Oysa Clauson'un sözlüğünde bu sözcüklerden ad kökenli olan ilk üçü arka arkaya dizilmiştir. Kullanıcı bu yolla kısa sürede ilgili maddeye ulaşmakta, kendi metnine uygun olan okuyuşu altmaddelere, örneklere bakarak seçebilmektedir. Clauson'un sözlüğünde her sözcük karşılaşıldığı en eski yazıta, metne göre maddebaşı yapılmıştır. Sözcüklerin gerçek, varsa mecazî anlamları verildikten sonra günümüz Türk dillerinden hangisinde, ya da hangilerinde yaşanıldığına değinilir, sonra yazıtlardan başlayarak Kıpçak dönemi eserlerine değin örneklere değinilmektedir. Yeri geldikçe destek amacıyla 13. yy. sonrası metinlerden, Osmanlıcadan, Çağataycadan sözcüğün yaşadığı biçimlere örnek verilir. Her sözcüğün türemiş olduğu kök ya da gövde, alınma bir öğeyse alındığı dil mutlaka belirtilir. Türkoloji çalışmalarının olmazsa olmaz bir el kitabı olan sözlüğün baş kısmında kullanılan çalışmaların uzun uzadıya tanıtımları ve onu izleyen bir yapım ekleri listesi yer alır.

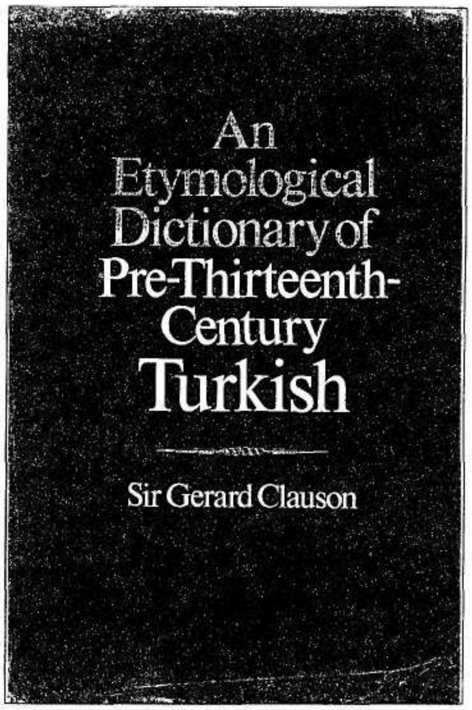

Clauson'un sözlüğünden sonra yayımlanmaya başlanmış olup henüz tamamlanmayan bir sözlük de tarihî ve günümüz Türk dillerini içine alan *Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* (*Etimologiçeskiy slovar' tyurkskiḫ yazıkov*)'dür. İlk cildi 1974'te çıkan çalışmanın bugüne kadar ancak dördüncü cildi yayımlanabilmiştir. İlk cildi ünlüleri, ikincisi *v, g, d*, üçüncüsü *b*, dördüncüsü *c, j, y* harflerine yer veren çalışma hem artzamanlı hem de eşzamanlı verileri değerlendirmektedir. Oldukça geniş malzemeye, karşılaştırmalara yer verilen sözlükte sözcüklerin köken açıklamalarında kimi eksiklikler ve yanlışlıklar görülmektedir. Tek bir biçim olması gereken ana biçimler kimi maddede iki, üç ya da dört biçimde tasarlanmıştır. Etimolojileri konusunda dik-

katle kullanılması gereken çalışma sunduğu karşılaştırmalı malzeme açısından epeyce yararlıdır, bu konuda bak. T. Tekin, *TDAY-B 1975-1976*: 274-285. Çalışmalarını Ervand Vladimiroviç Sevortyan'ın başlattığı, ilk ciltlerini yine Sevortyan'ın yayımladığı sözlük, anılan bilimadamının ölümünden sonra L. S. Levitskaya tarafından sürdürülmektedir.

Hazırlanışı itibariyle etimolojik bir yön gösteren *Eski Türkçede Sözyapımı* (*Old Turkic Word Formation*, Marcel Erdal) adlı çalışmada Eski ve Orta Türkçe dönemine ait dil verilerinin türeyiş özellikleri yapım eklerine göre ele alınmaktadır. Çalışmanın ilk cildinde addan ve eylemden türemiş adlar, ikinci cildindeyse addan ve eylemden türemiş eylemlere yer verilir (Türkçe tanıtımı için bak. T. Tekin, *Dilbilim Araştırmaları 1993*: 201-208).

Bu çalışmalar dışında tek tek kimi Türk dilininin sözvarlığı etimolojik açılardan ele alınmıştır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

V. G. Yegorov, *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı 1964; Çuvaşçanın etimoloji sözlüğü olan çalışmanın tanıtımı için bak. H. Eren, *TDAYB 1972* (1973): 241-265.

Stanisław Kałużyński, "Etimologiçeskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojnıye osnovı...", (I-VII) *RO* 40-45, 1978-1986; *Rocznik Orientalistyczny* dergisinde yayımlanan bir dizi makaleden oluşan çalışma Yakutça sözcüklerin etimolojisini ele almaktadır. Aynı yazar. Yakutçadaki Moğolca öğeleri de ele alan çalışmasını da *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* adıyla yayımlamıştır. Tüm bu çalışmalar *Iacutica*

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Җ", "Ж", "Й"

Ответственный редактор
кандидат филологических наук
Л.С. ЛЕВИТСКАЯ

МОСКВА "НАУКА"
1989

adlı çalışmada yeniden bir araya getirilmiştir (Warşova 1995).

Marek Stachowski, *Dolganischer Wortschatz*. Kraków 1993. Dolganca (Yakutçanın lehçesi) sözcüklerin yapısının ele alındığı çalışma bir tür Dolganca sözlük niteliğindedir, tanıtımı için bak. M. Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 1994: 201-206. Yine aynı yazarın Yakutça İncil çevirisinin sözvarlığını ele alan etimolojik çalışması için bak. M. Ölmez, "*Studien zum Wortschatz der jakutischen Übersetzung des Neuen Testaments*, Marek Stachowski, Kraków 1995", *TDA*, 5, 1995: 265-269.

Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah, V. İ.

Rassadin, Moskva 1980: Tofalarca üzerine çalışmalarıyla tanıdığımız Rassadin'in bu incelemesi Sibir yöresi Türk dillerindeki Moğolca, Buryat Moğolcası alıntı sözcükler üzerinedir. Etimolojik ve fonetik açıdan ele alınmış olan çalışmanın sonunda her dildeki alıntılar için ayrı dizin vardır.

Kazakça üzerine de şu kısa sözlük yayımlanmıştır: *Ḳazaḳ tiliniñ ḳısḳaşa etimologiyalık sözdigi*. Almatı 1966.

Alıntı Sözlükleri

1972-1979 yılları arasında *Folia Orientalia* dergisinin XIV-XX. ciltlerinde yer alan "Studien über die neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen" (Stanislaw Stachowski) adlı çalışma Osmanlıcadaki Farsça ödünçlemeleri elç almaktadır. Anılan çalışmanın kitap olarak yayınlanışı için bak. Simurg yay. 1998.

Aynı yazar 1975 ve sonrasında toplam dört parça olarak yayımladığı *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen* çalışmasında da Osmanlıcaya giren Arapça sözcükleri ele almıştır.

Osmanlıcadaki Yunanca ve İtalyanca kökenli sözcükler daha 1893'te Gustav Meyer'ce alınmıştır. Meyer'in çalışması için *Kebikeç*, 7, *Ek*'e bak.

Meyer'den yıllar sonra Henry Kahane, Renée Kahane ve Andreas Tietze Osmanlıcadaki gemicilik ve denizcilik terimlerini ele alan, ayrıntılı, etimolojik bir çalışma yayımlamışlardır: *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958 (tıpkıbasımı İstanbul 1988). Anadolu ağızlarındaki ödünç sözcükler üzerine yapılan etimolojik çalışmalar için, A. Tietze'nin, H. Eren'in, R. Dankoff'un, U. Bläsing'in yayınları için *Kebikeç*'in 7. cildinde yer verilecek olan "Karadeniz Ağızları" ve "Ağız Sözlükleri" bölümüne bak.

Komşu Dillerin Etimoloji Sözlükleri

Türk dillerinin, dolayısıyla Türkiye Türkçesinin etimolojisi çalışılırken mutlaka coğrafî komşuluk içerisindeki halkların dillerine ait etimoloji sözlükleri de elden geçirilmelidir. Örneğin Rusçanın, Arnavutçanın, Bulgarcanın, Macarcanın vb. dillerin etimoloji sözlükleri bu açılardan çok önemlidir:

Etymologisches Wörterbuch der Albanischen Sprache, Gustav Meyer, Strassburg, 1891 (5140 maddeden 1180'i Türkçeye ilişkin).

Etimologiçeskiy slovar' russkogo yazıka, M. Fasmer, I-IV, Moskva 1964 → (Almanca aslı *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Max Vasmer adıyla Heidelberg'de üç cilt olarak 1950-1958 yıllarında yayınlanmıştır). Fasmer'in sözlüğünün sonunda yer alan dizin bölümüne bakıldığında Rusçaya Türk dillerinden bir hayli sözcüğün geçtiğini görürüz. Fasmer sözlüğünde bu örneklere ayrıntılı olarak yer vermiştir.

Sibirya'daki Ural dillerinden Sayan Samoyedcesindeki Türk kökenli sözcükler müstakil bir çalışmada, Aulis Joki'nin *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen* adlı çalışmasında ele alınmıştır (Helsinki 1952).

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, I-II, Budapest 1992, III Register 1997. Yıllar önce Macarca olarak hazırlanan bu önemli kaynağın Almanca çevirisi ile 1997'de yayımlanan dizin cildi Türkoloji çalışmalarında vazgeçilmez kaynaklardan biridir.

Etimoloji Yazıları

Bu kitap yayınlarının kimi araştırmacının çeşitli yazılarında çok sayıda sözcüğün etimolojisine yer ver-miştir. Bunların başında kuşkusuz ülkemizde Hasan Eren'in adını anmak gerekecektir. Özellikle Anadolu ağız-larına özgü sözcüklerin ve yer adlarının üzerinde duran H. Eren'in müstakil olarak ele aldığı sözcüklerin listesi *Kebikeç*'in elinizdeki sayısında yer almaktadır.

H. Eren'in dışında yazılarında düzenli olarak etimoloji konularına yer veren araştırmacılar olarak Talat Tekin, Semih Tezcan ve Şinasi Tekin'in adlarını anmamız gerekmektedir. T. Tekin'in konuya ilişkin yazılarının bir bölümü Türkoloji Eleştirileri (Ankara ²1997) adlı kitapta toplanmış olup geri kalanlar da daha yeni bir çalışmada yakın zamanda yayımlanacaktır. T. Tekin'in çalışmalarının bir listesi *Türk Dilleri Araştırmaları*'nın üçüncü cildinde yer almaktadır. Anılan yazarların müstakil etimoloji yazıları dışında çok sayıda kitap tanıtımında da konu üzerinde durdukları görülmektedir.

Tarih ve Toplum dergisinde "İştikakcının Köşesi" adı altında çok sayıda sözcüğün kökenine değinen Ş. Tekin'in yazıları da yine yakın zamanda Simurg yayınları arasında çıkacaktır.

S. Tezcan'ın yazıları içinse kaynaklar bölümüne bak.

Anılan araştırmacılar dışında da ülkemizde etimoloji konusunda çalışmalar yapan araştırmacılar vardır.

Altay dilleri bağlamında, özellikle Türkçe sözcükler üzerinde duran, yurtdışından bir etimolog Karl H. Menges'in adını anmak gerekecektir. Menges, kitaplarında ve makalelerinde çok sayıda sözcüğün etimolojisini ele almıştır.

Etimoloji çalışmalarını Sibir grubu Türk dillerinin üzerinde yoğunlaştıran Claus Schönig ve Marek Stachowski'nin çalışmaları için kaynaklar bölümüne bakınız.

Türk dillerinin etimoloji çalışmaları alanında yeni ve sevindirici bir gelişme olarak Kraków'da çıkan *Kraków Etimoloji Çalışmaları (Studia Etymologica Cracoviensia*, Polonya) adlı dergiyi anmalıyız. Genel bir etimoloji dergisi olan ve 1996'dan beri yayın yaşamında bulunan *SEC*'da ağırlıklı olarak Türk dilleri üzerinde durulmaktadır. Derginin son iki sayısında Marek Stachowski'nin başlattığı "A Current Bibliography of Turkic Etymologies" başlıklı derlemede bir yıl önce Türkoloji alanında etimolojisi yapılan sözcüklerin listesi yer almaktadır. Kısacası her yıl bu dergide kısa bir etimoloji sözlüğü yayımlanmaktadır (1997: 283-330, 1998: 135-161).

Yeni Çalışmalar

Türk Dil Kurumu 1973'te *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü, Örnek* adıyla yayımladığı, 35 sayfalık çalışmada yayımlamayı düşündükleri bir tür etimoloji sözlüğünü tanıtmıştı. Bu yararlı çalışma 1983'te TDK yönetiminin ve yapısının Anayasaya eklenen bir maddeyle değiştirilmesi sonucu kalmıştı. *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*'nden öğrendiğimize göre yeni TDK şu an benzer bir çalışmayı sürdürmektedir (*Türk Dili*, Mayıs 1998).

Son olarak uzun yıllardır Türkçenin, Anadolu Türkçesinin etimoloji sözlüğü üzerinde çalışan Andreas Tietze'nin çalışmasına değinmek gerekiyor. Yaklaşık beş cilt olarak planladığı çalışmasında bir hayli yol kateden Tietze, bu yakınlarda çalışmasından örnekler vermiştir. Bu ör-

neklerde çalışmanın amacı, sınırı, dili, örneklerin alındığı kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre sözlüğün dili *Türkçe* olacaktır. Sözlükten iki örnek madde:

altıgen (hendese) altı köşeli şekil' < *altı* ve *-gen*, krş. *üçgen, dörtgen*; bu neolojizmin ilhamı *tetragon, pentagon, heksagon* gibi terimlerden gelmişe benziyor (bunu belki de *-gen* hecesinin ünlü ve ünsüz uyumuna uğramaması teyit ediyor): rakamlara ilâve edilen bu *-gon* eki EGr. γονυ (gony) diz' kelimesinden geliyor. × *Küçük altıgenler halinde kesilmiş camlardan* ... (A. Altan 1985 S. 107).

EO. **buçuk** II yarım akçe kıymetinde eski bir küçük Osmanlı sikkesi' < *buçuk* I. × *Yine geldi bir aḫriyān, ḳomaz alur buçuğı./ Vāy bu kāfir, be müselmān, ḳomaz alur buçuğı.* (atī 1987 III, 478). *buçukçu* padişah alayla camiye çıktığı sırada sadaka dağıtan adam' (M. Sertoğlu 1958 s. 51).

Son söz olarak, 1970'lerden beri Türk dillerinin tek tek ve karşılaştırmalı etimolojisi alanında bir hayli yol katedildiğini, bu çalışmaların sonucunun da ikibinli yılların başından itibaren alınacağını gördüğümüzü belirtmek istiyorum.

KAYNAKLAR

(Son yıllarda yapılan çalışmaların tümünün listesi için *Studia Etymologica Cracoviensia*'da Marek Stachowski'nin hazırladığı kaynakçalara bakınız.)

Larry V. Clark, "Mongol Elements in Old Turkic", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 75, 1977: 110-168.

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford 1972.

—, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Index Vol. I with a preface by A. Róna-Tas. Szeged 1981.

Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen.* I-IV, Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975.

—, "Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs", *Orientalische Literaturzeitung*, 66, 1971: 437-454. sütunlar (Türkçe çevirisi için bak. "Türkçenin İdeal bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 392-93, Ağustos-Eylül 1984: 367-374, çeviren: İlhan Çeneli).

Drevnetyurkskiy slovar'. V.M. Nadel-yayev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, Leningrad 1969.

Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon.* Wiesbaden I-II, 1991.

Stanisław Kałużyński, "Etimologiçeskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojnıye osnovı...", (I-VII) *Rocznik Orientalistyczny*, 40-45, 1978-1986.

Ḳazaḳ tiliniñ ḳısḳaşa etimologiyalık sözdigi. Almatı 1966.

Bedros Kerestedjian, *Matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque.* Constantinople 1891/ Londres 1912/ tıpkıbasım Amsterdam 1971.

Karl H. Menges, "Etymologika zu den altajischen Bezeichnungen von Metallen, Haustieren und Gewächsen", *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, c. 3, 1983, 102-165.

İsmail Parlatır, "Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü Çalışmaları", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 557, Mayıs 1998: 387-399.

Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.* Helsinki 1969; *II Wortregister* 1971 (I. Keckskemeti).

Osman F. Sertkaya, "Türkçeden Başka Dillere Geçen Kelimeler Üzerine", *Türk Dili*, c. 48, sayı 386, Şubat 1988: 114-→.

—, "*Çın* 'doğru, gerçek'", *Türk Dili*, c. 55, sayı 436, Nisan 1988: 175-→.

—, "*Cebelü* zırhlı' ve *Yalañaç* ~ *Yalıñaç* 'çıplak'", *Türk Dili*, c. 56, sayı 439, Temmuz 1988: 1-→.

E.V. Sevortyan, *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskiḫ yazıkov*. Moskva 1974, I-IV, 1980-1989.

Marek Stachowski, "Einige tofalarische Etymologien vor gemeintürkischen Hintergrund", *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 10, 1991: 99-105.

—, *Dolganischer Wortschatz*. Kraków 1993.

—, "Etymological Studies on Khakas Food Names", *Folia Orientalia*, 31, 1995: 147-161.

—, "Einige chakassische Etymologien", *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 14, 1996: 218-230.

—, "Notizen zur Etymologie der tschulymischen Gerätenamen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 87, 1997: 243-248.

Semih Tezcan, "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *TDAYB 1975-1976*: 173181.

—, "Eski Türkçe *buyla* ve *baγa* Sanları Üzerine", *TDAYB 1977*: 53-69.

—, "Dîvânü lugati't-türk'te Yäzkänd", *TTK Belleten* 42, 1978: 421-425.

—, "Dede Korkut Kitabında boy boylamak, soy soylamak", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*. Yay. M. Canpolat, S. Tezcan, M. Ş. Onaran, TDK Ankara 1978: 227-236.

—, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten* 45, Nr. 178, 1981: 2378.

—, "Ein in Vorbereitung befindliches alttürkisches Wörterbuch und einige gewagte Etymologien", *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, c. 2, 1982: 285290.

—, "*özkän* ein verkanntes alttürkisches Wort für Regen'", *Altorientalische Forschungen* 16, 1989: 193195.

—, "Yaygın Bir Gölge Sözcük: *çişek/çişik*", *TDA* 3, (*Talat Tekin Armağanı*) Ankara 1993: 257-266.

—, "Über Orchon-Türkisch *çuγay*", *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer*. Yay. M. Erdal ve S. Tezcan; Wiesbaden 1995: 223-231.

—, "Ein *ghostword* von Maḥmd al-Kāşγarī", *Turcica* 28, 1996: 261-269.

—, "Additional Iranian Loan-words in Early Turkic languages", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 1997: 157-164.

Andreas Tietze, "Der türkeitürkische Wortschatz", *Archivum Ottomanicum*, yay. G. Hazai, 14, 1995/96: 5-37.

Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü. Örnek. Haz.: A.S. Levend, A. Dilâçar, C. Dilçin, TDK, Ankara 1972

Herrman Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig 1878 (tıpkıbasımı: Osnabrück 1972), 228 s., 216-228. sayfalar arası dizin.

V.G. Yegorov, *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı 1964.

this man' *III* 375; **munu:** *ḥarf wa ma'nāhu huwa dā* a particle meaning 'this'; it is the answer to the question **ka:nı:** *ayna huwa* 'where is it?' *III* 237; other oblique cases are **munda:** 'here', **mundın** 'hence', **bu:la:r** 'these'; **bu:nı:** 'this' occurs once *I* 445, 17 (**xuma:ru:**) perhaps a scribal error: *KB* as in *Kaş.*: XIII(?) *At.* the forms are **bu, munı, muŋa, munda, mundın**; *Tef.* the forms are **bu, munı, munıŋ/munuŋ, muŋar, munda, mundın, bular/munlar** 108, 110, 225–6: XIV *Muh. hāḏā* **bu:** *Mel.* 5, 4; 8, 15, etc.; *Rif.* 75, 81, etc.; *hā'ulā'* **bu:lar** 8, 15; 81; *hāhunā* **mu:nda:**; *min hāhunā* **mu:ndan** 15, 3; 91: **Çağ.** XV ff. **munuŋ, munda** *bunuŋ, bunda* *Vel.* 385–6; **bu** Demonstrative Pron. *in* 'this' *San.* 141v. 24 (quotn.); **munuŋ, muna/muŋa, munda** *do.* 320v. 9 ff.; some declensional forms, with quotns., *do.* 15v. 16 ff.: **Xwar.** XIII **bu**, in oblique cases both **b-** and **m-** e.g. **bunlar/munlar** *'Ali* 9: XIII(?) the forms in *Oğ.* are **bu, munı**, etc., **bunda** (twice)/**munda** (8 times), **munlar**: XIV **bu**, oblique cases in **m-** *Quṭb* (only **munda** 'here' listed 112); *MN passim*: **Kom.** XIV **bu** and oblique cases with **m-** in Sing. and **b-** in Plur. are common *CCI, CCG*; *Gr.* 67: **Kıp.** XIII *hāḏā* **bu:**; *hā'ulā'* **mu:nla:r** *Hou.* 50, 14: XIV **bu:** *bi-ma'nā ḏā Id.* 28; in the grammar *do.* 118–19 **bu:, bula:r, bunda:** are mentioned; in *Bul.* 15, a grammatical section, the forms given are **bu:, munlar, bunun, bunı:, munlarun** (*li-hā'ulā'*), **bulara:** and **bularun** (*lahum*), **munlarun** (*lahum fi'l-ibtidā'* 'to them in the beginning'?): XV in a para. on the Demonstrative Pron. in *Kav.* 49 the forms quoted are **bu:, bu:lar** and **munda:**; in a similar para. in *Tuh.* 42a. **bu** and **mu** are given as alternative forms; forms occurring elsewhere are **bular/mular, munu, munun, munda**: **Osm.** XIV ff. **bu, bunu**, etc. are the normal forms at all periods, **bular** was the standard form till XVI and occurs sporadically later *TTS I* 122 ff; *II* 174 ff.; *III* 115 ff.; *IV* 130 ff.; **munda** occurs in one XIV text *II* 698.

2 bu: 'steam'; this is the oldest form of this word, but in almost all modern languages in which it survives the form is **buğ** or the equivalent. S.i.a.m.l.g. Almost syn. w. **bus** but an etymological connection is improbable. See *Doerfer* II 791. **Xak.** XI **bu:** *al-buxār* 'steam'; hence one says **eşiç bu:sı:** 'steam from a cooking pot' *Kaş. III* 206: XIV *Muh.*(?) *al-buxār* **bu:** *Rif.* 184 (only): **Çağ.** XV ff. **buğ** 'the steam' (*buxār*) which rises from boiling water or a cooking-pot and the like; the steam (i.e. mist) which rises from the ground or in the mountains is called **duman** *San.* 136r. 23; reverse entry *do.* 225v. 20: **Kıp.** XIV **bu:ğ** *mā yartafi' min buxāri'l-qidr* 'the steam which rises from a cooking pot' *Id.* 33: **Osm.** XIV ff. **buğ** 'steam' in several texts *TTS I* 120; *II* 171; *IV* 128.

Mon. V. BA-

ba:- 'to bind; to fasten (something *Acc.*, to something *Dat.*)', both lit. and metaph. N.o.a.b.; in about XIII it was replaced by **bağla:-**, q.v. Cf. **çığ-, çig-**. **Türkü** VIII *T* 27 (**ı:**): VIII ff. *IrkB* 14 (**eḏgü:ti:**); 33 (**ur-**); (?) *Toy.* IVr. 3–5 (see **aya:-**): **Man. béş teŋri yarukın evke bark(k)a badımız erser** 'if we have bound the light of the five gods to our house and household goods' *Chuas.* 235–6; **kentü köŋülin nığoşaklar üze bamaz ulamaz** 'he does not fasten (Hend.) his own mind on the Hearers (l.-w.)' *M III* 22, 12–13: **Uyğ.** VIII ff. Man.-A **ol üç yeklerig anxrwznta badı** 'he fastened those three demons to the Zodiac (l.-w.)' *M I* 19, 1–2; **aydı baŋ tép** 'he said "bind him"' *Man.-Uig. Frag.* 400, 2: Bud. (hang a bell on each tree) **ışığ baŋ, kamağ ışığ başın birgeru bap** 'tie a cord (to each) and tie the ends of all the cords together' *PP* 80, 1–2; **bayurmen** 'I bind', in a mystical sense *U II* 69, 1–5 (i); a.o. *U III* 83, 2: Civ. **ağrığın bazun** 'let him bind up his painful (parts)' *TT VII* 29, 22; a.o. *H II* 16, 19: **Xak.** XI **ol atığ ba:dı:** 'he tied up (*ṣadda*) the horse' (etc.) also anything that one ties up with a rope and makes fast (*kull şay' 'aqada 'alayhi bi'l-ḥabl wa awṯaqahu*) *Kaş. III* 247 (**ba:r, ba:ma:k**); **at ba:dım** *rabaṭtu'l-faras* 'I tied up the horse' *III* 250, 3; a.o. *III* 224, 12 (**kası:**): *KB* **katığ ba anı** 'tie it (your tongue) up firmly' 964; o.o. 542 (**katığ**), 741, 1456, 1496, 1588: XIII(?) *At.* **nelük malka munça köŋül bamakıŋ** 'why do you fix your mind so (firmly) to wealth' 183; similar phr. 220 (in both verses there is a v.l. **bağlamak**).

Mon. BB

S **bew/böv** See **bö:g**.

Dis. V. BBG-

E **büvkür-** See **bürkür-**.

Dis. BBL

PUF **bibli:** (?**pipli:**) Hap. leg.; unvocalized but in a section headed *fa'lī*, etc. L.-w. fr. Sanskrit *pippalī* 'long pepper'. See **bitmül**. **Xak.** XI **bibli:** *al-dār fulful* 'long pepper' *Kaş. I* 430.

Dis. BBR

PUF **papur**(?) See **butar**.

Mon. BC

VU **buç buç** Hap. leg.; onomatopoeic for bird-song. **Xak.** XI *Kaş. II* 290 (**simürgük**).

Mon. V. BC-

bıç-/biç- 'to cut'; one of several words with this meaning, cf. **üz-, kes-**, etc., with restricted meanings like 'to cut out (a garment)' in some modern languages. The original form was almost certainly **bıç-**, but there is great inconsistency about the vocalization, some modern languages having a back vowel in the verb and a front one in der. f.s like **bıçak** or vice versa. Survives with back vowel in NE and NC Kır. and front vowel in NW, SW; in SE, SC where -ı- does not occur the true form

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, 292. s.

HASAN EREN'İN ETİMOLOJİ İLE İLGİLİ YAZILARI VE BU YAZILARDA GEÇEN KELİMELER

Şûle KIRCAOĞLU

Prof. Dr. Hasan Eren bugüne değin değişik sözcükler üzerine tek tek, müstakil olarak kökenbilgisi yazıları yayımlamıştır. Ancak bu yazıların bir kaynakçası ve ele alınan sözcüklerin bir dizini yayımlanmamıştır. Yukardaki dizinde ilk kez bu sözcükler bir araya getirilmektedir. Başta *Derleme Sözlüğü*'nün eleştirisi niteliğindeki Sırça Köşkte..." başlıklı yazıları olmak üzere, çok sayıda tanıtma yazısında da Anadolu ağızları ve öteki Türk dillerine ait çeşitli köken açıklamaları yer almaktadır. Bu tanıtma yazıları yukardaki dizine katılmamıştır.

abajur(1995: 735)
abla (1993: 408)
akide (1995: 734)
alpullu (1983: 523)
altın (1994: 188)
apazlama (1989-b: 251)
arslan (1994: 189)
ağabey (1993: 405)
ağda (1995: 734)
badem (1995: 731)
balçık (1946-b:)
balkan (1987-b: 113)
balık (1987-b: 120)
balıklava (1993-a: 111)
bayam (> payam) (1995: 731)
bük (1987-b: 120)
bütün (1994-b: 120)
camız (1995: 733)
ceviz (1995: 732)
çekirdek (1954: 31)
çevlik (1989-c: 276)
çizme (1978-a: 3-4)
dağ (1987-b: 121)
debboy (1995: 735)
depo (1995: 735)
dibek (1974-b: 762)
düden (1978-b: 17)
duvak (1978-a: 6)

edincik (1991-b: 136)
eşek (1994: 190)
ezine (1991-a: 91)
folluk (1958: 13)
hamburger (1992: 81)
imece (1974-a: 545, 1994: 196)
imek (1955: 543)
istabur (1956: 145)
kalpak (1978-a: 4-5)
keçiborlu (1972-b: 89)
keşişleme (1987: 256)
kelif (> gelif) (1995: 734)
kimek (1995: 541)
kirman (1966: 10)
kömüş (1995: 733)
kömüren (1978-a: 6-7)
koz (1995: 732)
kuşluk (1978-a: 2-3)
kulübe (1995: 734)
kumpir (1992: 82)
küheylân (1989-a: 171)
kırlangıç (1946-b)
kırın(mırın (1988: 24)
mezgeldek (1978-a: 7)
mırın kırın et- (1988: 24)
oram (1994: 189)
oy (1987-b: 120)
öğle (1978-a: 1)
öğün (1978-a: 2)
ören (1950: 39-43)
örnek (1966: 11)
panjur (> pancur) (1995: 735)
pide (1995: 735)
piliç (1951: 56)
pizza (1995: 736)
qarman (1946-a: 97)
saman (1994: 196)
sanduvaç (1946-b:)
sazak (1987-b: 120)
sazan (1987-b: 120)
sağır (1954: 32, 1994: 195)
söke (1965-a: 149)
suğla (1972-a: 93)
togay (1987-b: 121)
tüm (1994-b: 403)
uluborlu (1972-b: 91)
un (1994: 192)
üvez (1997: 47)
üye (1994: 181)
üzlük (1994: 194)

KAYNAKLAR

EREN, Hasan:

1946-a: "Türkçe Qarman Kelimesi Hakkında", *Türkiyat Mecmuası* 9 1946-1951, 1951: 97-98

1946-b: "Etimoloji Araştırmaları", *Türkiyat Mecmuası*, 9, 1946-1951.

1949: "İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında", *Ankara Ün. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII, 1949: 283-286

1950: "Türk Yer Adları Hakkında Araştırmalar", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, I, F. Köprülü'nün Doğumunun 60. Yıldönümünü Kutlamak için Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu Tarafından Çıkarılmıştır*, yay. H. Eren, T. Halasi Kun, Ankara 1950.

1951: "Onomotopée'lere Ait Notlar", *Türkiyat Mecmuası* 10 1951-1953, 1953: 55-58.

1954: "Etimoloji Araştırmaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1954, 1988: 31-32.

1955: "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında", Türk Dili 4 ; 45 1955: 541-543.

1956: "Türkçe İstabur Kelimesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten*, 1956: 145-152.

malarına yol açmıştır. Diğer yandan M. Ö. VI. yüzyılda kendi rejimlerini güçlendirmek isteyen Peisistratos ve Polykrates gibi tiranların kurdukları kütüphaneler ile, bilgi yayılımı devam eder. Ancak bu yüzyılda çeşitli konular üzerinde kafa yorulmasına karşılık entellektüellerin, henüz sözlük ve ansiklopedi hazırlama gibi bir düşünceleri yoktu.

M.Ö. V. yüzyılda Yunanistan'ın Pers savaşlarından başarı ile çıkmasından sonra Atina, siyasi, iktisadi ve kültürel bir merkez olmuştur. Bu dönemde oluş problemi yanında, astronomi, meteoroloji, biyoloji ve ona bağlı hekimlik gibi tek tek bilimler ele alınmıştır. Özellikle Platon'un ilk felsefe hocası Kratylos, bilginin gerçekliğini göstermek için doğaya ilişkin adlar üzerinde durarak, etimolojik çalışmalara yol açmıştır.[3] Ancak konumuz açısından başlangıç oluşturan diğer bir gelişme ise sofistler tarafından gerçekleştirilmiştir. Sofistlerin ortaya çıkmasının nedeni, yukarda söz edilen Atina'daki ekonomik gelişmeye bağlı olan demokrasi, kendi kendine yönetim, bunun için de halkının eğitilmesi gereği idi. Böylece bilgi, sosyal ve pratik yararı olan bir yön kazanmıştı. Speusipposa göre, sofistlerden Elis'li Hippias, yukarda anlatılan serbest sanatlardan yararlanarak bir eğitim ideali kurmuştur.[4] Bu döneme kadar verilen okuma, yazma, müzik, edebiyat ve spor eğitimi dışında artık mantıklı düşünme ve karşısındakini ikna etmek için güzel söz söylemek gerekiyordu. Başarılı yurttaş yetiştirilmeli idi. Bütün bunlar dil çalışmalarına önem verilmesini gerekli kılıyordu. Başlangıçta 'bilen', 'bilgili kişi' anlamına gelen sofistler, sonraları 'hitabet üzerine ders veren kişiler' sıfatıyla, kentten kente giderek, psikoloji ve mantık biliminden de yararlanarak, güzel söz söyleme ve tartışma sanatını öğretmek için gençlere ders verdiler. Sofistler bu yönleri ile, konumuzu ilgilendiren, insan için gerekli ansiklopedik bilgileri derlemek, sistemleştirmek ve yaymak açısından önemli kişilerdir. Bilgilerin çok ve çeşitli olması açısından önem taşırlar. Bilgi satarken ve yayarken, kendilerinin de ansiklopedik bilgiye ihtiyaçları vardı. Protogoras, eski Yunanca ve söz söyleme sanatı üzerinde dururken de dil bilimi geliştirilmiştir. Prodikas ise insanı yetiştirirken gene dil üzerinde durmuş, kelimelerin doğru kullanılmalarını, isim çeşitlerini, fiil zamanlarını, sinonim kelimeleri belirlemiştir. Hippias gramer, Gorgias stil üzerinde durmuş ve ayrıca Homeros destanları, Drakon ve Solon kanunları incelenerek, daha eski kelimeler ve özel adlar saptanmıştır.[5] Bütün bu çalışmalar, sözlük çalışması değilse de, ona doğru atılmış bir adım olarak görülebilir.

Aynı yüzyıl ve onu izleyen dönemde Sokrates ve ona bağlı okullar, tanrı, doğa ve insanı bir sistem içerisinde ele alarak gelişmişler ve Sokrates, Platon ve Aristoteles, öğretileri ile ansiklopedik bilgileri aşmışlardır. Ayrıca Aiskylos, Sophokles, Euripides, Aristophanes gibi oyun yazarlarının sayesinde gelişen entellektüel

---

3 "Etymology", *The Oxford Classical Dictionary*, 2. ed. Oxford 1972, s.411-412.

4 Gert A. Zischka, *Index Lexicorum. Bibliographie der lexikalischen Nachschlagewerke*, Wien 1959, s.XIII.

5 M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1961, H. Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi I*, İstanbul 1963, s.41-44, A. Laurand, A. Lauras, *Manuel des Etudes grecques et latines*, Vol. I, Paris 1960-1963, s.605.

faaliyetlerin sonucunda, konumuz olan ansiklopedilerin ve sözlüklerin yazılması için zemin hazırlayan okul eğitimi de gelişmiştir. Bu eğitimde okuma, şiir ezberleme, Homeros'un kitaplarını öğrenme, doğa bilgileri, coğrafya ve günlük hayat ile ilgili bilgiler edinme önemli olmuştur. Bunlara spor faaliyetleri de eklenebilir. Böylece M.Ö. V. yüzyıl sonunda ve IV. yüzyıl boyunca, bir yandan güzel söz söyleme sanatı ve günlük hayatta değeri olan ansiklopedik bilgiler değerlendirilir ve yayılırken; diğer taraftan da bilimsel ve felsefi bilginin geliştiği ve bunların, Sokrates, Platon ve Aristoteles tarafından güçlendirildiği görülmektedir.

Bu arada konumuzla ilgisi açısından Platon'un özellikle *Kratylos* adlı eserinde[6] etimolojik atıflar ile karşılaşıyoruz. Bu eser, günlük konuşmalarda geçen kelimelerin doğru olması amacıyla yazıldığı için, bu doğruluğu sağlamak, kelimelerin kaynağına gitmekle olacaktı. Bunun sonucu olarak da etimoloji çalışmaları yapılmıştır. Bu eserde Hermogenes, Kratylos ve Sokrates konuşturularak, etimoloji konusunda tartışırlar. Kratylos, bir nesneye verilen adın, nesnenin yaradılışından doğan bir ad olması gerektiğini; oysa ki hem eski Yunanlıların ve hem de diğer ulusların, bu nesne için, dillerindeki bazı seslerden oluşan rastgele adları kullanmış olduklarını söyliyerek, yakınır (*Kratylos*, 383-384). Sokrates, adların aslını öğrenmenin güç olduğunu vurgular (*Kratylos*, 384 b). İlk adlardan yeni kelime ve adlar çıkmıştır.

Aristoteles'in Lykaion gymnasionunda (peripatoi) derslerini verirken, bilimleri sınıflandırdığını ve hür bir kişi için her bilim dalının gerekli olduğu fikrini benimsediğini biliyoruz. Sınıflandırıcı ve sistemleştirici bilginin kurucusu olan Aristoteles, bilimleri, mantık, doğa tarihi ve ahlak olarak ana bölümlerde ele almıştır. Doğa tarihine fizik, astronomi, psikoloji, zooloji, botanik ve jeoloji bilimlerini dahil etmiştir. Ayrıca geometri, aritmetik, müzik ve gramer de bu çerçevede ele alınmıştır. Böylece felsefeden matematiğe, rhetorikten ethik ve botaniğe kadar değişik alanlarda fikir üretilmiştir. Mantık sayesinde bilimsel çalışmanın metodunu ortaya koyan Aristoteles deneylere dayandırdığı bilimsel çalışmaları ile, bilimin ve bilim dilinin kurucusu olmuştur. Buna bağlı olarak bilimsel yayınlar artmış ve özellikle felsefe okullarında kurulan kütüphanelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu arada en eski etimolojik çalışmaları yürütenlerden biri, M.Ö. 380 yılında Pontus'daki Herakleia'da doğan Herakleides Pontikos'dur. Bu gramerci çeşitli konularda pekçok eser vermiş olup, bizim için önemli olan, onun, etimoloji konusundaki *peri etymologia*'sıdır. Ancak ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır.[7]

Platon'un Akademia'sında, onunla birlikte çalışan ve kendisinden sonra bu kurumun başına geçen Platon'un yeğeni Speusippos (M.Ö. ca. 407-339) pekçoğu bize parçalar halinde gelebilmiş olan çeşitli eserler yazmıştır. Nesnelerin tarif edilerek, diğerlerinden belirgin olarak

---

[6] Platon, *Kratylos*, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul 1989.

[7] 'Etymologica' ve 'Heraclides Ponticus' maddeleri, *Oxford Classical Dictionary*.

ayırdedilmesi üzerinde durmuş ve on kitapta topladığı *Homoia* (*Similitudes*) adını verdiği eserinde doğa tarihini konu alarak, farklı hayvan ve bitki türlerini tasnif etmiştir. Onun sınıflandırıcı tasnif ve düzenlemeleri, deneylere dayalı çalışmaları, kendinden sonra gelenleri etkilemiştir. Bu eser, Lykaion'daki biyoloji çalışmalarına da kaynaklık etmiştir.[8]

Makedonia'lı İskender'in Pers imparatorluğuna son vererek, evrensel bir dünya imparatorluğu kurmak amacıyla Doğuya yaptığı sefer ve onun ölümü ile imparatorluğun generalleri arasında paylaşılması ve ortaya çıkan krallıklar dönemini içine alan Hellenistik devir (M.Ö. 330-30), Grek-Makedonia kültürlerini, iki ayrı dünya görüşüne sahip Doğu ve Batı kültürlerini kaynaştırdığı bir dönemdir. Akdenizin bir ucundan diğerine kadar uzanan bu değişik kültür içersinde gözleme dayalı bilimsel araştırmalar yanında, dil ve edebiyat çalışmaları da yapılmıştır. Özellikle İskenderiye'de krallık sarayı ve kütüphanesi yakınında kurulan öğretim ve araştırma merkezi - Musaion- M.Ö. III. yüzyıldan başlayarak, hayvanat ve botanik bahçeleri, anatomi araştırmalarının yapıldığı teşrih odaları, gözlem evleri gibi bilime yenilikler getirmiş ve burada matematik, tıp, mühendislik, astronomi ve edebiyat konularında araştırmalar yapılmıştır. Burada çalışan bilginler arasında, eski Yunan matematikçisi Klaudios Ptolemaios (M.S. 85-165) coğrafya ve astronomi konularını incelemiş ve haritacılık konusunda, bizi ilgilendiren *Almagest* adlı astronomi ansiklopedisini yazmıştır. Buna *Mathematike Syntaksis* (Matematik Bileşim veya Büyük Bileşim, Araplarca *Kitab-el Macisti*) adı da verilmiştir. İskenderiye dışında, Pergamon (Bergama) gibi diğer yerlerde de, Galenos'un tıp dalındaki çalışmalarına ve diğer araştırmalara rastlanmaktadır.

Görüldüğü gibi, Hellenistik dönemde entellektüel merkez, Atina'dan özellikle İskenderiye'ye kaymış ve burada fen bilimleri ve edebiyat alanında önemli çalışma ve keşifler yapılmıştır. Doğu dinleri yanında Epikuros ve Stoa Okulları Hellenizm dünyasını etkilemiştir. Bu bilimsel ve kültürel patlamaya paralel olarak İskenderiye kütüphanesi gibi önemli merkezler kurulmuştur. Bu kütüphanenin *Pinakes* adı verilen kataloğunun konu başlıkları, bu dönemde üzerinde çalışılan konuları bize göstermektedir: dramatistler, epik ve lirik şairler, kanun yapımcıları, felsefeciler, tarihçiler, hatipler (*orator*), diğer bir grup hatipler (*rhetor*) ve çeşitli konular. Bu kataloğun, yedi özgür sanatın bazı konularını içine aldığı, tamamı olmadığı görülmektedir. Katalogda ayrıca kronolojik, sistematik ve alfabetik düzenlemeler bulunmaktadır.[9] Doğal olarak Bergama, Pella, Antiokheia, Herakleia Pontika gibi büyük merkezler yanında, Atina, Delphi, Korint, Kos, Rhodos, Halikarnassos, Nysa gibi daha pekçok yerde gymnasionlar ile hukuk, tıp, gramer konularında dersler verilen yüksek okullar ve bunların kütüphaneleri kurulmuştur. Örneğin M.Ö. III. yüzyılda tıp dalında uzmanlaşmaya dahi gidilmiş-

[8] H. Berve, *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans*, İstanbul 1958, s.24; Diogenes Laertius, *Speusippus* IV/5; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, III, XVII ve 'Speusippus', *Oxford Classical Dictionary*.

[9] N. Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s.109,120.

tir.[10]

Böylece konumuz olan sözlük ve ansiklopedilerin hazırlanması için gerekli zemin Musaion'da gerçekleşmişti. Filoloji bilimi doğmuş, gramer, metin eleştirileri, tarih yorumu, metin karşılaştırmaları ve orijinal metin belirlemeleri yapılmıştır. Bu çalışmaları yapanlar arasında Ephesos'lu Zenodotos, Kyrene'li filolog Eratosthenes, Byzantion'lu Aristophanes ve Samothrake'li Aristarkhos belirtilebilir. Bunlardan gramerci Zenodothos, Hesiodes, Anakreon ve Pindaros metinleri üzerinde eleştiriler yapmış; Homeros'a sonradan eklenen kısımları çıkartmıştır. Ancak özellikle *Ethnikai lekseis* (Etnik deyimler) adlı eserinde edebi metinlerde yer alan yabancı deyimlere yer verirken, *Diorthoseis* (Düzeltmeler) adlı kitabında ise kelimelerin etimolojisi üzerinde durmuştur. Özellikle de Homeros metinleri ele alınmıştır.[11] Byzantionlu Aristophanes (M.Ö. 257-180) aynı şekilde Homeros, Hesiodes ve diğer şairler üzerinde çalışanlar arasındadır. Onun *Lekseis* (veya *Glossai*) adlı eseri, dialektlere göre tasnif edilmiş bir sözlük idi. *Peri Analogias* (Benzerlikler Üzerine) adlı diğer kitabı ise eski Yunancadaki çekimleri analoji yoluyla açıklayan bir çalışmadır. *Peri Zoon* (Canlılar Üzerine) adlı bir diğeri ise Aristoteles ve Theophrastos'un eserlerine dayanmaktadır. Onun, metinlerin daha kolay okunabilmesi için noktalama işaretlerini de kullandığını biliyoruz.[12] Samothrake'li Aristarkhos (M.Ö. ca. 217-145) da aynı kütüphanenin yöneticiliğini yapmış, Homeros, Hesiodes, Arkhilokhos, Pindaros, Askylos, Sophok.les, Aristophanes ve Herodotos üzerine yorumlar, metin kritikleri hazırlamıştır. Onun, gramer, metin kritiği, imlâ çalışmaları dışında etimolojik araştırmalar yaptığını da biliyoruz. M. Ö. III. yüzyılda yaşayan Grek yazarı Parium'lu Neoptolemos şair, edebiyat eleştirmeni ve filolog idi. Onun *Peri Glosson Homerou* (Homeros Sözlüğü) adlı eserinde etimolojik çalışmalar bulunmaktadır. M.Ö. 320 yılında doğduğu sanılan Kos'lu Philetas da konumuzla ilgili çalışmalar yapmış olup, onun *Atakta* veya *Atakta Glossai* (*Miscellanea*) adlı bir eseri bulunmaktadır. Parçalar halinde günümüze gelen bu eser, Homeros'da geçen nadir kelimeleri, çeşitli dialektleri ve ayrıca teknik terimleri içermektedir. M. Ö. ca. 300 yıllarında Rhodos'da yaşayan Simnias da üç kitaplık *Glossai* adlı bir eser yazarak, burada kelimelerinin anlamlarını belirtmiştir. Athenaeus, on-

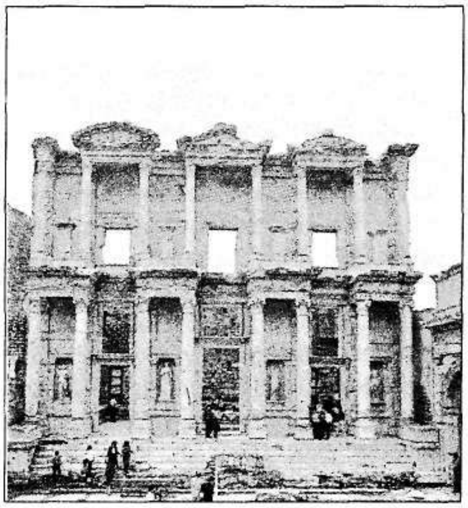

Efes Celsus Kütüphanesi

10 N. Yıldız, *a. g. e.*, s. 135-168.

11 'Zenodotus', *Oxford Classical Dictionary*.

12 'Aristophanes of Byzantium', *Oxford Classical Dictionary*.

dan sözetmiştir (327 e, 472 c, 479 c, 677 c). *Phrygiai Phonai* (Frygia Dialektleri) adlı ve Neoptolemos'un olduğu belirtilen bir kitaptan sözedilmektedir ki, bu da yukarda geçen Parium'lu Neoptolemos'a ait olabilir. Bu dönemin yazarlarından biri de Karystos'lu Antigonos (M.Ö. 305-240) olup, Atina ve Pergamon'da yaşamış, *Peri Lekseos* (Sözlükler Üzerine) adlı bir de kitap yazmıştır. Onun *Aiolikai Glossai* (Aiolia Sözlükleri) adlı diğer bir eseri bulunduğu da belirtilmektedir. Ayrıca paradoksal kelimeler, rüzgar, balık, kuş, ay ve bazı oyunlara ilişkin adları topladığı da belirtilmektedir. Dionysios Iambos adlı bir diğer yazarın ise balıkçılık terimleri üzerine araştırmalar yapmış olduğu bilinmektedir.[13] M.Ö. ca. 280-207 yılları arasında yaşayan ve Stoacı filozoflardan olan Tarsus'lu veya Soli (Kilikia) kentinden Khrysippos'un yazdığı pekçok eser arasında *Etymologika* bilinmekte ise de kaybolmuştur.[14] M.Ö. II. yüzyılda Bergama Okulunda görev yapan ve buradaki gramer okulunu geliştiren Mallos'lu Krathes'i de bunlara eklemek gerekmektedir. Kendisi Homeros ve diğer yazarlar üzerinde yorumlar yaparken, sözlük çalışmaları yapmış olmalıdır. Ayrıca Dionysios Thraks'ın *Tekhne Grammatike* (Gramer Sanatı) adlı eseri bu konuda çalışmaların yapıldığına işaret etmektedir.[15]

M.Ö. I. yüzyılda bu çalışmalar devam etmiştir. İskenderiye'li Didymos, kendinden önceki gramer çalışmalarını toparlarken, özetleyip, Latinceye aktarırken, bir yandan da *Lekseis Tragikai* ve *Lekseis Komikai* adını taşıyan dram konulu sözlükler hazırlamıştır. Bunlar, daha sonraki Hesykhios gibi, sözlük ve *skholia* yazarlarına kaynaklık etmişlerdir. M.Ö. ca. 80-10 yılları arasında yaşayan Didymos'un atasözleri, özdeyişler ve farklı anlam taşıyan diğer kelime ve deyimler üzerine yazılmış kitapları da vardı. Aynı yüzyılda Aegina'lı Kleitarkhos'un da bir dialekt sözlüğü bulunmaktadır. İskenderiye'li Eirenaios'un benzer sözlükleri de bunlara eklenebilir.[16]

Bir yandan sözlük ve ansiklopedi çalışmaları devam ederken, diğer taraftan da Plutarkhos (M.S. ca. 50-120), biyografik sözlüklerin ilk örneklerini vermiştir. Onun *Bioi Paralleloi* (Paralel Hayatlar) adlı eseri önemli kişilerin hayat hikayelerini anlatmaktadır. İmparator Traianus zamanında yazılan bu eserin tamamı elimizde değildir. Tarihi kaynakların kullanıldığı eserde Grek ve Romalı birer kişi ele alınarak, onlar hakkında bilgi verilmiş ve kıyaslanmışlardır. Bunlar hukukçu, kumandan, devlet adamı, hatip ve diğer ünlülerdir. Ahlaki amaçla yazıldığı için ele alınan kişiler birer erdem örneğidirler. Kişilerin ruhsal durumlarına da yer verilmiştir. Bu kişiler Theseus ile Romulus; Lykurgos ile Numa; Solon ile V. Publicala; Themistokles ile Camillus; Aristides ile Yaşlı Cato; Kimon ile Lucullus; Perikles ile Fabius Maximus; Nikias ile Crassus; Alkibiades ile Coriolanus; Lysander ile Sulla; Agesilaos ile Pom-

[13] *The Cambridge Ancient History*, Ch.VIII: Alexandrian Literature, s.249-254; Antigonus of Carystus, Callimachus, Philetas of Cos, Simmias of Rhodes, Glossa, Glossary maddeleri: *Oxford Classical Dictionary*.

[14] 'Chrysippus', *Oxford Classical Dictionary* ve ayrıca bkz. aynı ansiklopedinin 'Etymologica' maddesi.

[15] K. Yonarsoy, *Grek Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1990, s.135-136.

[16] 'Didymus' ve 'Glossa', 'Glossary' maddeleri bkz.: *Oxford Classical Dictionary*, Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s.XIV.

peius; Pelopidas ile Marcellus; Dion ile Brutus; Timoleon ile Aemiluis Paulus; Demosthenes ile Cicero; İskender ile Iulius Caesar; Sertorius ile Eumenes; Phokion ile Genç Cato; Demetrios Poliorketes ile Antonius; Pyrrhos ile Caius Marius; Agis ile Cleomenes; Tiberius ile Gaius Gracchus; Philopoemen ile Flamininus... Ayrıca Arathos, Artakserkses, Galba ve Otto gibi tek kişilerin hayatları yer alır. Ancak bunların bazıları kayıptır.[17]

Hellenistik devirdeki bilimsel ve edebi çalışmaların hazırladığı ortam, sözlük ve ansiklopedilerin daha sonraki dönemlerde de çoğalmasına neden olmuştur. Roma döneminde her ne kadar Grekler de bu çalışmalar ile ilgilenmiş iseler de, üretilen bu sözlük ve ansiklopedileri Roma dönemi çalışmaları olarak ele alıyoruz.

Romalılar, güney İtalya'da ve Sicilya'da yerleşen eski Yunan kolonileri aracılığı ile, Etrüskler'in İtalya'ya gelmeleri ve ayrıca Hellenistik devletlerin sınırları içinde kalan eski Yunan bilim ve kültür merkezlerinin ellerine geçmesi sonucunda, eski Yunan kültürünü tanıdılar ve ondan geniş ölçüde etkilendiler. Özellikle tıp, tarım, mühendislik, mimarlık gibi pratik alanda başarılı olan Romalılar, ancak M.Ö. II. yüzyıldan itibaren bilim, edebiyat ve felsefe ile ilgilenmeğe başladılar. Bu ilgi, Romalı generallerin eski Yunan ülkelerine yaptıkları seferlerde ganimet olarak Roma'ya getirdikleri kütüphaneler ile yakından bağlantılıdır. Bunun sonucunda Iulius Caesar zamanında Roma'da bilgin, düşünür ve edebiyatçıların eserleri çoğalmış ve yaygınlaşmıştır. Cicero'nun ahlak konulu eserleri yanında, dostu Atticusun kurduğu *Scriptorium*da kitap kopye işlemi ile yayım hayatının çoğalması kişilerin kitaba ve okumaya ilgisini arttırmıştır. Cicero, Varro ve Tyrannio gibi bilginler yanında, özellikle Roma'daki iç savaşa rağmen Campania'daki villalarda zenginlerin ve Ostia'daki evlerinde de orta sınıfın özel kütüphaneleri çoğalır.

M.Ö. II. ve I. yüzyılda düşünce sistemlerindeki uzlaşmacılık sayesinde Romalılar, eski Yunan felsefesini benimsediler. Cicero ve Scipiolar, bunun öncüsü olurken, eğitim sistemleri de gelişti. Eski Yunanlılar, zorunlu ve hayata yararlı ahlâk, dilbilgisi, jimnastik ve müzik gibi kuramsal bir eğitim verirken; Romalılar, daha çok pratik yönlü bir eğitim sistemi uyguladılar.[18] İlk öğrenim okullarında ve sonra gymnasionlarda *ludi litterarii, grammateus, rhetor* ve *philosophus* adı verilen öğretmen ve okul yöneticileri, okuma-yazma, eski Yunan ve Latin edebiyatı, güzel konuşma ve felsefe dersleri veriyorlardı. Eskiçağdaki temel eğitim, yukarda sözü edilen *septem artes liberalese* (yedi özgür sanat) dayanıyordu. Yukarda belirtildiği gibi, İskenderiyede gerekleşen eğitim faaliyeti, buna zemin hazırlıyor, okuma-yazma, dil bilgisi, hitabet, diyalektik gibi bilgiler öğretilerek, Homeros destanları ve diğer metinler üzerinde çalışılıyordu. Bütün bu bilimsel çalışmalar Romaya girince, ortaya tam olarak bu yedi özgür sanat çıkmıştır. Yedi özgür sanatı öğrenmek ise, ansiklopedik bilgi ile dil çalış-malarına bağlı olan sözlüklerin kullanımını gerekli kılmıştır. Ayrıca I. yüzyıl sonunda İskenderiye, Rhodos ve diğer yerlerde tıp, gra-

[17] Khaironeialı Plutarkhos için bkz.: Plutarkhos, *Bioi Parelleloi, (Prolegomena)*, çev. B. Perrin, Loeb, Londra, 1958-1961.

[18] M. Erim, *Latin Edebiyatı*, İstanbul 1987, s.78-79.

mer ve hukuk okulları kurulmuştur. Orta öğretimdeki dil ve edebiyat dersleri, Roma okullarında yabancı dil olarak eski Yunanca'nın öğretilmesi, Homeros metinleri üzerinde yapılan çalışmalar, Horatius ve Ovidius metinlerinin analizi, sözlük çalışmalarını hızlandırmış ve bu ilk Roma döneminde sözlük ve ansiklopedilerin sayıları artmıştır. M.Ö. I. yüzyıl yazarlarından Philologus lakaplı Ateius, *Liber Glossematorum* adlı eserini verirken, Aurelius Dpillius da aynı dönemde sözlük çalışmalarını sürdürmüştür. Roma'nın bu Cumhuriyet döneminde, Valerius Flaccus, Plautus, Ennius, Lucilius gibi yazarlara ilişkin sözlük çalışmaları hazırlanmıştır.

Bunların içinde, M.Ö. 234-149 yılları arasında yaşayan Marcus Porcius Cato özel bir yer tutar. Romada consüllük de yapmış, milliyetçi yazar Cato, oğlu Marcus'un eğitimini üslenmiş ve ona, *Praecepte ad Kilium* (Oğula Emirler) adlı, mektuplardan oluşan bir eser yazmıştır. Kayıp olan bu eser, ilk Roma ansiklopedilerinden biri kabul edilir.[19] Bu ansiklopedi günümüze orijinal şekli ile gelememiş, Ortaçağa kadar üzerinde bazı düzenleme ve eklemeler yapılmış ve daha sonraki eserlerin içersinde yer alan kısımlar ile bize ulaşabilmiştir. Bu eser, bilgili ve iyi bir yurttaş yetiştirmek amacıyla hazırlanan eğitsel bir ansiklopedi olup, zamanın bilimlerini içine alıyordu. M.Ö. 184 yılında yazıldığı sanılan bu eserde tıp, rhetorik, tarım, askerlik ve hukuk konuları vardı.[20]

Konumuz açısından önemli bir kişi de Marcus Terentius Varro (M.Ö. 116-27) olup, Latin sözlüklerinin en eskilerinden birini kaleme almıştır. Cumhuriyet döneminde Cicero ve Caesarı'n çağdaşı olan Varro, şair, hukukçu, coğrafyacı, gramerci ve fen bilimcisidir. Eski Yunan ve Latin kültürünü iyi öğrenen Varro, Roma tarih ve arkeolojisi ile de ilgilenmiştir. I. Caesar, onu, Roma'da kurulan halk kütüphanesinin başına getirmiştir. Onun *De Lingua Latina* (Latin Dili Üzerine) adlı eseri, Latin dilini sistematik olarak inceleyen ve dilin etimolojisine ilişkin bilgiler vermesi yönünden bizi ilgilendiren bir kitaptır. M.Ö. 47-45 yılları arasında hazırlanan ve M.Ö. 43 yılında yayınlandığını bildiğimiz bu eserin bölümleri, değişik kimselere ithaf edilmiştir. Dil bilim çalışmaları yönünden önemli olan bu eserin V-X. kitapları elimizde ise de baş ve son kısımları yoktur. Latince kelimeler, Latin kaynaklarından alınmıştır. Çeşitli konularda bazı bilgilere de rastlanır. Bazı bölümleri Aulus Gellius'un *Noctes Atticae* adlı eserinde (II, 25 ve XVI, 8) bulunmaktadır. Onun başlıca bölümleri şöyledir:

I. kitap: Giriş

II. kitap: Etimoloji konusunda ileri sürülen deliller (*De Etymologia*)

III. kitap: Öğrenmenin yararı ve kelimelerin oluşumu üzerine (*De Origine Linguae Latina*)

IV. kitap: Öğrenmenin doğası üzerine tartışma

V. kitap: Yer adları ve bu yerlerdeki nesneler

VI.-VII. kitap: Kelimelerin kökenleri, geldikleri kaynaklar ve bunlardan yeni kelimelerin türetilmesi

VIII. kitap: Analojinin varlığı konu-

---

19 M. Gerosa, *La Prima enciclopedia romana: I libri ad Marcum filium di Catone Censorio*, Pavia 1911. Karş.: Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s. XIV.

20 'Encyclopedic Learning', *Oxford Classical Dictionary*.

sunda deliller

IX. kitap: Onun varlığının yararına olanlar

X. kitap: Birbirini tutmayan görüşlerde Varro'nun kendi çözümlediği fikirler

XI. kitap: Yer adları ile birleşik terimler

XII. kitap: Zamanla ilgili kelimeler ve özellikle fiiller

XIII. kitap: Şiirsel kelimeler, ortografi ve şiir ölçüleri

XIV.-XIX. kitap: Sentaks

XX.-XXV. kitap: Stilistik ve rhetoriğin zenginleşmesi üzerine

Yukarda belirtildiği gibi, Varro'nun *De Lingua Latina* adlı eserinin giriş kısmından sonra, II-VII. kitapları etimoloji (II-IV: etimoloji; V-VII: özel bazı kelime gruplarının etimolojisi; VIII-XIII: kelimelerin türedikleri kökler; isim çekimleri, fiil çekimleri, diğer kelimelerden türeyenler, ek ve takılar, kurallı, kuralsız kelimeler; XIII-XXV: sentaks ile ilgili konular) üzerinde durulmuştur. Kitapta ortografi ve hecelemelerde bazı boşluklar var ise de, etimolojik açıdan delil verme kaygısı ile bazı heceler değiştirilmiştir.[21]

Varro'nun *De Origine Lingua Latina* (Latin Dilinin Kökeni Üzerine) adlı etimolojik eseri ise kayıp bir eser olmalıdır. Adından anlaşıldığı gibi etimolojik bir eserdir.

Varro'nun, I. Caesara ithaf ettiği *Antiquitates Rerum Humanorum et Divinarum* (İnsanlarla ve Tanrılarla İlgili Nesnelerin Tarihçesi) adlı eseri, tarih konusunda bir ansiklopedi niteliği taşır.[22] Bu kitapta Latinlerin geçmişi, adetleri, gelenekleri ve tarihleri anlatılırken ilginç bilgiler verilmiştir. Dini ibadetler, kültler, bunların yer ve zamanları, dinsel törenlere ilişkin bilgileri içerir. 41 kitaptan oluşan bu kayıp esere ilişkin bilgileri St. Augustinus'dan öğreniyoruz. Kitabın I-XXV: *Rerum Humanorum* (İnsana ilişkin işler), XVI-XLI: *Rerum Divinarum* (Tanrısal işler) bölümleri bulunmaktadır. Bu bölümlerde insanlar, yerler, zamanlar, tanrılar ve nesneler konusunda bilgi veren alt kısımlar vardır.

Varro'nun diğer ansiklopedik bir eseri ise *Disciplinae* adını taşır. Dokuz kitaptan oluşan bu eser, zamanın eğitiminde yer alan bilimler göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Düzenlenmesi ile yedi özgür sanatın gelişmesinde de rol oynayan bu ansiklopedi, grammatica, dialectica, rhetorica olmak üzere *trivium* ve geometria, arithmetica, astrologia ve musica olmak üzere *quadrivium* şemasını ortaya koyar. Bu şemaya medicina ve architectura bölümleri eklenmiştir. Bu eser, M.Ö. 50 yıllarında yazılmış ilk resimli ansiklopedidir.[23]

Varro'nun *Imagines* adlı eseri de tarihi bir monografi olarak bilinen, biyografik bir eserdir. Burada yedi sayısı hakim olduğu için, ona, *Hebomades* denilmektedir. Eserde 700 kadar Romalı kişiye ilişkin resimler yer almaktadır. Bu kişilerin adları altına, onları öven epigramlar da konulmuştur.

Böylece Varro'nun, yukarda anlatıldığı gibi, konumuz açısından önemli olan eserler yazdığı; onun, zamanında olduğu kadar, kendinden sonraki dönem için de

---

21 Varro, (Marcus Terantius Varro), *De Lingua Latina*, on the Latin Language, çev. Roland G. Kent, Loeb, Londra, 1958; Bu kitabın s. IX-X, XVII'de verilen bilgiye göre, pekçok araştırıcı tarafından kopyaları yapılmıştır. Ayrıca s. XVIII-XXX. sayfalara da bkz.

22 M. Erim, *a.g.e.*, s. 110.

23 'Encyclopedic Learning', *Oxford Classical Dictionary*.

etkili olduğu bilinmektedir. Varro, Augustinus, Martianus Capella ve Isidorus'u etkilemiş ve Kilise Babalarının, laik eğitim ile ilgilenmelerine neden olmuştur.

Roma'da İmparatorluk döneminin başlaması ile birlikte, imparator Augustus, M.Ö. 27-14 arasındaki icraatında, eski Yunan kültürüne karşı Romalılık bilincini (Romanita) koruyabilmek amacıyla, bir yandan Romalı yazarları korumaya alırken, diğer taraftan bu bilincin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için, halk kütüphanelerinin kurulmasına önem verdi. Bu amaçla Varro ve Asinius Pollio'yu görevlendirdi. M.S. I. ve II. yüzyıl boyunca diğer Roma imparatorları da kütüphaneler kurmayı sürdürdüler. M.S. 74 yılında, imparator Vespasianus'un emri ile yüksek okullar, gymnasionlardan ayrılınca, ayrı kurumlar haline geldi. İmparator Hadrianus, İskenderiye Musaion'unu örnek alarak Atina'da Hadrian Stoasını kurarken, Anadolunun batı kıyılarında da rhetorik, hukuk ve tıp okulları kuruldu. Özellikle Stoa felsefesini benimseyen Sabinus ile, Aristoteles felsefesini benimseyen Proculus, hukuk okulları kurdular. Roma, Doğu eyaletlerini oluşturunca, Hellenistik kültürü ve özellikle Berytos'daki Hukuk arşivini tanıyınca, hukukun temelleri atılmış oldu. İmparatorluk devri boyunca Roma kültürü ve kurumları da eyalet ve kolonilere girmiştir. M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda, Hellenistik felsefe çerçevesinde karşıt okulların birbirleriyle uzlaşmaları sonucunda; Roma, Stoa ve Epiküros felsefe okullarının fikirlerini benimsedi. Özellikle M.Ö. II. yüzyıl başında İskenderiye'de kurulan Deneyci Hekimler Okulundan Sextus Empeiricus, hayata yararlı bilimler olarak tıp ve felsefeye önem vermiştir. Ayrıca doğu dinlerinin etkisi ile felsefeye mistik bir görüş hakim olmuştur.

Böylece Roma imparatorluk dönemi, bu gelişmeler ile, tüm bilgiyi içine alacak şekilde ansiklopedinin yazılmasına zemin hazırlamıştır. Filoloji ve şiirde eski Yunan örnekleri alınırken, Verrius Flaccus ve Varro gibi kişiler eleştiriyi getirmişlerdir. Bilim, felsefe ve sanat bu şekilde gelişirken doğa araştırmaları, Plinius gibi kişiler ile sınırlı kalmıştır. Erken imparatorluk döneminde etimolojik sözlük çalışmaları Eirenaios, Demetrios Ixion ve Calactel'i Caecilius gibi araştırıcılar ile devam ederken; M.S. II. yüzyılda Dionysius, Vestinus, Phrynikhos ve diğerleri tarafından kapsamlı sözlükler hazırlanmıştır. Aynı sözlük çalışmaları edebi ve günlük dili içine alacak şekilde, M.S. III. yüzyıl boyunca da sürdürülmüştür.[24]

İmparator Augustus'un torununu eğiten, azatlı köle, gramerci, antiquerius Marcus Verrius Flaccus, *de verborum significatione* (kelimelerin anlamı üzerine) adlı Latince bir sözlük yazmış ise de, orijinal yazması kayıptır. Alfabetik olarak düzenlenmiş 20 ciltlik bu eser, nadir, az kullanılan kavramlar ile dilbilgisi kurallarının tarihi yönlerini açıklamaktadır. Edebi eleştiriyi getirerek, ansiklopedi yazarlarını etkileyen bu sözlüğün, günümüze gelen nüshası, M.S. 200'den önce, Sextus Pompeius tarafından yirmi ciltte toplanan bir çalışmadır. Bu ise, Charlemagne zamanında Paulus Diaconus tarafından tekrar özetlenmiştir.[25] Aşağıda Sextus Pompeius Festus'dan söz ederken tekrar üzerinde durulacaktır.

---

24 'Etymologica', *Oxford Classical Dictionary*.

25 Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s. XV.

M.S. I. yüzyılda, Romalılar zamanında, eski Yunanlı gramercilerin, ilginç ve açık olmayan bazı kelimelerin alfabetik sözlüklerini hazırladıklarını biliyoruz. Bunlardan biri, 95 kitaptan oluşan, Pamphilius'un düzenlediği bir sözlüktür. Daha sonraki yazarlar, özellikle, Diogenianos, onun beş kitaplık özetini yapmış, ancak bu da günümüze ulaşamamıştır.[26] Aşağıda Hesykhios'dan sözederken belirtileceği gibi, o da Diogegianos'un özetini esas alarak, diğer yazarlarca da tamamlanan bir sözlük hazırlayacaktır.

M.S. I. yüzyıla ilişkin bir tıp ansiklopedisi ise, imparator Tiberius (M. S. 14-37) zamanında yaşayan ünlü hekim Aulus Cornelius Celsus'un eseridir. Celsus, eserini altı konu başlığı veya bölüm halinde ve yirmi kitap olarak ele almıştır. Bu konular her ne kadar *artes* başlığı altında toplanmış ise de, yukarda belirtilen yedi özgür sanatın içerdiği konulardan farklıdır. Konular, tarım, tıp, askeri bilimler, rhetorik ile hukuk ve felsefedir. Bu kitap, Hellenistik devir prensiplerini yaşatmak için hazırlanmış ve dönemin düşünce yapısını ortaya koymuştur. Ancak sadece *De re medica* (tıp üzerine) bölümü (7-13) günümüze gelebilmiştir. Quintilianus (I,9-10,12) da bize bu konuda bilgi vermiştir. Tıp ile ilgili bu kısımda enfeksiyon hastalıkların klinik tablolarının dört elemanı (kızarma, yüksek ateş, ağrı ve şişkinlik) anlatılmıştır. Bu ansiklopedi Rönesans dönemi çalışmalarına da kaynaklık etmiştir.[27]

Roma İmparatorluk döneminin diğer bir ansiklopedi yazarı Gaius Plinius Secundus (M.S. 23-79) idi. Ona kısaca 'Yaşlı Plinius' denilerek genç yeğeninden ayırdedilmiştir. Roma'da eğitim gören, Germania ve İspanya'da çeşitli resmi görevlerde bulunan, imparator Vespasianus'un yakın dostu Plinius, hayatını bilim uğruna kaybetmiştir. Vezüv yanardağının patlaması sırasında gazlardan zehirlenerek öldüğünü Genç Plinius anlatmıştır (*Epistulae*, VI, XVI). Plinius'un hitabet, gramer, tarih ve çeşitli konularda eserleri bulunuyor ise de, özellikle günümüze gelebilen *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı eseri bizim için önemlidir. Roma İmparatorluk döneminin fen bilgileri konusunda oluşan bilgi birikimi ile, Plinius'un bilim merakı, bilgileri okuma, özetleme ve toplama çalışmaları bu eseri dönemine kazandırmıştır. *Naturalis Historia*, önsözünde belirtildiğine göre, 37 kitaptan, yaklaşık 20.000 maddeden, 2500 başlıktan oluşuyordu. M.S. 77 yılında tamamlanan bu eserde konular sistematik olarak düzenlenmiş ve her biri ayrıca alt başlıklara bölünmüştür. Bu ansiklopedi için yüz seçkin yazardan yararlanılmıştır. Bunlar, eski Yunanlı ve 470 kadar da Romalı yazarlardır. Plinius kendi gözlem-lerine yer verse de diğer yazarlardan derlenmiş ikinci elden bir eserdir. Konular anlatılırken, zaman zaman araya insanların icatları, hayret verici ve sadece tahmine dayanan olaylar konulmuştur ki gerçek yazarlar ayırd edilememektedir. Yazarların sözettiği bazı nesnelerin Grekçe adlarının, Latinceye çevrilenleri de hatalıdır.

Naturalis Historia'da ele alınan konular, evrene ilişkin bilgiler (kozmografi), Asya, Afrika ve Avrupa'daki ülkelerin coğrafyası, astronomi, meteoroloji, insan

[26] A. Laurand, A. Lauras, *a.g.e.*, s. 605.

[27] Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s. XV; Encyclopedic learning ve Celsus Aulus Cornelius, *Oxford Classical Dictionary*.

fizyolojisi ile anatomisine ilişkin bilgiler, zooloji, botanik, tıp ve farmakoloji, eczacılık, mineroloji, madenler, kaya oluşumları ve moral gibi bilim dalları ile ilgilidir. Farklı değerde eserler kaynak olarak kullanıldığı için, her bölüm aynı değere sahip değildir. Plinius'un da bazı konuları daha iyi bildiği görülmektedir. Belli başlı konular dışında batıl inançlar, mitolojik hayvan ve insan türleri ile büyüler bu ansiklopedide yer almıştır. Bu kitap konu-lara göre düzenlenmesine rağmen bu konular sistematik olarak ele alınmamışlardır. Deneysel araştırmalara geçinceye kadar türünde tek eser olan *Naturalis Historia*'da ele alınan konular şunlardı:[28]

1. kitap: Kaynakların içeriği ve listesi
2. kitap: Evrenin tarifi
3-6. kitap: Coğrafya
7. kitap: İnsanlar
8. kitap: Hayvanlar
9. kitap: Balıklar
10. kitap: Kuşlar
11. kitap: Böcekler
12-27. kitap: Ağaçlar, şuruplar, bitkiler ve tıbbi botanik
27-32. kitap: Tıbbi zooloji
32-37. kitap: Metaller, renkler, taşlar ve gemalar, özellikle sanatçılar açısından.

M.S. I. yüzyılda biyografik sözlüklerin hazırlandığını biliyoruz. Bir tarihçi olan Gaius Suetonius Tranquillus (ca. M.S. 75-160), edebiyat, filoloji, doğa bilimleri konusunda eski Yunanca ve Latince eserler vermiş ise de bizim için önemli olan, onun tarihi biyografileridir. Roma'da avukatlık ve saray katipliği yapması nedeniyle, önemli belgeleri görebilmiştir. Onun eserleri arasında *Prata* adı verilen on kitaplık ansiklopedik bir sözlük bulunmaktadır. *Prata*'ya ilişkin bazı kitap ve fragman adları ortaya çıkartılmıştır (Aulus Gellius, *Praef.* 5).

Suetonius'un *De Viris Illustribus* (Ünlü Kişiler Üzerine) ve *Duedecim Caesarum* (Oniki İmparatorun Hayatı) adlı eserleri, biyografik sözlüklerdir. Bunlardan *De Viris Illustribus* adlı eserinde, gramerciler (de grammatibus), rhetorlar (de rhetoribus) dışında Terentius ve Horatius'dan söz eden bölümler vardır. Şairler (de poetis) ve tarihçiler (de historicis) de önemli bölümlerdir. Hieronymus'un *Khronika*'sının skholia'sında diğer bölümlere ilişkin bilgiler yer almaktadır. *De Viris Illustribus*'un bazı kısımları kalmış olup; Eutropius, Aure-lius Victor ve Orosius gibi tarihçiler, onun metin kritiğini yapmışlardır. Bu eserler şekil yönünden tarihçilere örnek olmuştur.

Suetonius'un *Duedecim Caesarum* adlı, imparatorların biyografilerini anlatan eserinde ise I. Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Otto, Galba, Vitellius, Vespasianus, Titus ve Domitianus'un hayatları konu alınmıştır. Sekiz kitaptan oluşan bu eserin I-VI. kitabı: Caesar-Nero; VII. kitabı: Galba, Otto, Vitellius ve VIII. kitabı ise Vespasianus, Titus ve Domitianus'un hayatlarını içerir. Bu esere, III. yüzyılda Alexander Severus zamanında, Marius Maximus tarafından devam edilmiş, Nerva'dan Elagabalus'a kadar gelinmiştir. Burada imparator biyografileri, İskenderiye'deki edebiyat tarih-

[28] Plinius (Gaius Secundus), *Naturalis Historia*, çev. H. Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eichholz, Loeb, Londra, 1958-1963, s.VII-XIII. *Naturalis Historia*'nın 1536 yılına kadar 43 baskısı yapılmış ve değişik el yazmaları korunabilmiştir. Ayrıca bkz.: Gert A. Zischka, *a.g.e.* s. XV ve A. Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2. bs., İstanbul 1969, s. 89-90.

çileri için düzenlenen şemaya göre hazırlanmıştır. Bu şema, imparatorun şeceresi, tahta geçinceye kadar geçen hayatı, saltanat devri, özel hayatı ve ayrıca ölümü ile ilgili törenlerden oluşur. İmparatorluğun başında kısa süre bulunanlarda bu şema yoktur. Böylece Suetonius, imparatorların fiziki portrelerini çizmiş, aileleri, doğumu, gençliği, politik çalışmalarına ilişkin bilgi verirken, bazı önemli olayları arka planda bırakmış ve bazen dedikodulara dahi yer vermiştir. Bu biyografi şeması daha sonraki, *Scriptores Historiae Augustae* ve en sonunda hristiyan yazarlarca uygulanmıştır. Suetonius, orijinal kaynakları kullanmış, imparator sekreterliği yaptığı için saray arşivleri ile imparatorların kişisel belgelerine (özel anı ve mektupları), senato ve halk meclisi tutanaklarını inceleyebilmiştir. Sade bir uslûp ile yazan Suetonius, pekçok konu ile ilgilendiği için bir ansiklopedi yazarı özelliğine sahiptir. Bunu, imparatorluk dönemi için önemli bir kaynak sayabiliriz.[29]

M.S. II. yüzyılda yaşayan, konumuz açısından önemli yazarlardan biri de Grek rhetorik ve gramercisi Iulius Pollux (Polydeukes) olup, Mısır'daki Naukratis kentinde doğmuştur. İmparator Commodus (M.S. 176-192) zamanında Atinada rhetorik kürsüsüne getirilerek, halk eğitimine atanmıştır. Bu sırada *Onomastikon* adlı eserini hazırlayarak, öğrencilerine ithaf etmiştir. Burada bir hatibin yararlanabileceği kelimeleri toplamak istemiştir. Bu kitabın değeri, özellikle eski Yunanlı yazarlara ilişkin alıntıların içinde bulunması yönü iledir.

Pollux'un *Onomastikon* adlı bu ansiklopedik eseri, eski Yunan dil, edebiyat ve kültür hayatına ışık tutar. Bu eser, alfabetik sıraya göre değil, konulara göre düzenlenmiş olup, her kitapta ayrı bir konu ile karşılaşırız. Her konunun içinde, o konuya ilişkin kelimeler bulunmaktadır. Bazı sinonim kelimelerden başka, çeşitli konulardaki açıklamalar, değişik terimler, filolojik ve ansiklopedik bilgiler bu eserde yer almıştır. *Onomastikon* bir başvurma kitabı olmaktan çok, bir terimler thesaurusu olarak gösterilmiştir. Aranan bilgi, ilgili konunun altında bulunabilir. Eserin orijinal şekli bozulmuş ise de elimizdeki kopyası, M.S. 900'da Caesarea başpiskoposu Arethas tarafından özetlenerek, boş kısımları doldurulmuştur. Pollux, *Onomastiko*'nun başında imparator Commodus'u selamladıktan sonra eserin ve bu eserde ne gibi kavramları açıkladığını belirtir. Onun kitapları ve ele aldığı konular şunlardır:[30]

1. kitap: Din, tanrı kavramı, tanrılar, daimonlara ilişkin bilgiler. Tanrılara yapılan armağanlar, tapınaklar, kehanetler, inanç ve ibadet ile ilgili sözler ve bunlara ilişkin gramer açıklamaları

2. kitap: Tanrı ve insanların kökenine ilişkin kelime ve kavramlar (çeşitli organlar gibi), konuşma ve sözler

3. kitap: Soy kütüğü, akrabalık, sevgi ve dostluk gibi kavramlar

4. kitap: Bilgi, bilim, erdem, edebiyat, felsefe ve rhetorik

5. kitap: Avlanma, vahşi hayvan avı.

[29] Suetoniusun eserleri için bkz.: A. Sarıgöllü, *Roma Edebiyatında Tarih*, 2. bs. Ankara 1983, s.55-57; Suetonius, Tranquillus Gaius, *De Vita Caesarum*, Ed. ve çev. J.C. Rolfe, Loeb, Londra, 1962-1963, Giriş, s.V-XXIX.

[30] (Iulius Pollux), Iulii Pollucis, *Onomasticon*, Exrecensione Immanuelis Bekkeri, Berolini 1846. Pollux'un eski Yunanca metnini birlikte incelediğim sayın filolog Sema Öğüt Polat'a teşekkür ederim. Ayrıca bkz.: 'Pollux, Julius,' *Oxford Classical Dictionary*, s.853.

Korku kavramı ve çeşitleri. Bazı deneyimler, stel yapımı. Yapmak, sanmak ve istemek ile ilgili kavramlar

6. kitap: İçki, beslenme, yemek, şölen v.s.

7. kitap: El sanatları ve zanaat

8. kitap: Adalet, özel ve kamusal hukuk, halk, Atina anayasası, yargı, dava, yönetim

9. kitap: Şehir ve şehircilik üzerine

10. kitap: Donanım, süsleme, giyim-kuşam, depolama, ev eşyaları ve temizliği, güvenliği v.s.

M.S. II. yüzyılın geç dönemlerinde ansiklopedi hazırlayanlar arasında Sextus Pompeius Festus bilinmektedir. Isidorus gibi daha sonraki ansiklopedi yazarlarına Eskiçağın laik ansiklopedi geleneğini aktaran yazarlardan biridir. Yukarda Verrius Flaccus'dan sözederken belirtildiği gibi, onun *De significatu verborum* adlı eserini özetlemiştir. Alfabetik olarak düzenlenmiş ve yirmi kitaptan oluşan bu eserin ilk yarısı kayıptır. Daha sonra VIII. yüzyılda Paulus Diaconus ise, Festus özeti hazırlayacaktır. Sextus Pompeius Festus, M-V harfleri günümüze gelebilen bu eseri özetlerken, tarihi kaynaklar ekleyerek onu zenginleştirmiştir. Böylece Verrius Flaccus'u aşarak, çok kullanılan bir sözlük haline getirmiştir. Geniş bir sözlük denemesi olan bu eser, Latin argosu yönünden çok büyük bir öneme sahiptir. Latin kökenden gelen Roman dillerinin araştırılmasında çok kullanılmış, onlara ışık tutmuştur.[31]

M.S. III. yüzyılda Roma İmparatorluğu, barbar akınları, sınırların genişlemesi sonucu bu geniş alanda egemen olmanın güçleşmesi, ordunun istediği kumandanları imparator seçmesi ve gereksiz lüksün artması gibi çeşitli nedenlerle, zayıflaması yanında, din ve düşüncede de değişiklikler ortaya çıkmıştır. Özellikle M.S. IV. yüzyılda Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu içersinde gittikçe yayılması, sosyal ve entellektüel hayatta değişiklikleri beraberinde getirmiştir. İmparator Constantinus (M.S. 306-337) Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul edince, onun kurumları gelişmiştir. Bunlar, M.S. IV. ve V. yüzyıllarda kurulan kiliseler, papaz yetiştiren okullar ve diğer kurumlardır. Kilise Babaları, eski Yunan düşüncesi yerine, din öğretimini, Kutsal Kitabı tercih ederek, dinsel eğitime ağırlık verdiler. Dinsel yayınlar arttı ve bunları korumak ve din eğitimine yardımcı olmak için papaz okullarında kütüphaneler kuruldu. Böylece M.S. III. yüzyılda düşünce tarihinde değişiklikler olmuş ve bu yüzyılın sonunda felsefi ve bilimsel dönem kapanarak, M.S. IV. ve V. yüzyıllar, dini dönemin hakim olduğu yüzyıllar olacaktır. Bu son dönemde felsefede de ansiklopedik döneme geçilecektir. Plotinos (M.S. 203-270) ile birlikte kurulan Yeni Platonculuk tutunmuş ve tanrı ile temasa geçmek ve onunla bir olmak çabaları (extase) artmıştır. Bütün bunların sonunda M.S. 529 yılında imparator Iustinianus'un, Atina'daki Yeni Platoncu okulu kapatmasıyla, antik felsefe artık tamamen sona ermiştir.

M.S. III.-VI. yüzyıl arasındaki gelişmeleri ve eğilimleri gördükten sonra, bu dönemde yazılmış bazı sözlük ve ansiklopedilere değinelim. Ayrıca biyografik eserler de onlara eklenebilir. Bunlardan

31 Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s. XV-XVI. Paulusun'ki dahil standart baskısı Glossaria Latine IV (93-467)da çıkan W.M. Lindsay'ınkidir. (1913) Bkz. ayrıca: 'Festus, Sextus Pompeius', *Oxford Classical Dictionary*.

biri M.S. IV. yüzyılda altı yazar tarafından hazırlanan bir biyografik eser olan *Historia Augusta*dır. İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) zamanında yaşayan Aelius Spartianus, Iulius Capi-tolinus, Vulvacius Gallicanus, Trebellius Pollio ve IV. yüzyılda Aelius Lampridius ile Flavius Vopiscus, onun yazarlarıdır. Bu eserde İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) ile Numerianus (M.S. 117-284) arasındaki Roma imparatorlarının hayatı konu alınırken, bu aradaki 244-253 yılları eksiktir. Başlangıçta ayrı ayrı yazılan biyografiler, sonradan *Historia Augusta* adı ile bir araya getirilirken, bu derleme *Scriptores Augustae* adını almıştır. Eserin amacı, eski devlet adamlarının hatalarını göstererek, yenilere örnek olacak bir uygulama vermekti. Özellikle ayrıntıların üzerinde durulması, tarihçiler için bir kaynak olmasını sağlamıştır. Önce imparator Diocletianus, sonra da Constantinus'un isteği ile yazılmıştır. Bu eser, Suetonius'un biyografisinin bir devamı gibi görülmüştür.[32] Bundan başka Aurelius Victor'un da *Caesares* adlı bir eseri bulunmakta ise de, biyografiden çok, Titus Livius'un bıraktığı yerden devam eden bir imparatorlar devri tarihi sayılabilir.

M.S. IV. yüzyıla tarihlenen alfabetik bir sözlük ise gramerci ve sözlükçü Nonius Marcellus tarafından hazırlanmıştır. Afrika kökenli bu dil bilimcinin eseri *De compendiosa doctrina per literas* (Bilgi Sayesinde Kısa Öğretiler) adını taşır. 20 bölümden oluşan eserin altı tanesi kayıptır. Değişik bölümlerde alfabetik olarak kelime ve deyimlerin açıklanması yapılmıştır. Bu nedenle bir deyimler ve atasözleri sözlüğü olarak görülmüştür. Kelimeler yer yer gramer yönünden de incelenmişlerdir. Ayrı konular anlatılırken uzmanlık gerektiren bilgiler yoktur. Bu eserin önemi, kaybolmuş eserlerden alıntılara sahip olmasıdır. Bölümleri *Etymologiae*'inkilere benzetilmiştir. Özellikle Varro'nun şiirleri kaynak olarak kullanılmıştır.[33] Onun bazı kısımlarına örnek verebiliriz:

1-12. kitap: Gramer. Benzer anlamların farklılıkları (*De differentia similium significationum*)

13. kitap: Gemicilik türleri üzerine (*de genere navigiorum*)

14. kitap: Giysi türleri üzerine (*de genere vestimentorum*)

15. kitap: Kapkacak çeşitleri üzerine (*de genere vasorum vel poculorum*)

16. kitap: Ayakkabı çeşitleri üzerine (*de genere calceamentorum*)

17. kitap: Giysilerin renkleri üzerine (*de coloribus vestimentorum*)

18. kitap: Yiyeceklerin ve içkilerin türleri üzerine (*de genere ciborum vel potorum*)

19. kitap: Silâhların türleri üzerine (*de genere armorum*)

20. kitap: Adların akrabalıkları üzerine (*de propinquitatum vocabulis*)

M.S. V. yüzyıla geçecek olursak, Afrika'daki Madaura'lı Martianus Capella'yı ansiklopedi yazarı olarak buluruz. Bu pagan avukat yazar, ansiklopedisini, Varro'nun da düzenlediği gibi, yedi özgür sanata göre hazırlamıştır. Bu eser M.S. 410-439 yılları arasında yazılmıştır.

32 Bkz.: A. Sarıgöllü, *a.g.e.*, s. 58.

33 Nettleship, 'Nonnius Marcellus', *Lectures and Essays and Lindsay, Nonius Marcellus*, Oxford 1901. Karş.: E. Brehaut, *An Encyclopedist of the Dark Ages. Isidore of Seville*, New York 1912, s.43; 'Nonius Marcellus', *Oxford Classical Dictionary*.

Ansiklopedinin adı oldukça ilginçtir: *Nuptiae Philologiae et Mercurii* veya *De Nuptiis Philologiae et Mercurii* (Mercur ile Filolojinin Düğünü). Yer yer mısra ve nesir halinde yazılan eserin bu adı, alegorik bir anlama sahiptir. Dokuz kitaplık eserin ilk iki kitabı gerçekten alegoriktir. Eloquentia tanrısı Mercur ile Philologia evlenmiş ve ona yedi tane evlenmemiş kız armağan olarak verilmiştir. Bu yedi kız, yedi özgür sanatı temsil etmektedir. Bunlar, hatırlanacağı gibi, gramer, dialektik, rhetorik, geometri, aritmetik, astronomi ve armoni (müzik)'dir. Böylece eserin adı, özellikle ilk iki bölümdeki karmaşık bir alegoriye göre verilmiş ve gezegenler tanrısı Mercur, bilimin de tanrısı olarak, sözkonusu yedi özgür sanatı, filoloji ile bağdaştırmıştır.

Bu eserde çok eski ve nadir deyimler kullanılmıştır. Eserin önemi, kaybolmuş kitapların, onun aracılığı ile bize kadar gelebilmiş olmasıdır. Kendi döneminin modasına uygun olarak, dönemin şiirine alegorik örnekleri içerir. M.Ö. III. yüzyılda Menippos tarafından bir tür haline getirilen ve *Menippik satyra* denilen ansiklopedik roman şeklini benimsemiş ve bu stil daha sonraki dönemlerde de kullanılmıştır. X. yüzyılda Auxer'li Pemgius tarafından bu ansiklopediye kommanter yazılmıştır. Daha sonra da çeşitli çevrileri yapılmıştır. Kozmografik bilgilerinden dolayı, Karolenj dönemi ile daha sonraki XII. yüzyıl Chartres Okulu döneminde beğenilerek kullanılmıştır. Ortaçağda öğrencilere okul kitabı olarak okutulmağa devam etmiş ve onlar da bu sayede yedi özgür sanatı tanıyıp, öğrenmişlerdir.[34]

M.S. V. yüzyılın sözlük yazarlarından biri de İskenderiye'li gramerci Hesykhios'dur. Onun sözlüğü, eski Yunan dili için önemli bir kaynaktır. Bu sözlük için, Aristarkhos (lexika), M.Ö. I. yüzyıl yazarlarından Heliodorus, Apion ve onun öğrencisi Apollonius, Diogenianus ve Herodia'nın metinleri kullanılmıştır. Hesikhios kaynakları kullandığını ileri sürmekte'dir. Hazırlanırken nadir kelimeler, atasözleri ve özetlenmiş kaynaklar toplanarak sözlük haline getirilmiştir. Bunun sonucu olarak, bu sözlük, eski Yunan şair, hatip, tarihçi ve doğa bilimcileri için önemli bir kaynak oluşturur. Nadir ve açıklanması gerekli önemli kelimeler burada açıklanmıştır. Eski Yunanca yazmalardaki sinonim kelimelerin üzerinde de durulmuştur. Eski Yunan dilinin dialektleri, bu dilde yazılmış yazıtların yorumu ve metinlerin eleştirisi ve ayrıca gramer sorunları konusunda ona başvurulabilir. Günümüze XV. yüzyıldan kalma bir yazma gelmiş olup, ilk kez 1514 yalında Marcus Masurus tarafından genişletilmiş, notlar eklenmiş ve boşlukları doldurulmuştur.

Bu sözlük incelendiğinde eski Yunanca kelimelerin, aynı dilde açıklandığı görülür. Alfabetik olarak düzenlenen sözlüğün 10., 20., 30. ve 40. satırları numaralanarak belirtilmiştir. Sözlüğe alınan kelimelerin açıklanmasında, hangi edebi eserin neresinde geçtiği, varsa anlam değişiklikleri, eş anlamlıları belirtilmiştir. İsim çekimlerinde nominativus dışındakiler üzerinde durulmuştur. Pollux'un ansiklopedik sözlüğünde olduğu gibi, bu sözlükte de ele alınan bir kelimenin altında, bu kelime ile ilgili diğer kelimelere

34 Martianus Capella ve eseri için bkz.: 'Encyclopedic Learning', 'Martianus Capella', *Oxford Classical Dictionary*; Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s. XVI.

de yer verilmiştir. Ayrıca kelimelerin türedikleri esas kelime ve fiiller de alt notlarda belirtilerek, etimolojik açıklamalara gidilmiştir. Son kısımda ise etnik köken bildiren Athenaioi, Kyprioi gibi kelimelere ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Sözlük hazırlanırken, antik metinler taranmıştır. Bu metinlerde geçen dağ, nehir v.s. gibi coğrafi kelimelere de değinilmiştir. Ayrıca Eskiçağda yaşamış ünlü kişilerden de çok kısa olarak söz edilmiştir. Bunlar da sadece antik metinlerin taranması ile belirlenen kişilerdir. Antik metinlerde geçmeyen özel adlara sözlükte rastlanmaz. İmlâ kuralları dikkate alınarak kelimelerin yazıldıklarını görüyoruz.[35]

Gert A. Zischka da M.S. VI. yüzyılda, tarihi eserler yanında bir biyografi yazan Miletos'lu Hesykhios'dan sözetmektedir. Bu eserde eski Yunan yazarları, filozofları yer almaktadır. Orijinal şekli ile günümüze gelemeyen eser, IX. yüzyılda Hristiyan yazarlarca alfabetik düzene sokulmuş ve eklemeler yapılmıştır. Bu sözlüğü sonradan kullanan Photius ve Suidas'ın sözlüklerinde geçen alıntılar ile bilinmektedir.[36]

Byzantium'lu Aristophanes de M.S. 500 yıllarında geniş bir coğrafi ve etnolojik sözlük yazmıştır. Bu sözlük için yüzden çok yazar kullanılmıştır. Örneğin küçük bir özeti bulunan gramerci Hermolaus'u tanıyoruz. Ayrıca mitler, tarih ve diğer notlar kullanılmıştır. İsimlerin açıklamaları, mitolojik bilgiler ve tarihe yer verilen eser, Hermolaus'un yazdığı İmparator Iustinianus'a ithaf ile değerlenmiştir. Altmış kitaplık bu eserin parçalar halindeki özeti elimizdedir.[37]

M.S. V. yüzyıl sonu ve VI. yüzyılın başında sözlük ve ansiklopediler ile ilgilenen bilginler ortaya çıktı. Bunlardan bilgisi ve hitabetteki yeteneği ile sivrilen Hıristiyan yazar Boethius (M.S. ca. 475-524), ansiklopedik bilgisi ile ün yapmış felsefecilerden biri idi. Bir Hıristiyan yazarı olmasına rağmen, felsefe, matematik, rhetori ve gramer gibi laik bilimler ile ilgilenmiştir. Aynı dönemde yaşayan Cassiodorus da (M.S. ca. 480-575) ansiklopedi yazarı olarak tanınır. Asıl adı Magnus Aurelius Cassidorus'dur; Roma'lı bir aileden gelmektedir. Babası Theodoric'e yakın olduğu için, yeteneği ile dikkati çekmiş, onun özel sekreterliğini yapmış ve üst görevlere kadar gelebilmiş, M.S. 514 yılında *cousul* ve sonra da *praefectus* olmuştur. Daha sonra Bruttium'da kurduğu Vivarium'a (Vivarase), manastırına, çekilerek, dini ve edebi çalışmalar ile uğraşmıştır. Tarihi eserleri yanında bizim için önemli olan ve M.S. 544 yılında hazırladığı dört kitaplık *Encyclopaedia* adlı eseri bilinmektedir. Bu eser keşişlerin eğitimi için hazırlanmış olup, *Institutiones Divinarum et Saecularium Litterarum* .(Kutsal ve Dindışı Literatürde Enstrüksiyonlar) adı ile de bilinmektedir. Kısaca *Institutiones* de denilen bu eser, dünya biliminin bir özeti olarak nitelendiği için, ansiklopedi olarak kabul edilebilir. İlk kısmı teoloji çalışmaları için bir giriş ve ikinci kısmı ise yedi özgür sanatın bir taslağıdır.[38]

---

35 (Hesykhios) Hesychius Alexandrinus, *Lexikon. Ailiou Diogeneianou Periergoponetes*. Ed. minorem curavit Mauricius Schmidt. 2. Aufl. Jena 1867; "Hesychius of Alexandria", *Oxford Classical Dictionary*.

36 Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s. XVII.

37 Gert A. Zischka, *a.g.e.*, s. XVII; 'Stephanus of Byzantium', *Oxford Classical Dictionary*.

38 E. Brehaut, *a.g.e.*, s. 82-83.

Hıristiyanlığın ağır basması ile, özellikle M.S. VI. yüzyılda, manastırlarda Terentius, Vergilius, Orosius metinleri incelenerek çeşitli sözlükler (*glossae collectae*) hazırlanmış ve her manastırın kütüphanesinde kopyaları yapılarak çoğaltılmışlardır. Bu kopyalar, diğer manastırlara da gönderilerek yaygınlaştırılmışlardır. Vergilius *abstrusa* adlı anlaşılması güç kelimeler için sözlük yaparken, Festus, Terentius ve Apuleius *abolita* ve diğerleri ise *abavus*, *affatim* adları ile çeşitli bilimsel sözlükler hazırladılar. Festus ile Isidorus'un *Etymologiae*'ında bunlardan örnekler bulunmaktadır.[39] Bu sözlükler, Geç Roma döneminde kullanılan kelimeler için yararlı olmuşlardır.

Böylece Eskiçağın sonu diyebileceğimiz M.S. VI. yüzyılın bitiminde, belli başlı sözlük ve ansiklopedi yazarlarını ve onların adı bilinen veya günümüze gelebilmiş olan eserlerini tanıtmağa çalıştık. Bu durumda M.S. IV. yüzyıla kadar Hristiyanlığın resmi din olarak kabulü ve zamanla yaygınlaşmasına kadar laik eğitimin geçerli olduğu, Hristiyanlık ile birlikte dinin ağırlık kazanmasına rağmen, laik eğitiminin de etkisini sürdürerek, sözlük ve ansiklopedilerin düzenine hakim olduğunu söyliyebiliriz. Örneğin Martianus Capella, yedi özgür sanatı benimseyip kullanırken, Cassiodorus daha çok bir din adamı iken, gene ondan yararlanmıştır. Ancak Eskiçağ sınırlarını aşan, Ortaçağda yaşamış ve sözlük ile ansiklopedi yazmış olan yazarların da kaynak olarak Eskiçağ sözlük ve ansiklopedilerini veya Eskiçağın tarih, edebiyat ve diğer konularda yazan yazarlarını, eserlerine kaynak aldıklarını görüyoruz. Onlar, konumuz dışında kalmakla birlikte, gerek Eskiçağ yazarlarını kullanmaları ve bize ulaşmalarını sağlamaları, gerekse yedi özgür sanatı eğitim ve ansiklopedi şemalarında benimsemeleri açısından önemlidirler. Bunların hepsi de ayrı ayrı birer çalışmanın konusunu oluşturacak niteliktedirler. Bu geçiş döneminde yazılan ve Eskiçağ sözlük ve ansiklopedileri için de bilgileri içeren yazarlardan özellikle Isidorus ve X. yüzyılda yaşayan Suidas'ı hiç değilse tanıtmağa çalışalım.

Erken Ortaçağ yazarı diyebileceğimiz Isidorus (M.S. 570-636), *Etymologiae* veya *Origenes* adlı ilk Hıristiyan ansiklopedisini yazması ile ün yapmıştır. Bu ansiklopedi yedi özgür sanatı şema olarak kullanmağa devam etmesi açısından önemlidir. Seville'li bir piskopos olan Isidorus, tıpkı Martianus Capella gibi, etimolojik sözlüğünü laik eğitim şemasına göre düzenlemiş ve bunu, din adamlarını yetiştirmek için kullanmıştır. Ayrıca manastırlardaki eklesiastik otori-teye bağlı olan eğitimin etkisinde kalarak ve zaten kendisi de bir din adamı olduğundan, tıpkı Cassiodorus gibi, Hıristiyanlık eğitimini de kapsamlı olarak ele alabilmiştir. Onun zamanında, 531 yılında, İspanya'nın Toledo kentinde çıkartılan bir emirnameye göre eğitim, sadece manastırlarda piskoposların denetiminde verilebilecekti. Bu kadar çok din ile içiçe olan Isidorus, hem dini bir görüş ve hem de Eskiçağın henüz devam eden laik yedi özgür sanat şemasını birleştirerek, ek-

39 'Glossary (Latin)', *Oxford Classical Dictionary*. '*Affatim*' kelimesi 'yeterince çok' anlamına gelir. 'Abstrusa' ise 'anlaşılması güç' ve 'karmaşık' anlamında olup, '*abolita*' ise 'gereksiz şeyler' olarak çevrilebilir. '*Abavus*', 'atalar' anlamındadır ve soy kütüğü için kullanılmış olabilir.

lektik bir düşünce sistemi ortaya koyabilmiştir.

Onun yaygın olarak kullanılan yirmi kitaplık bu ansiklopedisi, yukarda söz edilen yedi özgür sanat şemasına dayanan sistematik bir düzene sahiptir. Daha önce değinildiği gibi, bunlar gramer, rhetorik, diyalektik, aritmetik, geometri, astronomi, müzik ve ayrıca coğrafya, hukuk, tıp, doğa tarihi ve değişik konulardır. Bu konular içinde mucizeler, oyunlar, yiyecekler, içkiler v.s. bulunmaktadır. Bu ansiklopedi hazırlanırken, Roma ansiklopedistleri olan Varro, Verrius Flaccus, Yaşlı Plinius ve özellikle Suetonius'un geleneği sürdürülmüş ve böylece laik düşüncenin sürekliliği sağlanmıştır. Onlar dışında Pompeius Festus ve Nonius Marcellus'dan da yararlanılmıştır. İspanya'da Eskiçağın sonlarında Roma kültür ve kurumlarının egemen olması, Latince'nin konuşulması bunu açıklamaktadır. Öyle ki 376 yılında buraya Vizigotlar gelmesine rağmen, onlar da yerli Latin halk ile kaynaşmışlardır. Roma kültürünün egemen olduğu ve Hıristiyan görüşle yetişmiş bu kişideki eklektizm kaçınıl-maz olmuştur. Onun *Etimologiae* adlı ansiklopedisinin yirmi bölümü şunlardı:[40]

1. Gramer üzerine (*de grammatica*)
2. Rhetorik ve dialektik üzerine (*de rhetorica et dialectica*)
3. Matematik bilimlerin dördü olan aritmetik, geometri, müzik, astronomi üzerine (*de quattuor disciplinis mathematicis*)
4. Tıp üzerine (*de medicina*)
5. Hukuk ve kronoloji üzerine (*de legibus et temporibus*)
6. Kilisenin hizmet ve emirleri üzerine (*de libris et officiis ecclesiasticis*)
7. Tanrı, melek ve Havariler üzerine (*de Deo, angelis et fidelium ordinibus*)
8. Kilise ve çeşitli mezhebler üzerine (*de ecclesia et sectis diversis*)
9. Dil, soy, bölge, askerlik, vatandaşlık ilişkileri üzerine (*de linguis, gentibus, regnis, milita, civibus affinitatibus*)
10. Belirli alfabe sesleri üzerine (*de vocum certarum alphabetum*)
11. İnsan anatomisi ve fizyolojisi üzerine (*de homine et portensis*)
12. Zooloji üzerine (*de animalibus*)
13. Kozmografi üzerine (*de mundo et partibus*)
14. Fiziki coğrafya üzerine (*de terra et partibus*)
15. Mimari ve toprak üzerine (*de aedificiis et agris*)
16. Mineroloji ve metaller üzerine (*de lapidus et metallis*)
17. Tarım üzerine (*de rebus rusticiis*)
18. Askeri bilimler üzerine (*de bello et ludis*)
19. Gemiler, inşaat vs. üzerine (*de navibus, aedificiis et vestibus*)
20. Erzak üzerine (*de penu*)

Isidorus'un bu büyük etimolojik ansiklopedisi dışında, tarih konusunda eserleri ile, Suetonius'un *Prata*'sından parçaları içeren *De natura rerum* (Doğaya ilişkin konular üzerine), sayılara ilişkin bilgi veren *Liber Numerorum* (Sayılar kitabı), Hıristiyanlık ve ahlak konusunda sistematik bir eser olan *Sententiae* (Düşünceler), evreni maddi ve manevi olarak ele alan *De ordine creaturarum* (Yaratıklar üzerine), *Quaestiones in Vetus Testa-*

40 *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum, Libri XX*, Recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.M. Lindsay, 2 tome. Oxonii 1911. Latince metni birlikte incelediğim sayın filolog Filiz Dingil'e teşekkür ederim.

mentum (Eskiden kalmış sorunlar) ve *Differentiae* (Farklılıklar) adlı eserleri bulunmaktadır.

Bunların içersinde *Differentiae* adlı eseri, iki kitaptan oluşan bir sözlüktür. İlk kitap kelimeler ve ikinci kitap ise nesneler arasındaki farklılıkları ortaya koyar. Kelimeler sinonimleri ile gösterilmiş ve kullanılış biçimleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca benzer kelimelerin de telaffuzları verilmiştir (*marem* ve *mare* gibi). Bu sayede Latince kelimelerin telâffuzları öğrenilmiştir. İkinci kitabında nesnelerin farklılıklarını ele alır (*deus* ve *dominus* gibi). Isidorus, bu sözlüğün başında, antik çağ yazarlarının kelimeler arasındaki ince farkı belirttiklerini; ancak şairlerin, vezne uydurmak kaygısı ile kelimelerin asıl anlamını kaybettiğini belirtmiştir.[41]

Ortaçağın içlerinde, X. yüzyıl sonlarında derlenmiş olmasına rağmen, bizi ilgilendiren ünlü *Suda* veya *Suidas* ansiklopedisine de son olarak değinelim. Bu ansiklopedi, Eskiçağ yazarlarının metinleri taranarak hazırlanmıştır. Bu metinler, özellikle Homeros, Sophokles, Aristophanes ve Anthologia Palatina'nın skholia metinleri olarak gösterilebilir. Bu durumda kaynak olarak antik yazarlar, onların kopyeleri ve onlara ilişkin açıklamalar alınmıştır. Ayrıca daha geç devirde yapılan özetleme ve seçmelerden, biyografi kısmı için de Miletos'lu Hesykhios'un metinlerinden yararlanılmıştır. Daha sonra Konstantinos Porphyrogennetius'un *Excerpt*'lerinde (seçmelerinde) geçen tarihçilerden alıntılar burada yer alır. O halde bu eseri Eskiçağın önemli bazı yazarlarından alınan örnekler ile eski Yunanlılara ilişkin kavramları açıklayan bir ansiklopedi olarak niteleyebiliriz.

Bu ansiklopedik sözlüğün iç düzeninde de bazı özellikler bulunmaktadır. Her taraf değişikliğinde kelimelere kendi aralarında sıra numaraları verilmiş ve ayrıca satır sayıları her beş satırda bir belirtilmiştir. Her kelime açıklanırken, onun için kullanılan kaynaklar verilmiştir (*Hom.* gibi). Belirsiz olanlarında ise böyle bir açıklamaya rastlanmaz. Kelimeler için kullanılan nüshalar ayrıca dip notlarda gösterilmiştir. Ayrı alfabetik düzen içerisinde kent, dağ, nehir adları gibi coğrafi kavramlara rastlanabilir. Kavramların ilk kez hangi eserde, kimin tarafından kullanıldığı açıklanmıştır. Bunun dışında kronolojik bilgilere (gün, ay, yıl, takvim v.s.), çeşitli bilimsel kavramlara, anatomi ve felsefe ile ilgili terimlere, evlilik gibi konulara da yer verilmiştir. Atasözü ve özdeyişler, cümleler içerisinde kullanışları ile örneklenmişlerdir. Bu ansiklopedik sözlükte bazı çelişkiler, bozulmalar ve sonradan eklemelere de rastlanır. Bütün bunlara rağmen en eski ve iyi yazarlardan alınan metinlerin çoğu, onun sayesinde günümüze gelebilmiştir. O halde eski Yunan tarihi, edebiyatı ve kültürü konusunda bize bilgiler vermektedir.[42]

Suidas sözlüğünün giriş kısmında, ansiklopedi üzerine yapılan araştırmalara kısaca yer verilmiştir. Bu arada *codex*'ler, az kullanılan kelimeleri içeren ek sözlükler (*glossae marginales*) de belirtilmiştir. Bu kısımda bu ansiklopedik sözlüğün konuları şu şekilde ele alınır:

---

41 E. Brehaut, *a.g.e.*, s. 26-30.

42 Bkz.: *Suidas Lexicon*. Ed.: Ada Adler, Stuttgart 1971. Bu kitap özellikle dizini ile kolayca kullanılabilir. Ayrıca bkz.: 'Suda', *Oxford Classical Dictionary*.

Giriş (*Prolegomena*)
Codexler (*De codicibus*)
Baskılar üzerine (*De editionibus*)
Codex'lerin önemi ve aralarındaki ilişkiler üzerine (*de codicum auctoritate et cognatione*)
Suidas yazıcıları - *amanuensis*'ler- üzerine)
Az rastlanan kelimeleri içeren ek sözlük (*De glossis marginalibus*)
Kaynaklar üzerine / *De fontibus*
A- Gramer kaynakları
B- Skholionlar (açıklayıcı notlar)
C- Deyimler (atasözleri)
D- Tarih kaynakları
E- Biyografi kaynakları
F- Felsefi konular
G- Teolojik konular
H- Eski (antik) yazarlar ya da daha yeni yazarlar. Bu baskının planı (*De ratione huius editionis*).

Bu şema da *Suidas* için kullanılan kaynakları göstermekte ve Eskiçağ yazarlarının büyük ölçüde kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Bu kısa araştırmanın sonucu olarak, Eskiçağ sözlük ve ansiklopedilerinin alfabetik veya sistematik düzen içersinde hazırlandıkları söylenilebilir. Sözlüklerde alfabetik, ansiklopedilerde sistematik düzenleme çoğunluktadır. Bu sistematik düzenleme, özellikle Eskiçağ eğitiminin temelini oluşturan yedi özgür sanat şemasına göre yapılmış; ancak Hıristiyanlığın yerleşmesi sonucu, bazı dini konular da ona eklenmiştir. İlk Ortaçağ ansiklopedilerinde hem laik ve hem de dinsel konular uzlaştırılmıştır. Bu konular eşdeğerli konular olarak (*coordinate*) ele alınmakla beraber, kendi içlerinde alt sınıflama (*subordinate*) de görülür. Böylece Eskiçağ bilimleri ayrıntılı olarak, elverdiğince incelenebilmiştir. Hem sosyal, hem de fen konuları ele alınmış ve din ile ilgili olanlar da, söylendiği gibi, eklenmiştir. Kronolojik bir düzenin varlığından pek de söz edilemez. Kullanılan bilgiler için bibliyografya verilmiş değilse de, dip notlarda kullanılan yazma nüshaları veya Eskiçağ metinlerinden örnekler ve alıntılar, belki bu ihtiyacı karşılamıştır.

Bu sözlük ve ansiklopediler sayesinde, Eskiçağdaki bilgi ve eğitimi öğreniyoruz. Bunlar, Ortaçağ yazarlarının parça ve alıntılar halindeki metinleri aracılığı ile Batı dünyasına geçerek, 'Aydınlanma Çağı'nda ortaya çıkan ansiklopedi çalışmalarına model olmuştur. Tanzimat dönemi ile ülkemizde benimsenen Batı etkileri sonucunda, bizde de önemli sözlük ve ansiklopediler düzenlenmeğe başlanmıştır. Osmanlı aydınları, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Batının XVII.-XIX. yüzyıl arasında çıkan sözlük ve ansiklopedilerini taklit ederek alırken, bunların, Eskiçağdaki köklerinden ve başlangıcından habersiz olmalı idiler.

SIR JAMES W. REDHOUSE (1811-1892)
MÜKEMMEL BİR DOĞUBİLİMCİNİN ÖYKÜSÜ

Carter V. FINDLEY
çeviren: Nuray ŞİMŞEK

Türk sözlükçülüğünün gelişiminde tartışmasız son derece önemi olan Redhouse, profesyonel gelişimini kendisini genç yaşta Osmanlı hizmetine yönelten bir dizi tesadüfe borçluydu. Teknik işlerde çalışırken ilerlettiği dil uzmanlığı ile Osmanlı'ya denizcilikle ilgili ve diplomatik yazışmaların çevirmeni olarak 1853'e kadar hizmet etti. Bu tarihten itibaren yayın yaşamına girerek İngiltere'ye döndü ve bir ilim adamı olarak yaşamına devam etti. Bazı çalışmaları Türkçe yayınlandığı, bazıları isimsiz olduğu ve bazıları da yarım kaldığı için, katkılarının önemi henüz tam olarak değerlendirilmiş değildir.

Redhouse'un 1890'da basılmış *Turkish and English Lexicon* adlı yapıtını ya da sonraki yayımlarını kullanırken, bu çalışmaların altında yatan engin şarkiyat bilgisine hayran olmamak elde değil. Bu işte uzmanlaştığı zamanlarda, şarkiyat çalışmalarının hiç de bugünkü gibi cesaretlendirilmediğini ve şimdikinden çok daha fazla dil zorluğuyla karşılaşıldığını göz önünde tutmak bu hayranlığı daha da artırır. Redhouse'un yaşamı hakkındaki yayımlara bakıldığında, bu engin bilgiyi nasıl edindiğini ve nasıl kullandığını görünce hayranlık yerini şaşkınlığa ya da burukluğa bırakıyor. Bugüne kadar yayımlanmış yazılardan yaşamı hakkında edinilebilen bilgi en iyi durumda bile eksik ve üstün körüdür.[1] Redhouse'un mesleki oluşum sürecinin özüne inilmek istendiğinde ise gerçek açığa çıkmaktan çok daha da belirsizleşmektedir. Bilimadamı Redhouse hayranlık uyandıran bir olguysa da, Redhouse adındaki insan bir sırdır.

Bu sırrın büyük bölümü belki de hiçbir zaman açığa çıkarılamayacak. Açığa çıkarılabilecek bölümü de el altında değil çünkü Redhouse'un yaşamının büyük kısmı

[1] Herhalde basılmış ve ulaşılabilir en iyi kaynak C. Alexander Harris'in yazdığı *DNB*, XVII, 1896'daki makaledir. Yayımlanmış en eksiksiz bilgiler *NMM*'deki imzasız makaledcdir; bunun bir görüşmeyi temel aldığı anlaşılmaktadır. Öteki yayımlanmış kaynaklar *Debrett's Peerage*, 1886 (Redhouse'la ilgili makale *BM Or. MS.* 2959'un künye sayfasının karşısına konulmuştur, "Fifteen Chapters and Part-Chapters...of a Thesaurus Dictionary..." C. I); *Foreign Office List*, 1892, 179; R[obert] N[eedham] C[ust]'un kaba taziye yazısı, *JRAS*, 1892, 160-61; Sidney Balster, "A Great English Scholar in Turkey: Sir James Redhouse", *Asiatic Review*, XXXVIII, 1942, 173-76 (yanlışlar var); Harold Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, Londra, 1945, 44-47'deki bölüm ve *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük - New Redhouse Turkish - English Dictionary*, İstanbul, 1968, x-xiii.

sistematik bir şekilde izlenemeyecek kadar karanlık. Redhouse öyküsünün bazı bölümlerini ömrünün sonlarında karanlığa gömmüş. Yaşamıyla ilgili, aşağıda sunulan daha önce hiç yayınlanmamış olgular, Redhouse'un Osmanlı hizmetindeki yıllarının çoğunu çalışarak geçirdiği kurumla ilgili bir araştırma sırasında, biraz da rastlantıyla ortaya çıktı.[2] Redhouse'un eserlerinin incelenmesiyle ve sistematik bir araştırmayla ortaya çıkarılabilecek buna benzer kaynakların biraraya getirilmesiyle bu bilgilere eklemeler yapıldı.[3] Belgelerin aşırı dağınıklığı ve birçok sorunun bu yazıda doyurucu bir şekilde cevaplanamıyor olması, daha öğrenecek çok şey olduğunu gösteriyor. Yine de, burada yazılanlar, yalnızca bilim alanında değil, uluslararası ilişkiler alanında da kendi insanlarına olduğu kadar Osmanlılara da faydası dokunmuş bu sıradışı insanın katkılarını yeniden değerlendirmek için yeni bir temel oluşturmaya yeterlidir.

I. Redhouse'un İngiltere'deki Çocukluk Yılları - 1811-26

Redhouse'un ailesi ve eğitimi hakkındaki belirsizlik sıradan biyografi kayıtlarının daha en başında ortaya çıkıyor. 1896'da basılan *Dictionary of National Biography* (Ulusal Biyografi Sözlüğü)'nün Redhouse'la ilgili bölümü, son yıllarında kendi yaşamını nasıl gördüğünün tipik bir anlatımı olarak alınabilir. Buradaki şekliyle hikâye şöyle başlar:

Redhouse, Sir James William (1811-1892), şarkiyatçı, James Redhouse ve karısı Elizabeth Saunders'ın büyük oğulları, 30 Aralık 1811'de Londra yakınlarında doğdu. Küçük yaşta yetim kaldı ve 1819'dan 1826'ya kadar Christ's Hospital'da eğitim gördü.

1826'da Akdeniz'den geçerek İzmir ve İstanbul'a yaptığı bir yolculuk sırasında Osmanlı hükümetinden teknik ressam olarak çalışma teklifi aldı. Çeşitli üst düzey memurlarla ilişki kurmasına vesile olan bu olay onu özenli bir Türkçe çalışmasına yöneltti. 1830'da Rusya'ya gitti. 1834'te uzun süredir üzerinde çalıştığı Türkçe-İngilizce-Fransızca sözlüğü yayınlatmak üzere İngiltere'ye döndü fakat Thomas Xavier Bianchi'nin Türkçe-Fransızca

2 Bkz. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, 1980.

3 Bu malzemeyi toplama sürecinde bir çok kişi ve kurumun yardımını gördüm. 1966'da ilk kez Redhouse'a dikkatimi School of Oriental and African Studies'de Profesör V. L. Menage'a, yardım ve önerileri için Londra'dan R. S. Colguhoun'a, makalenin ilk halini okuyup eleştirme nezaketini gösteren Simon Fraser Universitesi, Vancouver, Britanya Kolombiyası'ndan Profesör Allan Cunningham ve Washington Üniversitesi, Washington D. C.'den Roderic H. Davison'a teşekkür borçluyum. American Board of Commissioners for Foreign Missions'a ait şimdi Houghton Kütüphanesi'nde olan belgeleri incelememe izin veren Harvard College kütüphanesine ve British Library görevlilerine, Cambridge Üniversitesi'nde Batı Elyazmaları Koleksiyonunu incelememe izin veren Arşiv yetkililerine yardımları nedeniyle teşekkür borçluyum. Royal Comission of Historical Manuscipts, Londra ve Scottish Record Office, Edinburgh kişisel belgelere ulaşmamda büyük katkı sağladılar. İstanbul Üniversitesi'nden Doç. Dr. İnci Enginün, Edinburgh Üniversitesi'nden Dona S. Straley ve James Gehlhar, Şiraz'daki Pehlevi Üniversitesi'nden Dr ve Bayan Michaeal Milgrim, Harvard'dan Bayan Judith-Ann Corrente dağınık malzemeyi toplamamda yardımcı oldular. Birçok kütüphaneci, arşivci ve bilimadamı araştırmalarıma katkıda bulundu, yeri geldiğinde adları anılacaktır. Bir bilginin doğru olmadığını, yeni bir katkı getirmediğinin kanıtlanmasına yardımcı olanlar, yer sınırlılığı nedeniyle adlarıyla her zaman anılmasalar da onlara elbette, burada anılma olanağı olmayan bilgileri sağlayanlar gibi şükran borçluyum. Redhouse ve Colquhoun ailesinin bütün üyelerine soruşturma mektuplarıma verdikleri karşılıklardan dolayı teşekkür ederim. Araştırmamın bazı yönleri Şikago Üniversitesi, Grant-in-aid in Humanities tarafından desteklenmiştir (1973-74).

sözlüğünün kendisinden önce basılmış olduğunu gördü.

Yazının ilk paragrafı yeterince inandırıcı. Ancak öteki pek inandırıcı görülmüyor. 15 yaşında bir yetimin, tam da Oliver Twist döneminde Akdeniz'e yaptığı nasıl bir yolculuk bu böyle? O zamanlar onlar ya da 'yolculuğa çıkan' diğer İngilizler için Osmanlı hükümeti nezdinde teknik ressam olarak çalışmaya başlamak çok mu olağandı? Peki Redhouse'un Rusya'da ne işi vardı? Daha da önemlisi, Redhouse'un, 23 yaşında, 15 yaşından sonra aldığı hiçbir eğitim yokken, uzun yılların bilimsel birikimine ve memuriyet deneyimine sahip, kendinden çok daha yaşlı bir uzmanınkine rakip bir sözlük çalışmasını tasarladığı ifadesi nasıl anlaşılmalı? [4]

Az ve öz olsun düşüncesinin, bu öyküde bazı yanlışlıklara yol açtığı anlaşılıyor. Neyseki biraz araştırılınca daha tam ve samimi bir anlatımın sahip olabileceği ince noktalar açığa çıkıyor. Ve bu noktalar, Viktorya çağının yaşlı ve saygıdeğer Redhouse'unun neden yaşamının ilk yıllarının kamuoyuna açıklanmasında biraz kısaltılmasını arzulayacabileceğini biraz olsun açıklıyor.

Yaşamının ilk sekiz yılı için, babasının, genç James daha beş yaşındayken öldüğü ve ailenin aslen Suffolk'lu olduğu dışında eklenecek fazla bir şey yok.[5] Sonraki entellektüel gelişimi açısından bu dönemini, 1819'da Christ's Hospital'a kabul edilişi gölgede bırakıyor olmalı.[6]

Christ's Hospital kayıtları, Redhouse'un oraya, Surrey'deki St Mary Newington cemaatinden William S. Angill'in tavsiyesiyle 24 Mart 1819'da kabul edilmiş, 29 Nisan 1819'da 'giydirilmiş' ve 11 Eylül 1826'da tekrarlanan kötü davranışlar yüzünden okuldan atılmış olduğunu gösteriyor.[7] Okulun kayıtları şu bilgileri de veriyor:

.......Matematik Bölümü'nden James William Redhouse adlı çocuk, 1 Ağustos'ta bu evden ikinci defa kaçtı ve 7'sinde kıyafetini değiştirmiş olarak geri döndü. Bunun üzerine Kurul yeterince sabredildiğini düşünerek James W. Redhouse'un okuldan atılmasına karar verdi. Muhasebecinin de belirteceği gibi kaçmadan önce sık sık tekrarlanan kötü davranışlarda bulunmuştu. [8]

Bu birkaç söz, Redhouse'un gençliğinde başından geçenleri yayımlatmaya karşı gönülsüzlüğüne olduğu kadar resmi eğitiminin bu en nazik safhasına da -aynı zamanda bilindiği kadarıyla son safhasına da - kısıtlı da olsa kaydadeğer bir açıklama getiriyor.

Redhouse ve William S. Argill arasındaki bağ, hiçbir yerde burada belirtildiğinden daha aydınlatıcı açıklanmıyor: Redhouse Christ's Hospital'a 'bir aile dostu' tarafından yerleş-

4 Bianchi'nin (1783-1864) taziye yazısı için bkz. C. Barbier de Maynard, *Journal Asiatique*, ser. 6, V, 1865, 175-82.

5 *NMM*, 662.

6 Christ's Hospital 16. yüzyılda, VII. Henry'nin manastırları kapatmasının ardından artan, kimsenin ilgilenmediği sefâlet üzerine, Londra şehrindeki eski Fransisken Manastırı'nın yerinde kuruldu. Çok geçmeden yetimler yurdu ve sonra da bir hastaneden çok okul haline geldi. Christ's Hospital'in yüzyıllar boyunca büyümesi ve aldığı bağışların gittikçe artması, Hastane'nin yönetimini, bazı şirket üyelerinin ve şehrin diğer soylularının başından beri ellerinde tutmaları ve yardımlarını esirgememeleri sonucu oldu. Redhouse da yetimler yurduna kabul edilişini böyle bir şahsa borçluydu. Bu kurum hakkında daha fazla bilgi E.H. Pearce'in *Annals of Christ's Hospital*, Londra, 1908'inde bulunabilir.

7 Guildhall Kjütüphanesi, Londra'da görevli A. E. J. Hollaender'in 1 Nisan 1971 tarihli, Guildhall Lib. MS.12,811/14 dosya 100 a-b.'yi içeren mektubu.

8 Hollaender, 1 Nisan 1971, Guildhall K., MS. 12,811/17, s. 294.

tirilmiştir.[9] Anlaşılan Angill aynı zamanda zengin bir adamdı, Hospital'a 200 pound bağış yapmış ve sonuçta da 1803'te bu kuruma idareci seçilmiştir.[10] Bu mevki ona zaman zaman okula kabul edilsin diye bir yetim tavsiye etme hakkını veriyordu. Ve böylece o da Mart 1819'da Redhouse'u tavsiye etti. "Giydirilmesi" ise gayet tabiiki çocuğun kuruma gerçekte bir ay sonra üniformasını giyerek katıldığı anlamına geliyor.[10a]

Redhouse Christ's Hospital'a girdikten sonra 1819-22 yılları arasındaki dönemi, Kurumun küçük çocuklara ayırdığı Hertford'daki bölümde geçiriyor. [11] Christ's Vakfı'nın Londra'daki asıl yerine 1822 yılında dönüyor ve bir yıl sonra yetimhanenin içinde yer alan ve orada bulunan çocukların eğitildiği okullardan biri olan Matematik Okulu'na kabul ediliyor.[12] Geleceğin doğu bilimcisi için bu anormal görünse de, Matematik Okulu'na git-miş olması meslek yaşamının bazı önemli özellik-lerini açıklıyor.

II. Charles'ın 1673'te çıkardığı bir emre göre kurulan Matematik Okulu'nun[13] amacı çocukları donanmada bir kariyer edinmek üzere yetiştirmekti. Bu nedenle de Okul Christ's Hospital'in çatısı altında, çeşitli etkenlere karşın, itibar sahibiydi. Bu etkenlerden biri de Donanmada bir göreve atanmak için gereken harcamalardı[14]; bu nedenle mezunların çoğu donanma yerine ticari denizciliğe yönelir olmuştu. Kralın emri ile Christ's Vakfı'nın diğer okullarından öğrencilerin Matematik okuluna yazılması sağlanınca[15], bu okul, klasik bir müfredatı olan ve tanınmış mezunlar veren ünlü Gramer okuluyla birlikte, diğer okullar arasında önemli bir yer kazandı. 19. yüzyılın ilk yıllarında, yaşları 11 ve 12.5 arasındaki çocukların[16] bu okula alındığı görülüyor, ki Redhouse da okula yazıldığı zamanlarda bu yaşlarda olmalıdır.

Redhouse, Matematik Okulu'nda denizci-

---

9 *NMM*, 662.

10 William Sandell Argill (ya da Angell) aynı zamanda Londra, Carnhill'deki Tekstil İşçileri şirketinin de bir üyesiydi (20 Ağustos 1973 tarihli mektup, Guildhall K., MSS arşivi, Tekstil İşçileri Şirketi'nde katip John Reed'in 26 Eylül 1973 tarihli mektubu).

10a Christ's Hospital'de Tudor zamanından bu yana gelen çok az şeyden biri de, üniformasının bugün bile sarı çizgili, ayak bileklerine kadar inen mavi giysi ve Pearce'ın anlattığına göre (*Annals*, 182-89), altına giyilen sarı uzun bir ceketten oluşmasıdır. Yine Pearce'ın söylediğine göre 17. yüzyıl inancına göre sarı renk mikropları kovmada beyazdan daha etkiliydi. 'Sarı'nın altına pantolon giymek de 18. yüzyılda özellikle hastalara özgü giyinme geleneğini temsil ediyor. 1857'ye kadar, üniformaya başın tepesine giyilen küçük bir şapka da dahildi. Matematik Okulu'ndakiler diğerlerinden aynı kıyafet üzerine eklenmiş gümüş rengi nişanlarla ayrılırdı (*a.g.e.*, s. 132-33). Üniformayı çıkarmak kovulmak için bir sebep sayılabilirdi; Redhouse'un bu suçu işlediği okuldan atılmasıyla ilgili kayıtlarda geçiyor.

11 *A.g.e.*, 163 vd., 358 vd.

12 *NMM*, 662.

13 Pearce, *Annals*, vi blm.

14 *A.g.e.*, s. 131.

15 *A.g.e.*, s. 100-1. 1837'ye kadar geleneğin böyle olduğu s. 129'da anlatılmaktadır.

16 *A.g.e.*, s. 129.

likle uğraşan bir kimsenin işine yarayacak teknik konularla bir hayli yüklü bir müfredat izlemek zorundaydı. En azından 1837'de Saray Komisyonunca belirlendiği gibi, müfredat trigonometri ağırlıklı matematik, denizcilik (deniz astronomisi dahil) ve denizcilik-mimari ve kartografik çizim üzerine yoğunlaşmıştı.[17] Redhouse'un gençliğinde böyle bir teknik eğitimi almış olması, Türkiye'de yaptığı işi ve sözlüklerinde teknik terimlere verdiği önemi açıklıyor.

O dönemde teknik adamların herhangi bir dil eğitimi alıp almadıkları pek açık değil. Almışlarsa bile bu dil Latince'den başkası olamazdı.[18] Latince'ye yatkınlığı yazılarından anlaşılan Redhouse'un bu dili Orta Doğu'da öğrenmesi olasılığı düşük olduğuna göre, Christ's Vakfı'nda biraz Latince öğrendiği düşünülebilir. Modern diller içinse kesin bir şey söylemek mümkün. Fransızca ve ardından Almanca öğretimi, Christ's Vakfı'nda ancak 1837'den sonra başladı.[19] Eğer genç Redhouse - daha sonra mesleğinde ilerleyebilmesi için çok önem kazanacak olan Fransızcayı, İstanbul'da yaptığı gibi şehrin sunduğu okul dışı olanak-lardan yararlanarak öğrenmemişse, İngiltere'den ayrılmadan önce bu dili biliyor olması imkânsız.

Redhouse'un Matematik okuluna ne kadar devam ettiği de yine belli değil. Okul kayıtlarında bu sürenin iki yıl olduğuna dair bir ibare geçiyor.[20] Fakat okula giriş yaşı dikkate alınırsa, Redhouse yaklaşık 15 yaşına kadar okulda kaldığına göre, bu süre gerçekle pek uyuşmuyor. Şurası kesin ki Redhouse, kendisi sonradan aksini iddia etse de, bu işi sonuna kadar götürmedi.[21] Okuldan niye atıldığı ise, yukarıya alıntılanan kayıtlarda belirtilenin dışında, tahminden öteye gitmez. Okuldan neden atılmış olursa olsun, bu olay onun İngiltere'de geçen çocukluk yıllarının sonu demekti. Yirmibeş yıl boyunca artık orada yaşamayacak ve kendisini bekleyen kader, yaşamını kimsenin tahmin edemeyeceği biçimde değiştirecekti.

II. Redhouse'un Türkiye Yılları (1826-53)

Redhouse'un Christ's Vakfı'ndan kovulduktan hemen sonraki yılları yaşamının en belirsiz dönemidir. Aradan geçen bir buçuk yüzyıldan fazla bir süreden sonra, izlerin ancak bir bölümü ortaya çıkarılabilir. Fakat şurası açık ki kader onu hiç zaman geçirmeden İstanbul'a götürdü ve almış olduğu teknik eğitim -yarım kalmış da olsa- orada alışkın olduğundan çok ama bütünüyle de farklı olmayan bir çevreye girmesini sağladı ve bu çevre içinde, öyle görünüyor ki, çok geçmeden gerçek mesleğini keşfetti. Bu dönem boyunca ekmeğini, öncelikle ve belki de yalnızca Osmanlı hükümetine hizmet ederek kazanmak durumundaydı, bir yandan da bir dilbilimci olarak üstün yeteneklerini geliştirmekle meşguldü. Bildik biyografilerde ikinci meşguliyetinin üzerinde durulması, bu dönemde yaptığı asıl işin bir çok yönden daha önemli olduğu gerçeğini gölgede bırakıyor. Bir bilim adamı olarak gelişimini açıklayan ve mümkün kılan şey Redhouse'un memuriyetiydi.

Akdeniz'e yapılan bu seyahate Christ's Vakfı'ndan ayrılışının sebep olduğu fikri Kaptan Adolphus Slade'in *Türkiye Yuna-*

17 *A.g.e.*, s. 129-30.

18 Matematik okulunda Latince öğreniminin geçirdiği iyi ve kötü dönemler *a.g.e.*, s. 108, 125-26, 129-30'dan izlenebilir.

19 *A.g.e.*, s. 161-62.

20 *A.g.e.*, s. 130.

21 *NMM*, 662.

nistan vs. Seyahatleri Notları'nda da üzüntüyle onaylanıyor. Bu kitabın ilk baskısı 1833'te yani Redhouse'un ünlü biri olacağı ve bu yüzden de kayda geçmesi gerektiğinin bilinemeyeceği bir zamanda yapılmış. Osmanlı deniz okuluna yapılan bir ziyaret anlatılıyor:

"Ziyaretim sırasında [1828] okulun profesörü Redhouse adında genç bir İngilizdi. Kamarot olarak çalıştığı ticaret gemisinden limanda kaçmış ve geri verilmemek için dinini değiştirmiş, Mustafa adını almıştı. Tembel öğrencileri üzerinde pek başarılı olamamıştı. Amiral gemisinde tanıştığım işaret memuru olarak çalışan içlerinden biri, yükseklik ölçme aletiyle öğle vaktini kestirebiliyor; ve bu aletin çok daha önemli bir amaca hizmet edebileceğini akıllarına bile getirmedikleri için dâhi sayılıyordu." [22]

Şunu kabul etmek gerekir ki Slade'in notları pek de inandırıcı görünmüyor. Osmanlı resmî kayıtları Redhouse'tan bahsederken İngilizce adından başka bir ad kullanmıyorlar. Yabancı bir alfabeyle zorlukla yazdığı kendi Türkçe yazılarında ise kendinden hep İngilizce adıyla, bazen yanına *el-İngilizî* diye ekleyerek bahsediyor; fakat hiçbir zaman Müslüman adı kullanmıyor. Bu gerçek göz önüne alındığında, İslâm dininden eski dinine dönmenin çok ciddi bir suç sayıldığı o dönemde, yukarıda geçen böyle bir din değiştirmenin varlığını kabul etmek olanaksız. [23] Mustafa adı Redhouse'a verildiyse de bu ya ilk zamanlarda kısa bir süre için ya da kolaylık olsun diye olmuştur, yoksa din değiştirdiği için değil. [24]

Öte yandan Slade'in notları, Redhouse'un Christ's Vakfı'nda aldığı eğitimi İstanbul'da garantili bir yer edinmek için kullanışı ve orada 'eğitim'ine devam etmeyi nasıl başardığı hakkında bilgi verdiği için dikkate değer. Çok daha sonraki bir kayıt Slade'in söylediklerini destekleyen ve zenginleştiren ayrıntılar veriyor. Redhouse'un Christ's vakfından 'mezun olduğu' ve *DNB*'de sözü geçen 'seyahat'e çıktığı kurgusunu destekleyen bu kaynak ise şunları ekliyor:

"...Cezayir, Malta, İzmir ve İstanbul'a gitti ve İstanbul'da matematik bilgisi ve çizim yeteneğinden ötürü iş teklifi aldı. Bu iş, harbiye ve bahriye okullarındaki önemli kişilerle, mühendislerle, Harbiye ve en çok da Bab-ı ali'deki Hariciye kalemiyle kurulan ilişkilerin kapısını açtı." [25]

Bu kayıt ve Slade'ın notları, Redhouse'un 1830'a kadarki yükselişinin niteliği ve biçimi

---

[22] Captain Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc., and of a Crurise in the Black Sea with the Captain Pasha*, Londra, 1833, y. b. 1854, I [?], s. 56; Bowen, *British Contributions*'da günüyle alıntılanır, s. 44-45.

[23] Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1963, 45.

[24] Olasılıkla Slade karıştırmıştır ve Mustafa adlı başka biri söz konusudur. Okulda zaten Mustafa adında birden fazla hoca vardı (Bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge, Mass., 1971, 438 n. 31 ve Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 2. y., 1968, 49).

[25] NMM, 662. Osmanlı Dışişleri Bakanlığına yapılan bütün göndermeler daha ortada böyle bir kurum olmadığı bir zamanda yapılıyor. Vezir-i Azam'ın Bâbı Ali'deki divanının başı olan Reisülküttab dış ilişkilerden sorumlu en yetkili kişiydi, 1836'da Hariciye Nezareti olarak değiştirildi. Fakat bu tarihten önce, gelecekteki bakanlık sisteminin var olan tek bölümü Bab-ı Ali'nin Tercüme Odası'ydı ve 1821'de kurulan Divan-ı Hümayun Tercümanı tarafından yönetiliyordu; bkz. Carter V. Findley, "The Foundations of the Ottoman Foreign Ministry, The Beginnings of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmut II" (aşağıda 'Foundations' olarak anılacak), *International Journal of Middle East Studies*, III, 1972, 395 vd. Kısacası, 1836'dan önce Redhouse'u Hariciye Nezareti'yle ilişkilendiren kaynaklar aslında Tercüme Odası'na gönderme yapıyorlar.

konusunda olduğu gibi, öncelikle himayelerinin Osmanlı hizmetine geçmesinde birinci derecede önem taşıdığı Osmanlı memur sınıfıyla ilk elde nasıl ilişki kurduğu konusundaki temel soru hakkında da bazı değerli ipuçları veriyor.

Her şeyden önce, Slade'in deniz okulundan bahsetmesi ve bunun yukarıdaki kayıttaki Harbiye ve Bahriye okullarına yapılan göndermelerle uyuşuyor olması önemlidir. Bu iki okul aslında *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun* ve *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* idi.[26] Her iki okul 1795-96'dan 1826'ya kadar kısmen biraradaydı.[27] Özellikle Mühendishane-i Bahri-i Hümayun bazı yönlerden Christ's Vakfı'nın Matematik Okulu'nun Osmanlı'daki bir eşi sayılabilirdi. Örneğin adı (Mühendishane mühendis ve geometricilerle ilgili bir kurumu ifade eder), temel görevi (deniz hizmetine yönelik eğitim) ve eğitim seviyesi (o zamanlarda eğitim kalitesi anlayışı oldukça değişik olsa da, şimdiki anlamda orta öğrenim düzeyinde olması) aynıydı. Gerçekten de benzerlik, hem Christ's Vakfındaki Matematik Okulu'nun ve hem de Mühendishane Okulu'nun müfredatlarında aynı kitabın bulunmasına kadar gidiyor.[28] Bütün bu benzerlikler yanında, her iki Osmanlı mühendislik ok[illegible]da da, bunlardan ilki olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun 1770'de kurulduğundan beri, sık sık yabancı eğitmenler çalıştırılmıştı. Fakat sonraki yıllardaki diplomatik değişiklikler bu türden nitelikli insan gücünün devamlı sağlanmasını zorlaştırmıştı.[29] Askeri reformların canalıcı önemde bir sorun olduğu ne var ki Bab-ı ali'nin diplomatik olarak yalıtılmış olduğu bir zamanda Redhouse'un gelişi, zamanın askeri reformcularına pekâlâ cankurtarma simidi gibi gelmiş olabilir. Öte yandan, Bahriye'nin mütevazi bir eğitim kurumu oluşu - Slade'in anlatımı başka kaynaklarla da doğrulanmaktadır[30] - Redhouse gibi sınırlı bir eğitime ve iş deneyimine sahip birinin burada eğitmenlik yapabilmesini mantıklı hale getiriyor.

Buna karşılık bu okulların ve bünyesindeki kurumların da Redhouse'a gözle görünür katkıları oldu. Çok doğaldır ki, bir eğitmen olduğu kadar bir öğrenciydi de. Teknik konularda sağlayabildiği katkı ne olursa olsun, daha önce hiç çalışma fırsatı bulamadığı dillerde uzmanlaştığı oranda etkin olabileceği açıktı. Osmanlı Türkçesi, Arapça, bazen Farsça ama mutlaka Fransızca, bu her iki askeri okulda da okutuluyordu. Bahriye açıldığından beri temel Batı dili olarak Fransızca okutuluyordu ve ancak yüzyılın yarısında, İngilizlerin denizlerdeki üstünlüğü tanınca, İngilizce Fransızca'nın yerini aldı.[31] Bu süre zarfında, 1820'lere kadar

---

26 Bu okullar için bkz. Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve San'at Müesseseleri dolayısile Türkiye Maarif Tarihi* (aşağıda *Maarif Tarihi* olarak anılacak), İstanbul, 1939-43, II, 264-80; Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun* (aşağıda *Mir'at* olarak anılacak), İstanbul, 1312/1894-95; Shaw, *Between Old and New*, 144-49, 158-60. Ali Alpagut ve Fevzi Kurdoğlu'nun *Deniz Mektepleri Tarihçesi*'ni inceleme fırsatım olmadı.

27 Mehmed Esad, *Mir'at*, 26-27, 42; Shaw, *Between Old and New*, 147.

28 Pearce (*Annals*, 130) Christ's Hospital'in 1837 tarihli Kraliyet yönetmeliğini tanıtır; Ergin (*Maarif Tarihi*, II, 270) Charles MacFarlane'in 1841 tarihli Mühendishane-i Bahri-i Hümayun anlatımını alıntılar. Bonnycastle'ın *Algebra*'sı ile *Euklid*, bu ikincisi belirli bir yayıma atıf değilse de, iki programda da yer almaktadır.

29 Yabancı öğretmen konusu birkaç yayımda tartışılmıştır; örneğin Shaw, *Between Old and New*, 158-60; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (bundan sonra *Merkez* olarak anılacaktır), Ankara, 1948, 507-09; Mehmed Esad, *Mir'at*, 369-75 (çeşitli 19. yy. ortalarındaki öğretmenler); Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 264 vd.

30 Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 265-72.

31 İngilizce'ye geçiş 1848'de oldu; Uzunçarşılı, *Merkez*, 510-11.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da teknik konuların öğretiminde kullanılan yöntem ilgili metinlerin sınıfta Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmesi etrafında dönüyordu. Gerçekten de, çevirinin fiili uygulamaya zararlı olduğu konusu vurgulanıyordu.[32] Öyleyse, Redhouse İstanbul'a gelince, teknik eğitimi ve denizlerdeki kısıtlı deneyimi, ona, Osmanlı hizmetine ve dolayısıyla dil çalışmalarına geçiş için bir köprü görevi görmüş olabilir.

Aslında, İstanbul'daki ilk birkaç yılında, Redhouse'un dil konusundaki çabaları, söylendiğine göre, askeri okulların müfredâtının ve olası görevlerinin gerektirdiğinden de öteye gitmişti. Çünkü, 'ciddi biçimde' Türkçe öğrenmenin yanında, 'zorunlu' olan Farsça ve Arapça ustalığı ve 'yetkin' Fransızcası yanında, İtalyanca'ya 'hakim olduğu' ve çağdaş Yunanca ve Almanca öğrenmeye 'başladığı' bildiriliyordu ve bütün bunlar tahminen 1830'dan önce oluyordu.[33] Yani, bugünden bakılınca kolayca "geleneksel" deyip geçilecek olan Redhouse'un engin doğu bilgisi, bir yandan Osmanlı yenilikçileri tarafından kurulan yeni teknik okulların ürünü olduğu gibi, bir yandan da, özellikle Haliç'in Tersane tarafında karşılaştığı, 19. yüzyılın Levanten Babil'inin oluşturduğu daha engin ve amorf 'okul'un da ürünüydü. Bir bilim adamının alması gereken eğitime hiç de uygun düşmeyen bu durumdan Redhouse'un elde ettiği sonuç hayranlık uyandırmıyor değil, yine de bu koşullar altında çalışmış olmanın bedeli sonraki yaşantısında ve yazılarında hissediliyor.

Redhouse'un içinde bulunduğu durumu bu derece iyi değerlendirmiş olması, o zamanlar hâlâ yeterince gelişmemiş olan okullardan çok, kurduğu ilişkilerin sonucu olmalıdır.[34] Redhouse'un İstanbul'a geldiğinde İngilizce dışında başka hiçbir modern dil bilmediği varsayımından yola çıkarsak, ilk ilişkilerinin diğer İngilizlerle olmuş olması gerektiği gibi mantıklı bir sonuca varabiliriz. Bu ilişkiler, her iki mühendislik okuluna da yakın Kasımpaşa'daki Osmanlı Tershanelerinde çalışan İngiliz subayları kapsayabileceği gibi mühendislik okullarında öğretmenlik yapan İngilizlerle ya da diğer Avrupalılarla da olabilir. Eldeki belgelere bakarak bu konularda tahminden öteye gidilemiyor.[35]

Doğrusu Redhouse'un bu ilk yıllarında Osmanlılarla olan ilişkilerinin niteliği hakkında da öyle apaçık bir bilgi yok. Buna karşın alıntılanan kayıtların verdiği bilgiler, Redhouse'un yaptığı işten dolayı tanımak zorunda olduğu birkaç önemli Osmanlı'yı doğrudan söz konusu ediyor.

Tanımış olması gereken talebeler, askeri memurlar ve eğitmenler arasında en önemli kişi Başhoca İshak Efendi idi.[36] III. Selim tahttan indirilmeden önce 30 yıl boyunca diplomatik ve askeri yeniliklerde önemli rol oynayan ve

[32] Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 271; Mehmed Esad, *Mir'at*, 58-60, İshak Efendi'nin o zamanki öğretim yöntemlerini anlatıyor. Uzunçarşılı, *Merkez*, 508-40, pratik öğretimin çoğunun, eğer yabancı öğretmen mevcutsa onlar tarafından yapıldığını belirtiyor.

[33] *NMM*, 662-63.

[34] Ergin (*Maarif Tarihi*, II, 315-21) kurumlaşmış okullar dışındaki eğitim kurumlarını özellikle de âlim topluluklarını vurguluyor. O zamanlar İstanbul'da, daha derin bir öğrenim görmek isteyenler için bu kurumlar zorunluydu.

[35] Bab-ı Ali'nin bu dönemdeki diplomatik yalıtılmışlığı, dinden dönmüş biri ya da bir maceracı olmadığı sürece, Avrupa hükümetlerinin aldığı kararlara uymak zorunda olan sıradan bir Avrupalı'nın, bu şekilde hizmet etmesi olasılığını ortadan kaldırıyor.

[36] İshak Efendi için bkz. Faik Reşit Unat, "Başhoca İshak Efendi", *Bell.* XXVIII, 1964, 89-115 ve Shaw, *Between Old and New*, ii ve xii. bölümler ve s. 439-40. n. 9.

sonraki on yılda yaşamını az çok geriplanda geçiren İshak Paşa 1816'dan itibaren Mühendishane'nin matematik öğretmenliğini ve çevirmenliğini yapmıştır.[37] 1824'ten 29 dolaylarına kadar ek olarak Divan'da çevirmenlik görevini üstlenmiş, böylece yeni kurulan Bab-ı ali Tercüme Odası'nın da yöneticisi olmuştur. Bu daire, o dönemde, hem çevirmenler için bir okul hem de çeviri bürosuydu.[38] Aşağıda daha fazla açıklığa kavuşacağı gibi, Redhouse'un askeri yetkililer emrindeki ilk görevinden sonra Osmanlı Hariciye nezaretine geçmesi, İshak Efendi'yle ve Tercüme Odası'yla kurduğu ilişkiyle bağlantılıdır.[39]

İshak Efendi'nin Redhouse üzerinde etki yapabilecek bir konumda olması ve bu etkinin niteliği Redhouse'un İstanbul'daki gelişiminin belirlenmesinde kişisel ilişkilerin önemini gösteriyor. Modern teknik eğitimin Türkiye'de yayılmasında etkili ilk önemli kişilerden biri olmasının yanında İshak Efendi, Türkçe, Arapça ve Farsça'yla birlikte, bazı kayıtlara göre Latince ve Yunanca dahil, zamanının geniş Batı dilleri bilgisine sahip sayılı Osmanlısından biriydi.[40] Modern teknik ve bilimsel eğitimin Türkler arasındaki böyle erken bir devresinde bu nitelikleri birleştirmek bir bakıma zorunluydu. Bu nedenle İshak Efendi, bilimadamı veya mühendis olmak kadar teknik çevirmenliğe de benzeyen kariyerinde, dil bilgisi ile bilimsel çalışmalarını birleştirmişti.[41] Redhouse da uzunca bir süre benzer bir ortamda çalıştı. Onun ve İshak'ın iş yaşamları, bazen aralarında uzun zaman aralıkları olsa da, bir çok yönden koşutluklar gösteriyor; aralarındaki en önemli fark, İshak Efendi'nin çalışmalarının teknik alanda, Redhouse'inkilerin ise dil üstüne yoğunlaşmış olmasında ortaya çıkıyor.[42]

Her iki konuyla birden ilgilenme, Redhouse'un bu dönemdeki diğer arkadaşlarının da ortak bir özelliğiydi. İshak Efendi'den önce hem Mühendishane'nin hem de Divan'ın çevirmenliğini, Bulgarzâde Yahya Efendi adlı biri yapıyordu.[43] Yahya Efendi 1824'te daha Redhouse İstanbul'a gelmeden önce öldü, fakat ardında çevirmenlik yapan veya subay

37 Mehmed Esad, *Mir'at*, 35; Unat, 106, 108; bazı kaynaklara göre İshak Efendi, matematik değil de Arapça hocasıydı.

38 Carter V. Findley, "Foundation", 402-3.

39 İshak sonradan 'Başhoca' ve dolayısıyla da 1830-31 yıllarında Mühendishane'nin fiili yöneticisi olacaktı (Unat, "Başhoca İshak", 109).

40 Doğrusu, İshak Efendi'nin bir dilci olarak ne derece yeterli olduğu hakkındaki görüşler değişiyor. J. E. De Kay "hocanın kaba saba Türkçe-İtalyanca-Fransızca lehçesini" çözmekte zorlanıyordu" (*Sketches of Turkey in 1831 and 1832, by an American*, New York, 1833, 141). Buna karşın Kay, olumsuz düşünen tek kişidir. Unat ("Başhoca İshak" çok yerde)İngiliz elçisinin de paylaştığı ve Finley'in "Foundations" 402'de alıntıladığı, yazılı kaynaklardaki ortak görüşü özetliyor. Mehmed Esad'ın (*Mir'at*, 37) İshak Efendi'nin cesareti hakkında söyledikleri, kesinlikle doğru olmasa bile, onun zamanının bir efsanesi olduğu izlenimini bırakıyor.

41 İshak Efendi'nin en azından bazı eserleri çeviriydi. Bkz. Mehmed Esad, *Mir'at*, 38, (dört ciltlik bir matematik kitabı olan *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye*'nin Latince'den çevrildiğini söylüyor) ve 40-41. İshak Efendi'nin Osmanlı Türkçesi ve Arapça modern bilimsel terimler hazinesini geliştirmede öncülüğü için, bkz. *a.g.e.* 40 ve Lewis, *Emergence*, 86.

42 Her ikisi de, özellikle İshak Efendi, teknik eğitimin Osmanlılar arasında yayılmasına katkıda bulundu. Her ikisi de özellikle Redhouse, Osmanlılar arasında Batı dilleri bilgisinin artmasına yardımcı oldu. Her ikisi de, Osmanlı memurlarıyla Avrupalı diplomatlar arasındaki iletişimde güvenilir aracı olmak dahil, değişik zamanlarda diplomatik hizmetlerde bulundular (Unat, "Başhoca İshak", 105, bu cümleyi ona mal eder; aşağıda Redhouse'a mal edilecek).

43 Yahya Efendi için bkz. Mehmed Esad, *Mir'at*, 33-34; Findley, "Foundations", 400-2; F. A. Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", *Bell.*, XXVIII, 1964, 118.

olan oğullar bıraktı. Oğullarından biri olan Mehmed Ruhuddin, Bab-ı Ali'nin Tercüme Odası'nda çalışıyordu ve aynı zamanda 1820'lerde her iki mühendislik okulunda öğretmendi; İshak Efendi'nin Divan tercümanı olduğu zamanlarda Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'a atanmıştı.[44] Bu nakilden söz eden belgeden sağlanan kanıtlara göre bu atama Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra olmuştu.[45] Ruhuddin Efendi'nin 1826 yılı içinde ve daha sonra Bahriye okulunda çalıştığını varsayarsak, Redhouse'un onu tanımış olması gerekir. Böyle bir sonuca varmak olayı ilginçleştiriyor çünkü, Ruhuddin Efendi, sonradan Vezir-i azamlığa yükselen ve dönemin önemli edebiyat adamlarından biri olan Ahmet Vefik Paşa'nın (1823-91) babasıydı. Vefik Paşa Redhouse'u tanıyordu ve aralarındaki bağ farklı yoğunlukta olmak üzere yaşamlarının sonuna kadar devam etmişti.[46]

Redhouse'un Başhoca İshak Efendi ve Bulgarzâde Yahya Efendi'nin ailesiyle olan bağları, 1820'lerin sonlarında kurduğu, gerçekte belgelenebilen tek ilişkisiyle de doğrulanıyor. Sözü edilen kişi Mehmed Namık Paşa'dır (1804-92). Resmi kariyerine 1816-17'de Babı Ali'deki Divan'nda çıraklık yaparak başlamış ve eğitimini buranın geleneksel biçimi içinde devam ettirmiştir. Fakat o zamanın olağan öğrenimine "Çevirmen Yahya Efendi ve diğer efendilerin" yanında öğrendiği Fransızcayı da eklemiştir.[47] Mehmet Namık, Tercüme Odası'nın ilk önemli 'mezun'uydu. Gelecekte edindiği mevkiler ve özellikle de daha 1825-26'da Akkerman Antlaşmasına kadar uzanan ikinci çevirmenliğine getirilişi, bu ifadeyi doğruluyor. O zamana kadar bir Türkün diplomatik çevirmenlik yapması görülmüş değildi. Bu görevin ardından, zamanın Harbiye Nazırı Hüsrev Paşa'nın isteği üzerine Yeniçeri ordusunun yerini alacak olan yeni ordunun yaratılmasında ihtiyaç duyulan kitapları Fransızca'dan Türkçe'ye çevirmek üzere Harbiye'ye atandı. Namık Paşa, Harbiyedeki ilk iki yılında Bab-ı Ali ile olan bağlantısını devam ettirdi; ancak bu iki yılın ardından resmi olarak askeri hizmete girdi.[48] Bu nedenle Redhouse onu 1826 ve 28 yılları arasında tanımış olmalıdır. Çünkü Namık Paşa hâlâ

"....... Bay Redhouse'un, Kral IV. William'ın Sultan Mahmud'a sunduğu *İbn- Batuta Seyahatnamesi* adlı kitabın İngilizce'sini Türkçe çevirisine yardım etmek üzere atandığında, Türk dışişlerinin üyesiydi".[49]

Namık Paşa ile bir bağlantı kurması dışında bu olay, hem Redhouse'un dönemin Divan Tercümanı Başhoca İshak tarafından tanındığını gösteriyor hem de Redhouse'un üzerinde çalıştığı belirli bir 'edebiyat' projesine ilk göndermeyi yapıyor. Namık Paşa'ya ge-

[44] Uzunçarşılı, *Merkez*, 543-44, bu metindeki "Tersane'de öğretmenlik" sözünün Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'u anlattığını kabul eder.

[45] Bu belge Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'daki öğretimin gevşekliğini Ruhuddin'in alınma nedenlerinden biri olarak değerlendirir; bu durum Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da yapılmak istenen iyileştirmelere koşut bir çaba olmalıdır (tarihsiz metin, *a.g.e.*, 541-46; bu okuldaki düzeltimler için bkz. Mehmed Esad , *Mir'at*, 42).

[46] *NMM*, 664, Ahmet Vefik Paşa'dan Sir Patrick Colquhoun'a 1879 civarında yazılmış, Redhouse'u ve çalışmalarını öven Fransızca bir mektubu alıntılar; Ahmet Vefik'in Redhouse'un 1890'da sözlüğünün yayımlanmasına katkıları için aşağıya bkz.

[47] Enver Ziya Karal, "Mehmed Namık Paşa'nın Hal Tercümesi, 1804-1892", *Tarih Vesikaları*, II, 1942, 220.

[48] Karal, "Mehmed Namık", 221.

[49] *NMM*, 663; bu dönemin bürokrasisi hakkında belgeler için bkz. yukarıda n. 25.

lince, O, askeri hizmete atandıktan sonra birkaç yıl daha diplomatik görevini sürdürdü. Bu süre içinde Redhouse'la yolları yeniden kesişti ve bu, ikisi üzerinde de önemli etkiler yaptı. Daha sonraki yıllarda birbirleriyle bağlantıda olup olmadıkları belirli değil.[50]

Sonuç olarak, Redhouse yukarıda sözü edilen Osmanlılarla 1830'dan önce tanışıyorsa, sonraki yıllarda kesinlikle olduğu gibi, 1827-37 arasındaki dönemde de Harbiye Nazırı Hüsrev Paşa ile tanışmış olmalıdır.[51] İstanbul'daki ilk yıllarında edindiği böyle bir tanışıklık çok önemli. Bu önem yalnızca Hüsrev Paşa'nın güç sahibi olmasından ya da askeri reforma duyduğu ilgiden değil, fakat aynı zamanda köle çocukların resmi hizmet ve bazen de efendinin iktidardaki nüfuzunu genişletmek amacıyla eğitilmesi geleneğinin son büyük temsilcisi olmasından da geliyor. Hüsrev Paşa'nın, Redhouse'un sahip olduğu yeteneği kullanmakla ilgilendiği, Namık Paşa'ya da (o sıralarda Namık Efendi ya da Bey) aynı işi yaptırmasından belli. 1830'ların sonlarına doğru Redhouse da Hüsrev Paşa için çevirmenlik yapacaktı. Bu dönemin başlarında Redhouse, Osmanlı'nın Avrupa'da eğitim uygulamalarının en eskilerinden birinde denetleyici bir rol üstlenmişti ki bu uygulamalarla ciddi olarak ilk ilgilenen Osmanlı, Hüsrev Paşa'ydı.[52] Böylece Redhouse'un Hüsrev Paşa ile tanışıklığında kesin olmayan tek şey bu tanışıklığın

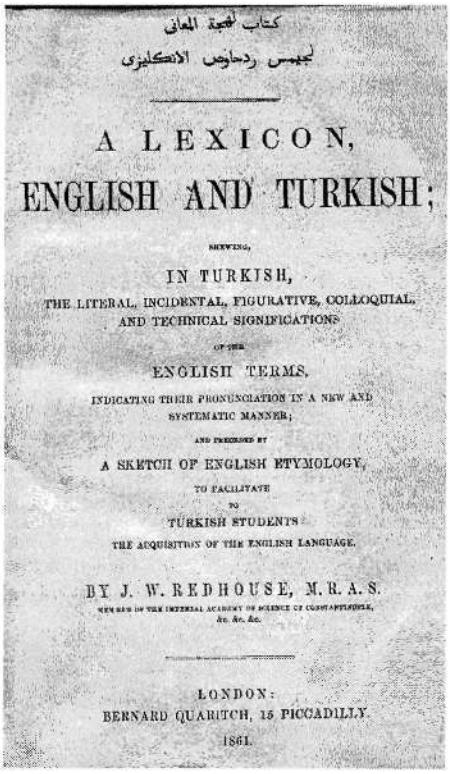
كتاب لهجة المعانى
لجيمس ردهاوس الانكليزى

A LEXICON,
ENGLISH AND TURKISH;
SHEWING,
IN TURKISH,
THE LITERAL, INCIDENTAL, FIGURATIVE, COLLOQUIAL, AND TECHNICAL SIGNIFICATIONS
OF THE
ENGLISH TERMS,
INDICATING THEIR PRONUNCIATION IN A NEW AND SYSTEMATIC MANNER;
AND PRECEDED BY
A SKETCH OF ENGLISH ETYMOLOGY,
TO FACILITATE
TO
TURKISH STUDENTS
THE ACQUISITION OF THE ENGLISH LANGUAGE.

BY J. W. REDHOUSE, M.R.A.S.
&c. &c. &c.

LONDON:
BERNARD QUARITCH, 15 PICCADILLY.
1861.

ne zaman başladığıdır. Eğer Hüsrev Paşa Redhouse'u 1830'dan önce tanıdıysa, Redhouse Hüsrev Paşa'nın genç kölelerinin yetiştirmesine katkıda bulunmuş ya da bizzat yararlanmış olmalıdır. Bu merak uyandırıcı bir kurgu, yine de henüz elimizde bu fikri destekleyen hiçbir belge mevcut değil.

Redhouse'un İstanbul'a kendisiyle birlikte getirdiği teknik beceriler, burada nasıl olduğu anlatılamasa da, öyle anlaşılıyor ki Osmanlı yenileşme hareketinin öncüsü bazı kişilerin ilgisini çekmiştir. Onların bu ilgisi ve Redhouse'un da bu ilgiye cevap vermesi, gelişmekte olan Osmanlı teknik sınıf seçkinlerinin, bu dönemde kendilerini yalnızca Fransızca konuşan, yönetici sınıfın Batı'ya yönelik kesimi ve modern edebiyatçılar olarak ayırmaya

50 Zamanla Batılılaşmaya daha fazla karşı olan Namık Paşa, yaşamının sonuna kadar kamu hizmetinde kaldı. Redhouse gittikten dokuz ay sonra, Eylül 1892'de öldüğünde Şeyh ül-vüzera'ydı.

51 H. İnalcık, mkl. "Hüsrev Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940-, V, 612-13.

52 Hüsrev Paşa'nın bu konudaki öncü rolü için bkz. Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 3. b., 1964-65, I, 601-2; Redhouse'ın İngiltere'ye gönderilen bir heyetteki hizmetleri aşağıda değerlendirilecek.

başlamış olmalarıyla açıklanabilir. Bu buluşma noktasında İstanbul'a gelmek, Christ's Vakfı'ndan daha yeni ayrılmış ama önünde dil bilimci olarak geçireceği yıllar olan Redhouse için bir şanstı.

Redhouse'un izlediği yol yine de dolambaçsız bir yol değildi. Gerçekten de 1830 yılında yaşamı yeni ve kısmen belirsiz bir evreye girdi. Yine, yayınlanmış kaynaklar bu dönemde yaptıklarını öncelikle bilimsel çalışmalarından yola çıkarak veriyorlar. Bu doğru olabilir. Ancak, eğer Redhouse Osmanlı hizmetindeki ilk dört yılının karşılığını çok iyi almamışsa ya da bu dönem içinde iyi gelir getiren düzenli bir işle uğraşmamışsa, daha sonraki yıllardaki seyahatlerini nasıl karşıladığı ya da nasıl geçindiği hakkında hiçbir ipucu yok.

Redhouse 1830'da "Rusya'nın güneyinde seyahat etti" ve kaynağa göre bu seyahat Rus diline "aşinalık kazanmasına"[53] ya da "Türkiye'nin doğusunda konuşulan dil" üzerinde çalışmaya karar vermesine yol açtı.[54] Seyahatin zamanın Rus-Osmanlı ilişkileriyle, İstanbul'daki siyasal yaşamın iniş çıkışlarıyla ilgili olup olmadığı ya da yalnızca kişisel dürtülere bağlı olup olmadığını kestirmek olanaksız. Redhouse Rusya'ya Edirne Antlaşmasını takip eden diplomatik olaylarla ilgili olarak gitmiş olabilir.[55] Daha kuvvetli bir olasılıkla, Redhouse'un İstanbul'dan ayrılışı 1828-29 yıllarındaki Bab-ı Ali Tercüme Odası'ndaki sallantı üzerine olmuştur. Bu seyahat, büyük ihtimalle zamanın Reisülküttab'ı Pertev Paşa'nın husumeti yüzünden İshak Paşa'nın Divan Tercümanlığı işinden olmasıyla aynı zamana rastlıyor.[56] İşte bu olay Redhouse'un İstanbul dışına çıkmasını zorunlu hale getirmiş olabilir. Redhouse'un İstanbul dışına çıkışı hakkında kesin olan tek şey, Rusya'ya 1830 yılının sonunda deniz yoluyla gittiği ve 1833 yılının ikinci yarısında yine deniz yoluyla döndüğü.[57] İlk sözlük çalışmasını, 1834'de "basıma hazır olduğu" varsayılan Türkçe-İngilizce-Fransızca sözlüğün büyük bölümünü Rusya'dayken tamamlamış olmalı.[58]

Redhouse'un 1833'ün sonlarına doğru İstanbul'a neden geri döndüğü de yine açık değil. İstanbul'da belki de kısa bir süre kaldı.[59] Çünkü 1833-34 kışını Malta'da geçirdikten sonra, hakkında çıkan yazılara göre, sözlüğünü yayımlatmak amacıyla Londra'ya döndü. Dönemin elçilerinden olan Nuri Efendi'nin yar-

53 *NMM*, 663.

54 Balister, "A Great English Scholar in Turkey", 173'de 'Doğu Türkiye dili' ile ne denmek istendiği açık değildir. Redhouse'un doğuya seyahat ettiğine ilişkin veri yoktur.

55 Redhouse'la Hüsrev Paşa'nın adamlarından Halil Rıfat Paşa'nın, bu anlaşmayı sonuçlandırmak için Rusya'ya yaptığı yolculuğu bağdaştırmak çekici gelebilir; özellikle Namık Paşa'nın da attaché milli-taire olarak gitmesi bu kanıyı güçlendirmektedir. Ancak bu geçici bir görevdir, 1829 Kasımında başlayıp bir kaç ay sonra bitmiştir (Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, İstanbul, 1290-1328/ 1873-1910, II, 122, 129).

56 Findley, "Foundations", 403; Mehmed Esad, *Mir'at*, 35-36; İshak Efendi bu sırada görevle Balkanlara gönderilmişti.

57 FO 78 / 1240; Redhouse'dan Herzlett'e [sic - Hertslet] 12 Kasım 1856; bu belge ileriki bir tarihe ait olsa da, şimdiye kadar bilinmeyen otobiyografik bir veri içerdiği kuşkusuzdur. Karadeniz'deki Yılanlı Ada hakkındaki bir soruyu cevaplarken Redhouse, Rusya'ya gidişinin kesin tarihini veriyor: "Adanın Aralık 1830'a kadar ele geçmemiş olduğunu biliyorum, birkaç hafta yakınlarında dolaşmıştım. Kasım 1833'te tekrar gördümde de oranın ıssız olduğuna eminim..."

58 *NMM*, 663.

59 Mühendishane-i Berri-i Hümayun'na Başhoca tâyin edilen, fakat bir rakibinin faaliyetleri yüzünden işinden olan ve 1249 (h)'de görevle Hicaz'a gönderilen İshak Efendi ile Redhouse'un İstanbul'dan ayrılışının bir ilgisi olduğu düşünülebilir. Ancak, 57. n.'da verilen Kasım 1833 tarihi doğruysa, bu yılın yarısında Redhouse zaten İstanbul'a dönmüştü. Bkz. Unat, "Başhoca İshak", 109; Mehmed Esad, *Mir'at*, 39.

dımlarıyla, yayıncıyla herşey ayarlandı ancak Bianchi'nin Türkçe-Fransızca sözlüğünün tam da o sıralarda piyasaya çıkması bütün planları alt üst etti.[60]

Bu hayal kırıklığının ardından, Redhouse İngiltere'de dört yıl daha kaldı. Bu sıralarda, Osmanlı'nın Avrupa başkentlerinde daimi temsilci bulundurma sistemi III. Selim zamanından beri ilk defa yeniden canlanmıştı.[61] Ve Redhouse birbiri ardından gelen elçilere değişik konularda hizmet etti. Ne var ki o sıralarda Redhouse'un asıl hedefinin bu olup olmadığı belli değil. Londra'ya ilk gelen elçilerden biri olan ve 1834 yılında kısa bir süre için orada kalan Namık Paşa'nın kuşkusuz Redhouse'un bu hizmete geçişinde yardımları olmuştur. Namık Paşa, yukarıda Hüsrev Paşa ile ilgili olarak sözü edilen eğitim misyonunu denetleme işini Redhouse'a verdi.[62] Öyle görünüyor ki öğrenciler İngiltere'ye Namık Paşa'dan sonraki elçi olan Nuri Efendi'yle birlikte geldiler. Redhouse'un ilk görevi, önceden kararlaştırılan farklı askeri kurumlara dağılmadan önce İngilizce öğreterek onları hazırlamaktı.[63] Böylece idare ve eşgüdüm işlerinde görev aldı.[64]

Öğrenci-subaylarla çalışırken Redhouse sık sık birbiri ardısıra gidip gelen Osmanlı elçileriyle de bağlantıyı koparmadı. Böylece hem Osmanlı memur sınıfıyla ilişkiyi hem de doğu çalışmalarını ilerletti. Kayıtlara göre Nuri Efendi ile paylaştıkları astronomi merakı, Redhouse'un Christ's Vakfı günlerinden beri âşina olduğu konuda birlikte rapor hazırlamalarına kadar varmıştı. Nuri Efendi, arkasından gelen Reşid Bey'e, geleceğin Mustafa Reşit Paşa'sına, Redhouse'u tavsiye etti ve Redhouse Reşit Paşa'nın "davetsiz misafir"i oldu. Dışişleri Bakanı olmak üzere 1837'de İstanbul'a dönen Reşid Paşa, Redhouse'u bir sonraki elçi Sarım Efendi'ye tavsiye etti ve Sarım Efendi ile Redhouse birlikte Fransızca çalıştılar. Bu kişilerle ve onların dostlarıyla olan ilişkilerinden, "Osmanlıca'da sanat terimleri olarak Arapça ve Farsça'dan gelen sözcük bilgisine, bağımsız diller olarak Arapça ve Farsça bilgisini" de ekleyerek faydalandı.[65]

1837 ya da 38'de Redhouse Elçi Sarım Efendi'nin Mustafa Reşid Paşa'ya özel ulağı olarak İstanbul'a döndü. Bu gelişinde Redhouse İstanbul'da on beş yıl kalacaktı. Bu şekilde dönüşü özgür bir seçimin sonucu mu yoksa İngiltere'de kendine bir yer edinmekte karşılaştığı güçlüklerden ötürü müydü söylemek zor.[66] Ne şekilde olursa olsun Redhouse

60 *NMM*, 663.

61 Hünkar İskelesi Anlaşması'nın peşinden gelen diplomatik gerilimle ilgili bir olay (Findley, "Foundation", 403-5).

62 Görevliler yeni ordunun subaylarından ve Mühendishane öğrencilerinden oluşuyordu; bazıları İshak Efendi'nin eski öğrencileriydi ve olasılıkla Redhouse'ı tanıyorlardı (Mehmed Esad, *Mir'at*, 39, 62-63).

63 Redhouse buradaki rolünü *Müntahabât-ı Türkiyye* (İst. Ü. K., TY 2776) elyazmasına yazdığı sunuşta anlatır.

64 Bu heyetle ilgili olarak Osmanlı ve İngiliz yetkililer arasında gerçekleşen yazışmaların bir bölümü FO 78/297'de saklanmakta, Ocak 1836 tarihiyle başlamaktadır. Redhouse, Portsmouth Liman Amiri Amiral Sir F. L. Maitland'ın 15 Nisan 1836 günü Osmanlı elçisi Nuri Efendi'ye yazdığı bir mektupta adıyla anılmaktadır. Türk öğrenciler hakkında bir kaç ayrıntı, General O. F. G. Hogg, *The Royal Arsenal, Its Background, Origin and Subsequent History*, Londra, 1963, I, 654'de bulunmaktadır. Daha fazlası Mehmed Esad, *Mir'at*, 64-66 ve Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 278-79'dadır.

65 *NMM*, 63. Redhouse'un 1830'la 1834 arasında hazırladığı sözlüklerin mükemmel işçilik içermediğine ilişkin bilgi veren önemli bir açıklama.

66 *Müntahabât-ı Türkiyye*'nin (İst. Ü. K., TY 2776) sunuşunda Redhouse İstanbul'a isteği dışında geçim sorunları nedeniyle Osmanlı hizmetine girmek için döndüğünü yazmaktadır (*saltanat-ı seniyeden hisse-yab-ı maişet olmak arzusunda olduğuma binaen...*).

İstanbul'a yalnız dönmedi çünkü 1836'da Deptford ve Liverpool Esq.'i Thomas Slade'in kızı, Jane Carruthers'le evlenmişti.[67] Bu kız hakkında fazla bir şey bilinmiyor, ama ya evlenmeden önce öyleydi ya da evlendikten sonra hemen bir tür dilbilimci oluverdi, 1839 yılı geldiğinde mükemmel Türkçe, Yunanca ve Fransızca konuşuyordu. [68]

İstanbul'da, Mustafa Reşid Paşa ve Nuri Efendi, Redhouse'un, o zaman Divan tercümanı Safvet Efendi'nin (sonradan Paşa) yönettiği Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda iş bulmasına yardımcı oldular. Böylece Redhouse kendisini geleceğin Vezir-i Azamı'nın ve onunla birlikte geleceğin iki vezirinin daha emri altında çalışırken buldu; çünkü iş arkadaşlarının arasında Keçecizade Fuad ve Ahmed Vefik de vardı. 1838 yılında Redhouse çeviriye de geri döndü ve yeni bir sözlük çalışmasına başladı.[69]

Redhouse yaklaşık iki yıl boyunca çeviri bürosuna bağlı kalmış olmalı, fakat 1839 yazından başlayarak donanma işleriyle gittikçe daha fazla içli dışlı olmaya başladı. [70] Donanmaya olan yakınlığının yeniden canlanması Londra'dayken kurduğu bir diplomatik tanışıklığın sonucu oldu. Çünkü 1839'da Sarım Efendi İstanbul'a döndü ve Redhouse'u zamanın Kaptan-ı Derya'sı Ahmet Fevzi Paşa ve Osmanlı donanmasının yeniden oluşturulması işinde danışmanlık yapan İngiliz donanma memuru Kaptan (sonradan Amiral Sir) Baldwin Walker'le tanıştırdı.

Hüsrev Paşa'ya karşı düşmanlığı olan Ahmed Fevzi, kısa bir süre sonra donanmayı İskenderiye'ye götürerek orada Mehmed Ali Paşa'ya iltihak etmişti. Bu, Osmanlı ordusunun Nizib'de yenildiği ve II. Mahmut'un öldüğü, yüzyılın en ciddi bunalım zamanına rastlamıştı. Sonuç olarak Redhouse'un donanmayla olan ilişkisi yoğunlaşmaya başladı. Ancak birdenbire tek işi haline de gelmedi. Bu gelişme, artık yeni Sultan Abdülmecid'in Vezir-i Azamlığını yapan Hüsrev Paşa'nın Redhouse'u İngilitere elçisi Lord Ponsonby ile iletişimde "gizli aracı" olarak seçmesiyle başladı. [71] Bir süre için bu yalnızca ek bir görevdi. Aslında, 1839 tarihli bir belge, Redhouse'un Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda ve çeşitli elçiliklerle [?] yapılan güven gerektiren görüşmelerde tercümanlık yaptığını söylüyor ve hükümet kâtipleri yetiştiren bir okulda da öğretmenlik yapmakla görevlendirildiğini ekliyor. [72] Redhouse'un

Bu açıklama tamamiyle içten olmasa da, Redhouse'un maaşından söz eden bazı Osmanlı belgeleri, İstanbul'da ve Osmanlı hizmetinde ekonomik durumunun daha iyi olduğunu göstermektedir.

67 *NMM*, 663.

68 Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston ve Şikago, 2. b., 1893, 189. Bu kaynak için Profesör Roderic H. Davison'a teşekkür borçluyum.

69 *NMM*, 664. Sözlük çalışması, daha önceki notlarda sözü geçen ve 1842'de yayımlanan *Müntahabat*'tır.

70 Redhouse'un 1830'ların ortalarında ve sonlarındaki faaliyeti - 1838 İngiltere-Osmanlı Ticaret Sözleşmesi görüşmelerinde David Urquhart'la tanışması belgelenememektedir. Urquhart'a ve ona ait belgelere ilişkin olarak, Auckland Üniversitesi, Yeni Zelanda'dan Dr. Margeret Lamb'a (25 Kasım 1974 günlü mektup) ve Balliol College, Oxford kütüphanecisi E. V. Quinn'e (20 Mayıs 1974 günlü mektup) teşekkür borçluyum. Ancak buluşmaları, Redhouse İngiltere'deyken Urquhart da orada olduğundan ve Redhouse sözleşmeyle ilgili olarak Nuri Efendi ile doğrudan ilişki kurmuş olduğundan, gene de olasıdır (Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830 - 1841; Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question*, New York, 1969, II, 550-51).

71 FO 78/ 1325, W. F. Williams, "Memo of the Services of M. Redhouse in Turkey", c. 18 Mart 1857.

72 *BBA*, Ayniyat Buyruldu Defteri 776, 15 C 1255 / 26 Ağustos 1839 günlü, sorumluluklarının artmasından dolayı maaşının ayda 1750 guruş'tan 3000'e çıkartılmasını bildiren giriş. Zamanın kuruna göre böyle bir maaş Redhouse'un Osmanlı hizmetinde kalması için yeterliydi. Bu zamanda İstanbul'da

Hüsrev Paşa ile tanıştırdığı Walker'in[73] görevi ve Osmanlı-Mısır sürtüşmesine Avrupalıların gittikçe artan müdahalesi, yine de Redhouse'u ister istemez her gün biraz daha bahriye işlerine çekti. Bu gelişme Avusturyalı Vatikan elçisi Baron von Stürmer'in renkli raporunda yansıtılıyor. Akdeniz'deki İngiliz donanmasının Baş kumandanı Amiral Stopford'un birkaç Fransız ve İngiliz gemisinin boğazlardan geçişine izin vermesi için Hüsrev Paşa'yı zorladığını anlatan 1839 Ağustos'unda geçen bir sahneye, Stürmer görüşmenin "biraz görülmedik olay"ını ekliyor. Hüsrev Paşa'nın sonradan Stürmer'e anlattığına göre;

"...... *gemilerin girişi konusuna geldikleri zaman, İngiliz elçiliğinin birinci dragomanı Bay* [Frederick] *Pisani odadan çekildi ve yerine Hüsrev'in tercümanlığını yapan (ve oldukça kötü olan)* Redaus *adında bir İngiliz geldi.*" [74]

Birkaç ay içinde Redhouse'un bahriye işlerindeki rolü Hariciye Nezareti'nden o sırada Kaptan-ı Derya Damad Mehmed Said Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı Bahriye Nezareti bünyesine atanmasıyla resmileşti. Redhouse'a Bahriye Tercümanlığı işi ve yeni kurulan Bahriye Şûrası üyeliği verildi.[75] Öyle görülüyor ki, başlıca görevi Kaptan Walker'a yardım etmekti.[76] Bu da yüklüce bir teknik çeviri yapmayı gerektiriyor olmalıydı. Bu çevirilerden ikisi, 1840 tarihli iki örnek, bugün British Museum'da doğu el yazmaları kolleksiyonu içinde korunuyor: biri İngilizce "Kraliyet Donanma Nizamnameleri", diğeri Fransızca "Orman Hukuku."[77]

Lord Ponsonby İstanbul'dan ayrıldıktan kısa bir sonra Bahriye Şûrasının kapatılmasına kadar, yaklaşık iki yıl boyunca, Redhouse Şûra'nın bir üyesi olarak kaldı. Bu süre içinde 1840'larda gerçekleştirdiği iki özel ve önemli görevinden ilkini gerçekleştirdi. 1840 Londra Antlaşması gereğince[78] Suriye'deki Mısır

Pound'un değeri yaklaşık 80-100 guruş olduğuna göre, maaşı İngiltere dragomanlarıyla rahatlıkla karşılaştırılabilir düzeydeydi (Allan Cunningham, "Dragomania", *St. Antony's Papers*, no. 11, 92 n. 22). Redhouse'un öğretmenlik yaptığı okul, 1839'da açılan tek sivil okul Mekteb-i Ulum-ı Edebiye olmalıdır (Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 324). Okulun Süleymaniye külliyesi içinde açılmış olması, Redhouse'un Süleymaniye medresesinde çalıştığı biçimindeki öykünün ardındaki gerçek olmalı (Robert Avery, *Ink on Their Thumbs, The Antecedents of the Redhouse Press*, İstanbul, 1970, 6).

73 *NMM*, 664.

74 Haus-Hof-und Staatsarchiv, Viyana, Staatskanzlei, Türkei VI/70, Stürmer'den Metternich'e, 19 Ağustos 1839; cümlenin orijinali şöyledir: "et assez mauvais sujet d'ailleurs"). Aynı ay Hüsrev Paşa'yla karşılaşan Sir Charles Napier de Redhouse'la çevirmen olarak görüşmüştür ancak ondan övgüyle söz eder (*The War in Syria*, Londra, 1842, I, 5).

75 *NMM*, 665; Redhouse Dışişlerinden maaş almaya devam ediyor olmalıdır: *BBA*, Maliyeden Müdevver 11738, 20, 21 S 1256 / 24 Nisan 1849 günlü giriş. Bakanlığın bünyesindeki iki yabancının maaşlarıyla ilgili olarak, "Mösyö R...."den söz eder. Siyakat yazısıyla adın okunuşu çok kuşkulu durumdadır ancak Red'avs olması büyük ihtimaldir. Sözü edilen aylık maaş 2500 kuruştur. *Moniteur Ottoman*'da no 152, 20 Mart 1841 günü yer alan bir haber, Redhouse'un bu güne kadar Bahriye'ye atanmadığını göstermektedir.

76 FO 78/ 1325, Williams memo, c. 18 Mart 1857.

77 Bkz. Bibliyografya.

78 Redhouse'un donanma işlerine karışması herhalde Suriye işlerine ve genel olarak Osmanlı - Mısır ilişkilerine dahil olmasıyla başlamıştır. Redhouse'ın Suriye'ye gitmeden önce bu konularla ilgilendiğini kanıtlayan bir belge yoktur fakat Ponsonby'nin Richard Wood'a yazdığı 17 Ekim 1839 günlü mektupta Redhouse'dan söz etmesi - Wood'un yayımlanan mektuplarındaki tek atıf - Redhouse'la aralarında bir ilişki olduğunu düşündürtmektedir. Mektup, İstanbul'da bulunan iki Durzi şeyhiyle görüşmelerin tamamlandığını anlatmaktadır (A. B. Cunningham, *The Early Correspondence of Richard Wood, 1831-1841*, Camden Fourth Series, III, Londra, 1966, 137-38; şeyhler için bkz. a.g.e., 18). Redhouse, 1840 yazında İstanbul'da Mısır temsilci-

kuvvetlerine karşı düzenlenen uluslararası sefer sırasında, Redhouse, "Lord Ponsonby ve Türk Hükümeti adına gizli görevle Suriye'-ye gönderildi." Gönderilmesindeki amaç, müttefik donanmanın en yetkili kumandanı olan Sir Robert Stopford'la, operasyonda görev alan Osmanlı donanmasının amirali Baldwin Walker ve Sultan'ın Suriye'deki baş temsilcisi İzzet Paşa arasında irtibat kurulmasına yardımcı olmaktı.[79]

Redhouse'un bu seferin başarısına katkısı askerlik ve diplomasi tarihçilerince yapılacak etraflı bir araştırmaya değer bir konu. Redhouse'un adı her ne kadar yayımlanmış kaynakların çoğunda geçmese de, bu katkı büyük olabilir.[80] Fakat şurası açık ki, van Stürmer'in aksine Ponsonby sefer sırasında Redhouse'-tan ve hizmetlerinden memnun kalmıştı. Redhouse'un İstanbul'dan ayrılışını Palmerstone'-a rapor ederken O'nu "asla düşüncesizce hareket etmeyecek çok ihtiyatlı ve akıllı bir adam" olarak betimliyor.[81] Daha sonra ise, Redhouse'un bizzat tanık olduğu Sayda şehrinin alınmasıyla ilgili gözlemlerini Palmerstone'a iletirken Ponsonby Redhouse'un "Türklerin hizmetinde çalışan sağduyulu bir beyefendi" olduğunu söylüyor.[82] 1840 yılı Kasım ayı başlarında, Walker'in kesinlikle bulunduğu Akka şehri kuşatmasında Redhouse da bulunmuş olmalı.[83] Gerçekten de Redhouse, İzzet Paşa ve Walker'la birlikte, belki de seferin en canalıcı ve kesin bir biçimde başarılı olan operasyonunu destekleyen ilk kişiydi.[84] Ponsonby'nin Redhouse'u Londra'da 'Akka fâtihi' olarak karşıladığını söyleyen belgeyi böylece açıklamak mümkün olabilir.[85] Bu oldukça methedilen seferden sonra, Redhouse Walker'la birlikte seferin son aşamalarına kadar hizmet etmeye devam etti. 1841'in başlarında Ahmed Fevzi Paşa'nın Mısır'a götürdüğü Osmanlı donanmasını İstanbul'a geri getirmek üzere İskenderiye'ye giden amirale katıldı.[86] Hem İngiliz elçisinin hem de Osmanlı amira-

siyle yürütülen, donanmanın dönüşüyle ilgili görüşmelere de katılmış olmalıdır. Bkz. Edouard Driault [ed], *L'Egypte et l'Europe, La crise orientale de 1839-1841, III, L'Egypte et la France contre l'Europe (juillet-octobre 1840)*, Roma, 1931, çeşitli yerlerde. Söz konusu temsilci sonra Abdurrahman Sami Paşa olarak tanınan Sami Bey'dir. Redhouse Sami Bey'le daha 1840'da karşılaşmıştır ve kesinlikle Sami'nin İstanbul hükümeti hizmetine girmesinden sonra (y. 1849) onu iyi tanıdığını iddia etmektedir (SRO, GD261/ 26, Redhouse'dan Sir Charles A. Murray'a, 31 Temmuz 1879), bkz. 104. n.

79 FO 78/ 1325, Williams memo, y. 18 Mart 1857.

80 Redhouse'un Suriye'deki faaliyetleri ile ilgili olarak Cunningham'ın *Correspondence of R. Wood*, Napier'*in War in Syria* veya August von Jochmus'un *Der Syrische Krieg und der Verfall des Osmanch-Reiches seit 1840*, Frankfurt am Main, 1856'da söz edilişine rastlamadım. Jochmus'un *The Syrian War and the Decline of the Ottoman Empire*, Berlin, 1883, 2 c., eserini göremedim. Cilt sayısından da anlaşıldığı kadarıyla bu eser, öncekinin yalnızca çevirisinden ibaret olmamalıdır.

81 FO 78/ 396, Ponsonby'den Palmerston'a, 17 Eylül 1840.

82 FO 78/ 397, Ponsonby'den Palmerston'a, 7 Ekim 1840, bkz. Great Britain, *Accounts and Papers*, 1841, XXIX, pt.. ii (Cmd. 323), 330; Redhouse'un adı başlık notunda vardır.

83 Cunningham, *Correspondence of R. Wood*, 180, Wood'dan Ponsonby'e, 4 Kasım 1840.

84 Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, Londra, 1936, 493-94.

85 *NMM*, 665.

86 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, 354'de Ruhavz adı açıkça, Arapça yazılışı nedeniyle Redhouse'un yanlış okunuşudur. Bu atıf yaklaşık Aralık 1840 sonuna ait bir belgede bulunmakta ve Redhouse ve başkalarının Walker'la (burada Yaver Paşa olarak geçer) birlikte Mehmed Ali'yle ilgili sorunların çözülmesiyle ilgili heyete atanmasıyla ilgilidir. Cunningham, *Correspondence of R. Wood*, 206, Wood'dan Ponsonby'de, 18 Ocak 1841, Walker'ın donanmayı getirmek için İskenderiye'ye gittiğini bildirir.

li'nin önerisi üzerine, Redhouse gayretlerinden ötürü 1841 yılında yüksek dereceden nişan-i iftiharla ödüllendirildi.[87]

Redhouse Suriye seferinin ardından İstanbul'da donanmadaki görevine geri döndü. Bir yıl sonra da, Bahriye Şûrası dağıtılınca, Dışişleri Bakanlığına, çeviri bürosundaki işine döndü.[88] Yeni atanan İngiliz elçisi Stratford Canning, eski tanıdık, zamanın Dışişleri Bakanı Sarım Efendi'yle, Redhouse'u tekrar, artık mutad işi olan iletişim kurmada gizli aracı olarak kullanma konusunda anlaştı.[89] Stratford'un eskiden beri elçilik dragomanlarından hoşlanmamasının bir göstergesi olarak, Redhouse bu karardan sonra herhalde çeviri bürosunun yalnızca isimce var olan bir üyesi olarak kaldı.

Redhouse 1842'de bilimsel çalışmalarının ilki olan Osmanlı Türçesindeki Arapça ve Farsça sözcükler sözlüğünü, dört yıl boyunca sabah, akşam ve tatil günleri çalışarak, tamamladı. O sıralarda İstanbul'da çeşitli görevler için bulunan birkaç İngiliz'in çabasıyla hazırlanan ve şimdi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan elyazması nüsha, eserin basılmasını emreden Sultan'a hediye edildi. İşte yazarı belirsiz olarak piyasaya çıkmış, sonradan birçok kereler daha basılmış ve yüzyılın en önemli Türkçe sözlük çalışmalarından biri olmuş *Müntahabât-ı Lûgat-i Osmaniye*'nin asıl öyküsü bu.[90]

Daha el yazması saraylı sahibinin eline geçmeden, bir kez daha görev Redhouse'u İstanbul dışına çağırdı. Bu seferki olay, İngiltere ve Rusya'nın ortak aracılığıyla Osmanlı-İran sınırı konusunda bir anlaşmaya varma girişimiydi. Bu görev için Stratford, İngiliz Komisyon üyesi olarak, iki yıldır İstanbul tophanesinde görev yapan Kaptan (sonradan General Sir) William Fenwick Williams, R A.'yı seçti. Bu iki yıl boyunca Redhouse, Williams'ın Osmanlı topları ve askeri okulları üzerine yazdığı raporları çevirerek ona yardım etmişti ve doğal olarak yeni komisyon üyesinin çevirmenliğine de o atandı. Stratford o zaman Williams'a yazdığı talimatta:

"*.... Çevirmen ve sekreter olarak, görevinin gerektirdiği bütün yardımı yapabilecek nitelikte olan Redhouse bu görev süresince sana eşlik edecek. İranlıları tanımasının ve çok derin Türkçe bilgisine sahip olmasının yanısıra Levant ülkelerinde çok kullanılan Hıristiyan dillerine de âşinadır. Bab-ı Ali'den size katılmak üzere izin aldı. Bu zaman süresince yalnızca komisyonun amaçlarına hizmet edecek ve yalnızca Büyük Britanya için çalışacak olup, sizden emir alacak. Zâten bildiğiniz değerli özellikleri, onu sizin himayeniz ve değerlendirmeniz için tavsiye etmeme yeterlidir.*"[91]

1843 yılı Ocak ayında dört hükümetin temsilcileri dört yıl sürecek barış görüşmelerinin yapılacağı Erzurum'a doğru yola çıktı. İngiliz grup yalnızca Redhouse ve Williams'dan ibaret değildi. Redhouse'un karısı ve Robert Curzon (sonradan Lord la Zouche) da

87 *BBA*, İrade H354, 1256/1840, Redhouse'a, yayımlanmış biyografilerinde de bulunduğu gibi, bu nişanın verilmesini önerir.

88 *BBA*, Cev. Har. 6367, Z 1257 ile M 1258/ Aralık 1841 - Ocak 1842 tarihleri arasındaki belgeler maaşını 3000 kuruş olarak ve onu, Divan'daki tercümanlarla birlikte birinci tercüman (büro yöneticisi) ve aynı zamanda en çok maaş alan memurlar arasında Serafin [?] adı verilen öğretmen mevkiinde gösterir. Bu belgede Redhouse'un öğretmenliğinden söz edilmemektedir. Bu konudaki anlatımımın ve 27 M 1257/ 1841 tarihli belgeye ilişkin değerlendirmemin düzeltilmesi gerekir ("Foundation", 404, 2. n).

89 *NMM*, 665.

90 İst. Ü. K., TY 2776, *Müntahabât-ı Türkiyye* başlığıyla, bkz. *NMM*, 665.

91 FO 352/ 27, pt. ii, Williams memo, yaklaşık 13 Ocak1843. Bkz. FO 78/ 1325, Williams memo, 18 Mart 1857 ve *DNB*'de Williams'ın biyografisi.

onlarla beraberdi.[92] Bab-ı Ali tam yetkili kişi olarak önce Nuri Efendi'yi gönderdi; ancak Nuri Efendi Erzurum'da ölünce[93] yerine Enveri Efendi geçti.

Suriye seferinde olduğu gibi bu dönemde de Redhouse'un izlerini yayımlanmış kaynaklarda bulmak çok zor. Basılı kaynaklar içinde bir tek Curzon, yorucu ve sıkıcı bulduğu izlenimini veren görüşmelerle ilgili anılarını yazmış. Redhouse'tan başkası olamayacak bir 'dragoman'ın da bulunduğu bir toplantıyı nakletmesine karşın Redhouse'tan hiç söz etmiyor.[94] İngiliz komisyonunun el yazma raporlarından ne olup bittiği hakkında daha iyi bir fikir edinilebiliyor. Kayıtların çoğu Redhouse'un elinden çıkma ve kâtip, tercüman ve daha da ileri götürürsek arabulucu olarak oynadığı merkezi rolü yansıtıyor. Ayrıca bir dil bilimci olarak ustalığı da, Osmanlı Türkçesinden ve Farsçadan İngilizceye yaptığı çevirilerden ve mükemmele yakın bir diplomatik Fransızcayla tuttuğu toplantı kayıtlarından anlaşılıyor.[95] Son anlaşma metninin de Redhouse tarafından Türkçe, Farsça ve Fransızca olarak kaleme alındığı ve üzerlerinde hiçbir değişiklik yapılmadan onaylandığı naklediliyor.[96]

Bunun dışında Redhouse ikinci kitabını Erzurum'dayken yazdı ve yayınladı. Bu bir Osmanlıca gramer kitabıydı ve 1846'da Paris'te *Grammaire raisonnée de la langue ottomane* adıyla yayımlandı. Sonraki sözlük çalışmalarında sıkça yaptığı gibi aynı yönde bir çalışmayı Türkçe olarak Osmanlı öğrenciler için de hazırlamaya başlamıştı. Fakat bir kez daha, rakip bir çalışmanın, bu sefer Fuad ve Cevdet'in *Kavaid-i Osmaniyesi*'nin yayımlanması ile, tamamlanmasına çok az kala bu tasarısından vaz geçmek zorunda kaldı.[97]

Redhouse'un Erzurum'da kaldığı yıllar böyle üretken geçti. Fakat aynı zamanda büyük zorluklar yaşanan bir dönemdi bu. Bu zorluklar yalnızca çevreden ve görevinden değil, fakat emri altında bulunduğu İngiliz yetkililerin ona davranış biçimlerinden de kaynaklanıyordu. Mayıs 1847'de Erzurum'dan ayrılmadan hemen önceki mektubunda Williams, Redhouse'un hizmetlerinden duyduğu 'memnuniyet'i anlatıyor ve şöyle bitiriyordu.

"*Bay Redhouse, Komisyon İstanbul'dan ayrıldığından beri ne doğrudan ne de dolaylı olarak komisyondan hiçbir maaş almadı. Buna karşın karısı, kocasından uzun süre ayrı kalması uygun olmayacağı için Erzurum'a gelme zahmetine katlandı ve buranın sert hava koşulları onun hastalanmasına sebep oldu. Ve şimdi de İngiltere'ye gidip tedavi görmesi gerekiyor. Bu gerçekleri siz*

[92] Curzon, Williams'ın ani hastalığı nedeniyle heyete katılamaması gündeme gelince görevlendirildi (FO 78/ 515, Stratford'un Redshouse'a talimatları, Curzon, 26 Ocak 1843.

[93] *NMM*, 665.

[94] Robert Curzon (Baron Zouche), *Armenia: A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, Londra, 1854, 77-82; 'dragoman'dan s. 81'de söz eder.

[95] Örneğin bkz. FO 195/ 223 A&B (c. Kasım-Aralık 1843).

[96] *NMM*, 666; FO 78/ 1325, Williams memo, 18 Mart 1857.

[97] *NMM*, 666; gerçekte *Kavaid* 1852'de basılmıştır (Jean Deny, *Grammaire de la langue turque (dialect osmanli)*, Paris, 1921, xxviii) ve bu durum Redhouse'un bu eseri yayımlanmadan önce de çok iyi bildiğini veya Erzurum'da karşılaştırmalı tasarısı üstüne çalışmaya başlamadığını düşündürtmektedir. Yıllar sonra Redhouse "Fuad'ın [sic] Shomond'un [okunuş kuşkulu - Jaubert?] Fransızca gramerine dayanan aptal grameri benim 'Grammaire Raisonnée'yi yazmama yol açtı" diye yazmaktadır (SRO, GD261/ 26, Redhouse'dan Sir Charles Murray'a, 31 Temmuz 1879). Lewis (*Emergence*, 346) *Kavaid*'in, A. L. David'in *Grammar of the Turkish Language* (Londra, 1836) adlı eserinin çevirisine dayandığını yazar.

lord hazretlerine [Lord Cowley, geçici olarak İstanbul elçiliği yapıyordu] *ve Kraliçe'nin cömert hükümetine bildirme cüreti gösterdiğim için yanlış anlaşılmayacağımı umuyorum.*"[98]

Altı ay sonra Redhouse Erzurum'daki dört yıllık hizmeti karşılığında 640 pound aldı.[99] İstanbul'da kalsaydı bundan daha çok kazanacağını söyleyerek durumu protesto etti. Fakat Cowley, geçici elçi olduğu için, fazladan para verip vermeme kararını Stratford'a bırakmayı tercih etti. On dört ay sonra Stratford Redhouse'da 485 pound daha vermeyi kararlaştırdı[100] ve Dış İşlerini, elçiliğe ve Osmanlı ülkesindeki konsolosluk binalarına dağıtılmak üzere *Grammaire raisonence*'nin altmış kopyasını almaya ikna ederek Redhouse'a yardımcı oldu.[101] Zamanın İngiliz memurlarının, kendi istedikleri tercümanlık gibi hizmetlerin maliyetini karşılamada ne kadar zorluk çektiklerine, Redhouse'un Erzurum'daki durumundan daha iyi bir örnek bulunamaz.[102]

98 FO 195/ 298, Williams'dan Cowley'e, Erzurum, 31 Mayıs 1847.

99 FO 78/ 689, Cowley'den Palmerston'a, 1 Aralık 1847.

100 FO 195/ 308, İstanbul, 30 Ocak 1849 tarihli J. W. Redshouse imzalı makbuz.

101 FO 78/ 733, Stratford'dan Palmerston'a kişisel mektup, Viyana, 30 Nisan 1848, Redhouse'un İst., 3 Nisan 1848 günlü mektubunu da içermektedir; FO 78/ 734, Stratford'dan Palmerston'a, 18 Ağustos 1848.

102 İran Şah'ı da benzer biçimde Redhouse'un hizmetinden memnun kalmamış olabilir. Yayımlanan biyografik eserler şahın Redhouse'a Aslan ve Güneş nişanı verdiği konusunda uzlaşmaktalarsa da, Tahran'daki İngiltere maslahatgüzarından yazılan aynı döneme ait bir mektupda yalnız İngiliz heyet başkanı Williams'ın bu nişanı -kordonsuz biçimiyle- aldığı yazılıdır; Redhouse'a ise "şal" verilmiştir, FO 195/ 298, J. Sheil'den W. F. Williams'a, 22 Şubat 1847. Belki İranlılar daha sonra ikna edildiler.

Redhouse Erzurum'dan İstanbul'a ve yine gizli haberleşme görevlisi olarak Bab-ı Ali'deki çeviri bürosuna geri döndü.[103] Aynı dönem içerisinde, 1850'de kurulan Encümen-i Daniş'in[104] üyesi oldu, ve daha sonraları çeviri bürosunda bir kütüphane kurup yönetti. Redhouse ayrıldıktan sonra da varlığını sürdüren kütüphane için, o 1853'de İstanbul'dan temelli ayrılana kadar büro üyeleri tarafından 500 pound kadar para toplanmıştı.[105]

Erzurum'da kalmak karısının olduğu kadar Redhouse'un da sağlığını kötü etkilemişti. Devamlı nükseden sağlık problemleri, Kırım Savaşı arefesinde, O'nu artık İngiltere'ye dönmeye mecbur etti. Ve sonuç olarak yaşamında bir dönüm noktasına daha geldi. Şimdiye kadar Redhouse'un yaptığı iş Osmanlılara ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin gelişmesine fiili

103 FO 78/ 734, Stratford'dan Palmerston'a, 19 Ağustos 1848, zamanın vezir-i azamı Mustafa Reşit Paşa'nın, Redhouse'un, iç sorunlarla ilgili iyileştirmelerle ilgili Türk bakanların görüşlerini yansıtan yazışmaları çevirme önerisini kabul ettiğini bildirir.

104 Redhouse'un üyeliği çeşitli kaynaklarda yer almaktadır: ör. F. O. List, 1892, 179; Lewis, *Emergence*, 437. Yayımlanmış biyografilerde yer almayışı ise gariptir. Akademi, Şerif Mardin (*Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, 226-27) ve daha ayrıntılı olarak Ahmed Hamdi Tanpınar (*XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1967, 113-15) tarafından incelenmiştir. Redhouse'dan 113. s.'da söz edilir. Tanpınar'ın sözünü ettiği öteki üyeler Redhouse'un İstanbul'daki son yıllarında edebi yeterliliği konusunda sahip olunulan görüşü yansıtmaktadır. Bunlar içinde evi zamanın Osmanlı edipleri ve Avrupalı doğubilimcilerin toplanma yeri olan Abdurrahman Sami Paşa (bkz. n. 78) (biyografisi Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1930-40, III, 1619-30; evi için Mardin, *Genesis*, 12-13, 19 n 16; Andreas Mordtmann'ın öğretmenlik yaptığı anlatılır).

105 *NMM*, 666; bu kütüphanenin XIX. yy.daki durumunu yansıtan bir kataloğu Har., *Nizamat ve Kavanin*, karton 70, sıra 46'dadır.

olarak hizmet etmekti. Bu tarihten sonra ise, Osmanlı hizmetinde yıllar boyunca biriktirdiği zihinsel sermayenin bilimsel amaçlı kullanılması önem kazanacaktı. Redhouse'un Türkiye'nin modernleşmesine ve Türkiye ile Batı ülkeleri arasında yakın ilişkiler kurulmasına asıl önemli katkıları gelecekte gerçekleşecekti. Ve bu katkılar, kendisinin uzun süre hizmet ettiği memurların yaptıklarından daha olumlu ve uzun süreli olacaktı.

Redhouse'un İngiltere Yılları (1853-92)

Redhouse İngiltere'ye ömür boyu kalmak niyetiyle dönmediyse de, orada bir yıl kaldıktan sonra sağlığının İstanbul'a geri dönmesine izin vermeyeceğini anladı.[106] Bu nedenle yeni boşalan Dış İşlerindeki doğu dilleri çevirmenliği işini kabul etti. 1890'a kadar kaldığı bu memuriyet her şeyden önemlisi, ağır çalışma gerektirmiyordu.[107] 1857'de Redhouse kendini son bir kez diplomatik müzakerelerin içinde buldu. O yılki İngiltere-İran anlaşmasının sonuçlanmasına yardımcı olmak üzere Paris'e gönderildi. Bilindiği kadarıyla bu onun İngiltere'den son ayrılışıydı ve döndükten sonra Royal Asiatic Society'nin sekreterliği dışında (1861-64) başka bir görevde bulunmadı.

[106] FO 78/ 1325, Williams memo, 18 Mart 1857.

[107] F. O. List, 1890 gibi geç bir tarihe kadar Redhouse'u çalışanlar arasında gösterir. Bowen'in *British Contributions*, 55'de Charles Wells'in bu tarihten önce onun ardılı olduğu bilgisi, dolayısıyla, yanlıştır. Redhouse'un hizmeti, kendisiyle Dış İşleri arasındaki çeşitli yazışmalardan da izlenmektdir: ör. FO 78/ 1052, 15-29 Mayıs 1854, Binbaşı Boyd tarafından yayımlanan sözlük üstüne (bkz. Bowen, *British Contributions*, 44); FO 78/ 1240, Redhouse'dan Herzlett'e [sic], 12 Kasım 1856, Redhouse'un Yılan Adası hakkında 1830-33 yılları anıları (bkz. n. 57); FO 78/ 1324, Redhouse'dan Hammond'a, 16 (?) Ocak 1856, bazı belgelerin çevirileri.

Uzun bir süre boyunca ekonomik zorluklardan ötürü önerilseydi geri çevirmeyeceğine dair kanıtlar olsa da, resmi ya da kamusal sorumluluklar zamanının yalnızca küçük bir bölümünü aldı. 1857'de, Erzurum müzakerelerinin eski İngiliz Komisyonu üyesi ve artık Baş General, Kars Boroneti, Sir William Fenwide Williams, Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'a, Redhouse'un geçmiş hizmetlerini hatırlatan ve daha doyurucu bir mükâfatı hak ettiğini söyleyen bir yazı gönderdi. Clerandon'un bu yazının arkasına düştüğü not, Redhouse'un İngiliz hükümetinden daha fazla yardım talep etmeye pek de hakkı olmadığını az ve öz biçimde açıklıyor.

"*Bay Redhouse için başka ne yapılabilir bilmiyorum. Tamamı olmasa da hizmetlerinin çoğunu, emri altında olduğu Türk hükümeti adına yaptı. Dışişleri Bakanlığı, ona çok sınırlı çalışmalarından ötürü, ya da hiç bir şey yapmadığı halde yılda 400 pound ödüyor. Ayrıca eserlerinden çok sayıda satın aldık.*" [108]

Royal Asiatic Society'nin sekreterliği, bu işte kaldığı süre boyunca ona yılda fazladan bir 90 pound gelir getirdi. [109] Bu sıralarda Osmanlı hükümetinden yılda 240 poundluk bir emekli aylığı alıyordu.[110] Böylece, zamanın şartlarına göre Redhouse hiç de beş parasız sayılmazdı. Fakat, ekonomik baskı altında olduğunu düşündürecek kadar uzun süre yazış-

[108] FO 78/ 1325, Williams memo, 18 Mart 1857; arkadaki imzasız not Clarendon'un olabilir. Redhouse'un çalışmalarıyla ilgili bölüm 1846 grameri veya aşağıda görüleceği gibi 1856 sözlüğüyle ilgili olabilir.

[109] *JRAS*, XIX, 1862, xxviii; XX, 1863, xxv, "Annual Reports".

[110] Har., TKE 763, "*Umur-u Hariciye Defter-i Masarifat-ı Umumiyesi, sene 1276*", 1275 ve 1276 için aynı maaşı içerir; bu mali yıllar 1859-60 ve 1860-61'e karşılık geliyor.

malarına devam etti.[111]

İstanbul'dan döndükten sonra eline geçen önemli fırsatlar resmi ya da özel alandan çok bilimsel yayınlar alanındaydı. Kırım Savaşı ve ertesinde Osmanlılara karşı artan ilgi, çalışmalarına talep doğurdu. Savaşın patlak vermesiyle, İngiliz subaylarının kullanımına yönelik Latin alfebesiyle Osmanlı gündelik dili üzerine bir cep kitabı hazırladı.[112] Cep kitabı boyutundaki bu çalışma, dil bilgisi, sözcük ve bir kaç yaygın gündelik diyaloğu içeriyordu. Ayrıca, önsözde Redhouse, yaşamının kalanını meşgul edecek bir söz veriyordu:

"*.... Bu çok güzel dilin sırlarını daha iyi anlamak isteyenler için bir seri daha kapsamlı ve bilimsel çalışma hazırlık aşamasındadır.*"[113]

Redhouse, bu sözü tutma işine hemen girişti. 1856'da, yine savaş nedeniyle doğan talebi karşılamak üzere, her bölümünde onbin tanım bulunan küçük bir Osmanlıca-İngilizce ve İngilizce-Osmanlıca sözlük hazırladı.

Savaşın sona ermesi, bu tür çalışmalara yönelik talebin ortadan kalkmasına neden oldu.[114] Redhouse'un hiç yok olmayan ve 1856 Reform kararlarıyla yaratılan iyimser atmosferle de artan dinsel heyecanı olmasaydı, bu işi götürmesi zorlaşabilirdi. Biraz bu heyecan, biraz da *Yeni Ahit*'in hâlâ kullanımda olan ancak savaş sırasında hepsi satılıp tükenen çok eski Türkçesinden duyulan hoşnutsuzlukla,[115] Redhouse, Londra'daki British and Foreign Bible kurumunun verdiği *İncil* çevirisini yenileme görevini üstlendi. 1855'de, çalışmaların sonucu *Matta İncil*'inin iki dilde, İngilizce-Osmanlıca ve İtalyanca-Osmanlıca çevirisi ortaya çıktı. 1857'de de eski çevirinin

Sir James William Redhouse'un* Müntahabât-ı Lûgat-ı Osmaniye*'sinin 1. Cildinin ilk sayfası; Karahisarî el-Hac Ali Efendi'nin destigahı, 1282 (1865).

[111] Redhouse, Osmanlı yetkililere maaşının artması için yaptığı başvurular dışında (aşağıda tartışılacak) "hiç bir zaman bir kitap meraklısının gereksindiği paraya sahip olamadım. Gördüklerim hep arkadaşların kütüphanesindeki kitaplardır" diye şikayette de bulunacaktır (SRO, GD261/ 26, Redhouse'dan Sir Charles Murray'a, 31 Temmuz 1879).

[112] *NMM*, 666.

[113] *The Turkish Campaigner's Vade-Mecum of Ottoman Colloquial Language*, Londra, 1855, iv.

[114] William G. Schauffler, *Autobiography of William G. Schauffler, for Forty-Nine Years a Missionary in the Orient*, oğulları tarafından hazırlanmıştır, New York, 1887, 224; bkz. Redhouse, *A Lexicon, English and Turkish*, 1861, i.

[115] Schauffler, *Autobiography*, 218; daha eski çevirisi için bkz. Charles T. Riggs, "The Turkish Translations of the Bible", *Moslem World*, XXX, 1940, 238-40.

yenilenmiş hali bu iki çalışmayı takip etti. Aynı zaman içinde Redhouse, Paley'nin *Hıristiyanlığın Kanıtları* adlı kitabını İncil Propoganda Derneği için çevirdi.

Ancak Redhouse'un geleceği, dinsel nitelikli çalışmalar üzerine kurulmamıştı. Misyonerlerin Redhouse'un *İncil* çevirmenliğinden kuşkuları vardı. En başta Yunanca ve İbranice bilmiyordu ve onlara göre, ana dile özgü tarzı önceki çeviriden daha iyi yakalayamamıştı.[116] *Kitabı Mukaddes* çevirisi işi devam etti, fakat Redhouse olmadan.

Redhouse'un adını Türkiye'de sürekli olarak misyonerlik faaliyetlerine karıştıran şey, ilk başlarda İstanbul'da İngilizce bilgisini yaygınlaştırmaya yönelik olarak Amerikalı misyonerlerce desteklenmiş, aslında "dini olmayan bir edebiyat projesi"ydi. Bu proje, Türkiye'deki Misyonerlere Yardım Derneği aracılığıyla İngiliz kamuoyunun dikkatini çekmişti. Dernek, özellikle Amerikan misyonerlik faaliyetlerine destek olmak amacıyla kurulmuş ve İngiliz hükümetinin desteğini arkasına almaya çalışmıştı. Çünkü bu proje Osmanlı devletindeki Fransız etkisine karşı gelmenin bir yoluydu.[117] Dışişleri Sekreteri Lord Clarendon bu fikre soğuk baksa da[118] Redhouse'un projeyle olan ilişkisini sağlama yolunda davrandı. Önce O'nu ve Türkiye'deki Misyonerlere Yardım Derneği'nin bir memuru olan Sir Cuilling Eardley'i bu projenin en iyi şekilde yürütülebilmesi için rapor vermekle görevlendirdi. Sonra önerilerden birine karşılık olarak, aynı meblağın toplanıp paranın tamamının, Redhouse'un 1856'da basılan *English and Turkish Dictionary*'nin kalanının Osmanlı İmparatorluğu'nda dağıtılmak üzere satın alınması koşuluyla 300 pound önerdi.[119]

Tabii ki misyonerlerin gözü daha yükseklerdeydi. Bir yıl sonra ihtiyaçları olan desteği, Londra'da oturan Massachusetts, Newburyport'lu zengin tüccar William Wheelwright'tan gördüler. Redhouse'un bir takım çalışmalarla katkıda bulunduğu projenin bütün harcamalarını Wheelwrihgth üstlendi. Bu çalışmaların arasında, özellikle Türkçe konuşanlar için hazırlanmış, 1861'de basılan ve bütün bir serinin en önemli eseri olan *Lexicon of English and Turkish* de vardı. Wheelwright'ın cömertliği, eserin telif hakkı karşılığında Redhouse'a 600 pound kazandırdı. Amerikan Misyonerleri de satışa çıkarılan birkaç nüshayla sözlüğün basıldığı kalıpları almışlardı.[120]

116 Schauffler (*Autobiography*, 219-20) İstanbul'da Redhouse'un çalışmalarını Yunancayla karşılaştırmakla görevlendirilmişti. Redhouse'un çalışmasından, daha sonraki şiir denemeleri dışında, tatmin olunmayan kayda geçmiş bir örnek olarak bu olay ilgi çekicidir. Çevirmenin Yunanca ve İbranice bilmesi gibi çekinceler haklı görülebilirse de, İstanbul'daki misyonerlerin Redhouse yerine Ermenice-Türkçe çevirmeni William Goodell'i yeğlemelerini anlamak zordur. Schauffler'e göre (*a.g.e.* 220) iki çeviriyi de okuyan Türkler ikinciyi yeğlemişlerdir. Gerçekten de misyonerlerin tatmin olduğu bir çeviri elde edilene kadar çalışmalar yüzyılın sonuna değin sürmüştür (Riggs, "Turkish Tranlations" 242-46).

117 Hamlin, *Life and times*, 379 vd.; Schauffler, *Autobiography*, 224-25; FO 78/ 1241, Schauffler'den Sir C. Eardley'e, 10 Aralık 1856; Eardley'den Clarendon'a (?) 22 Aralık 1856; Eardley'den Edmund Hammond'a 30 Aralık 1856.

118 FO 78/ 1241, Eardley'den Clarendon'a (?) 22 Aralık 1856 günlü tutanağın arkasındaki imzasız not: "*Türklere İngilizce öğretmenin yararsız olduğunu düşünüyorum. Yararlı olan İngilizce eserleri Türkçe'ye çevirmek, çevirilerin dağıtımını yapmak ve zihinleri etkilemektir.*"

119 *A.g.e.*; Schauffler, *Autobiography*, 224.

120 Schauffler (*Autobiography*, 231-32) Wheelwright'la yapılan önemli toplantıyı anlatır ve diziden yayımlanan çeşitli kitapların listesini verir. Bu kitaplar arasında "İngilizce'yi öğrenmek için bir Türkçe Grammar de" vardır. Redhouse'un katkıları için bkz. aşağıdaki Bibliyografya'da 1858-61 yıllarındaki çalışmalar.

Bu noktadan itibaren, "din dışı edebiyat projesi" kendi kendine yeten bir proje oldu. Yayınların satışından elde edilen gelir, bağışın koşulu olarak, diğer misyonerlik hizmetleri ve başka yayımlar için kullanılamıyordu. 1861'de çıkan sözlüğün ve önceki diğer "iki dilli eserlerin" kazancı ikinci bir sözlüğün, 1877'de basılmış olan *Lexicon*'un gözden geçirilmiş baskının giderlerini karşıladı. Bunun da diğeri gibi para getireceği beklentisiyle, Redhouse'la İstanbul misyonerliğinden Edwin E. Bliss, ilkini tamamlayıcı nitelikte bir Türkçe-İngilizce sözlük için 500 pound karşılığında anlaştılar. Bazıları Osmanlı sansüründen de kaynaklanan bir çok ertelemeden sonra 1890 tarihli *Turkish-English Lexicon* işte sonunda böyle ortaya çıktı.[121] Ve bu tarihten sonra süreç kendi kendine işledi ve hem sözlüklerin hem de arkasından gelen yenilenmiş hallerinin daha doğrusu yenilerinin sayısız defalar basılmasını ve böylece *Redhouse*'un zamanımıza kadar satılarak gelmesini sağladı.[122]

Bu sıralarda, Redhouse'un bilimsel çalışmaları misyonerlerin yayın programının çok daha ötesindeydi. Bir taraftan çok daha geniş kapsamlı sözlük projeleriyle uğraşıyor, bir taraftan da astronomi ve antropolojiden İslâm öncesi Arap şiirine kadar uzanan değişik konularda eserler üretiyordu. Bilimsel olmaktan çok tartışmalı ve kurgusal bir karakteri olan bu eserlerin, etkileri kısa süreli oldu ve bazıları haklı olarak çok sert eleştirildi.[123] Yaklaşık bir yüzyıl sonra, üstelik Redhouse'un yaptıklarını açıklayacak fazla bir belge yokken, bu eserlerin birçoğunu niye yayınladığını anlamak zor. Bir bölümü, sözlük araştırmalarının yan ürünleri ve hatta gençliğinden kalan teknik konulara duyduğu ilgiyi yansıtıyor olabilir.[124] Diğerleri ise, edebi ilgilerine yön vermekte her zaman özgür olamamış bir adamın çalışmaları veya kendisini adamış bireyin taraf tutan açıklamaları olarak değerlendirilebilir. Her iki durumda da, anlaşılan, zaman ve başından geçen

121 İş anlaşmaları *ABCFM*, c. 6, no. 227, Edwin Bliss'den N. G. Clark'a, 8 Kasım 1879'da bulunmaktadır; bkz. *Lexicon*, 1890, ii-iii. Sansürle çıkan sorunlar için SRO, GD261/ 56, Redhouse'dan Murray'a, 21 Eylül 1889.

122 Avery, *Ink on Their Thumbs*, 6-7; Redhouse'un çalışmalarının elde ettiği başarı, gerçekte başka bilimadamlarının yeni bir eseri olan 1950 baskısı *Redhouse English-Turkish Dictionary* de dahil, İstanbul'daki American Board Publication Department'in 1960'da Redhouse Press adını almasına yol açmıştır.

123 Sözlük dışı çalışmalarının değerlendirilmesi burada yerine getirilebilecek bir iş değildir. Yapılmış eleştiri örnekleri arasında Nicholson'un, Mevlana'nın *Mesnevi*'sinin çevirisi hakkındaki (bkz. R. A. Nicholson, ed. ve çev. *The Mathnawi of Jalalu'ddin Rumi*, Gibb Memorial New Series, Londra, 1926, II, xiv) ve E. G. Browne'un, Redhouse'un ölümünden sonra yayımlanan el-Hazreci'den *The Pearl-Strings...* çeviri dizisine yazdığı önsöz sayılabilir. 1906'da saygı havasıyla başlayan bu dizi (*a.g.e.* I, xxi-xxvii) son cilt basıldığında (1918) hayalkırıklığı ile devam eder. Yayın sırasında yaşanan hayalkırıklıkları dışında, çalışmanın kendisi de değersiz görülür (*a.g.e.*, V, ix-x). Daud Rahbar'ın, Redhouse'un 'En Yaygın Adlar' çalışması hakkındaki eleştirisi de (*God of Justice, A Study in the Ethical Doctrine of the Qur'an*, Leiden, 1960, 12-15, 33) anılmalıdır. Bu son kaynağı bildiren Ohio Devlet Üniversitesi'nden Profesör Michael Zwettler'e teşekkür ederim.

124 Redhouse'un 1877 ve 1880 tarihli 'subh-i kazib' ve 'zodyak ışığı' üstüne iki çalışmasına bkz. Daha sonraki yıllarda Redhouse'un ilgisi antropoloji ve evrim kuramını da içerecek biçimde genişlemiştir. 'Avrupa ve Asya'nın Ana Irkları Kuramı' (Bibliyografya'nın Tamamlanmayan Eserler' bölümüne bkz.) ve 'Arap Anaerkilliği' (Bibliyografya'da 1884-86 yıllarına bkz.) çalışmalarında bu açığa çıkar. E. B. Taylor'un *Arap Anaerkilliği Görüşü Üstüne Notlar*'da Darwinci yaklaşım açıkca görülür: "büyük buzul döneminden önce ve sonra... insan hızla yabanıllardan ayrışırken..." (1884 tarihli risale, s. 19). *Arabistan ve Komşularının İ. Ö. 500.000'den İ. S. 679'a Kadar Tarihi Üstüne Deneme Niteliğinde Kronolojik Notlar* (1887) bu alandaki kurgulamalarındandır.

olaylar yaşlı Redhouse'u çeşitli olumsuz eleştirilere karşı umursamaz bir tutuma sürüklemiş.[125] Belki de bu eserlerin asıl değeri, aşağıda tartışılacağı gibi, Redhouse'un kişisel değer ve yargıları hakkında söylediklerinde yatıyor. Yine de, sözlükçülüğün Redhouse'un çalışmalarının esasını oluşturduğu açıkça görülür. Yaşamının son yıllarında yaptıkları ve yapmak istedikleri de bu doğrultudadır. 1890'-da yayınlanan *Turkish-English Lexicon*'dan başka, her ikisi de anıtsal ve yarım kalmış iki projesi daha vardı.

Bunlardan ilkine 1864'te başlamıştı. Türkler için geniş kapsamlı bir Osmanlıca sözlük olarak düşünülüyordu. Böyle bir projeye girişmesinin asıl sebebi, o zamanlar Türkçe yazılmış hiç bir eserin, meselâ Arapça ve Farsçadan çevrilen eserlerin ya da kendi eseri *Müntahabât*'ta geçen sözcüklerin anlaşılmasına yardımcı olacak uygun bir Türkçe sözlüğün bulunmaması idi.[126] 1830'da çeviri bürosu'nda çalıştığı günlerden tanıdığı, dönemin Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya 1867'de yazdığı iki mektupta bu projesinden sözediyordu. Türkçe, Arapça, Farsça ya da Avrupa asıllı, teknik terimler de dâhil, bütün Osmanlıca sözcüklerin alfabetik sırayla yer aldığı bir eser yazmaya niyeti olduğunu söylüyordu. Her sözcüğün etimolojisi verilecek ve doğru telaffuz için özel bir yazım sistemi kullanılacaktı. Redhouse aynı zamanda tahttaki Padişah'ın adı geçen bir başlığın (*Külliyât-ı aziziye fi'l-Lûgati'l-Osmaniye*) uygun olup olmayacağını danışıyor ve o zamana kadar beşte biri tamamlanmış el yazmalarını bastırabilmek için yardım istiyordu. Ayrıca, maaşının ayda 20 pounddan 40 pounda çıkarılmasını "talep etmeye cüret ediyor", bu paranın "çalışmalarım için gereken yardımı" ve "ilerleyen yaşımın gerektirdiği bakımı" sağlayacağını yazıyordu.[127]

Redhouse o zaman bu isteğine yanıt alamamış olmalı ki iki yıl sonra Londra'daki Osmanlı elçisi Musurus Paşa'ya başvurdu. Cim harfinin sonuna kadarki tanımları içeren ilk dört cildi tamamlamıştı. Bunları Londra'da bastırmanın bir yolunu bulamayınca, onları 100 pound karşılığında Osmanlı hükümetine hediye etmek istediğini ifade ediyordu. Ayrıca

---

125 1877 tarihli *Osmanlı Padişahının Halife Ünvanını Alması* risalesinde bu doğrulanmaktadır. Redhouse Mevlana'nın *Mesnevi* çevirisi hakkındaki eleştirilere karşı aldırışsız görünmektedir. Sir Charles Murray'a 30 Haziran 1880'de yazdığı mektupda "Size karşı en büyük şükran duygularıyla doluyum, benim *Mesnevi*'nin Birinci Kitabının şiir çevrisini terk etmem konusundaki incelikli görüşünüz nedeniyle size teşekkür ederim... Şiir çevirmeni olarak yitireceğim bir ünüm yok, eleştiriler de vazgeçmemden sonra bana erişmez" (SRO, GD261/ 26) demektedir. Bu cilt yayımlandıktan sonra, Redhouse savunma konumuna girmiş ama kayıtsızlığını sürdürmüştür: "Herhalde onunla ilgili, biri *Saturday Review*'da, öteki *Glasgow Herald*'da çıkan iki notu görmüşsünüzdür. İkisi de bana karşı nazik davranıyor ama ikisinin de düşüncesi çevirinin nesir olması gerektiği yolunda. Bir bilimadamı için nesir çevirinin değeri olabilir ama benim görüşüme göre şiirin nesir olarak çevrilmesi onun kutsallığını bozar ve halen de bu görüşteyim... Daha büyük yetenek kuşkusuz daha iyi çeviri ortaya koyabilirdi. Daha fazla zamanım olsaydı görülen bazı hataları gidermiş olurdum. Bu olmadığı için, yazarın ruhunu yansıtmayı yeterli buldum ve İngiliz kamuoyundan beklediğim yalnızca bunun yapılmış olmasını değerlendirmesi' (Camb. U. Lib. MSS., Add 6377 [180], Redhouse'dan E. B. Cowell'e, 9 Mayıs 1881).

126 Redhouse konuyu abartılı biçimde Londra'daki Osmanlı elçisi Musurus Paşa'ya aktarır (Har. İdare, 198, 16 Mart 1869 günkü mektup): "Toutes les grandes nations ont des dictionnaires ottomans et le Lehdjetu'l-lugât [Mehmed Esad'ın, bkz. *PTF*, 237] qui donne l'arabe et le persan d'un certain nomre de mots turcs, ne l'est pas non plus."

127 Har., TKE 1457, Redhouse'dan Fuad Paşa'ya 18 Temmuz 1867 ve 10 Aralık 1867 günlü mektuplar. Redhouse eserin basılmasının bir matbaayı on iki yıl meşgul edeceğini ve ayda 50 poundla bu işin yapılabileceğini hesaplamaktadır.

maaşının 40 pounda yükseltilmesi karşılığında projenin 10 ciltlik olmasını ve her sene bir cildi tamamlamayı teklif etmekteydi. Musurus Paşa bu konuyu İstanbul'a yazdı ve birkaç ay sonra Vezir-i Azam Ali Paşa öneriyi kabul etti.[128] Redhouse 1885'e kadar bu projeye devam etti ve o tarihe kadar daha j harfinden öteye gidemeden dokuz on cildi tamamlamıştı.[129] Bu ciltler İstanbul'a gönderildi, ama şimdi nerede oldukları belli değil.

Bu esere ve benzeri Osmanlıca-İngilizce sözlüğe çalışmaya aynı sıralarda başlamıştı. Her iki eser üzerinde sırayla çalışıyor ve ikisini birarada ilerletiyordu.[130] Son haliyle Osmanlıca-İngilizce eseri

"*Arapça, Farsça, Osmanlıca ve Doğu Türk dillerinin İngilizce açıklamalı kavramlar sözlüğü olacaktı. Din, hukuk, matematik, astronomi, yıldız isimleri, anotomi, tıp, materia medica ve Türk denizciliğinin bütün bilimsel terimlerini birarada verecek ve Kur'an'dan örnekler, bütün Arap atasözlerini, Arap şiirinden ve güzel konuşma sanatından örnekler, Fars şairlerden bol miktarda alıntı ve Türkçenin iki türünden de az ya da çok örnekler bulunduracaktı. Tamamlanmış hali 200000 kelimeyi bulacaktı....*"[131]

Fakat Redhouse bu projeyi de bir kenara bırakmak zorunda kaldı. Yıllar geçip gidiyordu ve artık Osmanlıca'nın bileşik yapısına bu derece bulaşacak olan bu iki eseri bitirmek için ömrünün yetip yetmeyeceğini düşünmeye başlamıştı. İstanbul'daki Amerikalı misyonerlerin daha küçük çapta bir eser yayınlamakla ilgilenmeleri, O'na daha uygulanabilir bir seçenek sunmuştu.

Gerçekte Redhouse kendini daha 1880'-lerde tamamıyla bu alternatif projeye, 1890'da yayımlanan *Lexicon*'a vermiş olmalıydı çünkü 1881 yılında Cambridge'de profesör olan E.B. Cowell'a şöyle yazıyordu:

"*.... Sabah 4'ten akşam 6'ya kadar (8'den 10'a kadar iki saatlik bir arayla) üzerinde çalıştığım ağır bir yük altındayım. En az üç yıl daha böyle devam etmeliyim, hiç tatil yapmadan. Yetmiş yaşında oldu-ğumu düşünürek, olanaklarımın neler oldu-ğuna siz karar verin. Eser, yaklaşık 33.-000'ini yazdığım 100.000'den fazla sözcük içerecek olan 100 sayfasını tamamladığım Türkçe-İngilizce sözlük...*"[132]

Dört yıllık bir çalışma sonunda eserin yazımı tamamlanınca, henüz bitmemiş "Arapça, Farsça ve Türkçe (Osmanlıca ve Doğu Türkçesi)'nden İngilizce'ye Kavramsal Sözlük"ün elyazmalarını Britsih Museum'a sunma izni aldı. Eserine bir önsöz ekledi ve burada arzusunu dile getirdi:

"*.... Bu eser doğu dilleri eğitimi gören genç öğrencilerin birçok şekilde işine yarayabilir, biraz onları daha iyisini yapmaya teşvik eder, biraz da çok büyük işlere kalkışma konusunda bir uyarı görevi görür.*"[133]

1885'de bunları yazdığı sırada, Redhouse'un bilimsel etkinliği daha bitmiş değildi.

---

128 Har., İdare 198, Redhouse'dan Musurus Paşa'ya, 10 Mart 1869; Musurus'dan Ali'ye 11 Mart 1869; Ali'den Musurus'a, 4 Ağustos 1869.

129 *NMM*, 667. çalışmanın sürdüğünden söz etmektedir. Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, Londra, 1888, Redhose'un BM Or. MS. 2959'a önsözünün kısaltılmış biçimi vardır: "Thesaurus'un... On beş Bölüm ve Kısım...", I. dos. 4a. Redhouse cilt sayısını bir yerde dokuz, bir yerde on olarak bildirir.

130 Rieu, *Catalogue*, 147-48; BM Or. MS. 2959, I. dos. 3a-4b.

131 *NMM*, 667.

132 Camb. U. Lib. MSS., Add 6377 (180), Redhouse'-dan Cowell'e, 9 Mayıs 1881.

133 Rieu, *Catalogue*, 148.

Görme sorunlarına karşın, *Lexicon*'un 1890 versiyonu üzerinde çalışmakla kalmıyor, başka yayınlar hazırlamaya ve hâlâ başka diller öğrenmeye devam ediyordu.[134] Yine de, uğraşmaktan vazgeçtiği iki bitmemiş elyazması, kariyerini istediği şekilde neticelendirmesine en yaklaşmış olanlardı. Bu iki eserin tamamlanmamış olması, bilimsel uğraşısının da tıpkı Asya'da verdiği hemen hemen bütün hizmetler gibi karanlıkta kalmasına ve kendisinden sonra gelenlerce tanınmamasına sebep olacaktı.

Yine de son yılları Redhouse'u onurlandırmaya ve tatmin etmeye yetti. 1890'da çıkan ve Ahmed Vefik Paşa'nın düzenlemesine yardım ettiği sözlük,[135] arkasında ne kadar hayal kırıklığı yatarsa yatsın, bilim dünyasının önemli bir olayıydı. Bu tarihe kadar, 1884'te Cambridge'den edebiyat onur doktorası almış, 1885'te önce St. Michael ve St. George nişanları almış ve sonra 1888'de kendisine Şövalyelik [Knight Commander] verilmişti. Anladığımız kadarıyla, tıpkı İstanbul'daki gibi, ortak ilgilere sahip olduğu insanlarla birarada olmaktan hoşnuttu. Osmanlı elçiliğinden memurların da dahil olduğu bu gibi kimseler, amatörce bu işlerle uğraşanlar, diplomatlar ve doğu biliminde birkaç önemli isim ya da geleceğin önemli ismiydi. Örneğin E. J. W. Gibb ve genç E. G. Browne bunlar arasındaydı.[136] 1887'de eşini kaybeden Redhouse, 1888'de, asıl işi avukatlık olan amatör bir dilbilimcinin, 1840'da İstanbul'da tanıştığı Sir Patrick Colquhoun'un kızı Eliza Colguhoun'la evlendi.[137] Sir Patrick üstelik zengindi ve ölümünün ardından Eliza'ya kalan miras, kuşkusuz son günlerinde Redhouse'un para sorunlarını çözmüştü.[138] Leydi Redhouse 1923'te ölünce, Christ's Hospital'a Redhouse Colquhoun Bursu adı altında bir üniversite bursu olarak kullanılması şartıyla 2000 pound bıraktı.[139] Böylece, hiç akla gelmeyecek biçimde Redhouse, yaşamına yön vermesini sağlayan kuruma borcunu ödemiş oluyordu. Bütün bunların nasıl gerçekleştiği artık saygın bir beyefendi ve bilim adamı olan yaşlı Redhouse'un asla açıklamadığı birkaç konudan biriydi.

MÜKEMMEL BİR DOĞU BİLİMCİ

Buraya kadar anlatılanlar elbette Redhouse'un yaşamının bütün gizlerini aydınlatmıyor. Yaptığı işin bir takım özellikleri - amaçladıklarıyla gerçekleştirdikleri arasındaki fark, bazı yayınlarının anlaşılması güç özellikleri - bugün bile çalışmalarını değerlendirmeyi zor-

134 SRO, GD261/ 56, Redhouse'dan Murray'a 20 Ağustos 1889 ("...şimdi en büyük sorunum göz bozukluğu; Ermenice çalıştığım için işim çok zor") ve 21 Eylül 1889 (gene göz bozukluğu ve Ermenice, Rusca çalışmaları).

135 *ABCFM*, c. 21, no. 128, Henry O. Dwight'dan Judson Smith'e, 5 Mart 1891; Ahmet Vefik, taslağın düzeltilmesi ve tashihi için Dwight'la birlikte çalışmıştı. Redhouse ve Dwight'la birlikte misyondan iki üye de yardımcı olmuştu.

136 Browne'ın kendisi de bu dönemde Türkolog olmak istiyordu; bkz. A. Jerberry, *Oriental Essays, Portraits of Seven Scholars*, Londra, 1960 m 163. E. J. W. Gibb için bkz. Redhouse, *Pearl Strings*, I, xxii-xxv.

137 *DNB Supplement II*, "Colquhoun, Sir Patrick Mac Chombaich." Sir Patrick, Redhouse'un *Müntahabât* yazması için ödemede bulunanlardandı (*NMM*, 665).

138 Sir Patrick'in mirası hakkında bu bilgiler için, vasiyetini incelememe izin veren Londra'da yaşayan R. S. Colquhoun'a teşekkür borçluyum (24 Temmuz 1974 günlü özel mektup).

139 Eliza Colquhoun Redhouse'un 4 Ocak 1923 günlü vasiyeti, 30 Ekim 1923'de Yüksek Mahkeme Aile İşleri Dairesi Sicil Bölümü, Somerset House, Londra'da tescil edildi. Bayan Redhouse 23 Temmuz 1923'de öldü. 1914'de Albay George Philips'le evlenmiş, albay 1918'de ölmüştü (*London Times*, 24 Temmuz 1923, 15d). Burs halen devam etmektedir (R. F. Salisbury, Christ's Hospital sekreteri, 28 Şubat 1975 günlü mektubu).

laştırıyor. Bütün bu soruların cevapları bulunmasa da yine de bazı sonuçlara varılabiliyor.

Öncelikle, Redhouse'un kişiliğindeki ve yaşamındaki gizlerin bazen kendilerinin önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu bilinmezliğin, bir anlamda tesadüfi olayların sonucu olduğu doğrudur; ikinci karısından başka ardında onun nasıl biri olduğunu anlatacak bir torun ya da bir akraba bırakmaması ya da yaptığı yazışmaların çok azının açığa çıkması böyledir. Fakat Redhouse'un hikâyesini bir çok noktada belirsizleştiren olaylar tamamen tesadüfi değil. Kendisi öyle istediği için veya zorunlu olduğu için karanlıkta kalmış olan bazı olaylar var. Özellikle yaşamının ilk yıllarındaki pek çok olayın sessizce geçiştirilmesini yeğlediği anlaşılıyor. Yaşamının çoğunu kıyıda köşede veya İngiliz toplumunun dışında geçiren, hiçbir zaman tamamen ait olamadığı İslâm toplumunda hayatını kazanmaya çalışan, "gizli aracı" olarak hizmet eden, bir kısmı yazarının adı belli olmadan çıkan ya da hiç yayınlanmayan edebi verimliliğini iki kültür arasında bölen Redhouse, uğraş verdiği alanla en çok ilgilenen çağdaşlarınca bile bir dereceye kadar bilinmezlik içinde kalmıştır.

Redhouse'u 'bilinmezliğe' yönelten aynı nedenler, anlaşılır biçimde, onu güvensizlik duygularıyla dolu kendine özgü biri haline getirmişti. Bu yabansılığı, aşağıda değinilecek olan Doğu Sorunu hakkında görüşleriyle ya da sözlüklerinde yer alan sözcükleri,[140] Rumi'nin *Mesnevi*'sinden yaptığı çevirideki beyitleri,[141] Allah'ın *Kuran*'da geçen adlarını[142] sayma tutkusuyla örneklenebilir. Yabansılık ve güvensizlik duygusu -günümüz ölçütleriyle bile - yazılarının ağır havasında[143] ve yaşlılığında kazandığı saygınlığa tepkilerinde de yankılarını gösterir. Kendisine verilen onur nişanları sonunda O'nda, dünyanın karşısına çıkabileceği izlenimi uyandırdı ve kendisini gerçekten de bunu yapmak zorunda hissetti. Debrett'in soylular kitabına verdiği fotoğrafı ve yaşam öyküsünden, British Museum'a sunduğu elyazması büyük "Thesaurus"una kadar bu tür hareketleri görülmektedir. Bir kitabını E.J.W Gibb'e armağan ederken yaptığı da aynı tür davranıştır.[144]

Redhouse'u yabansı yapan aynı etkenler, zihinsel gelişimini de etkiledi; Osmanlı Türkçesi üzerinde olağanüstü bir hâkimiyet kurmasını sağlarken, sistemli bir eğitimin verebileceği dengeli bakış açısını ondan esirgedi. İstanbul'da kendinden öncekilerin ve Avrupa'daki çağdaşı akademisyenlerin yapabileceğinden iyisini yaparken, kendi kendini eğitmiş ve daha önce kimsenin geçmediği yollardan geçmiş veya geçmeye mecbur kalmış biri olarak, yapabileceğinin en iyisini yapmştı. Böyle bir gelişimin zihinsel

140 Redhouse, bütün çalışmalarında bunu yapmış görünmektedir. *Müntahabât*'ında (İst. Ü., K. TY 2776, 18.230 Arapça, 6.420 Farsca, toplam olarak 24.650 sözcük olduğu önsözde bildirilmektedir. 1890 *Lexicon*'unda 93.000 sözcük vardır (önsöz, s. iii).

141 SRO, GD261/ 26, Redshouse'dan Sir Charles Murray'a, 26 Haziran 1880: "411 beyit var."

142 Redhouse 552'sini kataloglamıştır ve bin kadar olduğunu düşünmektedir ("On The Most Comely Names...", *JRAS*, XII, 1880, 69). Bkz. Bahar, *God of Justice*, 12-15.

143 Sözlüklerine yazdığı önsözler bunun en iyi örnekleridir. Mektupları da aynı nitelikte olmakla birlikte çoğunluğu mevcut değildir ve yüksek toplumsal konumda bulunan kişilere yazılmışlardır (Layard, Murray), bu nedenle genelleştirme yapmak zordur.

144 Camb. U. Lib. MSS. Add 4251 (1164), Redhouse'dan E. J. W. Gibb'e 23 Ekim 1885 günlü mektup; E. G. Browne tarafından yayımlanıp Redhouse, *Paerl String*, I. s. xxiii-xxv'de 'editörün özsüzü'nde tartışıldı. Redhouse mektubunda, *Arabian Poetry for English Readers* (Bibliyografya'da 1881'e bkz.) editörü W. A. Clouston'a verilmek üzere armağanlar gönderdiğini de yazıyor. Browne'un belirttiği gibi (s. xxv), eserleriyle anımsanma arzusunu en az üç kez dile getiriyor.

bedeli, hiç kuşkusuz, Redhouse'un bazı yayınlarının tartışılır niteliği ve çeşitliliğinde de kendisini göstermektedir. Zihinsel yabansılığı özellikle Türkofilliği ve Rus fobisinin[145] bazı gerçek dışı anlatımlarında ve Türk halkları ve dillerinin erken tarihi üzerine görüşlerinde[146] açıkça kendini gösterir. Yine de ciddi Türkologlar arasında bu tür kurgulara kendisini kaptıran bir tek Redhouse değildi. Diğer İslâm dillerini inceleyen bilim adamlarının devâsa eserlerinin meydan okumasına bir Türkologun karşılık vermesi kaçınılmaz olsa da, diğerlerinin de sahip olduğu aynı dar bakış açısına sahip olması ve belki de Türk merkezli bir bakış açısına duyduğu yatkınlık, Redhouse'u akıl almaz büyüklükteki sözlük projelerine itmişti.

Bu nedenle, Redhouse'un yaşamı günümüz öğrencilerine pek de ideal bir örnek oluşturmaz, entellektüel gelişiminin ise zâten model olduğu bile söylenemez. Bir dili incelerken o dilin konuşulduğu ülkede uzun süre kalmanın somut yararı Redhouse'tan alınacak tek derstir. Ancak Redhouse'un alışılmamış bir yol izlemesinin ona sağladığı yararlar da olmuştur ve bunlar ideal bir akademik süreçle kazanılamayacak avantajlardır.

Bu açıdan en önemli nokta, Redhouse'un, yazıda şimdiye kadar kullanıldığı anlamdan başka ve daha geniş olmak üzere, iki kültür arasında bir "iletişim aracı". Aslında, "bilinmezliği", yalnızca ilettiği mesajların gerektirdiği güvenirliğin veya eserlerinin isimsiz basılmasının bir sonucu değil fakat daha da önemlisi bu şekilde kendisinin ve eserlerinin kültürler arası alışverişte daha etkili olmasındandı. İlk başlarda onu aracı rolüne iten koşulları olsa da, öyle görünüyor ki bilimadamı olma yolunda ilerledikçe bu rol Redhouse'u iki kültür arasındaki iletişimin önündeki engelleri kaldırmaya azmettirmiştir. Bu duygu, belirli heyecanlı dönemlerde ürettiği polemik söylemlerin ve yayımlarının arkasında da sezilebilir. Daha sâkin olduğu zamanlarda ise, aynı azim, diğer eserlerini, Avrupa'yı Asya düşünce biçiminden haberdar etme[147] ya da İngilizceyi padişahın uyruklarınca anlaşılır bir dil yapma gibi ideallerle şekillendirmeye götürdü.[148] Bu kararlılık içerisinde bazen de, Osmanlı edebiyatını başka edebiyatlardan türediği için dışlayan ve Osmanlıca'ya karışık özelliği nedeniyle çamur atan zihniyete karşı savaşmış;[149] ve bilgisiz yazarlar tarafından İslâmın yanlış tanıtılmasına karşı mücadele etmişti.[150] İngiltere'ye giden ilk Osmanlı

145 BM, Add MS 39012, *Layard Papers*, LXXXII, Redhouse'dan Layard'a, 18 Nisan 1877, dos. 76a-78a, Gladstone'un Korfu'yu teslim eden kişi olduğunu, Cebelitarık'ı da teslim edecek kişi olabileceğini yazar, Rusya'ya karşı, "Napolyon tiranlığına karşı olduğu gibi", genel Avrupa konfederasyonu önerir, Habsburg yönetiminde Polonya İmparatorluğu gibi bir engel oluşturulmasından söz eder.

146 "Türklerin uzak ataları, herhalde ilk kez demiri, çeliği ve bütün metalleri işlemeleri yanında, yazının da mucidi olup onu Asya'nın batısına getirenlerdir. En eski çivi yazıtları Turan dilindedir; Yunanlılar daha yazı bilmeyen barbarken, komşu monarklarca ilkel Semitik dillerine çevrilecek kadar değer verilen bilimsel içerikleri vardır" (*On The History, System and Varieties of Turkish Poetry...*, Londra, 1879, 17).

147 *Mesnevi* çevirisi hakkında birkaç defa bu tür sözler söylemiştir; örneğin "Avrupa'ya Müslüman Asya'nın düşünce alanında neler yaptığını göstermek istedim (SRO, GD261/ 26, Redhouse'dan Murray'a, 17 Haziran 1880).

148 *A Lexicon, English and Turkish*, Londra, 1861, ii.

149 SRO, GD261/ 26, Redhouse'dan Murray'a, 31 Temmuz 1879, *On The History...Turkish Poetry*'i yazmasındaki dürtüyü açıklar. Redhouse aynı mektubunda Osmanlıcanın kozmopolit niteliğini savunur; bkz. *On The History...Turkish Poetry*, 16, 22-23.

150 Redhouse Osmanlı şiiriyle ilgili aynı çalışmasında, İslam'da kadın ruhunun ölümsüzlüğünün olmadığı iddiasını reddediyordu (a.g.e. 6 vd). Bu iddia American Board of Commissioners for Foreign Missions dışişler

öğrenci grubuyla birlikte çalışmakla kalmayıp, sonraki yazışmalarında bu tür öğrenci mübadelelerinin yaygınlaştırılmasını desteklemesi, işte bu bakış açısını yansıtıyor. [151] Onun bu kararlılığı daha da önemlisi bilinçliydi:

"*Osmanlılar için içimden gelerek yalvarıyorum ve bütün Avrupa'nın onlara yaptığı biraz cahillikten en çok da dinsel nefretten kaynaklanan haksızlıktan dolayı acı çekiyorum.*

Kırk elli yıl önce, daha gençken, dinsel nefretin Avrupa'nın geçmişinde kaldığını iyimserlikle ummuş ve Osmanlıları da bunun böyle olduğuna inandırmaya çalışmıştım. Birçoğunun fikrini değiştirdiğime inanıyorum ve Türkiye Hıristiyan Avrupa'yla dost olmayı istemeye başlamıştı. Fakat bağnazlar da ikiyüzlüler de hiç tükenmeyecek. Avrupa ve İngiltere'nin Osmanlı olan herşeye karşı duyduğu yoğun nefret körüklenmiştir... Benim İngiltere'yle tek kavgam budur - hoşgörü ve saygı isteği." [152]

Burada söylediklerinin ve diğerlerinin ışığı altında Redhouse'un yaşamı ve çalışmalarının kendine özgülüğü bir anlam kazanmaya başlıyor ve ilişkili olarak da başarıları temize çıkıyor.

Redhouse'un çalışmalarının temelini, ilk yıllarındaki olağandışı deneyimleri sonucu kazandığı ve başka dillerde eserlerinin ancak ikincil kaldığı Osmanlı Türkçesi üzerindeki olağanüstü hakimiyeti oluşturur. E. G. Browne sonradan şöyle yazmıştı: "*Sir James Redhouse'tan başka bir Avrupalının Osmanlı Türkçesini böyle eksiksiz ve hâkim derecede bilmesi olası değildir.*" [153] Bu şekilde kesin bir üstünlük iddia etmek, tartışmaya davetiye çıkarmak olur; ama yine de Redhouse'un Türkçe üstüne çalışan biri olarak bıraktığı eserler birçok yönden eşsizdir. Osmanlı hizmetindeyken en ağır Osmanlı tarzını bile etkin şekilde yazabildiğini ve çok zor teknik metinleri Osmanlıcaya çevirebildiğini kanıtlamıştı. Aynı dönemde ürettiği sözlük çalışması *Mühtahabât*, ana dillerindeki Arapça ve Farsça sözcüklerle başa çıkmaya çalışan Osmanlı öğrencilerce kuşaklar boyu kullanıldı.[154] Aynı biçimde *Grammaire Raisonnee*, Türkçe ünlü uyumuna sistematik bir açıklama getiriyor ve uzmaların bile bu ses olayını yönlendiren ku-

---

sekreteri N. G. Clark'ın, Wisconsin, Milwaukee'de sonradan yayımladığı bir bildirisinden kaynaklanmıştı (a.g.e. 6, n. 2). Redhouse yanıtını İstanbul'da Edwin E. Bliss'e iletti ve Clark'a gönderttì (*ABCFM*, c. 6, no 222, Bliss'den Clark'a, 25 Nisan 1879). Olay, iş ilişkilerine karşın Redhouse'un misyoner çevreleriyle çok yakın olmadığını göstermesi açısından ilginçtir. Redhouse'un daha sonraki 'bilimsel' görüşleri de bu durumu desteklemektedir (bkz. n. 124).

151 BM, Add. MS 39101, *Layard Papers*, CLXXI, Redhouse'dan Layard'a, 23 Ağustos 1861, dos. 12a-b: "*Şimdiye kadar gönderilen gençler fakirdi ve ağırlıkları yoktu. Kumandan rütbesine gelene kadar, öğrendiklerinin önemli bölümünü unutuyor ve kendi ilerleme ve çıkarlarıyla ilgileniyorlardı. Taşralı ailelerden gelen gençler kendi istekleriyle önemli atılımlar yapabilirler ve hükümetin görüşünü kavrayıp komşulara açıklama yeteneği gösterebilirler. Daha yüksek 'ulema'nın çocukları da aynı biçimde ve yolda etkili olabilirler... ve yüzler hatta binler halinde seyahat edebilirler... Sık sık yapılan sohbetler en büyük yumuşatıcı ve uygarlaştırıcıdır.*"

152 SRO, GD261/ 26, Redhouse'dan Murray'a, 31 Temmuz 1879. Redhouse 1856 *English and Turkish Dictionary*, ii'de benzer bir görüş dile getirir.

153 Redhouse, *Pearl-Strings*, I, xxii (Browne'un editörün önsüzünde); bkz. *JRAS*, XVIII, n.s. 1886, cxxiv-cxxvi'daki 'Proceedings of the Sixty- Third anniversary Meeting of the society."

154 Har. TKE 1457, Redhouse'dan Fuad Paşa'ya, 10 Aralık 1867; "mon premier ouvrage du méme genre, le Muntakhabat, qui a recemment reçu l'honneur d'une re-impréssion [sic] aux frais du Gouvernement pour être adopté dans les écoles et dans le colléges de l'Empire"; aynı anlamda ifadeler için bkz. Har., İdare 198, Redhouse'dan Musurus Paşa'ya, 16 Mart 1869.

ralları tanımlamak değil nasıl bir şey olduğunu bile açıklayamadıkları yıllarda bunu yapıyordu.[155] 1861'de çıkan *Lexicon*, Cumhuriyet döneminin dil reformlarına kadar, "Osmanlı öğrencilerinin İngilizceyi öğrendikleri başlıca kanal olarak kaldı."[156] 1890'da basılan *Turkish and English Lexicon*, şimdiye kadar basılmış en kapsamlı Osmanlıca sözlüktü[157] ve Osmanlıca çalışmalar için hâlâ vazgeçilmez önemdedir; artık Türkçe olan bu dilde hazırlanan modern sözlüklerin de temelini oluşturur. Eğer o çok büyük bitmemiş projelerini bitirmiş olsaydı, bütün bunlara ek olarak, Osmanlılara modern anlamda ilk ayrıntılı sözlüklerini ve uluslararası bilim dünyasına da herhalde o zamana kadar başlıca İslâm dillerinde üretilmiş sözlüklerin en kapsamlısını kazandırmış olacaktı.

İlk sözlük ve gramer çalışmalarına yazdığı önsözlerde Redhouse, işi övünme noktasına kadar götürerek, yaptığı çalışmanın öncü niteliğine duyduğu inancı ifade etmiştir.[158] Bitmemiş "Thesaurus"una yazdığı önsözde, bu sözlerin yerini boşa didinme duygusunun verdiği teslimiyetçilik alır. Çağdaşlarından bunu anlayabilen varsa da sayıları çok azdır; Redhouse, Türklerle İngilizce konuşan dünya arasındaki karşılıklı birbirini anlamanın önüne çekilmiş seti kaldırmada öncüydü. Ve duyduğu hayal kırıklığına rağmen, hiç kimse bu engeli kaldırmada ondan daha fazla çalışmadı. Adının Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe sözlükçülüğüyle bütünleşerek ebedileşmesi bir tek Redhouse'a özgüdür. Yaşamı, başarıları ve onu harekete geçiren ruhun anlaşılmasının zamanı gelmiştir.

---

155 *The Grammaire raisonnée*, Browne'un gösterdiği gibi (*British Conributions*, 46), Redhouse bu durumun yalnızca Osmanlıca'ya özgü olduğunu düşünecek kadar naifse de (a.g.e. 29) İngiliz bir yazarın yazdığı ses uyumunu anlatan ilk dilbilgisiydi. Ancak Redhouse ses uyumundan söz eden ve bu konuyu anlayan ilk dilbilimci değildi. Örneğin bkz. M. viguier, *Eléments de la langue turque ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur dévelopment*, İstanbul, 1790; Cosimo Comidas de Carbognano, *Primi principi della grammatica turca*, Roma, 1794 ve Demetrios Alexandridis, *Grammatikė graikiko-tourkikė*, Viyana, 1812. Dilin bu kadar temel özelliklerinden birinin yaygın biçimde bilinmiyor olmasının nedeni dilin halen değişim içinde olması olabilir. *Gram. rais.*'le çağdaş olmasa da ses uyumunu içeren veya en azından konuya değinip (Redhouse'a göre) kısmen veya tutarsız açıklamalar getirmeye çalışan öteki çalışmalar şöyle örneklenebilir: Arthur Lumley Davids, *Grammar of the Turkish Language*, Londra, 1832; Amédée Jaubert, *Elements de la grammaire turke, a l'usage des éleves de l'Ecole royale et spéciale des langues orientales vivantes*, Paris, 1833. Redhouse *Gram. rais.*'in önsözünde kendisinden önceki dilbilgicileri eleştirir ve yalnızca Viguier'in adını anarak kısmen onaylar. Türk dillerinde ses uyumunun tarihsel gelişimi dilbilimciler tarafından tatmin edici derecede incelenmiş değildir. Konu hakkında değerlendirme için bkz. *PTF*, 190-91. Bu zor sorunda bana bibliyografik bilgiyi ulaştıran Indiana Üniversitesi'nden Profesör Gustav Bayerle, Brandeis Üniversitesi'nden Robert Dankoff, Utah Üniversitesi'nden James Kelly, Londra Üniversitesi'nden Victor Ménage ve özellikle Viyana Üniversitesi'nden Andreas Tietze'ye teşekkür borçluyum.

156 *NMM*, 667.

157 *PTF*, 229.

158 Redhouse, *Müntahabât*'ın (İst. Ü. K., TY 2776) ve *Gram. rais.*'in önsözlerinde öğrencilerin kendisi ve kendisinden öncekiler kadar zorluk çekmemeleri dileğinde bulunur. 1856 tarihli *English and Turkish Dictionary*'nin girişinde, çalışmanın küçüklüğünden dolayı özür diler ve "İngilizce'de iki dilin çok kullanılan sözcüklerinden oluşan benzer bir çalışma olmadığı için, çarpıcı anlam değişikliklerini açıklamaya ve Türkçe sözcülerin (Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli olsun) yalnız ortografisini değil, doğru telaffuzunu ve tonlanmasını verme girişiminde kıta Avrupa'sında yayımlanan en iyi sözlüklerde bile bulunulmadığı için, genç de kabul göreceğini... kitapdaki malzeme için [yazarın], kıta Avrupa'sı yazarları dahil, alfabetik düzen ve sözcüklerin seçimi için iki sözlüğe başvurmak dışında, kimseye borçlu olmadığı"nı söyler.

NOTLAR VE BİBLİYOGRAFYADAKİ KISALTMALAR

Arşiv ve özel koleksiyonların adlarının peşine * işareti konmuştur.

ABCFM* - American Board of commissioners for Foreign Missions, Papers of the Western Turkey Mission, Houghton Library, Harvard University, cilt numaraları, orijinal ABCFM sistemine göre değil, Houghton Library tarafından kullanılan sisteme göredir.
BBA* - Başbakanlık Arşivi, İstanbul.
Bell. - Belleten, Türk Tarih Kurumu Dergisi, Ankara.
BMC - British Museum, Department of Printed Books, General Catalogue of Printed Books, Londra, 1955 fotolitografik edisyon, c. 199, k. 783-85, R.'ın eserlerinin listesi.
C. - Cumadelahire, Hicri takvimin altıncı ayı.
Cev. Har. - BBA Cevdet Kolleksiyonundaki Hariciye belgeleri.
FO* - Foreign Office Papers, Public Record Office, Londra.
Har.* - Hariciye Arşivi, İstanbul.
İst. Ü. K.- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.
JRAS - Journal of the Royal Asiatic Society.
M - Muharrem, Hicri takvimin ilk ayı.
NMM - New Monthly Magazine, Haziran 1880, 662-69'daki "James William Redhouse, KCLS" başlıklı imzasız makale.
PTF - Jean Deny, "L'Osmanlı [sic] moderne et le Türk de Turquie", Jean Deny vd.(ed.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Weisbaden, 1959, 182-239; geniş bibliyografya içerir: 221 v.d.
R. - Redhouse.
OWSA - "Other Works by the Same Author", Trübner & Co., Redhouse, *The Turkish Vade-Mecum...*, Londra, 2. yayım, 1877'de künye sayfasının karşısındaki liste.
S. - Safer, Hicri takvimin ikinci ayı.
SRO* - Scottish Record Office, Edinburgh.
TKE - Tercüme kalemi evrakı, Har.
TY - Türkçe yazmalar, İst. Ü. K.
Z - Zilhicce, Hicri takvimin on ikinci ayı.

REDHOUSE BİBLİYOGRAFYASI

Sözcüğün geniş anlamıyla Redhouse'un 'eser'lerinin bibliyografyası kronolojik olarak hazırlanmıştır. Elbette resmi işlerini kapsama yönünde bir girişimde bulunulmamıştır ve bulunulamaz. Üstünde çalışma olanağı bulamadığım eserler (*)'le belirtilmiş, bilgi kaynağı gösterilmiştir. Farklı edisyonları olan yeniden basımları tamamiyle kapsamaya çalışılmamıştır. Kısaltılmış başlıklar, İngilizce başlıklı Arap alfabeli çalışmaları gösterir fakat künye sayfasında İngilizce ve Türkçe başlık bulunduğunda, Türkçesi de verilerek bu yöntem kullanılmamıştır.

1826-28: * İbn Batuta Seyahatnamesi'nin İngilizce bir değişkesinden Osmanlıcaya çevirisi, Redhouse ve Namık Paşa'nın ortak çalışması (*NMM*, vb.).

1834: * Turkish-English-French Dictionary; yazma, bu tarihte tamamlandığı düşünülüyor; basılmadı; elyazmalarının yeri bilinmiyor (*DNB. NMM*. vb.).

1838: * Norie, *Epitome of Navigation*. Osmanlıcaya çevrilip kısa süre sonra İstanbul'da yayınlandı (*NMM*), Mühendishane-i Bahri-i Hümayun tarafından *Seyr-i Sefain Hülasası* başlığı altında yayınlanmış olmalı (Balister, "A Great English Scholar in Turkey" 173).

* Southey, *Life of Nelson*, Türkçeye çeviri

(*NMM*).

1840: "French Code of Forest Laws," Türkçeye çeviri, BM Or. Ms. 3651.

"Regulations of the Royal Navy," Türkçeye çeviri, BM Or. Ms. 3650.

1842: *Müntahabât-i Lûgat-i Osmaniye*, Türkçede genel kullanımı olan Arapça ve Farsça sözcüklerin sözlüğü. Elyazması *Müntahabât-i Türkiyye* adıyla padişaha sunuldu (İst. U. Ktp. TY 2776); holografı Library of Prince Consort, Londra'dadır (*NMM*). İstanbul'da ad konulmadan 1269/1852-53'de yayınlandı, 2 c., ve birçok kez basıldı. Fethi Edhem Karatay, (*İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Basmalar Alfabe Kataloğu* (Karatay olarak anılacak), İstanbul, 1956, I, 561, 1280/1863-64, 1281/1864-65, 1282/1865-66, 1285/1868-69, 1286/1869-70 baskılarını gösterir. İlaveli ve artık ad verilerek yapılan son baskısı 1872-73.

1846: *Grammaire raisonnée de la langue ottomane*, Paris, 8°.

1847: * "On the Progress of Russia in the East," risalesinin "emekli Britanyalı Diplomat" adıyla Türkçeye çevrisi (*NMM*).

1855: * Evangelo di San Matteo (İtalyanca ve Osmanlıca), 8° (BMC).

The Gospel According to Saint Mattheo (*El-İncil 'alâ rivayeti Mettâ il-'Aziz*), 8°.

The Turkish Campaigner's Vade-Mecum of Ottoman Colloquial Language: containing: A concise Ottoman Grammar; a carefully selected Vocabulary, alphabetically arranged in Two Parts-English and Turkish and Turkish and English: also a Few Familiar Dialogues; the whole in English Characters, Londra, 16°: ikinci yayım, 1877; dördüncü yayım, 1909 (üçüncünün tarihi bilinmiyor; BMC).

1856: * [William Paley], *Paley's Evidences of Christianity*, Türkçesi, Society for Promoting Christian Knowledge tarafından yayınlandı; Londra, 12° (OWSA).

1856-57: *An English and Turkish Dictionary, in Two Parts, English and Turkish, and Turkish and English*, Londra, 8°.

1857: **Improved Version of the New Testament*, Türkçesi British and Foreign Bible Society tarafından yayınlandı, Londra (OWSA).

1858: **English Primer in Turkish*, Londra, 12°. (OWSA).

1859: **Dialogues in English and Turkish*. Yazarı Mahmud Efendi (yayımcısı Redhouse), Londra; 16°. (OWSA).

1861: *A Lexicon, English and Turkish, shewing, in Turkish, the Literal, Incidental Figurative, Colloquial and Technical Significations of the English Terms; indicating their pronunciation in a New' and Systematic Manner and preceded by a Sketch Of English Etymology, to Facilitate to Turkish Students the Acquisition of the English Language (Kitab Lehcet 'l-Maani)*, Londra, 8°; ikinci ed., Constantinople. 1877 Deny (*PTF*, 229) bu çalışmayı 1856-57 Dictionary'nin genişletilmiş biçimi olarak görür ve ikisinin sonraki yayın ve tıpkıbasımlarını karıştırmıştır.

"A Turkish Circle Ode, by Shahin-Ghiray, Khan of the Crimea. With Translation, Memoir of the Author, and a brief Account of the Khanate of the Crimea, its Connexion with Turkey, and Its Annexation by Catherine the Second of Russia," *JRAS*, XVIII, 100 15.

1862: "Translation from the Original Arabic of an Account of many Expeditions conducted by the Sultan of Burnu, Idris the Pilgrim, son of 'Ali [sic], against various Tribes, the Neighbours. other than the Bulala, &c., inhabitants of the land of Kanim," *JRA S*, XIX. 199-259.

1862-63: "Proceedings of the Thirty-Ninth [Fortieth] Anniversary Meeting of the Society ...," *JRAS*, XIX, i-xxvii; XX, i-xxiv, tamamı veya kısmen sekreter olan R. tarafından. 186l'de yayımlanmış "Proceedings" yoktur (JRAS, XVIII)? Reinhold Rost 1864 "Proceedings"i yayınlandığında sekreterlik görevini R.'dan almıştı (*JRAS*, I n-s., Xviii).

1872-73: **İlaveli Müntahabât-i Lûgat-i Osmaniye*. İstanbul, 1 289/1 872-73, 2 cilt birarada, Karatay (II. 647) şöyle tanıtır: "Redhouse'un elyazma sözlüğünden basılmıştır" (elyazmasının 1842 sunuşu?) ve herhalde artık R.'un adı geçtiğine göre ad konulmamış değil; bkz. Deny'nin bu eserin yazarı hakkındaki kurguları: *PTF*, 235. Karatay ve Deny, 1303/1885-86, 1315/1897-98 ve 1318/ 1900-1 tıpkıbasımlarından söz ederler.

1874: *The Diary of H. M. the Shah of Persia during his Tour through Europe in A.D. 1873*, Londra, 8°.

1877: **A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of "Caliph," shewing its Antiquity. Validity. etc.*, Londra, 8°, (BMC).

A Lexicon. English and Turkish..., Constantinople, 4°. 1861 *Lexicon*'unun ikinci edisyonu; 1922'ye kadar tıpkıbasımları yapıldı.

The Turkish Vade-Mecum... Londra, 16°, ikinci yayım.

1878: "On the Natural Phenomenon known in the East by the names Sub-hi- Kazib' [sic], etc., etc.," *JRAS*, X n. s., 344-54.

1879: *On the History, System, and Varieties of Turkish Poetry. Illustrated by Selections in the Original and in English Paraphrase, with a Notice 'of the Islamic Doctrine of the Immortality of Woman's; Soul in the Future State*, Londra, 1879, 12 Şubat 1879'da Royal Society of Literature'da okunan tebliğin yayımı, *Transactions of the Royal Society of Literature*, XII'den tıpkıbasım.

1880: "Identification of the 'False Dawn' of the Muslims with the 'Zodiacal Light' of Europeans,' *JRAS*, XII n.s., 327-34.

"On 'The Most Comely Names,'..., i.e.. The Laudatory Epithets, Or The Titles of Praise, bestowed on God in the Qur'an or by Muslim Writers," *JRAS*, XII n.s., 1-69.

Redhouse's Turkish Dictionary. 2 cilt, 2. yayımın Charles Wells tarafından genişletilmiş yayımı, Londra, 8°; *English and Turkish Dictionary*, 1856'ya dayanır.

1881: "Ka'b's Poem of the Mantle," "El-Bûsiri's Poem of the Mantle," "Notes on Ka'b's Mantle Poem," "Notes on El-Bûsiri's Mantle Poem," and "The L Poem of the For-

eigner (Lamiyyatu-'l-'Ajam by Et-Tugra)", W. A. Clouston (ed.), *Arabian Poetry for English Readers*, Glasgow, özel baskı, 1881, 305-41, 459-72.

"The L-Poem of the Arabs..., by Shanfara.... Rearranged and translated by J. W. Redhouse," *JRAS*, XIII n.s., 437-67.

* [Enderunî Osman Vâsıf, ölm. 1240/1824-25] *A Mother's Advice to her Daughter and the wild Daughter's Undutiful Reply: Two Humorous Turkish Poems, in the Harem Dialect Women, and in Pentastich Strophes. with Recurrent Chorus. by Wasifi Enderûni. Metrically translated into English,* özel ve ad konmadan basılmıştır (bkz. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Londra, 1905, IV. 279-85, 289-304; Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, 46-47).

The Mesnevi (Usually Known as the Mesneviyi Sherif or Holy Mesnevi) of Mevlana Jelalu-'d-Din, Muhammed, Er-Rumi. Book the First. Together with Some Account of the Life and Acts of the Author, of his Ancestors and of his Descendants; Illustrated by a Selection of Characteristic Anecdotes, as Collected by their Historian, Mevlana Shemsu-'d-Din Ahmed, el- Eflaki, El- 'Arif, Londra, 8°.

1883: *"On the Age of Joseph when Sold into Egypt." Londra, özel dağıtım için basılmış, 8°, 24 s. (*BMC*).

"The Era of Abraham, from his Birth to the Death of Joseph in Egypt," özel baskı, Londra, 4°, bir sayfa Tekvin kitabına dayanılarak hazırlanmış kronoloji.

1884: *Notes on Prof E. B. Tylor's Arabian Matriarchate.' Propounded by Him as President of the Anthropological Section. British Association. Montreal. 1884.* Londra, 8°,. 26 sayfalık risale.

A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language, Londra, 8°.

c. 1885: * *Külliyât-i Aziziy'e fi 'l-Lûgati 'l-Osmaniye*, Osmanlı Türkçesinin bitmemiş elyazması sözlüğü. 9 veya 10 cilt bir yıllık sürede tamamlanmış Osmanlı hükümetine sunulmuştu; elyazmalarının nerede olduğu bilinmemektedir.

1885: "Fifteen Chapters and Part-Chapters... of a Thesaurus Dictionary of Arabic, Persian, and Turkish (Ottoman and Eastern), explained in English," elyazması, 10 büyük dosya halinde, yirmi yıllık bir sürede tamamlanmış ve British Museum'a verilmiştir (RM Or. Ms. 2959).

"Notes on Prof. Tyler's 'Arabian Matriarchate' propounded by him, as President of the Anthropological Section, British Association, Montreal, 1884, *JRAS*, XVII n.s., 275-92; 1884 risalesi ile aynı olmalı.

1886: * 'Arabian Matriarchate' konusunda R. ve Tylor arasındaki çekişmeyle ilgili yazışma, *The Academy*'de R.'un 4 Temmuz ve 22 Ağustos tarihli mektupları yayınlanmıştır. *JRAS*, XVIII n.s., xcvi-xcvii'de ("Proceedings of the Sixty-Third Anniversary Meeting of the Society") atıf vardır.

"Observations on the various Texts and Translations of the so-called 'Song of Meysun'; an Inquiry into Meysun's claim to

its Authorship; and an Appendix on Arabic Transliteration and Pronunciation,"*JRAS*, XVIII n. s., 268-322.

1887: "The Persian for Rouble" and "The 'Farhang Jahangiri," *JRAS*, XIX n. s., 161-63'de yayınlanan iki mektup.

* *A Tentative Chronological Synopsis of the History of' Arabia and Its Neighbours, from B. C. 500,000(?) to A. D. 679*, Londra, 16 s. (R.'un *Pearl-Strings*, III n-p.'de anılır: 'Editor's Preface" E. G. Browne).

"Were Zenobia and Zebba'u Identical?", *JRAS*, XIX n-s., 583-97.

1890: "Modern Name of 'Ur of the Chaldees'" *JRAS*, XXII n-s.. 822-97, mektup.

A Turkish and English Lexicon. shewing in English the Significations of the Turkish Terms (Kitab Maani-i Lehce), Constantinople. 4°. 1923'e kadar İstanbul'da birçok tıpkıbasımı yapıldı; original elyazması Redhouse Press, İstanbul'da. 1973'de Beirut'da Library du Liban, 1974'de Mystic, Connecticut'da L Verry, Inc. tarafından tıpkıbasımı yapıldı.

1906-18: *The Pearl-Strings; A History of the Resuliyy Dynasty of Yemen by 'Aliyyu'bnu'l-Hasan 'El-Khazrejiyy, with Translation, Introduction, Annotations. Index, Tables, and Maps. by the late Sir J. W. Redhouse...* E. G. Browne, R. A. Nicholson ve A. Rogers (ed.), 5 cilt, E. J. W. Gibb Memorial. Leyden and Londra.

1909: * *The Turkish Vade-Mecum* ..., 4. ed., Londra, 32°.

NMM'de sözü geçen 1880'den öncesine ait tanımlanamamış çalışmalar:

* Mirza Baqir, "Critical Essay on the Chronolagical Order of the Chapters of the Qur'an," çeviri.

* 'Passages in the Canon Law of Isla Relating to Slavery," Arapçadan, Parlamento Köle Ticareti Komisyonu için Somerset Dükü adına çeviri.

* "A Theory' of the Chief Races of Europe and Asia," Royal Society of Literature'da okundu.

* 'Women's Legal Status in Islam."

Redhouse'un adını taşıyan sonraki sözlükler:

1950: *Yeni Redhouse Lûgati. İngilizce-Türkçe*, İstanbul, 8°; J. K. Birge, S. Huri, C. T. Riggs, and A. Tietze tarafından hazırlanan yeni bir sözlük, sayısız tıpkıbasım, bugünkü başlığı: *Redhouse Sözlüğü, İngilizce-Türkçe; Redhouse English-Turkish Dictionary*.

1968: *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük; New Redhouse Turkish-English Dictionary*, İstanbul, 1890 tarihli sözlüğe dayanan ve U. B. Alkım, N. Antel, R. Avery. J. Eckmann, S. Huri, F. İz, M. Mansuroğlu ve A. Tietze'den oluşan kurulca hazırlanan yeni bir çalışma.

1971: *Shorter Redhouse Turkish-English Dictionary; Küçük Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük*, İstanbul.

Türk Dilleri Araştırmaları
Researches in Turkic Languages

Simurg Yayınlarından

Yayımlayanlar:
Prof. Dr. T. Tekin, Doç. Dr. M. Ölmez
Yazı Kurulu:
Prof. Dr. D. Aksan
Prof. Dr. M. Canpolat, Prof. Dr. K. İmer,
Prof. Dr. T. Tekin, Doç. Dr. M. Ölmez
Danışma Kurulu:
A. Bodrogligeti, B. Brendemoen, L. Bazin, G. Doerfer, M. Erdal,
G. Hazai, L. Johanson, M. Mori, G. Shimin, A.M. Şçerbak,
Ş. Tekin, A. Tietze, E. Tryjarski, P. Zieme

TDA, Türk dilleri ile ilgili konularda yapılmış araştırma ve inceleme yazıları ile kitap tanıtmalarını içeren yıllık bir dergidir. Özel sayılar dışında her yıl ortalama 208 sayfa olarak çıkar. Gönderilen yazılar Türkçe, Almanca, İngilizce, Fransızca ve Rusça olabilir. Dergide yayımlanacak yazılara yazı kurulu karar verir. Yazısı yayımlanan yazarlara 20 adet ayrıbasım ile bir adet dergi gönderilir. Kısaltma ve kaynaklarda (gerekirse) özü bozulmayacak biçimde değişiklikler yapılabilir. Türkçe kaleme alınmış yazılarda Türkçenin son 60 yıllık gelişimi, özleşmesi doğrultusunda özenli davranılması, yaygınlaşmış Türkçe sözcüklere, dilbilgisi terimlerine yer verilmesi tercih edilir.

Çıkan Sayılar:

1991 (1), 208 s.
1992 (2), 216 s.
3 (1993), 328 s. + VIII°
4 (1994), 232 s.
5 (1995), 296 s.
6 (1996), 208 s.
7 (1997), 288 s.

İsteme Adresleri

Simurg Kitabevi
İstiklal Cad.
Hasnun Galip Sok. No. 2-A
80060 Beyoğlu-İSTANBUL
Tel. (212) 243 63 77
Faks: (212) 243 38 48

Sanat Kitabevi
Karanfil Sok.
Birlik İş Merkezi 5/2
06650 Kızılay-ANKARA
Tel.Faks: (312) 418 62 03

DERSİM'İN SİYASİ TARİHİ ÇALIŞMALARI VE SİYASAL GÖRÜŞLER

Ertuğrul DANIK

Dersim'in siyasi tarihini ya da bu tarihin ayrıntılarını lokalize eden yayın çalışmalarının geçmişi, şaşırtıcı da olsa çok eskilere gitmez. 1880'li yıllarda başlayan Dersim-Devlet çelişkisine ve tediplere karşın, bölgede gelişen olaylara ilişkin ilk çalışmalar 1930'lu yıllarda başlar. 1930'lu yılların başında basılan bu yayınların ilk üçü 1932 tarihli olup, bunlar dönemin Erzincan Valisi Ali Kemali'nin *Erzincan Tarihi*, gazeteci Naşit Uluğ'un *Derebeyi ve Dersim* ile, Dahiliye Vekaleti (İçişleri Bakanlığı) Jandarma Umum Komutanlığı'nın *Dersim* adlı yayınlarıdır.

Ali Kemali'nin *Erzincan Tarihi*'nde; bölgenin folklorik, etnografik ve kültürel yaşamı ile ilgili bilgilerin yanısıra, siyasal tarihe ilişkin ilk ipuçları olarak feodal yaşamdan kesitler verilerek, ağa-bey-seyyid üçgeninin yöre halkını nasıl etkileyip, olayların içine çektiği anlatılır. Kemali'nin aksine, önceleri gazeteci yazar kimliği ile, daha sonra gerek kitap gerek makale ve gazete haberleri ile Dersim'e ilişkin yazıların ödülü olarak aldığı, Kütahya Milletvekili kimliği ile, imza atan Naşit Uluğ'un *Derebeyi ve Dersim* adlı çalışmasında, benzer irdelemeler bulunsa da, yayının yoğunluğu Dersim aşiretlerine ve aşiret reislerine ilişkin bilgilere ayrılarak, satır aralarında sık sık Dersim'in uslandırılması gerekliliği vurgulanır. Uluğ, yayınının bir bölümünde "ya Dersim taşarsa" diye sorarak, hemen ardından "O zaman Dersim, büyük bir bela selidir, etrafa bir kurt sürüsü, bir sırtlan sürüsü yayılır. Ne mal, ne hayat, o hiçbir şey tanımaz, vurur, keser, kırar, parçalar, yüklenir ve döner (...)" yanıtını vererek, kendince Dersim'den gelecek tehlikeyi işaret eder.

1932 yılı içinde yayınlanan üçüncü ve son yayın, yazarı bilinmeyen Jandarma Umum Komutanlığı'nın "Gizli ve Zata Mahsus" olmak üzere 100 adet basılıp, daha sonra bilinmeyen bir nedenle toplattırılmaya çalışılan *Dersim* adlı yayındır; 1932 yılına kadar geçen süre içindeki (Osmanlı Dönemi dahil) Dersim'e ilişkin yazılmış resmi raporlarla birlikte, Dersim tarihi ve coğrafyası ile olaylara son verebilmek adına (!) sürgün edilmesi gerekli görülen aşiretlere ilişkin bir liste verilmiştir. Basıldıktan sonra toplattırılmaya çalışılan yayın, her yönüyle Dersim'in siyasi tarihi için vazgeçilmez, olmazsa olmaz bir kaynak olurken, ilk defa merkezi otoritenin belirleyici bir sacayağının Dersim'e ilişkin görüşleri de böylece kağıt üzerinde resmileşmiş olur.

Aslında 1930'lu yıllar, Dersim'in siyasi tarihi açısından tam anlamıyla merkezi otoriteden yana olan ya da bir başka söylemle dönemin Cumhuriyetçilerinin yayın şovuna dönüşmüştür. Bu yıllarda bir yandan gazeteci yazarlar, bir yandan ordu kökenli yazarlar bol

sayıda makale ve kitap yazarak bunları yayınlama olanağı bulumuşlardır.

Dönemin gazetelerinden *Cumhuriyet*, *Tan*, *Ulus*, *Kurun* gibi gazeteler ile, Elazığ Halkevi dergisi olan *Altan*'da çıkan makalelerde ya da gazete haberlerinde; Ömer Kemal Ağar, Y. Mazhar Aren, Falih Rıfkı Atay, Niyazi Ahmet Banoğlu, S. Gezgin, Yunus Nadi, Bahri Turgud, Naşit Hakkı Uluğ, Ahmet Emin Yalman gibi kimi gazeteci yazarlar, Dersim'de yaşanan olayları Türk ve Dünya Kamuoyuna tek yanlı olarak aktarmaya çalışmış, hatta bu yayınların büyük bir bölümünde, Dersimliler uslanmaz bir eşkiya çapulcu ve talancı olarak sunularak, Dersim'de yaşananlar memleket adına "mutlak ameliyesi" gerekli olaylar olarak gösterilmiştir.[1] Her nedense bu yayınların hiçbirinde, Dersimlinin neden bu ve benzeri olayların içinde olduğu ya da uçaklardan/yerden atılan bombalarla insanların, sürülerin ve köylerin nasıl "imha" edildiği belirtilmemiştir.

Fahri Övünç'ün *Jandarma Mecmuası*'nda yayınlanan "Dersim Haydutlarının Tecavüzüne Uğrayan Amutka Jandarma Karakolu Nasıl Müdafaa Edildi" (Ankara, 1939) adlı makalesi ile, Burhan Özkök'ün *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları* (İstanbul, 1937) adlı yayını, asker kökenli yazarların yaptığı yayınlar olup, her iki yayında da yayın başlıklarında belirtilen olaylar, askeri strateji açısından değerlendirilerek Dersimlilerin "çapulculuğu, talancılığı, itaatsizliği ve cahilliği" öne çıkarılarak, devletin Dersim'e medeniyeti götürmeye çalıştığı vurgulanır.

Bu arada Dersim'e yönelik çalışmalarının ödülünü milletvekilliği olarak alan Naşit Hakkı Uluğ, Dersim olaylarının bitiminin hemen ardından 1939'da *Tunceli Medeniyete Açılıyor* (İstanbul, 1939) adlı kitabını yayınlayarak, ödülünün karşılığını verir ve bir önceki kitabının aksine bu defa, Cumhuriyet ordularının Dersim'e girişi ile birlikte yaşanan gelişmeler, açılan yollar, köprüler ve okullardan söz ederek, bir tür 1938 öncesi ve sonrasının ya da bir başka deyişle, Cumhuriyet yönetiminin (merkezi otoritenin) Dersim'e egemen olmasından öncesinin ve sonrasının farklılıklarını ortaya koymaya çalışır.

1930'lu yıllardaki bu yayın yoğunluğuna karşın, olayların bitmesi ile birlikte 1940'lı yıllarda, Dersim'in siyasi tarihine ilişkin yayınlarda da belirgin bir azalma görülür ve hatta bu süreç içinde Dersim'i lokalize eden çalışma hiç yapılmamıştır diyebiliriz. 1940-1950 arasındaki süreçte bölgeyi ilgilendirebilecek tek çalışma, Genelkurmay Başkanlığı'nca yayınlanan *Doğu Bölgesindeki İsyanlar ve Alınacak Dersler* (Ankara,1946) adlı Anonim çalışmadır. Bu yayında Doğu Anadolu Bölgesindeki diğer isyanlar ile birlikte, Dersim'de yaşananlar, "Dersim İsyanları" olarak ele alınıp askeri ve idari açıdan incelenmiştir.

1930-1950 arasındaki yayınlara dikkat edildiğinde, bir bölümünün asker yazarlarca ve askeri matbaalarda çıkarıldığı, bir bölü-

---

[1] Bu yayınlar arasında Ömer Kemal Ağar'ın "Tunceli'nin Türklüğü Orta Asya'nın Türklüğü Kadar Eskidir" (*Altan* 29, Adana, 1937), "Büyük Başbuğ Atatürk Elazığlılar'ın Kalbinde Kendi Sevgisinin Abidesini Buldu" (*Altan* 32, Adana,1937), Y.Mazhar Aren'in "Tunceli (Dersim) Meselesi Hakikatle Yüzyüze" (*Cumhuriyet* 29.6.1937), Falih Rıfkı Atay'ın "Tunceli'nde" (*Ulus* 21.6.1937), Niyazi Ahmed Banoğlu'nun "Dersim Muhalefetinin Başı Nasıl Adamdı Neler Yaptı" (*Kurun* 13.9.1937), S. Sezgin'in "Istavrozlu Seyid" (*Kurun* 11.10.1937), Yunus Nadi'nin "Tunçeli Vilayetimizin Medenileştirilmesi" (*Cumhuriyet* 17.6.1937), Kadir Sözen'in "Munzurla Karşı Karşıya" (*Altan* 22, Adana, 1937), Bahri Turgud'un "Dersim Dağlarındaki Son Çapulcu Grupları Temizleniyor" (*Cumhuriyet* 19.6.1937), Naşit Hakkı Uluğ'un "Dersim Medeniyete Açılıyor" (*Ulus* 30.9.1938), Ahmet Emin Yalman'ın "Yüz Senelik Dersim İşi Şifa Yolunda" (*Tan* 15.6.1937) sayılabilir.

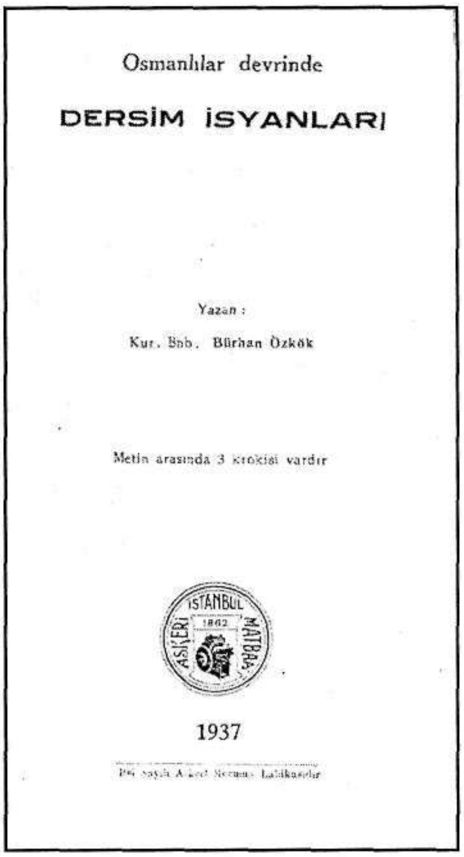
Osmanlılar devrinde

DERSİM İSYANLARI

Yazan :

Kur. Bnb. Bürhan Özkök

Metin arasında 3 krokisi vardır

İSTANBUL ASKERİ MATBAA 1862

1937

münün ise dönemin merkeziyetçi gazeteci-yazarları ile idarecilerinin yaptığı çalışmalar olduğu görülür. Her ne kadar bu yayınlar olayları tek taraflı olarak irdelemişlerse de; dönemin tanıkları olarak belli başlı kaynaklar arasında, destek ya da eleştirisel olarak kullanılmaktadır.

1950-1997 yılları arasında ise, Dersim'in siyasi tarihine yönelik yayınlar ile ilgili olarak, değişik yıllarda görülen ivmelerin yanısıra çok değişken siyasal değerlendirmeler görmekteyiz. Özellikle 1950 sonrası başlayan ve merkezi otoriteyi eleştiren yayınların artışı dikkat çeker. Bütün bu çıkışların 1950 sonrası artması ve özellikle 1985 sonrası hız kazanması ise, 1938 sonrası yaşanan kimliksizleştirme politikasının, kendini ancak 1950'lere kadar sürdürebildiğini, özellikle 1980'ler sonrasında ise "Dersimli" kimlik arayışının beraberinde yeni kimlikler getirdiğini göstermektedir.

1950'lerden sonra başlayan yeni politik değerlendirmelerin bir bölümü, aslında 1950 öncesi merkeziyetçi anlayış söylemi ile aynıdır. Ancak bu yıllarda devreye merkeziyetçilik ideolojisi yanında "milliyetçilik" etkeni de girmiştir. Aynı grup içinde bir yandan merkez sol ideolojinin savunucusu Uğur Mumcu gibi isimler bulunurken, bir yandan milliyetçi sağ çizgiye yakın Suat Akgül gibi isimleri de görmek mümkündür. Bir grup yazar tarafından, Kemalist ideolojinin Doğu'ya (bu arada Dersim'e) Cumhuriyeti götürmeyi ve feodalizmi yok ederek toprak reformunun yapılmasının amaçlandığı, olayların bu eksendeki hedeflere karşı olan ağa, bey ve seyyid gibi kişilerce (zaman zaman dış güçlerce) yönlendirildiği ifade edilip, "Cumhuriyet Ordularının" yani merkezi otoritenin haklılığı savunulurken; öte yanda bir başka grup yazar, Dersim ve Dersimli'yi Sosyalist solun kalesi durumunda görüp açık hedef durumuna düşürerek ve "bunlar geçmişte de böyleydiler, şimdi de böyleler o halde gelecekte de böyle olacaklar" diyerek, Dersim olayları için yaptıkları çalışmalarda hep merkeziyetçi bir tavır takınmışlardır. İşte bu iki grubun ortak paydası olan "merkezi otoritenin mutlak haklılığı" bu yazarları ve yaptıkları çalışmaları merkeziyetçiler grubu içinde bir araya getirir.

Merkeziyetçiler için temel dayanak; Dersimli'nin, Osmanlı'dan bu yana süregelen "talan/soygun yapma, asker/vergi vermeme ve itaatsizlik" geleneğinin, zaman zaman dış güçlerin (ki genellikle bu güçler İngiliz, Yunan,

Rus, Suriye ajanları olarak ifade edilir) kışkırtmasıyla oluştuğu, Cumhuriyet Ordularının ise bu sorunları kökünden çözmek üzere Dersim'e girdikleri ve Dersim'de ki yerleşik feodal düzenin bu şekilde çözüldüğüdür.

Bütün bu görüşleri yansıtan yayınlar arasında ise; Uğur Mumcu'nun *Kürt Dosyası* (İstanbul,1993), Bilal Şimşir'in *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları* (Ankara, 1995), Suat Akgül'ün *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler* (İstanbul, 1992), "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu" (*OTAM* 4, Ankara, 1993), İsmail Kurtcephe-Suat Akgül'ün "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesi Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri" (*OTAM* 6, Ankara, 1995), Hıdır Öztürk'ün *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi* (Ankara, 1984), Mehmet Kızılgöz'ün *Kurtuluş Savaşı'nda Aleviler-Kürtler ve Dersim Olayları* (Ankara,1996) adlı yayınları sayabiliriz. Ancak, Mehmet Kızılgöz'ün adını verdiğimiz yayınında, merkeziyetçilik savunusu ile birlikte, adını tam koyamasak da bir "Alevi milliyetçiliği" hissedilmektedir. Yayının hemen başında Atatürk'ün hem annesi hem babası Alevi ilan edilmekte; ilerleyen sayfalarda tarihsel hatalara düşülerek Şeyh Sait ve Seyit Rıza ilişkileri ile her ikisinin de idam tarihlerinde yanlışlıklar yapılarak, ciddiyetten uzaklaşılmaktadır.

Merkeziyetçiler ile aynı düşünceyi paylaşan ancak, dönem olaylarını ordu gözüyle ve askeri strateji açısından inceleyen "askerler" ise, 1970'li yıllarda görünüp kaybolmuşlardır ki, bu dönemde yapılan tüm yayınlar 1950 öncesinde olduğu gibi, yine askeri basımevleri ya da askeri kurumlarca yapılmışlardır. 1970'li yıllarda basılan bu çalışmalar arasında; Hamdi Ertuna'nın *Türk İstiklal Harbi* (Ankara, 1974), Reşat Hallı'nın *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)* (Ankara,1972) adlı yayınları ile, yazarı belli olmayan Anonim *8.Kolordu Bölgesindeki İsyanlar* (İstanbul, 1971) sayılabilir ki, tüm bu yayınlar direkt olarak Dersim'e yönelik olmasa da, yayın akışı içinde Dersim'de yaşanan olaylar askeri strateji açısından incelenip değerlendirilmiştir.

Üçüncü bir grup olarak "tarafsızlar"ı görmekteyiz. Her ne kadar tarafsız olmak kendi başına bir taraf olmaksa da, olaylara mümkün olduğunca her perspektiften bakmaya çalışan bu çerçeve içindeki yazarlar; dönemin olaylarında gerek askerlerin, gerek merkeziyetçilerin ve gerekse birazdan irdeleyeceğimiz Kürt perspektifi ile Zaza perspektifinin yayınlarına başvurmaktan ve onları kaynak göstermekten kaçınmamışlardır.

Taraflı bakış açısının, yaşanan olayların sadece nedenlerini ve zaman zaman da sonuç söylemlerini değiştirdiğini, oysa nedenler ne olursa olsun yaşananların değişmediğini; bu nedenle de olayları sadece siyasi tarihin değişmez perspektifinden görmeye çalışarak, okurlarına ulaştırıp belgelemeye ve sunmaya çalışan bu grubun yaptığı çalışmalar arasında; Bilal Aksoy'un *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli I* (Ankara, 1985), Ayşenur Arslan-Hıdır Göktaş'ın "Yarım Yüzyıl Sonra" (*Nokta* 25, İstanbul, 1987), Hıdır Göktaş'ın *Kürtler (İsyan Tenkil)* (İstanbul, 1991), Alpay Kabacalı'nın *Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları* (İstanbul, 1991) ve Ertuğrul Danık'ın "Dersim İsyanlarının Siyasal Kimliği"[2] (*Birikim* 98, İstanbul, 1997) adlı yayınları sayılabilir.

1970'li yıllardan sonra gelişmeye başlayan ve Kürt perspektifi olarak ele aldığımız grup içindeki yazarlar, Dersim'deki olayları birer

[2] Çalışmada ilk defa Dersim'de yaşananların birer isyan olmadığı, ayrıntılarıyla tartışılmaktadır.

"Kürt İsyanı" ya da "direnişi" olarak gösterip; askerlerin ve merkeziyetçilerin aksine, bölgede merkezi otoritenin sistematik asimilasyonu karşısında gelişip büyüyen bir "Kürt Ulusal Mücadelesi"ni öne çıkarırlar. Merkezi otoritenin "çapulcu" olarak gördüğü aşiret milisleri "Kürt direnişçileri", halkı zorbalıkla olayların içine itenler diye nitelediği "feodaller" ise "Kürt önderleri" atıfları ile yer değiştirir. Bu değişikliğe paralel olarak Cumhuriyet orduları "işgal güçleri" olur. Bu tip nitelendirme ve yayınların ilk temsilcisi de, Dersim olaylarını bizzat yaşayan ve yönlendiren M. Nuri Dersimi (Baytar Nuri)'dir. Dersimi'nin çeşitli yıllarda yayınlanan *Dersim Tarihi* ya da başka adıyla *Kürdistan Tarihinde Dersim* (Halep, 1952) adlı yayını ile *Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım* (Ankara, 1992) adlı yayın; olayların içinden gelen alternatif bir perspektif olarak, askerlerin çıkardığı 1932 tarihli *Dersim* adlı yayın gibi "olmazsa olmaz" bir yayındır ki, Dersim'in siyasi tarihi çalışmaları yapanlar bu iki kaynaktan da vazgeçememişlerdir.

Dersimi'nin ardından, Kürdistan Sosyalist Partisi Genel Sekreteri olan Kemal Burkay'ın yayınları gelir. Burkay'ın, kendi deyimiyle gerek Kürdistan ve gerekse Dersim üzerine bir çoğu şiir çalışması olan çok sayıda yayını vardır. Ancak, C.Aladağ adıyla yayınladığı *Kürdistan'ın Sömürgeleştirilmesi ve Kürt Ulusal Hareketleri* (İstanbul, 1978) adlı çalışma, Doğu Anadolu ile birlikte Dersim'in siyasi tarihi için bir kaynak oluşturur.

Bu grubun bir diğer önemli ismi ise İsmail Beşikçi olup, *Kürtlerin Mecburi İskanı* (İstanbul, 1977) ve *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi* (İstanbul, 1990) adlı yayınları, Dersim'in siyasi tarihini inceleyen kaynaklardır. Aynı şekilde Mehmet Bayrak'ın *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*

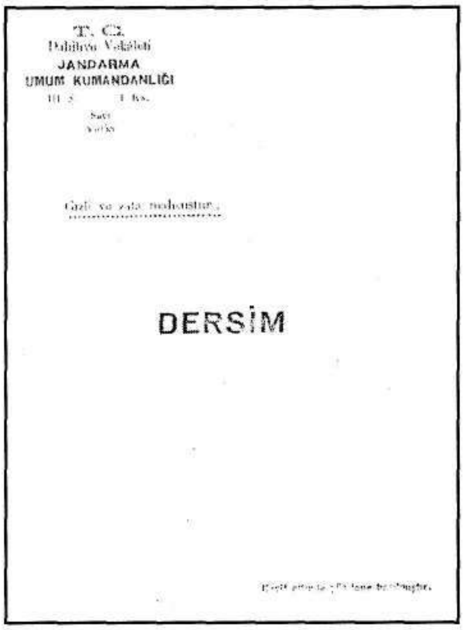
T. C.

JANDARMA

UMUM KUMANDANLIĞI

DERSİM

(Ankara, 1993), *Kürdoloji Belgeleri* (Ankara, 1994), Faik Bulut'un *Belgelerle Dersim Raporları* (İstanbul, 1992), Munzur Çem'in *Alevilik Sorunu ve Dersim Üzerine* (Stockholm, 1995), Vecihi Timuroğlu'nun *Dersim Tarihi* (Ankara,1991) ve M.Kalman'ın *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri* (İstanbul, 1997) adlı yayınları bu grup içinde değerlendirilmelidir.

Yazarı belli olan bu yayınların dışında gerek Anonim ve gerekse isimli pek çok makaleyi içeren ve Kürtçü bir çizgi izleyen *Riya Azadi, Denge Komkar, Deng*[3] gibi dergilerdeki yazılarda, Dersim olaylarına Kürt perspektifinden yaklaşılmıştır. Özellikle

[3] *Deng* dergisi Kemal Burkay'ın Genel Sekreterliğini yapmakta olduğu Kürdistan Sosyalist Partisi'nin (Komkar) resmi olmayan yayın organı olarak çıkmaktadır.

Munzur Çem'in[4] *Deng* dergisindeki kimi eleştiri yazıları (ki Çem, Zaza çevrelerince Zaza olarak tanımlanmakta ve bu bağlamda inkârcı ilan edilmektedir) amacını aşan yazılar olarak dikkat çeker.

1970'lerde gelişen Kürt perspektifinin aksine, 1980'li yıllarda gelişmeye başlayan ve 1990'lı yıllarda etkisi artan, "Zaza perspektifi"; özellikle İngiltere, Almanya, Fransa ve İsveç kökenli dergi ve yayınlarında, gerek askerlere gerekse merkeziyetçilere, özellikle de kendilerini Kürtler içinde bir halk olarak gören Kürt perspektifine karşı çıkarak, Dersim'i Zazaistan sınırları içine dahil ederek, Dersim olaylarını "Zaza İsyanları/direnişleri" aşiret milislerini "Zaza savaşçıları", aşiret liderlerini (özellikle Seyit Rıza ve Şahan gibi) "Zaza önderleri" olarak tanımlamaktadırlar. Bu bağlamda özellikle kendilerini bir halk olarak görüp, Zaza sorununa sahip çıkmadıkları, hatta zarar verdiklerini söyledikleri Kürt ve Türk soluna yoğun eleştiriler getirirler.

Grubun ilk çıkışını ve önderliğini yapan Ebubekir Pamukçu ve Seyfi Cengiz ile devamında Sait Çiya, bu konuda oldukça fazla yayın gerçekleştirmişlerdir. Gerek bu isimlerin önderliğinde, gerekse daha değişik ama siyasal anlamda aynı ideolojiyi savunan başka gruplarca, Avrupa merkezli çeşitli dergiler ve yayınlar yapılmaktadır. Yapılan bu yayınların ortak çıkış noktasını oluşturan "Zazalık" perspektifine karşın zaman zaman birbirlerini de eleştiren grupların, ortak bir hareket tarzı ve ideolojik birlikteliklerinin olduğunu söylemek zordur. Kimi zaman Zaza Ulusalcılığı ön plana çıkarken, kimi zaman Dersim nostaljisi ya da Alevilik/Kızılbaşlık da ön plana çıkabilmektedir.

Seyfi Cengiz yönetimindeki *Desmala Sure*[5] dergisi ve yayınları ile *Ayre*[6], *Piya*[7], *Ware*[8], *Tıja Sodırî*[9], *Kormışkan*[10], *Raştiye*[11],

[4] Munzur Çem'in çalışmaları için bkz. "Halk Türkülerinde Dersim İsyanı" (*Denge Komkar* 93-97, İstanbul, 1987), "Alevilik, Kurmanci-Kırmancki ve Dersim Üzerine Kimi Yanlış Görüşler" (*Deng* 34, İstanbul, 1996).

[5] İlk defa 1991 yılında Tekoşin grubundan kopan bir kadro tarafından çıkarılan dergi, "Dersim Komünist Hareketi" (Koma Komünista Kırmanciye)'nin yayın organı olarak Seyfi Cengiz liderliğinde Zaza sorununu Kırmanc, Zaza ve Kızılbaş olarak üç boyutlu olarak ele alıp, Kırmanc ulusal bilincinin savunusu yapılmaktadır. Bu bağlamda da sorunun Kırmanc ve Kızılbaş sorununu görmezden geldiklerini iddia ettikleri *Ware*, *Zazaistan* ve *Raştiye* dergilerini eleştirirler. Ancak Marksist-Leninist bir ideolojiyi kabullenirken, Dersim Aleviliği'ni öne çıkararak "özgür ve Sosyalist bir Dersim" sloganıyla, kendi içlerinde bir çelişkiye düşerler.

[6] 1985-1987 yılları arasında Ebubekir Pamukçu tarafından dil dergisi olarak çıkmıştır.

[7] 1988-1991 yılları arasında Ebubekir Pamukçu tarafından çıkarılmış olup, ilk defa Zazaca'nın ayrı bir dil, Zazalar'ın ayrı bir halk olduğu savunusu yapılmıştır.

[8] Yazı ağırlığı Dersim üzerine kurulu olsa da, 6. sayısında verilen çalışma tüzüğünde belirtilen "*Ware* herhangi bir dini inancı ön plana çıkarmaz, halkımızın inançlarına aynı temelde yaklaşır" sözü, Dersim Aleviliğinden çok Dersim Zazalığına sahip çıkmayı taahhüt etmektedir. Ancak, S.Cengiz ve *Desmala Sure* grubu *Ware* dergisi ve görüşlerini olumlu bulmakla birlikte, çalışma tüzüğü maddelerinden yola çıkarak dergiyi ve kimi dergi yazarlarını da eleştirir.

[9] Yazı dili tümüyle Zazaca olan derginin yazı ağırlığı Dersim üzerine kurulu olup, Zaza dili, kültürü ve Dersim'in siyasi tarihine ilişkin yazılar yayınlanmaktadır.

[10] Diğer Zaza dil ve kültür dergilerinin aksine, Şafii Zazalarca çıkarılmakta olup, Zaza dil ve kültürünü Dersim ekseninden diğer bölgelere kaydırır.

[11] *Piya* ile ilişkili bir grubun kurduğu "Zaza Kurtuluş Örgütü'nün yayın organı olarak. 1991-1993 arasında sekiz sayı çıkmış olup, Zaza kültür ve dili ile birlikte diğer Anadolu kültür ve dilleri (Arapça, Lazca, Pomakça, Rumca, Süryanice, vb.) üzerindeki baskıların kaldırılmasını talep eder. Dergi sekizinci sayısından sonra kendini fesh ederek mal varlığı ile birlikte *Desmala Sure*'ye katılmıştır.

Serre, Zazaistan[12] ve *Serbestiye* gibi dergiler, Zazacı görüşleri içeren çeşitli dillerde (ki bunlar içinde yoğunluğu Zazaca ve Türkçe almaktadır) yayınlar yaparlar. Bu yayınlar içinde özellikle Seyfi Cengiz, Sait Çiya, Metin Ataç, Hüseyin Çağlayan, Ekin Dersim, Mehmet Doğan, Candaş Hoca gibi isimler, ilk göze çarpan isimler olurlar. Siyasi tarihe ilişkin yazılar yazan bu yazarlar dışında, yine aynı dergilerde yazı yazan birçok isim ise; Zaza dili, kültürü ve folkloru konusunda yazılar yazmaktadır.

Yapılan çalışmalar dergi çalışmalarıyla kalmaz ve bu arada çeşitli yayınlar da yapılır. Seyfi Cengiz'in *Dersim ve Dersimli*[13] (Marne, 1995), Ebubekir Pamukçu'nun *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri* (İstanbul, 1992) ve Sait Çiya'nın *Dersim Yazıları*[14] (İstanbul 1998) adlı yayınları bu grubun en önemli yayınlarıdır.

Değişik bir grup olarak tartışmalı bir isim olsa da "Aleviciler"i görmekteyiz. Grup olarak belli bir ideolojiden çok Aleviliği ve Ehli Beyt'i ön plana çıkaran, bu arada dil olarak Zazaca'yı (kendi deyimleriyle Hızır dilini) kullanan *Pir* dergisi ve çevresindekiler ile, Alevistan (Aleviya) terimini kullanmayı tercih eden *Kızıl Yol* dergisi çevresindekiler bu grup içinde sayılabilir. 1990'lı yılların dogması olan bu gruplardan *Kızıl Yol*'cular Fransa'da çalışmalar yaparken, *Pir*'ciler İstanbul ve Almanya'da çalışmalar yapmaktadırlar. Bu dergilerden *Pir* dergisi geçmişte beş sayı çıkan *Yeni Divan* dergisinin devamı niteliğinde olsa da, *Yeni Divan*'daki Kürt sempatizanlığına

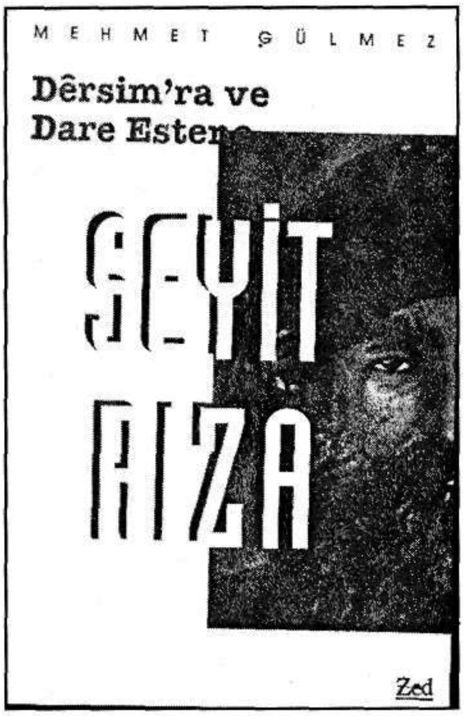

karşın, *Pir*'de Zaza sorununa sahip çıkılarak, Kızılbaş ağırlıklı olarak Zaza savunuculuğu yapılmaktadır. Özellikle Şelva Dersim'in *Pir* dergisinde yayınlanan ve solculuk ile merkezi otoriteyi eleştiren ve bunların Dersim'e (kendi deyimiyle Desim'e) verdiği zararları (!) anlatan yazılar, siyasal tarih açısından değişik bir bakışı yansıtmaktadır. Daha çok folklorik yazıları içeren dergi, Zazaca'yı "Hızır Dili" olarak kabul eder.

1983-1985 arasında beş sayı çıkan *Kızıl Yol* dergisi ise, 1. sayısında "Bizler Alevistan halkı olarak M-L (Marksizm-Leninizm E.D.) ışığında yola çıkarak Alevi halkının Anadolu'da bir ulus olduğunu, Türkiye, Kürdistan ve Suriye arasında coğrafi yer aldığını, bu üç devletle komşu olduğumuzu ispatlayacağız" derken, Marksist/Leninist felsefe üzerine Aleviliğin

---

[12] *Zazaistan* dergisi Şubat 1991-Kasım 1991 arasında Ebubekir Pamukçu tarafından "Raya Zazaistan" adlı bir örgütün yayın organı olarak üç sayı çıkabilmiştir.

[13] *Desmala Sure*'nin çeşitli sayılarında yayınlanmış makaleleri kapsamaktadır.

[14] *Jiyana Nu, Roj, Nuroj, Ware* ve *Dersim* dergilerinin çeşitli sayılarındaki makaleleri kapsamaktadır.

oturtulmasıyla çelişkili bir ideolojik konum sergilenir. Aynı yazının devamında Alevistan (Aleviya) haritası çizilerek, başkent Dersim olmak üzere Tercan, Varto, Kığı, Akçadağ, Malatya, Maraş, Hatay, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum ve Erzincan'ı kapsayan bir de harita verilmektedir. Dergi aynı zamanda Zazaca'yı "Dersimce" olarak yorumlamaktadır.

Anılan gruplar içinde değerlendirilme olanağı olsa da, özellikle ayrı bir grup olarak "edebiyatçılar" olarak nitelendirdiğimiz grup içindeki yazarlar, çalışmalarını roman, şiir, anı gibi anlatı formlarında ortaya koyarlarken, konu olarak Dersim'in siyasal tarihini oluşturan olaylar, özellikle de 1937-38'ler seçilmiştir.

Dersim olaylarını roman olarak yansıtan bu çalışmalar içinde; merkeziyetçi gruptan Barbaros Baykara'nın *Dersim 1937* (İstanbul, 1982), *Dersim 1938* (İstanbul, 1982), *Nefret Köprüsü (Şırzi)* (İstanbul, 1982), Kemal Bilbaşar'ın *Cemo* (İstanbul, 1973), *Memo 1, 2* (İstanbul, 1973) ve Mustafa Yeşilova'nın *Kopo* (İstanbul,1978) adlı romanlarına karşılık, Kürtçü gruptan Munzur Çem'in üç ciltlik *Gülümse Ey Dersim* (Köln, 1990-1993), Haydar Işık'ın *Dersimli Memik Ağa* (İstanbul, 1990) ve *Dersim Tertelesi* (İstanbul, 1996), Zazacı gruptan Muzaffer Oruçoğlu'nun *Tohum* (İstanbul, 1992) ve *Dersim* (İstanbul 1997) adlı romanlarını sayabiliriz.

Bu arada 1938'in ardından Dersim'de misyoner öğretmen olarak görev yapan Sıdıka Avar'ın *Dağ Çiçeklerim* (İstanbul, 1986) adlı anı kitabı ile, dönemin bürokratlarından olan ve Seyyid Rıza'nın idamını gerçekleştiren İhsan Sabri Çağlayangil'in *Anılarım* (İstanbul, 1990), Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun *Türkiye'de Üç Devir II* (İstanbul, 1973) anı kitapları, yine merkeziyetçi grubun temsilcisi olarak nitelendirilebilecek yayınlardır. Şükrü Laçin'in *Bir Kürt İşçisinin Siyasal Anıları: Dersim İsyanından Diyarbakır'a* (İstanbul, 1993) adlı anı kitabı Kürt bakış açısını; Heqiye Mergarıji'nin *Seyid Rıza'nın Torunu Anlatıyor* (İstanbul, 1996) adlı anı kitabı Zaza bakış açısını; Necip Fazıl Kısakürek'in *Son Devrin Din Mazlumları* (İstanbul, 1995) adlı anı kitabı ise, siyasal islamcı bakış açısını yansıtan yayınlardır.

Tüm bu grup ve nitelendirmeler dışında kalan üç yayın daha vardır ki, bunlar çevre illerin tarihini anlatmakta olup, ilişkilerinden dolayı Dersim olaylarına da değinmektedirler. Bunlar, Tahir Erdoğan Şahin'in *Erzincan Tarihi I-II* (Erzincan, 1985), İshak Sunguroğlu'nun *Harput Yollarında I-IV* (İstanbul 1958-1968) ve Yılmaz Akbulut'un *Bingöl Tarihi* (Ankara, 1995) adlı yayınlarıdır.

Sonuçta görülmektedir ki; 1930'lu yıllarda başlayan Dersim'in siyasi tarihine ilişkin yayınlar, 1930-50'li yıllarda "merkeziyetçiler"in ve "askerler"in egemenliğinde iken, 1950'lerden sonra bu görüş açısındaki yayınlarda bir azalmaya karşın, özellikle 1970'li yıllardan sonra "Kürt", 1980'lerden sonra ise "Zaza" perspektiflerini savunan yayınlarda bir artış görülmektedir.

Pek çok yayında özgün kaynaklar kullanılırken, bir bölümü bu kaynaklardan alınan alıntılar olmaktan öteye gidememekte; küçük bir bölümü ise, 1937-38'leri yaşayan dönemin canlı tanıklarıyla gerçekleştirilen görüşmeleri aktarmaktadır.

1980'lerden sonra Zazacı grupların ortaya çıkması ile, temelde merkezi otoritenin asimilasyonu, kendi deyimleriyle soykırıma karşı çıkma noktasında aynı eksende olan Kürtçü ve Zazacı gruplar arasında "Kürtlük-Zazalık", "Kürtçe-Zazaca" ve "Kürdistan-Zazaistan" noktalarında yaşanan görüş ayrılıkları, zaman zaman sert tartışmalara yol

açmış ve çeşitli dergilerde bu konuda yazılar yayınlanmıştır.

Görülen hedef olarak gelecekte; bu tip tartışmaların devam edeceği, zaman zaman tarafsızlar, merkeziyetçiler, askerler olarak yayınlar yapılsa da, özellikle Kürt ve Zaza bakış açılı grupların bu tip çalışmaları hızlandırarak devam ettireceğidir. Ancak, bu devam ediş tıkanan kaynaklar ve birbirinin tekrarı niteliğinde yazılar doğuracağından, Dersim'in siyasi tarihine ek yeni ve nitelikli yayınların gerçekleştirilmesi şüpheli görülmektedir.